

આ ઉપરાન્ત રાધનપુર વગેરે ગામોના જે જે ગૃહસ્થો આ ગ્રંથના અગાઉથી ગ્રાહક થયા છે તેઓનો પણ આભાર માનીએ છીએ.

અમને, એ જણાવતાં હર્ષ થાય છે કે—પહેલા ભાગને વાંચ્યા પછી અનેક વિદ્વાનોએ આ ગ્રંથ માટે. ઊંચા અભિપ્રાયો લખી મોકલ્યા છે. અમારી પાસે પહોંચેલા એ અનેક અભિપ્રાયોમાં કોઈ કોઈ મહાનુભાવોએ કરેલી સૂચનાઓમાં મુખ્ય બે સૂચનાઓ છે:

૧ અનુવાદ નાગરી ટાઈપમાં છપાવ્યો હોત તો ઠીક થાત.

૨ ગ્રંથમાં આવેલા શ્લોકોની અનુક્રમણિકા આપવી જોઈતી હતી. આ સંબંધી અમારો ખુલાસો આ છે:—

આ ગ્રંથના પહેલેથી જે ગ્રાહકો નોંધાયા છે અને જેઓ તરફથી ખાસ મદદ મળી છે, તેઓ બધા ગુજરાતી હોઈ તેઓની ઇચ્છા પ્રમાણે ગુજરાતી ટાઈપમાં અનુવાદ આપવો પસંદ કર્યો છે. અનુક્રમણિકા પ્રત્યેક ભાગમાં આપવાથી પ્રથમના ત્રણ ભાગોનું ખર્ચ અને કલેવર વધી જતું હોવાથી ચારે ભાગોના શ્લોકોની અનુક્રમણિકા એક સાથે ચોથા ભાગમાં આપવાનું રાખ્યું છે.

શ્રી આનંદ પ્રેસ—ભાવનગરના માલીક શ્રીયુત દેવચંદ દામજી શાહે, આ પુસ્તકને પ્રેસકળાની દૃષ્ટિએ સુંદર બનાવવામાં અને જલદી તૈયાર કરી આપવામાં જે લાગણી અને કાળજી બતાવી છે, તે માટે અમે તેમના આભારી છીએ.

ગુરુદેવ, બાકીનો ભાગ જલદી બહાર પાડવાનું અને બીજું પણ સસ્તું તથા ઉપયોગી સાહિત્ય સારા પ્રમાણમાં પ્રસિદ્ધ કરવાનું સામર્થ્ય અમોને અપો, એ જ ઇચ્છા!

મંત્રી—

શ્રી વિ. ધ. સૂ. જૈન ગ્રંથમાળા-ઉજ્જૈન.

શાસ્ત્રવિશારદ-જૈનાચાર્ય

શ્રીવિજયધર્મસૂરીશ્વરજી મહારાજ.

A M. A. S. B; H. M. A. S. I; H. M. G. O. S.

શ્રી મહોદય પ્રિ. પ્રેસ-ભાવનગર.

જેમની
ચરણ-રજમાં

આ

આપુંય જીવન

ફળ્યું, ફુલ્યું અને વિકસિત થયું

—તે—

જીવન-વાટિકાના આઘ ઉઘાનકાર સમા

પરમપૂજ્ય, પરમોપકારી

ગુરુદેવ

શાસ્ત્રવિશારદ, જૈનાચાર્ય

શ્રી

વિજયધર્મસૂરીશ્વરજી મહારાજ

ની

અમર સ્મૃતિમાં

સાદર

સ મ ર્પણ

—વિનેય
મુનિ વિશાળ.

અંભારી ગ્રંથમાળાનાં ગુજરાતી પુસ્તકો.

૧ વિજયધર્મસૂરિ-સ્વર્ગવાસ પછી	શ્રીવિદ્યાવિજયજી	૨-૮-૦
૬ વિજયધર્મસૂરિનાં વચન-કુસુમો	,,	૦-૪-૦
૧૦ આખું (૭૫ ફોટા સાથે)	શ્રીજયન્તવિજયજી	૨-૮-૦
૧૧ વિજયધર્મસૂરિ	ધીરજલાલ ટો. શાહ	૦-૨-૦
૧૨ આવકાચાર	શ્રીવિદ્યાવિજયજી	૦-૩-૦
૧૩ શાણી સુલસા	,	૦-૩-૦
૧૪ સમયને ઓળખો લા. ૨ ને	,,	૦-૧૦-૦
૧૫ સમયને ઓળખો લા. ૧ લો	,,	૦-૧૨-૦
૧૭ સમ્યક્ત્વપ્રદીપ	શ્રીમંગળવિજયજી	૦-૪-૦
૧૮ વિજયધર્મસૂરિ-પૂજા	,,	૦-૪-૦
૨૦ અલ્પચરિત્રગદ્યશર્ણ	શ્રીવિજયધર્મસૂરિ	૦-૪-૦
૨૨ વક્તા બનેા	શ્રીવિદ્યાવિજયજી	૦-૬-૦
૨૩ મહાકવિ શાલન અને તેમની કૃતિ	શ્રીહિમાંશુવિજયજી	૦-૩-૦
૨૪ આલ્પવાક્ય	શ્રીજયન્તવિજયજી	૦-૪-૦
૨૫ જૈનતત્ત્વજ્ઞાન	શ્રીવિજયધર્મસૂરિ	૦-૪-૦
૨૬ દ્રવ્યપ્રદીપ	શ્રી મંગળવિજયજી	૦-૪-૦
૨૮ ધર્મોપદેશ	શ્રીવિજયધર્મસૂરિ	૦-૬-૦
૩૨ ધર્મપ્રદીપ	શ્રીમંગળવિજયજી	૦-૪-૦

મળવાનું ઠેકાણું:-

શ્રી વિજયધર્મસૂરિ જૈનગ્રંથમાળા

છોટા સરાદા; ઉજ્જૈન (માળવા).

કિંચિદ્ વક્તવ્ય

લગભગ વીસેક વર્ષ પહેલાંની વાત છે. સંસ્કૃતે “કૌબ્યક્રંથો અમે ચરિત્રક્રંથોનો અભ્યાસ અને વાચન કરતાં, ભવિષ્યમાં વ્યાખ્યાનાદિ પ્રસંગે કામમાં આવશે,” એ ઇરાદાથી કેવળ મારા જ ઉપયોગને માટે નોંધી લેવાતો. ‘શ્લોકસંગ્રહ’ આમ ખીજાઓના પણ ઉપયોગ માટે પુસ્તકાકારે બહાર પડશે, એવી સ્વપ્નમાં એ મેં આશા નહિ રાખેલી. દશેક વર્ષના મારા વાચનમાંથી આવા હજારેક શ્લોકોનો સંગ્રહ મારી પાસે થયો. એ સંગ્રહને જોનારાઓ પૈકીના ઘણા શુભેચ્છકોની એ ભલામણે વધારે સંગ્રહ કરવા તરફ મને ઉત્સાહિત કર્યો કે—આવો સંગ્રહ જે પુસ્તકાકારે બહાર પડે તો તે ઘણા ઉપદેશકો, ઉપદેશકો જ નહિ; પરંતુ સામાન્ય વર્ગને પણ ઉપકારી થાય. પરિણામે અભિનંદન ક્રંથોનું વાચન અને તેમાંથી સુંદર લાગતાં સુભાષિતોનો સંગ્રહ હું કરતો જ ગયો. મારા આ સંગ્રહમાં લગભગ ચારેક હજાર શ્લોકોનો સંગ્રહ, કે જેમા પ્રાકૃત ગાથાઓનો પણ સમાવેશ થાય છે, થતાં તેને છપાવવા માટે તૈયારી કરી કે જેના ફળસ્વરૂપ તેના ત્રણ ભાગો જનતાની સમક્ષ મૂકવા હું ભાગ્યશાળી થયો છું.

મારા આ સંગ્રહો તેના ખપી જીવેને વધારે ઉપયોગી થાય, એટલા માટે મારાથી બની શક્યું તેટલા અંશે તેના વિષયો અને પેટાવિષયો પાડવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. એ કહેવાની ભાગ્યે જ જરૂર રહે છે કે ઘણી વખત એક જ સુભાષિત કયા વિષયમાં મૂકવું, એ સમજવું બહુ કઠિન થઈ પડે છે એનો વિષય ઘણી વસ્તુઓની સાથે સંબંધ રાખે છે, તેમ છતાં પણ જેટલું વિચારી શકાયું તેટલું વિચારીને તેમ જ ખીજા વિદ્વાન મહાનુભાવોની સલાહ લઈને વિષય-વિભાગો પાડવામાં આગ્રા છે. આશા છે કે—આના ઉપયોગી મહાનુભાવોને અમે કરેલી છાંટણીથી જરૂર લાભ થશે.

વિષયોની છાંટણી કરવામાં એક બીજી મુશ્કેતી પણ ભૂલવા જેવી નથી જ. ધાર્મિક વિષયો અને વ્યાવહારિક વિષયોને જુદા કરવા એ ઘણું જ કઠિન કામ છે, એમ મને લાગ્યું છે. માર્ગાનુસારી ગૃહસ્થોના ૩૫ ગુણો કે શ્રાવકોના ૨૧ ગુણો, નીતિ કે સદાચાર, કર્તવ્ય કે વિનય-વિવેક, આ બધા વિષયો, નૈતિક વિષયો જેવા દેખાવા છતાં, જેમ ધાર્મિક વિષયોથી જુદા પાડી શકાય નહિ; તેમ શ્રાવકોનાં ૧૨ વ્રતો, ભાવના કે ધ્યાન, પંદર કર્મોદ્દાન કે અહારપાપસ્થાન એ ધાર્મિક ગણાતા વિષયો વ્યાવહારિક વિષયોથી જુદા પાડી શકાય નહીં. એમ હોવા છતાં આ પુસ્તકોનો લાભ લેનારાઓની અનુકૂળતાને માટે આ પુસ્તકોમાં આપેલા બધા વિષયોને, બીજી શક્ય તેટલા વિચારપૂર્વક, ધાર્મિક અને વ્યાવહારિક એમ બે વિભાગોમાં વહેંચી દેવામાં આવ્યા છે.

યદ્યપિ સુભાષિતોના સંગ્રહરૂપે સુભાષિતરત્નભાંડાગાર, સુભાષિત-સુધારત્નભાંડાગાર અને એવા અનેક ગ્રંથો બહાર પડ્યા છે, પરંતુ એમાં મોટે ભાગે હિંદુ ગ્રંથોમાંનો જ સંગ્રહ છે; તેમજ તે ગ્રંથો સાનુવાદ નથી. આ બે ખામી મારા આ સંગ્રહમાંથી દૂર કરવામાં આવી છે. એટલે કે હિંદુ ગ્રંથો ઉપરાંત જૈન ગ્રંથો પૈકીના સુંદરમાં સુંદર સુભાષિતો આ સંગ્રહમાં જેમ વિશેષરૂપે લેવામાં આવ્યાં છે તેવી જ રીતે દરેક સુભાષિતનો અનુવાદ પણ તેની સાથે આપવામાં આવ્યો છે.

એક બીજી પણ વિશેષતા આમાં છે કોઈ પણ શ્લોક ક્યાંથી લેવામાં આવ્યો છે, એ સ્થાન પણ તે ગ્રંથના પૃષ્ઠ, અધ્યાય વગેરે સાથે આપવામાં આવ્યું છે. આ વિશેષતા અત્યાર સુધીના આવા બીજા સંગ્રહમાં ભાગ્યે જ જોવાય છે.

મારો આ સંગ્રહ લગભગ ચાર હજાર શ્લોકોનો છે. તેનું એક જ પુસ્તક થતા ઘણું મોટું થઈ જવાના કારણે અને વાચકોની અનુકૂળતાને માટે, એ બધા સંગ્રહને ચાર ભાગમાં બહાર પાડવાનું નક્કી કરવામાં આવ્યું છે. (આ દરેક ભાગો લગભગ ચારસો ચારસો પાનાના થશે) જેમાંના બે ભાગ થોડા જ વખત ઉપર બહાર પડી ચૂક્યા છે અને આજે ત્રીજો ભાગ જનતા સમક્ષ મૂકાય છે. •

મારા સંગ્રહમાં જે પ્રાકૃત ગાથાઓનો સંગ્રહ થયેલો તેને જુદા જ પુસ્તકરૂપે બહાર પાડવાનો વિચાર ગોઠવેલો હોય, આ સંગ્રહમાં માત્ર સંસ્કૃત શ્લોકો જ આપવામાં આવ્યા છે.

આવા એક બૃહત્ સંગ્રહને માટે જેમ એકાદ સારી પ્રસ્તાવનાની જરૂર છે, તેમ આખા ગ્રંથમાં આવતા તમામ શ્લોકોની અકારાદિ અનુક્રમણિકા તથા ઉપયોગમાં લીધેલા ગ્રંથોનું સૂચિપત્ર વગેરે કેટલીક ઉપયોગી બાબતો આપવાની પણ જરૂર છે, પરંતુ તે બધું આખોયે મગ્ગ તૈયાર થયા પછી જ આપી શકાય, એટલે તે બધી બાબતો ચોથા ભાગમાં આપવાનું રાખી, આ પ્રત્યેક ભાગમાં તો તેમાં આવતા વિષયોની અનુક્રમણિકા, સાંકેતિક અક્ષરો અને ચિહ્નોની સમજાવતી તથા શુદ્ધિપત્રક-એટલું જ માત્ર આપવું ઉચિત ધાર્યું છે.

માત્ર આ પુસ્તકની ઉત્પત્તિના સંબંધમાં જ જે કંઈ બે એક બાબતો કહેવાની હતી, તે કહી છે. આ પ્રસંગે મારા તે બે મહાન ઉપકારીઓના ઉપકારને પ્રગટ કરવો નહીં ભૂલું કે જેઓની અસીમ કૃપા અને અમી-દષ્ટિએ મારા જેવા અજ્ઞાની તેમજ જડબુદ્ધિવાળા જીવને ચૈતન્ય અર્પ્યું છે અને મારા જીવનની કાયાપલટ કરી મને ઋણી બનાવ્યો છે. તેઓ છે—મારા દાદાગુરુ, જગત્પૂજ્ય, શાસ્ત્રવિશારદ, જ્ઞાનાચાર્ય શ્રી વિજયધર્મ-સૂરીશ્વરજી મહારાજ અને મારા ગુરુતર્ય શાંતમૂર્તિ મુનિરાજ શ્રી જયંતવિ-જયજી મહારાજ. મારા ગુરુએ આ ગ્રંથને સુંદર, પદ્ધતિસર અને શુદ્ધ બનાવી આપવા માટે શ્રમ મેલ્યો છે, એ બદલ પણ હું તેઓશ્રીનો અત્યંત ઋણી છું.

વિષયો અને પેટાવિષયોની ચૂંટણી કરવામાં તેમજ પ્રુદેા વગેરે તપાસ-વામાં સાયલાનિવાસી ન્યાયતીર્થ-તર્કભૂષણ પંડિત રતિલાલ દીપચંદ દેસા-ધએ અને શુદ્ધિપત્રક બનાવી આપવામાં ન્યાય-સાહિત્યતીર્થ મુનિરાજ શ્રી હિમાંશુવિજયજીએ આપેલા યોગ બદલ તેઓને ધન્યવાદ આપવો ભૂલીશ નહીં.

ઉપર્યુક્ત બન્ને ગુરુદેવોની અસીમ કૃપા, મારો બાકીનો ભાગ જલદી બહાર પાડવાનું સામર્થ્ય અર્પે, એ અંતરની અભિલાષાપૂર્વક વિરમું છું.

શેઠ કપૂરચંદજીની ધર્મશાલા

બલદુહ (સિરોહી સ્ટેટ), કારતક શુદ્ધ ૧૫.

વી. સં. ૨૪૬૩, ધર્મ સં. ૧૫.

} —ધર્મજન્ય-તોપાસક
મુનિ વિશાખવિજય.

हमारी ग्रन्थमालाके हिन्दी व अंग्रेजी पुस्तक.

४. श्रावकाचार	श्रीविद्याविजयजी ०-४-०
५. विजयधर्मसूरि के वचन-कुसुम	,, ०-४-०
७. सेईन्स ऑफ विजयधर्मसूरि	डॉ. कौझे ०-४-०
(Sayings of Vijaya Dharma Suri) (Dr. Krause.)	
९. विजयधर्मसूरि अष्टप्रकारीपूजा	श्रीविद्याविजयजी ०-४-०
१६ एन आइडीयल मंक-आदर्श साधु, ए.जे.सुनावाला	५-०-०
(An Ideal Monk)	(A J. Sunawala)
२१ ब्रह्मचर्यदिग्दर्शन	श्रीविजयधर्मसूरि ०-४-०
२९. सम्यक्त्वप्रदीप	उ. मंगलविजयजी ०-४-०
३३ मेरी मेवाड़यात्रा	श्रीविद्याविजयजी ०-३-६
आवू (७५ चित्र सहित)	श्रीजयन्तविजयजी २-८-०

मिलनेका पता:—

श्री विजयधर्मसूरि जैन ग्रन्थमाला

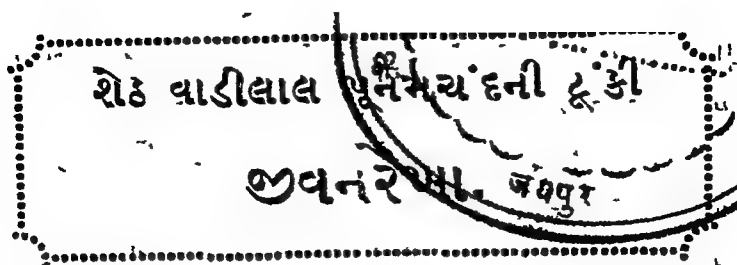
छोटासराफा, उज्जैन (मालवा).

રાધનપુરનિવાસી-મરહૂમ શ્રી વાડીલાલ પૂનમચંદ.

આનંદ પ્રેસ-લાવનગર.

“ They asked a great one: ”

How many ways are there to God ?

He said there are as many ways as atoms in Universe but the best and shortest is service”

“ તેઓએ એક મહાત્માને પૂછ્યું કે પ્રભુ પાસે જવાને કેટલા માર્ગો છે ? મહાત્માજીએ કહ્યું કે પ્રભુ પાસે જવાને ઘણા માર્ગો છે, પરંતુ સરસમાં સરસ અને ટૂંકામાં ટૂંકો માર્ગ સેવાનો છે. ”

રાધનપુર જ નહિ, બલકે જૈન સમાજનાં જાહેર જીવનમાં તેમજ ધાર્મિક, સામાજિક કે પ્રબલકીય કોઈ પણ ખાતામાં શેઠ વાડીલાલ પૂનમચંદનું નામ સોનેરી અક્ષરોએ કોતરાયેલું છે ‘ સેવા ’ એ તેમના જીવનનો મુદ્રલેખ હતો. હૈમનો જન્મ સંવત ૧૯૨૧ની સાલમાં શેઠ પૂનમચંદ માણેકચંદને ત્યાં થયો હતો. હૈમના વડીલ અંધુનું નામ શેઠ હરગોવિંદદાસ પૂનમચંદ હતું કે જેમણે રાધનપુરના સ્થાનિક જાહેર જીવનમાં ખૂબ ચમકારો કર્યો હતો તેમની છાપ શેઠ વાડીલાલમાં આપાદ પડી હતી. તેમનું કુટુંબ સાધારણ રીતે સુખી ગણાતું હતું. બાલ્યકાળ પસાર કરી વિદ્યાર્થી જીવનમાં બીચીકેળવણી પ્રાપ્ત કરી તેઓશ્રી ધાર્મિક તેમજ વ્યાવહારિક બાબતમાં નિષ્ણાત બન્યા હતા. માથાપના ધાર્મિક સંસ્કારોએ હૈમને ખૂબ યોગ્ય આપ્યું હતું, અને તેમથી તેઓશ્રીને સેવાનો માર્ગ સાંપજ્યો હતો. તેઓશ્રીના જમાનામાં જૈન સમાજ બીનકેળવાયેલ હતો કેળવણી પ્રત્યે બહુ જ ઓછું ધ્યાન આપવામાં આવતું હતું. શેઠ વાડીલાલને આ બાબત ખૂબ સાલી, અને સમાજને આધુનિક કેળવણી મળે એ જાતના વ્યવહાર રાહોમાં, પોતાનો તત્ત-મન-

ધનથી સાથ આપ્યો. તેમણે ઉદારતાથી કટકે કટકે લગભગ ૫૦૦૦૦) પચાસ હજાર રૂપિયા એવી સંસ્થાઓ પાછળ ખર્ચ્યા છે, એટલું જ નહિ પણ પાત્રીતાણા જૈન ઔદિકાશ્રમ અને યશોવિજયજી જૈન ગુરુ-
 કુળે જેવી સંસ્થાઓને પગલાર કરવામાં બહુ જ મોટો ફાળો આપ્યો છે. મુ'બઈ જીવદેયો મંડળીના તેઓ આજીવન મેંબર હતા અને એ સંજો-
 ગામાં સંખ્યાબંધ જીવોને અલયદાન આપવાનું પુન્ય તેઓશ્રી હાંસલ કરી શક્યા હતા રાધનપુરના વિદ્યાર્થીજીવનની સ્થાપનામાં તેઓશ્રીનો સારો હિસ્સો હતો. રાધનપુરની પાંજરાપોળનું કાર્ય પણ લગભગ તેઓશ્રી જ સંભાળતા હતા. મુ'બઈ શેરબજારના ડીરેક્ટર તરીકે પણ તેમની બહુ જ યશસ્વી કારકીર્દી છે અને જૈન શ્રવે. કોન્ફરન્સની સ્ટેન્ડીંગ કમીટીના વર્ષો સુધી સભ્ય હતા. તેમણે સમાજની અચ્છી રીતે સેવા બજાવી હતી. લગભગ પચાસ હજાર રૂપિયા ખર્ચી તેઓશ્રીએ પૂજ્યશ્રી વિજયનીતિ-
 સૂરીશ્વરજી મહારાજના ઉપદેશથી ઉજમણું પણ કયું હતું અને તેમ કરી જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રની આરાધના કરી હતી યાત્રા કરવાનો હેમને અજબ શોખ હતો. હેમના જીવનમાં હેમણે નાની મોટી અનેક યાત્રાઓ કરી માનવજીવનની સાર્થકતા કરી છે. સાધર્મીબધુ પ્રત્યેનું વાત્સલ્ય હેમનામાં ખૂબ હતું. કોઈ પણ સ્વધર્મીબધુ હેમને ત્યાં જતો તો તેઓશ્રી હેને દરેક પ્રકારની મદદ આપતા આ બધાં કાર્યોમાં હેમની ધર્મપત્ની શ્રીમતી મેનાબાઈનો સંપૂર્ણ સાથ હતો. હેમનો સ્વભાવ પણ બહુ જ માયાળુ અને આનંદી હતો. પતિના દરેક કાર્યમાં હેમની સહાનુભૂતિ હતી. આમ સારાથે જીવન દરમિયાન બહુ જ ઉજાગર કારકીર્દી પ્રાપ્ત કરી શેઠ વાડીલાલ સંવત્ ૧૯૮૮ના થેત્ર વદિ ચોથ ના દિને પોતાની પાછળ બહોળો પરિવાર મઝી સ્વર્ગવાસ પામ્યા. તેમના ચિરંજીવી શેઠ રતિલાલભાઈ તથા ધીરજલાલભાઈમાં પણ હેમના ઉચ્ચ સંસ્કારો પડ્યા છે. શેઠ રતિલાલ હેમના પિતાશ્રી કરતાં પણ વધારે જાહેર જીવનમાં ભાગ લે છે અને 'આપ કરતાં બેટો સવાયો' એ કથનને સાબીત કરી બતાવ્યું છે' મરહૂમ શેઠ વાડીલાલના સ્વર્ગ-
 ગમન પછી તેઓશ્રી રાધનપુરી જનતાના ખૂબ સમાગમમાં આવ્યા છે.

આનંદ પ્રેસ] રાધનપુરનિવાસી-દ્વાનવીર શેઠ રતિલાલ વાડીલાલ પુનમચંદ. [ભાવનગર.

સામાન્ય પ્રજાકીય હિતકારક બાબતોમાં તહેમના સંપૂર્ણ સાથે જોડાઈ
 વય હોવા છતાં પ્રૌઢને છાજે તે રીતે તેઓનો વર્તવ છે. કોઈ પણ
 રાધનપુરી બંધુ તેમજ દરેક વ્યક્તિ માટે તહેમનાં કાર્ય હોય તેવાં પ્રવૃત્તિ
 હોય છે અને તેથી જનતાનો સંપર્કો સારો ચાહ મેળવી શક્યા છે.
 રાજ્યમાં પણ તહેમનું સ્થાન અનોખું છે. સ્વતંત્ર થયા પછી તહેમનું
 જેવા દૂંક સમયમાં લાખેક રૂપિયા સંચાલન કરી પોતાના રાજ્ય રતિ-
 લાલે ઉદારતાથી ખર્ચા છે એટલું જ નહીં પરંતુ સંચાલન સામા-
 નિક સંસ્થાઓના તેઓશ્રી જુદા જુદા ઓછા ઉપર રહી આંનરરી
 કાર્ય કરે છે. પાલીતાણા શ્રી યશોવિજયજી જૈન ગુરુકુળ, શ્રી સિદ્ધક્ષેત્ર
 જૈન બાળાશ્રમ અને શ્રાવિકાશ્રમના તેઓશ્રી સેક્રેટરી છે. માંગરોળ જૈન
 સભા, જૈન શ્વે. કોન્ફરન્સ, જીવદયા મંડળી, વિદ્યાર્થીભુવન, મહાવીર જૈન
 વિદ્યાલય અને રાધનપુર પાંજરાપોળ ફંડકમીટીના તેઓ ટ્રસ્ટી છે આત્મ-
 રામજી શતાબ્દીકમીટી રાધનપુર અને સાગરગચ્છની પેઢીના પણ ટ્રસ્ટી છે.
 રાધનપુર જૈન યુવકોદય મંડળ, આત્માનંદ સભા, સુરત મહિલામંડળ,
 સોનગઢ મહાવીર ચારિત્ર રત્નાશ્રમ અને શ્રી વીરતત્ત્વ પ્રકાશક મંડળ શિવ-
 પુરીના ખજાનચી ચૂંટાયા છે, તેમજ મુંબઈ જૈન માંગરોળ સભાના સેક્રેટરી
 તરીકે ચૂંટાણી થઈ છે; વગેરે અનેક ખાતાઓમાં તેઓશ્રીનું માનવત્વ
 સ્થાન છે. પોતાના પિતાશ્રી જેવી જ તહેમની ઉદારતા લાવના છે. સ્વભાવે
 સરલ તહેમજ સ્મિતભાષી છે. જૈન સમાજના આધુનિક કલુષિત
 વાતાવરણ તરફ તેઓશ્રીની સંપૂર્ણ અરુચિ છે, અને તેથી તેઓ કોઈ
 પણ પક્ષમાં ન પડતાં પોતાને રુચે તે તરફ તહેમની પ્રવૃત્તિ કરે છે.
 સમાજોત્થતિ કરવાની તેઓશ્રી તમજા સેવે છે અને તે માટેની શક્ય
 દરેક પ્રવૃત્તિઓ કરે છે. ધાર્મિક બાબતોમાં પણ ખૂબ શ્રદ્ધા ધરાવે છે.
 તેઓશ્રીના લઘુ બંધુ ધીરજલાલભાઈ પણ સમાજ માટે એક આશાજનક
 યુવક છે. તેઓશ્રી ધાર્મિક નિયમોનું ખંતથી પાલન કરે છે.
 પ્રાન્તે શાસનદેવ એ બે 'યુગલને' ખૂબ ચિરંજીવી બનાવે અને
 તહેમના દ્વારા સમાજ દિન પ્રતિ દિન પ્રગતિ સાધે એ જ અભ્યર્થના !

अमारी ग्रंथमाळानां संस्कृत पुस्तको ।

२ धर्मवियोगमाळा	श्री हिमांशुविजयजी	०-२-०
३ प्रमाणनयतत्त्वालोक		
(पं. रामगोपालाचार्यकृत टीकायुक्त)	„	०-१४-०
८ जयन्तप्रबन्ध (गुजराती भा. युक्त)	„	०-३-०
१६ जैनीसप्तपदार्थी	„	०-५-०
२७ सुभाषितपद्यरत्नाकर भाग १.		
(गुजराती भा. युक्त) श्रीविशालविजयजी	„	१-४-०
३० अर्हत्-प्रवचन (गु०भा० युक्त) श्रीविद्याविजयजी		०-५-०
३१ सुभाषितपद्यरत्नाकर भाग २.		
(गुजराती भा० युक्त) श्रीविशालविजयजी		१-४-०
३४ सुभाषितपद्यरत्नाकर भाग ३.		
(गुजराती भा० युक्त) श्री विशालविजयजी		१-४-०
उत्तराध्ययनसूत्र भाग ४ थो.		
(कमलसंयमी टीका युक्त) श्रीजयन्तविजयजी		३-८-०
प्रमाणनयतत्त्वालोक-प्रस्तावना श्रीहिमांशुविजयजी		०-३-०

मळवानुं ठेकाणुं—

श्री विजयधर्मसूरि जैन ग्रंथमाळा ।

छोटा मराफा, उज्जैन (मालवा)

રાધનપુરનિવાસી-શ્રેઃ ધીરજલાલ વાડીલાલ પૂનમચંદ.

આનંદ પ્રેસ-ભાવનગર.

(त्रीजा भागनी)

मङ्गलाचरण : कुल श्लोक १ : पृष्ठ ८१७

१ क्षत्रिय : कुल श्लोक १० : पृष्ठ ८१८

उत्तम क्षत्रिय	८१८	क्षत्रियनो मुख्य धर्मः प्रज्जन	
क्षत्रियनु कर्म	८१८	पालन	८२०
क्षत्रिय अने वैश्यनु कर्म	८१८	क्षत्रिय अने वैश्यनो विशेष धर्म	८२०
क्षत्रियनो धर्म	८१८	पशुवधमां सायु क्षत्रियपण्डितथी	८२१
		क्षत्रियनां पतननां कारणो	८२१

२ राजा : : कुल श्लोक २३ : पृष्ठ ८२२

राजनां ग्रिह	८२२	राजनो मुख्य धर्मः प्रज्जन	
राजनो महिमा	८२३	कल्याण	८२८
राजः अधानो आधार	८२३	राज-प्रजनो धर्मः	८२८
राजना गुण	८२४	राजनो प्रिय कर्ण थाय	८२०
राजना दोष	८२६	राजथी क्षयदा	८३०
राजनो धर्म	८२६		

३ राजनीति : : कुल श्लोक ३३ : पृष्ठ ८३१

राज्यनु कृण	८३१	जनो मंत्री राजपते	८३५
राज्यनी शोभानां साधनो	८३१	जहा मंत्रीथी क्षयदा	८३६
राजपुत्रना दोष	८३२	मूर्ध मंत्रीथी नुर्कसान	८३६
मंत्रीनु वक्ष्यु	८३२	मंत्रीनो धर्म	८३६
साथो मंत्री	८३३	सेनापतिना गुण	८३७
मंत्रीना दोष	८३३	सुलटनी प्रशसा	८३७

સભાસદો કેવા જોઈએ	૮૩૮	પહેલાં સામનો પ્રયોગ	૮૪૦
પ્રતિહારનું લક્ષણ	૮૩૮	દંડ કેને કરવો	૮૪૦
પુરોહિતનું લક્ષણ	૮૩૯	યુદ્ધ ક્યારે કરવું	૮૪૧
રાજના લેખકનું લક્ષણ	૮૩૯	શરણાગત રક્ષણ કરવું	૮૪૧
ચાર પ્રકારની નીતિ	૮૩૯	રાજલક્ષ્મીના નાશનાં કારણો	૮૪૧

૪ બ્રાહ્મણ

: કુલ શ્લોક ૫૧ :

પૃષ્ઠ ૮૪૨

બ્રાહ્મણનું લક્ષણ	૮૪૨	બ્રાહ્મણનું કલંક	૮૫૫
સાચો બ્રાહ્મણ	૮૪૮	બ્રાહ્મણ અને માંસ	૮૫૬
સાચું બ્રાહ્મણપણું : સદાચાર	૮૪૯	બ્રાહ્મણ છતાં વૈશ્ય	૮૫૬
સાચું બ્રાહ્મણપણું : સંસ્કાર	૮૫૦	બ્રાહ્મણ છતાં ચાડાલ	૮૫૭
બ્રાહ્મણનાં કર્મ	૮૫૨	બ્રાહ્મણ છતાં પશુ	૮૫૭
બ્રાહ્મણનો ધર્મ	૮૫૪	બ્રાહ્મણ છતાં ગધેડો	૮૫૮
બ્રાહ્મણનું ધન	૮૫૪		

૫ મિત્રા

: કુલ શ્લોક ૩ :

પૃષ્ઠ ૮૫૯

યાત્રક નિંદા	૮૫૯	લિક્ષાથી નુકસાન	૮૫૯
--------------	-----	-----------------	-----

૬ આશીર્વાદ

: કુલ શ્લોક ૩ :

પૃષ્ઠ ૮૬૦

ગુણીને આશીર્વાદ	૮૬૦	ધર્મલાભનો આશીર્વાદ	૮૬૦
-----------------	-----	--------------------	-----

૭ વૈશ્ય

: કુલ શ્લોક ૫ :

પૃષ્ઠ ૮૬૨

વૈશ્યનો ધર્મ	૮૬૨	વૈશ્યનું કર્મ	૮૬૨
વૈશ્યને માટે કાર્ય અને અકાર્ય	૮૬૨	વૈશ્ય અને શૂદ્રનાં કર્મ	૮૬૩

૮ વ્યાપાર

: કુલ શ્લોક ૫ :

પૃષ્ઠ ૮૬૪

વણિકનો વ્યાપાર	૮૬૪	ધર્મને અબાધક વ્યાપાર કરવો	૮૬૫
વ્યાપાર કેવી રીતે કરવો	૮૬૫	વ્યાપાર સફળ કેમ થાય	૮૬૫

૯ દેશાટન

: કુલ શ્લોક ૨ :

પૃષ્ઠ ૮૬૬

દેશાટનના ગુણ-દોષ	૮૬૬	કયાં વાસ ન કરવો	૮૬૬
------------------	-----	-----------------	-----

૧૦ શુદ્ધ
શુદ્ધનાં લક્ષણ
શુદ્ધ-ચાંડાલ-ના પ્રકાર
શુદ્ધ છતાં બ્રાહ્મણ

: કુલ શ્લોક ૧૦ : પૃષ્ઠ ૮૬૭
ક્રમશઃ
શુદ્ધ-ધર્મ : સેવા ૮૬૭
શુદ્ધ-વર્ણના સાધારણ ધર્મ ૮૬૮
જંગમ પૃષ્ઠ ૮૭૦

૧૧ સેવા
સેવાધર્મની ગહનતા
પૂર્વ સેવા

: કુલ શ્લોક ૫ :
૮૭૦ | મધ્યમ સેવા ૮૭૧
૮૭૧ | સેવાનું ફળ ૮૭૧

૧૨ સેવક
સેવકના ગુણ
સેવક-નિંદા
સેવકની મુશ્કેલી

: કુલ શ્લોક ૮ : પૃષ્ઠ ૮૭૨
૮૭૨ | સેવકે શું ન કરવું ? ૮૭૪
૮૭૨ | સેવકનો ધર્મ ૮૭૪
૮૭૩

૧૩ સ્વામી
સ્વામી-શેઠના ગુણ
નમાલો શેઠ

: કુલ શ્લોક ૫ : પૃષ્ઠ ૮૭૬
૮૭૬ | દુર્લભ-સ્વામી-સેવક ૮૭૭
૮૭૭

૧૪ સુપાત્ર
પાત્ર શબ્દનો અર્થ
સુપાત્રનું સ્વરૂપ
સુપાત્રના પ્રકાર

: કુલ શ્લોક ૯ : પૃષ્ઠ ૮૭૮
૮૭૮ | સુપાત્ર મહિમા ૮૮૦
૮૭૮ | સુપાત્રની દુર્લભતા ૮૮૦
૮૭૯ | સુપાત્રથી ફળ ૮૮૦

૧૫ કુપાત્ર
કુપાત્ર-નિંદા
સુપાત્ર અને કુપાત્ર

: કુલ શ્લોક ૫ : પૃષ્ઠ ૮૮૧
૮૮૧ | કુપાત્રમાં બધું નકામું ૮૮૧
૮૮૧

૧૬ સજ્જન

: કુલ શ્લોક ૩૦ : પૃષ્ઠ ૮૮૩

સજ્જનનું સ્વરૂપ
સાચો સજ્જન
સજ્જનનો મહિમા
સજ્જનની દુર્લભતા

૮૮૩ | સજ્જન : દયાવાન ૮૮૮
૮૮૪ | સજ્જનનું આચરણ ૮૮૮
૮૮૪ | સજ્જનનો સ્થિર સ્વભાવ ૮૮૧
૮૮૬ | સજ્જન અને દુર્જન ૮૮૩

૧૭ દુર્જન	: કુલ શ્લોક ૨૬ :	પૃષ્ઠ ૮૯૬
દુર્જનનું સ્વરૂપ	૮૯૬	ક્યાં કોણુ ધૂર્ત ૯૦૩
દુર્જનની નિંદા	૮૯૬	દુર્જનની જીલ ૯૦૩
દુર્જન : હલકાપણું	૮૯૮	દુર્જન અને હળ ૯૦૪
ત્રણુ દુર્જન	૯૦૧	દુર્જન અને કુતરો ૯૦૪
દુર્જનનો દોષો	૯૦૧	દુર્જન અને સર્પ ૯૦૫
દુર્જનનો સ્વભાવ	૯૦૨	દુર્જન પોતાને જ હો છે ૯૦૫

૧૮ મહાપુરુષ	: કુલ શ્લોક ૪૧ :	પૃષ્ઠ ૯૦૬
મહાપુરુષનું લક્ષણ	૯૦૬	મહાપુરુષનું અટલ વચન ૯૧૭
મહાપુરુષનાં બીજાં લક્ષણ	૯૦૯	મહાપુરુષ સ્વીકૃત છોડતાં નથી ૯૧૭
મહાપુરુષની મહત્તા	૯૧૦	મહાપુરુષનો અવતાર
મહાપુરુષના ગુણો	૯૧૨	શા માટે ? ૯૧૮
મહાપુરુષનો સ્વભાવ	૯૧૪	મહાપુરુષની દુર્લભતા ૯૧૮
મહાપુરુષ સત્તાભિમાની	૯૧૬	ઉત્તમ, મધ્યમ, અધમ પુરુષ ૯૧૯
મહાપુરુષની ભાવના	૯૧૭	મહાપુરુષ-પરીક્ષા ૯૨૦

૧૯ સાક્ષી	: કુલ શ્લોક ૨ :	પૃષ્ઠ ૯૨૧
સાક્ષીનો ધર્મ : સત્ય વાણી	૯૨૧	માયો સાક્ષી : આત્મા ૯૨૧

૨૦ મિત્ર	: કુલ શ્લોક ૧૬ :	પૃષ્ઠ ૯૨૨
સાચો મિત્ર	૯૨૨	કોણ કોનો મિત્ર ૯૨૫
ખરાબ મિત્ર	૯૨૩	દુર્લભ મિત્ર ૯૨૬
સાચો મિત્ર : ધર્મ	૯૨૪	મિત્ર સાથેનું વર્તન ૯૨૬
મિત્ર પ્રશ્ન સા	૯૨૪	મિત્રને આશીર્વાદ ૯૨૭
મિત્રાદિકની પરીક્ષા	૯૨૫	મિત્રથી કાયદો ૯૨૭

૨૧ મૈત્રી	: કુલ શ્લોક ૮ :	પૃષ્ઠ ૯૨૮
સરખાની જ મૈત્રી થાય	૯૨૮	મિત્રતા કે શત્રુતા સ્થિર નથી ૯૩૦
કોની મૈત્રી ન કરવી	૯૨૯	મિત્રતાનું ફળ ૯૩૧
દુષ્ટ અને પાણીની મૈત્રી	૯૩૦	

૨૨ શત્રુ	: કુલ શ્લોક ૫ :	પૃષ્ઠ ૯૩૨
ક્રાણ ક્રાનો શત્રુ	૯૩૨ જન્મથી શત્રુ કે મિત્ર નથી થતા	૯૩૩
શત્રુની ઉપેક્ષા ન કરવી	૯૩૨ શત્રુથી કાયદો	૯૩૩
તણ અકારણ શત્રુ	૯૩૨	
૨૩ કૃતજ્ઞ	: કુલ શ્લોક ૪ :	પૃષ્ઠ ૯૩૪
કૃતજ્ઞ મદિમા	૯૩૪ કૃતજ્ઞની દુર્લભતા	૯૩૫
કૃતજ્ઞ સંજ્ઞા	૯૩૪	
૨૪ કૃતમ્ન	: કુલ શ્લોક ૩ :	પૃષ્ઠ ૯૩૬
કૃતમ્ન નિદા	૯૩૬ ધર્મભૂલનાર : કૃતમ્ન	૯૩૭
પાંચ અકૃતજ્ઞ	૯૩૬	
૨૫ વલવાન	: કુલ શ્લોક ૫ :	પૃષ્ઠ ૯૩૮
સાચો બલવાન	૯૩૮ સાચો બલવાન : બુદ્ધિશાળી	૯૩૯
બલવાનનું કાર્ય	૯૩૯	
૨૬ નિર્વલ	: કુલ શ્લોક ૨ :	પૃષ્ઠ ૯૪૦
નિર્બળનું ક્રાઇ નહિ	૯૪૦ નિર્બળનું બળ	૯૪૦
૨૭ કવિ	: કુલ શ્લોક ૩ :	પૃષ્ઠ ૯૪૧
કવિનું સ્વરૂપ	૯૪૧ કુકર્મિ : વેશ્યાપતિ	૯૪૨
સાચો કવિ	૯૪૧	
૨૮ કવિતા	: કુલ શ્લોક ૬ :	પૃષ્ઠ ૯૪૩
કવિતા પ્રશંસા	૯૪૩ કવિતા અને બાણ	૯૪૪
કવિતાનું કલંક	૯૪૪ કવિતા : અમૃત	૯૪૫
૨૯ ધીર	: કુલ શ્લોક ૨ :	પૃષ્ઠ ૯૪૬
ધીરનું સ્વરૂપ	૯૪૬ ધીરનો માર્ગ	૯૪૬
૩૦ ધીરજ	: કુલ શ્લોક ૨ :	પૃષ્ઠ ૯૪૭
ધીરજ પ્રશંસા	૯૪૭ ધીરજ : કષ્ટ નાશ ઉપાય	૯૪૭

૩૧ શિક્ષક	: કુલ શ્લોક ૫ :	પૃષ્ઠ ૯૪૮
સાચો શિક્ષક	૯૪૮	શિક્ષકની ઇચ્છા : શિષ્યથી
ખરાબ શિક્ષક	૯૪૯	પરાજય ૯૪૯
૩૨ શિષ્ય	: કુલ શ્લોક ૪ :	પૃષ્ઠ ૯૫૦
શિષ્યનું લક્ષણ	૯૫૦	કુશિષ્ય : ત્યાજ્ય ૯૫૧
ગુરુલકત શિષ્ય : ભાગ્યશાળી	૯૫૦	
૩૩ શિક્ષા-ઉપદેશ	: કુલ શ્લોક ૧૨ :	પૃષ્ઠ ૯૫૨
ઉપદેશ કોને આપવો	૯૫૨	હિતોપદેશકને દુઃખ ન થાય ૯૫૪
પરોપદેશ - મહેલો	૯૫૩	સાચો ઉપદેશક ૯૫૪
કોની પાસેથી શું શીખવું	૯૫૩	આત્માને ઉપદેશ ૯૫૫
ઉપદેશક ઉપર કોપ ન કરવો	૯૫૪	ઉપદેશકને સદા લાભ ૯૫૬
૩૪ પण्डित	: કુલ શ્લોક ૧૬ :	પૃષ્ઠ ૯૫૭
પંડિતનું લક્ષણ	૯૫૭	માયો પંડિત : સર્વમાં સમદૃષ્ટિ ૯૬૦
પંડિતની મહત્તા	૯૫૮	પંડિત શું જુએ ૯૬૦
સાચો પંડિત	૯૫૮	પંડિત પંડિતને જાણે ૯૬૧
સાચો પંડિત : ગર્વ રહિત	૯૫૯	પંડિત કૃણ પામે ૯૬૧
સાચો પંડિત : ક્રિયાવાન	૯૬૦	પંડિતનું કાર્ય ૯૬૨
૩૫ મૂર્ખ	: કુલ શ્લોક ૧૫	પૃષ્ઠ ૯૬૩
મૂર્ખનું લક્ષણ	૯૬૩	મૂર્ખ : પાપી ૯૬૬
મૂર્ખ કોણ	૯૬૩	મૂર્ખ પણ શું ન કરે ૯૬૬
મૂર્ખ-નિંદા	૯૬૪	મૂર્ખનો સંગ તજવો ૯૬૭
મૂર્ખ - ધર્મત્યાગી	૯૬૫	મનુષ્ય છતાં પણ ૯૬૭
મૂર્ખને ઉપદેશ ન આપવો	૯૬૫	પંડિત-અને મૂર્ખ ૯૬૮
૩૬ વૈદ્ય	: કુલ શ્લોક ૩ :	પૃષ્ઠ ૯૬૯
સાચો વૈદ્ય અને સાચું ઔષધ	૯૬૯	કુવૈદ્ય નિંદા ૯૬૯
વૈદ્યના ગુણ	: ૯૬૯	

૩૭ માતા-પિતા : કુલ શ્લોક ૨૦ : પૃષ્ઠ ૯૭૦

માતાનો મહિમા	૯૭૦	માતા, પિતા, ગુરુ-મહિમા	૯૭૩
પાંચ માતાઓ	૯૭૧	ખરા માતા-પિતા	૯૭૩
કાણુ ક્યાં સુધી માતાને માને	૯૭૧	માતા-પિતાની ફરજ	૯૭૪
પિતા-મહિમા	૯૭૨	ખરાબ માતા-પિતા	૯૭૫
માતા-પિતાનો ઉપકાર	૯૭૨	માતા-પિતાદિનું પોષણ કરવું	૯૭૫
માતા, પિતા અને ગુરુ	૯૭૨	માતા-પિતાની સેવાનું ફળ	૯૭૬

૩૮ પુત્ર : કુલ શ્લોક ૧૨ : પૃષ્ઠ ૯૭૭

પુત્રમહિમા	૯૭૭	કુપુત્ર નિંદા	૯૭૯
સુપુત્ર પ્રશંસા	૯૭૭	પુત્રથી જ સહગતિ થતી નથી	૯૭૯
ઉત્તમ પુત્ર	૯૭૯	પુત્ર સાથેનું વર્તન	૯૮૦

૩૯ બન્ધુ : કુલ શ્લોક ૨ : પૃષ્ઠ ૯૮૧

સાચો બન્ધુ	૯૮૧	બન્ધુની ફરજ	૯૮૧
------------	-----	-------------	-----

૪૦ ગૃહસ્થ : કુલ શ્લોક ૩૩ : પૃષ્ઠ ૯૮૨

ગૃહસ્થાશ્રમ મહિમા	૯૮૨	ચૌદ પ્રકારના આવક	૯૮૫
સાચો ગૃહસ્થ	૯૮૨	આવક શબ્દનો અર્થ	૯૮૬
ગૃહસ્થનું સુખ	૯૮૩	આવક કર્તવ્ય	૯૮૭
ગૃહસ્થની ફરજ	૯૮૩	આવકનું ભોજન	૯૮૦
ગૃહસ્થના ગુણ [આવક]	૯૮૪	માર્ગાનુસારીના પાંત્રીશ ગુણ	૯૮૦
આવકપણાનો મહિમા	૯૮૫		

૪૧ પતિ : કુલ શ્લોક ૫ : પૃષ્ઠ ૯૮૩

પતિ-મહિમા	૯૮૩	પતિસેવા-ફળ	૯૮૪
પતિના ગુણ	૯૮૩		

૪૨ પત્ની : કુલ શ્લોક ૭ : પૃષ્ઠ ૯૮૫

પત્ની-મહિમા	૯૮૫	પત્ની-ધર્મ	૯૮૬
પત્નીના ગુણ	૯૮૫	પત્ની : સાચો સહકારી	૯૮૭

૪૩ સ્ત્રી

: કુલ શ્લોક ૧૫ :

પૃષ્ઠ ૯૯૮

સ્ત્રી-મહિમા	૯૯૮	સ્ત્રીના સોળ શણગાર	૧૦૦૨
સારી સ્ત્રીનાં લક્ષણ	૯૯૯	સ્ત્રી-ચરિત્રની અગમ્યતા	૧૦૦૨
સ્ત્રીના ગુણ	૯૯૯	વિધવા સ્ત્રીને સાન્ન્ય	૧૦૦૩
સ્ત્રીના બત્રોશ ગુણ	૧૦૦૦	સાસરે જતી સ્ત્રીને શીખામણ	૧૦૦૩
સ્ત્રીના સોળ દોષ	૧૦૦૧		

૪૪ સતી

: કુલ શ્લોક ૫ :

પૃષ્ઠ ૧૦૦૪

સતીનું લક્ષણ	૧૦૦૪	સતી: પરપુરુષ ત્યાગી	૧૦૦૫
સતી-મહિમા	૧૦૦૫	સતીનું કર્તવ્ય	૧૦૦૫

૪૫ પરસ્ત્રી

: કુલ શ્લોક ૧૭ :

પૃષ્ઠ ૧૦૦૬

પરસ્ત્રી નિંદા	૧૦૦૬	પરસ્ત્રીત્યાગ ઉપદેશ	૧૦૧૦
પરસ્ત્રી પનોતી	૧૦૦૭	પરસ્ત્રી ત્યાગ ફળ	૧૦૧૧
પરસ્ત્રીગમનનું કડવું ફળ	૧૦૦૭		

૪૬ વેશ્યા

: કુલ શ્લોક ૧૦ :

પૃષ્ઠ ૧૦૧૨

વેશ્યા-નિંદા	૧૦૧૨	વેશ્યાથી કડવું ફળ	૧૦૧૪
વેશ્યા : અગ્નિ	૧૦૧૩	વેશ્યાત્યાગ ઉપદેશ	૧૦૧૫
વેશ્યા : ધનલોભી	૧૦૧૪		

૪૭ આચાર

: કુલ શ્લોક ૧૨ :

પૃષ્ઠ ૧૦૧૬

આચાર-મહિમા	૧૦૧૬	સદાચારની દુર્લભતા	૧૦૧૮
કોની સાથે કેમ વર્તવું	૧૦૧૬	[લોકાચાર]	
આચારનો વિચાર	૧૦૧૭	લોકાચારના જ્ઞાન વગરનો	
આચારલિખતા	૧૦૧૭	મૂર્ખ	૧૦૧૮
કુઆચાર	૧૦૧૮	લોકાચારના વિરુદ્ધનો ત્યાગ	૧૦૨૦
આચારફળ	૧૦૧૮		

૬૮ દિનચર્યા : કુલ શ્લોક ૧૮ : પૃષ્ઠ ૧૦૨૧

જાગવાનો નિયમ	૧૦૨૧	શું ધરતી દૂર કરવું	૧૦૨૪
મળ-મૂત્ર-ત્યાગ નિયમ	૧૦૨૧	કમ દિશામાં શું કરવું	૧૦૨૪
પ્રાતઃકર્મ	૧૦૨૨	સ્નાન અને ભોજન	૧૦૨૫
આયમન કર્યા પછી શું કરવું	૧૦૨૨	સંધ્યાસમય	૧૦૨૫
દિવસમાં કરવાનાં છ કાર્ય	૧૦૨૨	સંધ્યાસમયે વળ્યું	૧૦૨૫
કેવી રીતે ન ખેસવું	૧૦૨૩	રાત્રે શું ન કરવું	૧૦૨૬
વસ્ત્રનો નિયમ	૧૦૨૩		

૬૯ દંતધાવન : કુલ શ્લોક ૧૩ : પૃષ્ઠ ૧૦૨૭

દાતણ કેવું જોઈએ	૧૦૨૭	દંતધાવન-નિષેધ	૧૦૨૯
વળ્યું દાતણ	૧૦૨૭	દંતધાવન-ફળ	૧૦૩૦
દંતધાવન-વિધિ	૧૦૨૭		

૫૦ હજામત : કુલ શ્લોક ૮ : પૃષ્ઠ ૧૦૩૧

હજામતનો સમય	૧૦૩૧	વાળ ખીજા પાસે ઓળાવવા	૧૦૩૩
હજામત-નિષેધ	૧૦૩૨		

૫૧ સ્નાન : કુલ શ્લોક ૧૫ : પૃષ્ઠ ૧૦૩૪

સ્નાન-મહત્વ	૧૦૩૪	સ્નાનનિષેધ	૧૦૩૫
સ્નાન-વિધિ	૧૦૩૪	દુષ્ટનું સ્નાન નિરર્થક	૧૦૩૭
સ્નાન ક્યારે કરવું	૧૦૩૫	સ્નાન અને મર્દન	૧૦૩૮
દ્રવ્યસ્નાન	૧૦૩૫	સ્નાનફળ	૧૦૩૮

૬૨ દેવપૂજા : કુલ શ્લોક ૨૦ : પૃષ્ઠ ૧૦૩૯

સાચી દેવપૂજા	૧૦૩૯	આઠ લાવ પુખ્તો	૧૦૪૧
દેવપૂજા-વિધિ	૧૦૩૯	દેવપૂજા ફળ	૧૦૪૨
દ્રવ્યપૂજા	૧૦૪૦	જિનપૂજા	૧૦૪૪
ભાવપૂજા	૧૦૪૦		

૫૩ મોજન

: કુલ શ્લોક ૨૫ :

પૃષ્ઠ ૧૦૪૬

અન્ન-મહિમા	૧૦૪૬	મૌન ભોજન ફળ	૧૦૫૦
ભોજનસમય	૧૦૪૭	ભૂખ્યા ભોજન કરવું	૧૦૫૧
કોને જમાડીને જમવું	૧૦૪૭	જેવું ભોજન તેવી સંતતિ	૧૦૫૧
ભોજન કેવું લેવું	૧૦૪૮	છ ઝડતુનું ભોજન	૧૦૫૧
કેવી રીતે ભોજન ન કરવું	૧૦૪૮	ભોજન પછી શું કરવું	
ભોજન કેવું ન ખાવું	૧૦૫૦	અને શું ન કરવું	૧૦૫૨
અશુભ્યમાં ભોજન ત્યાગ	૧૦૫૦	ચણા નિંદા	૧૦૫૪

૫૪ શુધા

: કુલ શ્લોક ૩ :

પૃષ્ઠ ૧૦૫૫

શુધાની વેદના	૧૦૫૫	શુધા: સર્વ અનર્થકારી	૧૦૫૬
ભૂખ્યો શું ન કરે	૧૦૫૫		

૫૫ જલ

: કુલ શ્લોક ૧૩ :

પૃષ્ઠ ૧૦૫૭

કેવું જળ ન પીવું	૧૦૫૭	અળગણુ જળથી પાપ	૧૦૫૯
જળ કેમ પીવું	૧૦૫૭	જલગાલન વિધિ	૧૦૫૯
જળના અનંત ભવો	૧૦૫૮	ગણેલ જળથી પુણ્ય	૧૦૬૦
જળનો શુભ	૧૦૫૮		

૫૬ સ્વાધ્યાય

: કુલ શ્લોક ૫ :

પૃષ્ઠ ૧૦૬૧

સ્વાધ્યાય મહિમા	૧૦૬૧	સ્વાધ્યાય-પ્રકાર વિવરણ	૧૦૬૧
સ્વાધ્યાયના પ્રકાર	૧૦૬૧	સ્વાધ્યાય સંખ્યા	૧૦૬૨

૫૭ ચતુર્માસ

: કુલ શ્લોક ૭ :

પૃષ્ઠ ૧૦૬૩

ચતુર્માસ કર્તવ્ય	૧૦૬૩	ચતુર્માસમાં લગ્નનિષેધ	૧૦૬૪
ચતુર્માસ વર્જ્ય	૧૦૬૩	ચતુર્માસ કર્તવ્યફળ	૧૦૬૫

૫૮ વચન

: કુલ શ્લોક ૨૬ :

પૃષ્ઠ ૧૦૬૬

વચન : ખરું ભૂખણુ	૧૦૬૬	ક્યારે ન બોલવું	૧૦૭૦
વચન : ભતિ લક્ષણુ	૧૦૬૭	કેવું વચન ન બોલવું	૧૦૭૧
કેવું વચન બોલવું	૧૦૬૭	વગર બોલાવ્યે ક્યારે બોલવું	૧૦૭૨

પુનરુક્તિદોષ ક્યારે ન લાગે	૧૦૭૩	અસમય વચન ફળ	૧૦૭૪
કડવું વચન	૧૦૭૩	યોગ્ય વચન ફળ	૧૦૭૪
ક્રામળ છતાં કઠોર વચન	૧૦૭૩		

૫૯ અવસ્થા : કુલ શ્લોક ૧૨ : પૃષ્ઠ ૧૦૭૬

કષ્ટ અવસ્થામાં શું કરવું	૧૦૭૬	યુવાવસ્થાનું કાર્ય: વૃદ્ધાવસ્થાનું	
બાલ્યાવસ્થાનાં શું શોભે	૧૦૭૬		સુખ ૧૦૭૮
બાળકને કેમ ભણાવવું	૧૦૭૬	વૃદ્ધાવસ્થા બાલ્યાવસ્થા સમાન	૧૦૭૮
યુવાવસ્થામાં ગર્વ ન કરવો	૧૦૭૭	વૃદ્ધાવસ્થાની દુર્દશા	૧૦૭૮
કેને-શાથી યૌવન મળે	૧૦૭૭	વૃદ્ધાવસ્થામાં શું ન કરવું	૧૦૮૦

૬૦ જીવિત : કુલ શ્લોક ૧૫ : પૃષ્ઠ ૧૦૮૧

જીવિત સાકલ્ય ઉપાય	૧૦૮૧	જીવિત અસાકલ્ય કારણ	૧૦૮૩.
સફળ જીવિત	૧૦૮૨	અફળ જીવિત	૧૦૮૪

૬૧ આયુષ્ય : કુલ શ્લોક ૫ : પૃષ્ઠ ૧૦૮૭

લાંબું આયુષ્ય કોનું ન હોય	૧૦૮૭	આયુષ્યની ચંચળતા	૧૦૮૮
આયુષ્યનો નિત્ય ક્ષય	૧૦૮૭		

૬૨ ક્ષણિક : કુલ શ્લોક ૩ : પૃષ્ઠ ૧૦૮૯

ક્ષણિક વસ્તુ	૧૦૮૯	બધું અસ્થિર	૧૦૮૯
--------------	------	-------------	------

૬૩ શરીર : કુલ શ્લોક ૮ : પૃષ્ઠ ૧૦૯૦

શરીરની સાર્થકતા : તપ	૧૦૯૦	શરીર : સુખદુઃખનું કારણ	૧૦૯૧
શરીરની અસારના	૧૦૯૦	શરીર માટે પાપ ન કરવું	૧૦૯૨
શરીર : ધર્મસાધન ઉપાય	૧૦૯૧	શરીરના રક્ષણનો ઉપદેશ	૧૦૯૨

૬૪ આજીવિકા : કુલ શ્લોક ૨ : પૃષ્ઠ ૧૦૯૩

ઉત્તમ, મધ્યમ, અધમ		આજીવિકા માટે શું નથી	
આજીવિકા ૧૦૯૩		કરાવું ૧૦૯૩	

૬૧ મૂળ

: કુલ શ્લોક ૧૨ :

પૃષ્ઠ ૧૦૯૪

કોણુ શાથી શોભે

૧૦૯૪

કોણુ ક્યાં ન શોભે

૧૦૯૫

કોણુ ક્યાં શોભે

૧૦૯૭

૬૬ અન્ધત્વ

: કુલ શ્લોક ૪ :

પૃષ્ઠ ૧૦૯૮

સાચું અન્ધત્વ

૧૦૯૮

અન્ધત્વ : વૈરાગ્યકારણ

૧૦૯૯

આંધળો : જીવતો છતાં મરેલો ૧૦૯૮

કાણત્વ નિંદા

૧૦૯૯

૬૭ અધિરત્વ

: કુલ શ્લોક ૨ :

પૃષ્ઠ ૧૧૦૦

અધિરત્વ નિંદા

૧૧૦૦

અધિરત્વ : મરણુ સમાન

૧૧૦૦

૬૮ સ્વભાવ

: કુલ શ્લોક ૮ :

પૃષ્ઠ ૧૧૦૨

સ્વભાવ : અપરિવર્તનીય

૧૧૦૧

ભતિસ્વભાવ કદી ન બદલાય ૧૧૦૨

મધ્યમ સ્વભાવ રાખવો

૧૧૦૨

લોકસ્વભાવ : નવનવ

ભતિસ્વભાવની વિશેષતા

૧૧૦૨

ગુણરાગી ૧૧૦૩

૬૯ વિચાર

: કુલ શ્લોક ૫ :

પૃષ્ઠ ૧૧૦૫

રોજ શું વિચારવું

૧૧૦૫

અવિચારી કાર્યક્રમ

૧૧૦૬

વિચારપૂર્વક ક્રિયા કરવી

૧૧૦૫

૭૦ કાર્ય-કર્તવ્ય

: કુલ શ્લોક ૨૨ :

પૃષ્ઠ ૧૧૦૭

કેવું કાર્ય કરવું

૧૧૦૭

શુભ કાર્યમાં વિદ્ય

૧૧૧૨

કોનું શું કર્તવ્ય

૧૧૦૮

ધીમે કરવાનું કાર્ય

૧૧૧૨

જોનોનું કર્તવ્ય

૧૧૦૯

શીઘ્ર કરવાનું કાર્ય

૧૧૧૨

કર્તવ્ય શા માટે કરવું

૧૧૧૦

કર્તવ્યબ્રજતા ક્રમ

૧૧૧૩

પરમ કર્તવ્ય

૧૧૧૧

કાર્યસિદ્ધિ-ઉપાય

૧૧૧૪

અકર્તવ્ય ન કરવું

૧૧૧૧

દુષકાર્ય ક્રમ

૧૧૧૪

૭૧ ગુણ

: કુલ શ્લોક ૧૬ :

પૃષ્ઠ ૧૧૧૫

ગુણનો મહિમા

૧૧૧૫

ગુણીનો મહિમા

૧૧૧૭

ગુણ . સાચી મોટાઈ

૧૧૧૬

ગુણવત્તા સાચી મહત્તા

૧૧૧૭

કોનો કયો ગુણ	૧૧૧૮	ગુણ ફળ	૧૧૧૯
ગુણવાન થવું	૧૧૧૮	ગુણાતીતનું સ્વરૂપ	૧૧૨૦
સ્વગુણ નિર્ણય	૧૧૧૯	સ્વ-પર ગુણદોષ	૧૧૨૦
-ગુણી પ્રત્યેનું ખરાબ વર્તન ૧૧૧૯			

૭૨ દોષ : કુલ શ્લોક ૪ . પૃષ્ઠ ૧૧૨૧

કોનો કયો દોષ	૧૧૨૧	દરેકમાં દોષ હોય જ	૧૧૨૨
સ્વ અને પરનો દોષ	૧૧૨૧		

૭૩ સુખ : કુલ શ્લોક ૧૫ . પૃષ્ઠ ૧૧૨૩

છ પ્રકારનાં સુખ	૧૧૨૩	સુખાભાસ : વૈભવ	૧૧૨૪
સાચો સુખી	૧૧૨૪	સુખદુઃખ અસ્થાયી	૧૧૨૫
એકાન્ત સુખ : અલભ્ય	૧૧૨૪	સુખના ઉપાય	૧૧૨૬

૭૪ દુઃખ : કુલ શ્લોક ૧૩ : પૃષ્ઠ ૧૧૨૯

છ પ્રકારનાં દુઃખ	૧૧૨૯	દુઃખમાં સારું પણ ખોટું	
કોને શું દુઃખરૂપ	૧૧૩૦	થાય	૧૧૩૨
સાચો દુઃખી	૧૧૩૧	દુઃખ કોને કહેવું	૧૧૩૨
સુખદુઃખની વિપરીત		દુઃખ . મિત્રોની કસોટી	૧૧૩૩
બુદ્ધિ ૧૧૩૧		દુઃખનાં કારણો	૧૧૩૩

૭૫ સત્સંગ : કુલ શ્લોક ૨૨ : પૃષ્ઠ ૧૧૩૫

સત્સંગ મદિમા	૧૧૩૫	કોનો સંગ કરવો	૧૧૩૮
સત્સંગ : ઉન્નતિનું કારણ	૧૧૩૬	કોનો સંગ ન કરવો	૧૧૩૯
સત્સંગ : ગુણ કારણ	૧૧૩૭	સત્સંગનો ઉપદેશ	૧૧૩૯
સત્સંગ : સર્વદાયક	૧૧૩૭	સત્સંગનું ફળ	૧૧૩૯

૭૬ કુસંગ : કુલ શ્લોક ૧૦ . પૃષ્ઠ ૧૧૪૩

કુસંગ નિંદા	૧૧૪૩	કુસંગનું કડવું ફળ	૧૧૪૪
કુસંગ ન કરવો	૧૧૪૩		

૭૭ સંપ : કુલ શ્લોક ૮ : પૃષ્ઠ ૧૧૪૭

સંપ-પ્રશંસા	૧૧૪૭	સંપની જરૂર	૧૧૪૮
સંપ : ઉત્તરિકારક	૧૧૪૭	સંપતું કળ	૧૧૪૮
સંપનો ઉપદેશ	૧૧૪૭		

૭૮ કુસમ્પ : કુલ શ્લોક ૬ : પૃષ્ઠ ૧૧૫૦

કુસંપ નિંદા	૧૧૫૦	ધાર્મિક કુસંપ	૧૧૫૦
કોની સાથે વિરોધ ન કરવો	૧૧૫૦	કલિયુગમાં કુસંપ	૧૧૫૧
		કુસંપતું પરિણામ	૧૧૫૧

૭૯ પરોપકાર : કુલ શ્લોક ૨૪ : પૃષ્ઠ ૧૧૫૨

પરોપકાર મહિમા	૧૧૫૨	પરોપકાર અને સ્વાર્થ	૧૧૫૭
પરોપકાર : સાચું ભૂષણ	૧૧૫૩	પરોપકાર વગર બધું નકામું	૧૧૫૭
પરોપકાર : સાચું જીવન	૧૧૫૩	પરોપકાર શા માટે કરવો	૧૧૫૭
પરોપકાર : પ્રેમતું કારણ	૧૧૫૪	પરોપકારનો ઉપદેશ	૧૧૫૮
પરોપકાર : સજ્જનોનો સ્વભાવ	૧૧૫૫	પરોપકાર માટે બધું તજવું	૧૧૫૯
પરોપકાર અને કુદરત	૧૧૫૫	પરોપકાર કળ	૧૧૫૯

૮૦ સ્વાર્થ : કુલ શ્લોક ૪ : પૃષ્ઠ ૧૧૬૧

બધા સ્વાર્થમય	૧૧૬૧	સ્વાર્થ : રાગદ્વેષ કારણ	૧૧૬૨
સ્વાર્થનાશ : મૂર્ખતા	૧૧૬૨		

૮૧ વિશ્વાસ : કુલ શ્લોક ૨ : પૃષ્ઠ ૧૧૬૩

વિશ્વાસ મહિમા	૧૧૬૩	કોનો વિશ્વાસ ન કરવો	૧૧૬૩
---------------	------	---------------------	------

૮૨ અવિશ્વાસ : કુલ શ્લોક ૨ : પૃષ્ઠ ૧૧૬૪

અવિશ્વાસ : માયાજન્ય	૧૧૬૪	અવિશ્વાસ યુક્ત વચન ન આપવું	૧૧૬૪
---------------------	------	----------------------------	------

૮૩ ઉદ્યમ-પુરુષાર્થ : કુલ શ્લોક ૧૩ : પૃષ્ઠ ૧૧૬૫

ચાર પુરુષાર્થ	૧૧૬૫	ઉદ્યમનો ઉપદેશ	૧૧૬૭
ઉદ્યમની જરૂર	૧૧૬૬	કેવો ઉદ્યમ ન કરવો	૧૧૬૮
ઉદ્યમ વગર નકામું	૧૧૬૬	ઉદ્યમનું ફળ	૧૧૬૮
ઉદ્યમવાનમાં શ્રેષ્ઠ	૧૧૬૭		

૮૪ પ્રમાદ : કુલ શ્લોક ૫ : પૃષ્ઠ ૧૧૭૦

પ્રમાદ નિંદા	૧૧૭૦	પ્રમાદ : શત્રુ; ઉદ્યમ . બંધુ	૧૧૭૧
પ્રમાદ ત્યાગનો ઉપદેશ	૧૧૭૦	પ્રમાદથી નુકશાન	૧૧૭૧

૮૫ હિત : કુલ શ્લોક ૧૦ : પૃષ્ઠ ૧૧૭૨

સાચું સ્વહિત	૧૧૭૨	હિતનો ઉપદેશ	૧૧૭૪
હિતનો માર્ગ	૧૧૭૨	હિતકારી વક્તા : દુર્લાભ	૧૧૭૫
હિતનું આચરણ	૧૧૭૪	હિત-વચન ફળ	૧૧૭૫
હિતનું અજ્ઞાન	૧૧૭૪		

૮૬ અહિત : કુલ શ્લોક ૩ : પૃષ્ઠ ૧૧૭૬

અહિતનાં કારણ	૧૧૭૬
--------------	------

૮૭ સત્કાર : કુલ શ્લોક ૩ : પૃષ્ઠ ૧૧૭૭

ગુરુનો સત્કાર	૧૧૭૭	કાણે કેને સત્કાર યોગ્ય	૧૧૭૭
અતિથિનો સત્કાર	૧૧૭૭		

૮૮ તિરસ્કાર : કુલ શ્લોક ૨ : પૃષ્ઠ ૧૧૭૮

વડિલના તિરસ્કારનું ફળ	૧૧૭૮	તિરસ્કાર : દ્વેષફળ	૧૧૭૮
-----------------------	------	--------------------	------

૮૯ પ્રેમ : કુલ શ્લોક ૧૦ : પૃષ્ઠ ૧૧૭૯

પ્રેમનાં લક્ષણ	૧૧૭૯	પ્રેમીનું સ્વાગત	૧૧૮૧
માયો પ્રેમ	૧૧૭૯	પ્રેમને નભાવવો	૧૧૮૧
પ્રેમ : સ્વયંભૂ	૧૧૮૦	પ્રેમ નભાવવાનો ઉપાય	૧૧૮૨
પ્રેમ વગરનાનો ત્યાગ કરવો	૧૧૮૦	પ્રેમનું ફળ	૧૧૮૨
પ્રેમીનો મેળાપ	૧૧૮૦		

- ૧૦ ईर्ष्या-द्वेष : કુલ શ્લોક ૨ . પૃષ્ઠ ૧૧૮૩
 द्वेष होय त्यां अधुं 'नकाभुं' ૧૧૮૩ | ईर्ष्याનું કડવું ૧૧૮૩
- ૧૧ प्रशंसा : કુલ શ્લોક ૬ : પૃષ્ઠ ૧૧૮૪
 स्व-पर-प्रशंसा ૧૧૮૪ | કોની કયારે પ્રશંસા કરવી ૧૧૮૫
 स्वप्रशंसा : निरर्थक ૧૧૮૪ | શત્રુની પણ પ્રશંસા ૧૧૮૫
- ૧૨ निन्दा : કુલ શ્લોક ૫ : પૃષ્ઠ ૧૧૮૬
 કાણ કોની નિંદા કરે ૧૧૮૬ | નિંદકનો સ્વભાવ ૧૧૮૭
 निंदक : यांजाल ૧૧૮૬ | કોઈની નિંદા ન કરવી ૧૧૮૭
- ૧૩ आज्ञा : કુલ શ્લોક ૨ : પૃષ્ઠ ૧૧૮૮
 આજ્ઞા મહત્વ ૧૧૮૮ | કોની આજ્ઞામાં શંકા ન કરવી ૧૧૮૮
- ૧૪ विवेक : કુલ શ્લોક ૮ : પૃષ્ઠ ૧૧૮૯ .
 विवेक भडिमा ૧૧૮૯ | વિવેક વિનાના પશુ ૧૧૯૦
 आपवा तथा लेवानो विवेक ૧૧૮૯ | વિવેકનું ૧૧૯૦
 विवेकीनुं कार्य ૧૧૮૯ | પૂજ્ય અપૂજ્ય અવિવેક ૧૧૯૧
 विवेक वगर नकाभुं ૧૧૯૦
- ૧૫ गर्व : કુલ શ્લોક ૫ : પૃષ્ઠ ૧૧૯૨.
 ખોટો ગર્વ ૧૧૯૨ | મનસ્વીની ભાવના ૧૧૯૨
 સાચો ગર્વ ૧૧૯૨ | મનસ્વીને સુખ-દુઃખ સરખાં ૧૧૯૩
- ૧૬ पवित्रता : કુલ શ્લોક ૫ : પૃષ્ઠ ૧૧૯૪
 પવિત્રતાનું સ્વરૂપ ૧૧૯૪ | શું સાથી પવિત્ર થાય ૧૧૯૫
 કાણ કયારે પવિત્ર. ૧૧૯૪
- ૧૭ चिन्ता : કુલ શ્લોક ૩ : પૃષ્ઠ ૧૧૯૪
 ચિંતાના પ્રકાર ૧૧૯૬ | પારકી ચિંતા તજવી ૧૧૯૬

૧૮ ઇચ્છા	: કુલ શ્લોક ૪ :	પૃષ્ઠ ૧૧૯૭
કાણુ શું ઈચ્છે	૧૧૯૭ લાલચ-દુઃખકારણ	૧૧૯૮
ઇચ્છા-સહન ફળ	૧૧૯૮	
૧૯ મય	: કુલ શ્લોક ૨ :	પૃષ્ઠ ૧૧૯૯
ક્યાં સુધી લય રાખવો	૧૧૯૯ નિર્ભય કાણુ	૧૧૯૯
૧૦૦ પ્રતિજ્ઞા	: કુલ શ્લોક ૩ :	પૃષ્ઠ ૧૨૦૦
પ્રતિજ્ઞાનું મહત્ત્વ	૧૨૦૦ પ્રતિજ્ઞા પાલન ફળ	૧૨૦૦
ઉત્તમ પ્રતિજ્ઞા ન છોડે	૧૨૦૦	

શ્લોકોનાં પ્રમાણોમાં આપેલ ગ્રંથોનાં તથા સ્થળોનાં ટૂંકાં નામોની સમજૂતી.

અ૦-અધ્યાય, અધ્યયન, અધિકાર.

આ. સ-જૈન આત્માનન્દ સમા,
માવનગર.

આગમોદય સમિતિ, સુરત.

આગ૦સ૦-આગમોદય સમિતિ, સુરત.

આત્મા૦ સ૦-જૈન આત્માનન્દ
સમા, માવનગર.

ત્રિષષ્ટિ-ત્રિષષ્ટિશલાકાપુરુષચરિત્ર.

દે૦ લા૦-દેવચન્દ લાલભાઈ પુસ્ત-
કોદ્ધાર ફંડ, સુરત.

પૃ૦-પૃષ્ઠ.

પ્ર૦ સ૦-જૈનધર્મ પ્રસારક સમા,
માવનગર.

મા૦-માગ.

મા૦ વિ૦-માવવિજય.

ય૦ વિ૦ ગ્રં૦-યશોવિજય
જૈન ગ્રંથમાલા, માવનગર.

વિ૦ ધ૦ લ૦-વિજયધર્મલક્ષ્મી
જ્ઞાનમંદિર, આગરા.

શ્લો૦-શ્લોક.

હી. હં૦-પંડિત હીરાલાલ હંસરાજ,
જામનગર.

જે શ્લોકના પ્રમાણના અંતે ફૂલ (*) નું નિશાન આપ્યું
છે તે શ્લોક તે ગ્રંથકારનો પોતાનો બનાવેલો નથી, પણ બીજાના
ગ્રંથમાંથી એ ગ્રંથમાં લીધેલો છે, એમ સમજવું.

શ્લોકના પ્રમાણના ઉલ્લેખમાં કૌંસ () માં આપેલ નામ
ગ્રંથકર્તાનું અથવા તે પ્રકાશકનું સમજવું.

शुद्धिपत्रक.

पृष्ठ.	पंक्ति.	अशुद्धि.	शुद्धि.
८२४	२२	शस्त्रोनी	शस्त्रोनी
८२५	२	विद्या-कारीगरीनो गुरु	-विद्यानो जलुकार
८२८	२०	रञ्जये-	रञ्जये-
८२९	५	प्राप्नुवन्तीह	प्राप्नुवन्तीह
८३१	७	क्षोड्धानी प्रीति भेजववी	क्षोड्धाने राशु करवा
"	८	संपादयो	संपादयो
८४५	४	भातो होय,	भातो होय,
		ने नित्य प्रतवाणो होय,	ने गुरुने प्रिय होय,
८४७	५	-लक्षण	-लक्षणम्
"	१७	द्रस्यते	द्रस्यते
८४८	६	शांत हो	शांत होय
८५०	४	ब्राह्मण-	ब्राह्मण-
"	१७	कर्मायणप्र-	कर्मायणप्र-
८५३	५	करवां छे.	करवां जेष्ठये.
८६१	१०	-कुकुटा-	-कुक्कुटा-
८६२	४	कृषिमेव	कृषिरेव
८६३	१२	-गोरक्ष-	-गोरक्ष-
८६४	१८	उपदेशप्रासाद	उपदेशप्रासाद*
८६५	२०	-प्यसौ	-प्यसौ
८७०	१४	भावस्तिग्धै-	भावस्तिग्धै-
८७२	१७	शक्ति.	शक्ति वगेरे.
८७९	६	वृत्तैः	वृत्तै
८८०	१६	वापयेद्वोजं	, वापयेद्वीजं

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધિ,	શુદ્ધિ.
૮૮૧	૧૨	યાજ્ઞવલ્ક્યસ્મૃતિ	યાજ્ઞવલ્ક્યસ્મૃતિ
૮૮૫	૧૭	સ્વર્ગર્તિ	સ્વર્ગર્તિ
૮૮૯	૧૬	વિપશ્યન્ત્યૈઃ સ્થેયં	વિપશ્યન્ત્યૈર્ધૈર્યં
"	૨૨	દ્વિતી	ધૈર્થી
૮૯૬	૮	ભોગને	ભોગવે
"	૧૧	ચરં	ચરં
૮૯૮	૧૭	દુર્જન હલાપણુઃ—	૦
૮૯૯	૨૧	ધ્રુવં	ધ્રુવં
૯૦૪	૨	બદ્ધેવા—	બદ્ધેવા—

૯૦૬ ના પહેલા શ્લોકનો અનુવાદ નીચે પ્રમાણે સમજવો —

“ જે સાત્ત્વિક લોકો મોક્ષની ઈચ્છામાં તદ્દલીન એવા મનથી શુદ્ધ એવી ધર્મકથાને જ આહે છે તેઓ ઉત્તમ છે ”

૯૦૬	૧૭	અપેક્ષાએ	અપેક્ષા રાખનારા,
"	૧૮	સંકુચિત છે	સંકુચિત કથાને આહે છે
૯૦૯	૩	કુલિનઃ	કુલીનઃ
૯૦૯	૧૧	૨૩, ૨૪,	૨૩, ૨૪, (દે. લા)
૯૧૦	૫	ધ્યાનતપરાઃ ।	ધ્યાનતપરાઃ ।
"	૧૪	નિસજ્ઞા	નિઃસજ્ઞા
૯૧૩	૧૨	કરવે	કરવું
"	૧૭	—ગતૈકવ્રતફલં,	—ગતં ચ શ્રવણયોઃ,
૯૧૪	૨	વ્રતના ફળવાણું	૦
૯૧૬	૨	—મેવ	મેતિ
૯૨૫	૧૧	યાસદેવ	વ્યાસદેવ
૯૨૭	૪	સચ્ચે !	વચઃ !
"	૬	હે મિત્ર !	હે પક્ષી મિત્ર !:

પૃષ્ઠ.	પંક્તિ.	અશુદ્ધિ	શુદ્ધિ:
૯૩૫	૨	દધ્યુ-	દધ્યુ-
"	૪	પૃ. ૧૭૮	પૃ. ૧૭૮*
"	૭	તેમાં	તે દ્વારા
"	૮	ધારણ કરી રાખે છે	આપે છે.
૯૩૭	૭	(આ. સ.)	(આ. સ.)*
૯૩૮	૧૮	નિસ્પૃહ:	નિ:સ્પૃહ:
૯૩૯	૬	સમથ હોય,	સમર્થ હોય અને જે કષાયોને જીતવામાં શરવીર હોય
૯૪૬	૩	શુશ્રૂષ-	શુશ્રૂષ-
૯૫૦	૧૧	દિમાંશુનિજય.	દિમાંશુવિજય.
૯૫૯	૧૯	પૂર્ણો-	પૂર્ણો-
"	૨૨	-વિહિના	-વિહીના
૯૬૬	૧૭	૦	હૃદયપ્રદીપ, શ્લોક ૧૩.
૯૬૭	૨૧	સ્વાદન્નપિ	સ્વાદન્નપિ
૯૬૯	૪	મેષજો	મેષજ:
"	૧૫	હોય અને અધિકારવાળો	હોય, આવો વૈદ્ય
"		હોય તે જ (સાચો)	ચિકિત્સા કરવાને
"		વૈદ્ય છે	અધિકારી-થોડ્ય છે.
૯૭૦	૭	હનરગણી.	હનરગણી
૯૭૮	૧૩	પાન્તિ	યાન્તિ
"	"	પર્ણ	પર્ણ
૯૮૨	૧૬	પૌષ્ય-	પાંષ્ય-
૯૮૪	૨૦	ચારક	ચાકર
૯૮૫	૨૧	મૃત	મૃત્
૯૮૬	૨૪	મહદુ	માટી

પ્રક્ર	પકિત.	અશુદ્ધિ.	શુદ્ધિ.
૯૮૬	૧૪	ઉત્પન્ન કરે	દદ કરે
,,	૨૦	શ્રવન્તિ	સ્રવન્તિ
૯૯૨	૧૨-૧૩	અયોગ્ય દેશ અને અયોગ્ય કાળને વિષે ચર્ચા (ચાલવા) નો ત્યાગ કરે	દેશ-કાળથી વિરુદ્ધ આચરણ ન કરે
૯૯૮	૪	પત	પતે
,,	૧૩	અંગમ	અંગમાં
૯૯૯	૨૦	-સ્તદૂષણા-	સ્તદૂષણા-
૧૦૦૨	૯	-ચિર-	-ચીર-
,,	૧૨	તામ્બૂલં	તામ્બૂલં
૧૦૦૮	૧૦	દશકન્ધર:	દશકન્ધર:
૧૦૧૨	૩	-ચુમ્બિમ્	-ચુમ્બિતમ્
,,	૯	પાપિષ્ઠા	પાપિષ્ઠા
૧૦૧૩	૧૬	ધનને હણનારી, અળને	ધનને હણનારી, મ- રણને નિપજાવનારી, અળનો
૧૦૧૭	૧૩-૧૪	મારું કથું આચરણ	મારું આચરણ પશુને
,,	,,	પશુને તુલ્ય છે અને કથું આચરણ સત્પુરુષને તુલ્ય છે ?	તુલ્ય છે કે સત્પુરુષને તુલ્ય છે ?
૧૦૧૯	૯	મકિત	યુક્તિ
૧૦૨૦	૭	મવ	મવે
૧૦૨૩	૧૧	નોર્વ	નોર્ધ્વ
૧૦૨૬	૮	કૂર	કૂર
૧૦૨૭	૪	કનિષ્ઠા-	કનિષ્ઠા-

પૃષ્ઠ.	પંક્તિ.	અશુદ્ધિ.	શુદ્ધિ.
„	૧૯	દન્તકાષ્ટં	દન્તકાષ્ટં
૧૦૨૮	૫	દન્તકાષ્ટસ્ય	દન્તકાષ્ટસ્ય
૧૦૨૯	૪	-ષટ્-	-ષટ્-
„	૧૦	-શોક-	-શોફ-
૧૦૩૧	૧૩	ચિત્રા	રેવતી
૧૦૩૬	૪	સુચૈલો	સુચેલો
„	૧૭	હ્રદે-	હ્રદે-
૧૦૩૮	૩	યત્તન્ન	યત્તન્ન
૧૦૩૯	૧૧	ધૂ	ધૂપં
૧૦૪૧	૪	યાય છે. ૬.	યાય છે, એમ કેટલાકે કહે છે, પણ તે ઠીક નથી. (ઉપલોક્ત શ્લોક જુઓ.) ૬
૧૦૪૨	૯	(ગદ્ય)	(ગદ્ય)*
૧૦૪૯	૧૭	(ખૂણા)	(ખૂણા) અને દક્ષિણ દિશા
૧૦૫૧	૧૮	-સુગિડ-	-સુગિટ-
„	૧૯	પક્ત્વા	પક્ત્વા
૧૦૫૩	૪	અન્ને જાંધ	અન્ને ઢીંચણુ
„	૧૦	જાંધાને	ઢીંચણુને
„	૧૨	વિતં	વિત્તં
૧૦૫૪	૩	બ્રહ્મણૈ-	બ્રાહ્મણૈ-
„	૪	-નિર્ગૃહૈર્નિસ્વકૈશ્ચ	-નિર્ગૃહૈર્નિઃસ્વકૈશ્ચ
„	૮	રાજા કે	રાજા, ધર વગરના કે
૧૦૫૯	૮	સંવત્સરણે	સંવત્સરેણ
૧૦૬૪	૨૦	(આત્મા. સ)	(આત્મા. સ.)*
૧૦૬૮	૩	ટુંકું	ટુંકું
૧૦૭૦	૭	રખવા	રાખવા

પ્રથ	પકિત.	અશુદ્ધિ.	શુદ્ધિ.
૯૮૬	૧૪	ઉત્પન્ન કરે	દદ કરે
,,	૨૦	શ્રવન્તિ	સ્રવન્તિ
૯૯૨	૧૨-૧૩	અયોગ્ય દેશ અને અયોગ્ય કાળને વિષે ચર્ચા (ચાલવા) નો ત્યાગ કરે	દેશ-કાળથી વિરુદ્ધ આચરણ ન કરે
૯૯૮	૪	પત	પતે
,,	૧૩	અંગમ	અંગમાં
૯૯૯	૨૦	-સ્તદૂપણા-	સ્તદૂપણા-
૧૦૦૨	૯	-ચિર-	-ચીર-
,,	૧૨	તાવૂમ્લં	તામ્વૂલં
૧૦૦૮	૧૦	દૃશકન્ધર:	દશકન્ધર:
૧૦૧૨	૩	-ચુમ્બિમ્	-ચુમ્બિતમ્
,,	૯	પાપિષ્ઠા	પાપિષ્ઠા
૧૦૧૩	૧૬	ધનને હણનારી, બળને	ધનને હણનારી, મ- રણને નિપજાવનારી, બળનો
૧૦૧૭	૧૩-૧૪	મારું કથું આચરણ	મારું આચરણ પશુને
,,	,,	પશુને તુલ્ય છે અને કથું આચરણ સત્પુરુષને તુલ્ય છે ?	તુલ્ય છે કે સત્પુરુષને તુલ્ય છે ?
૧૦૧૯	૯	મકિત	યુકિત
૧૦૨૦	૭	મવ	મવે
૧૦૨૩	૧૧	નોર્વ	નોર્ધ્વ
૧૦૨૬	૮	કૂર	કૂર
૧૦૨૭	૪	કનિષ્ઠા-	કનિષ્ઠા-

પૃષ્ઠ.	પંક્તિ.	અશુદ્ધિ.	શુદ્ધિ.
„	૧૯	દન્તકાષ્ટં	દન્તકાષ્ટં
૧૦૨૮	૫	દન્તકાષ્ટસ્ય	દન્તકાષ્ટસ્ય
૧૦૨૯	૪	-ષટ્-	-ષટ્-
„	૧૦	-શોક-	-શોફ-
૧૦૩૧	૧૩	ચિત્રા	રેવતી
૧૦૩૬	૪	સુચૈલો	સુચેલો
„	૧૭	હ્રદે-	હ્રદે-
૧૦૩૮	૩	યતન્ન	યત્તન્ન
૧૦૩૯	૧૧	ધૂ	ધૂપં
૧૦૪૧	૪	યાય છે. ૬.	યાય છે, એમ કેટલાકે કહે છે, પણ તે ઠીક નથી. (ઉપલોક્ત શ્લોક જુઓ.) ૬
૧૦૪૨	૯	(ગદ્ય)	(ગદ્ય)*
૧૦૪૯	૧૭	(ખૂણા)	(ખૂણા) અને દક્ષિણ દિશા
૧૦૫૧	૧૮	-સુણિડ-	-સુણિડ-
„	૧૯	પક્ત્વા	પક્ત્વા
૧૦૫૩	૪	અન્ને જાંધ	અન્ને ઢીંચણુ
„	૧૦	જાંધાને	ઢીંચણુને
„	૧૨	વિતં	વિત્તં
૧૦૫૪	૩	બ્રહ્મણૈ-	બ્રાહ્મણૈ-
„	૪	-ર્નિર્ગૃહૈર્નિસ્વકૈશ્ચ	-ર્નિર્ગૃહૈર્નિઃસ્વકૈશ્ચ
„	૮	રાજા કે	રાજા, ધર વગરના કે
૧૦૫૯	૮	સંવત્સરણે	સંવત્સરેણ
૧૦૬૪	૨૦	(આત્મા. સ)	(આત્મા. સ.)*
૧૦૬૮	૩	ટંકું	કુંકું
૧૦૭૦	૭	રખવા	રાખવા

પ્રથ	પકિત.	અશુદ્ધિ.	શુદ્ધિ.
૯૮૬	૧૪	ઉત્પન્ન કરે	દદ કરે
,,	૨૦	શ્રવન્તિ	સ્રવન્તિ
૯૯૨	૧૨-૧૩	અયોગ્ય દેશ અને અયોગ્ય કાળને વિષે ચર્ચા (ચાલવા) નો ત્યાગ કરે	દેશ-કાળથી વિરુદ્ધ આચરણ ન કરે
૯૯૮	૪	एत	एते
,,	૧૩	અંગમ	અગમાં
૯૯૯	૨૦	-સ્તદૂષણા-	સ્તદૂષણા-
૧૦૦૨	૯	-ચિર-	-ચીર-
,,	૧૨	તામ્બૂલં	તામ્બૂલં
૧૦૦૮	૧૦	દશકન્ધર:	દશકન્ધર:
૧૦૧૨	૩	-ચુમ્બિમ્	-ચુમ્બિતમ્
,,	૯	પાપિષ્ઠા	પાપિષ્ઠા
૧૦૧૩	૧૬	ધનને હણનારી, અળને	ધનને હણનારી, મ- રણને નિપજાવનારી, અળનો
૧૦૧૭	૧૩-૧૪	મારું ક્યું આચરણ	મારું આચરણ પશુને
,,	,,	પશુને તુલ્ય છે અને ક્યું આચરણ સત્પુરુષને તુલ્ય છે ?	તુલ્ય છે કે સત્પુરુષને તુલ્ય છે ?
૧૦૧૯	૯	મકિત	યુકિત
૧૦૨૦	૭	મવ	મવે
૧૦૨૩	૧૧	નોર્ધ્વ	નોર્ધ્વ
૧૦૨૬	૮	કુર	કૂર
૧૦૨૭	૪	કનિષ્ઠા-	કનિષ્ઠા-

પૃષ્ઠ.	પંક્તિ.	અશુદ્ધિ.	શુદ્ધિ.
„	૧૯	દન્તકાષ્ટં	દન્તકાષ્ટં
૧૦૨૮	૫	દન્તકાષ્ટસ્ય	દન્તકાષ્ટસ્ય
૧૦૨૯	૪	-ષટ્-	-ષડ્-
„	૧૦	-શોક-	-શોફ-
૧૦૩૧	૧૩	ચિત્રા	ચેત્તા
૧૦૩૬	૪	સુચૈલો	સુચેલો
„	૧૭	હૃદે-	હૃદે-
૧૦૩૮	૩	યત્તન્ન	યત્તન્ન
૧૦૩૯	૧૧	ધૂ	ધૂપં
૧૦૪૧	૪	યાય છે. ૬.	યાય છે, એમ ક્રેટલાક્રે કહે છે, પણ તે ઠીક નથી. (ઉપલેક્ષો શ્લોક જુઓ.) ૬
૧૦૪૨	૯	(ગદ્ય)	(ગદ્ય)*
૧૦૪૯	૧૭	(ખૂણા)	(ખૂણા) અને દક્ષિણ દિશા
૧૦૫૧	૧૮	-સુણિડ-	-સુણિઠ-
„	૧૯	પક્ત્ત્વા	પક્ત્ત્વા
૧૦૫૩	૪	અન્ને જાંધ	અન્ને ઢીંચણુ
„	૧૦	જાંધાને	ઢીંચણુને
„	૧૨	વિતં	વિત્તં
૧૦૫૪	૩	બ્રહ્મણૈ-	બ્રાહ્મણૈ-
„	૪	-નિર્ગૃહૈર્નિસ્વકૈશ્ચ	-નિર્ગૃહૈર્નિઃસ્વકૈશ્ચ
„	૮	રાજા કે	રાજા, ધર વગરના કે
૧૦૫૯	૮	સંવત્સરણે	સંવત્સરેણ
૧૦૬૪	૨૦	(આત્મા. સ)	(આત્મા. સ.)*
૧૦૬૮	૩	ટંકું	ટુંકું
૧૦૭૦	૭	રખવા	રાખવા

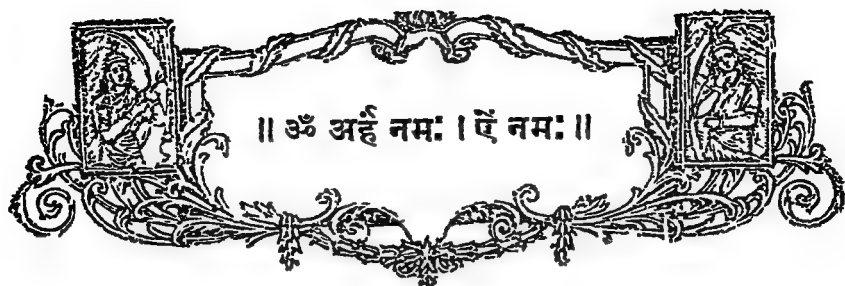
પૃષ્ઠ.	પંક્તિ.	અશુદ્ધિ.	શુદ્ધિ.
૧૦૭૨	૫	કરચચિત્	કસ્યચિત્
„	૬	૦	મહાભારત
૧૦૭૪	૮	રપિબ્રુવન્	રપિ બ્રુવન્
૧૦૮૦	૧૮	ધ્રુવ-	ધ્રુવ-
૧૦૮૩	૩	વંશ	વંશ:
૧૦૮૫	૧૮	(વિહ્વળ)	(વિહ્વળ)
૧૦૯૦	૧૭	સંસ્કાર	સંસ્કારિત
૧૦૯૨	૧૨	હી	હિ
„	૨૨	યુક્ત	યુક્ત હોય તો
૧૦૯૭	૧૯	વીહ્વળકાવ્ય	વિહ્વળકાવ્ય
૧૧૦૦	૫	શ્લો ૨.૫	શ્લો ૨.*
„	૧૫	શ્લો ૧.૫	શ્લો ૧.*
૧૧૧૦	૧૯	કાર્ય	કાર્ય
૧૧૧૧	૨૦	પ્રાણે:	પ્રાણે:
૧૧૧૩	૨૦	શક્તો	શક્તી
૧૧૧૪	૬	' અગલાની જેમ ઇન્દ્રિયોને વશમાં રાખીને પંડિત માણસે ' આમ વાંચવું.	
૧૧૧૭	૮	મેધરૂપી	મેધ-વાર્ષાના
૧૧૨૨	૭	કલહ્ન	કલહ્ન:
૧૧૨૭	૩	વશીભવતી	વશી ભવતિ
૧૧૩૩	૧૭	-ધર્મ-	-ધર્મ-
૧૧૪૦	૬	-મથાકર્તુ	મપાકર્તુ
૧૧૪૩	૨૦	૦	મુનિ હિમાંશુવિજય
૧૧૪૪	૧૯	જિસ્હો	જિહ્વો
૧૧૫૧	૧૬	મધ્યસ્થતા	મધ્યસ્થના
„	૨૭	નિંદા થાય છે.	તે નિંદાય છે.

पृष्ठ.	पंक्ति.	अशुद्धि.	शुद्धि.
११५३	३	श्रुतेनैव	श्रुतेनैव
११५४	१४	आत्मार्थ	आत्मार्थ
११५५	२०	(प्र०स०)	(प्र०स०)*
११५६	१३	परार्थमारम्भः	परार्थमारम्भः
११६१	१८	(आग. स.)	(आत्मा. स.)
११६४	८	आथरना	आथरथुना
११६६	५	धम, अथ,	धर्म, अर्थ,
११६७	२	सम्पद्यते	सम्पद्यते
,,	१५	असम्पत्त्या	असम्पत्त्या
११७३	१५	परिहिते	परहिते
११७७	३	पर्युपासीत	पर्युपासीत
११८०	४	कस्यचित्	कस्यचित्
११८४	४	कुर्वन्ते-	कुर्वन्तो-
११८७	२०	तदपिप्राज्ञै-	तदपि प्राज्ञै-
११८८	८	त	न
,,	८	मांसं	मांसं
,,	२०	धारण्	धारण्
११८०	८	असण्	असण्
११८४	१०	सन्तुष्टो ब्राह्मणः शुचि	सन्तुष्टो ब्राह्मणः शुचिः
,	,,	क्षेम करो	क्षेमकरो
११८६	१२	बालबुद्धे	बालबुद्धे
११८८	५	कर्मपुराण	कर्मपुराण
१२००	२०	दत्त्वा	दत्त्वा
३८६६३ ३६३७		सिन्दूरप्रकरण	सिन्दूरप्रकरण

द्राक्षा म्लानमुखी जाता,
शर्करा चाश्मतां गता ।
सुभाषितरसस्याग्रे,
सुधा भीता दिवं गता ॥ १ ॥

સુભાષિત-પદ્ય-રત્નાકર

— ભાગ ત્રીજો —

जगत्पूज्य-श्रीविजयधर्मसूरीश्वरेभ्यो नमो नमः ।

मुनिश्री-विशालविजयमहाराजसङ्गृहीतः

सुन्नाषित-पद्य-रत्नाकरः

(तृतीयो भागः)

गूर्जरभाषाऽनुवादसहितः ।

मंगलाचरणम्

नाभेयनैमीश्वरतीर्थनाथ-

पवित्रितं शिल्पितसर्ववस्तु ।

अनेकवृक्षवयोऽभिनन्द्यं

वन्द्यं प्रवन्देऽर्जुदतीर्थमर्च्यम् ॥ १ ॥

व्यावहारिक विज्ञान

क्षत्रिय (१)

उत्तम क्षत्रियः—

कुलद्वयविशुद्धा ये, क्षत्रियाः सत्त्वशालिनः ।

नैव तेऽपगताऽस्त्रस्य, ग्रहरन्ति रिपोरपि ॥ १ ॥

पार्श्वनाथचरित्र (पद्य), सर्ग २, श्लो० १२१.

अन्ने कुलनी विशुद्धिवाणा अने सत्त्वशाणी जे क्षत्रिय
पुरुषो होय छे ते, दुष्टियार वगरने भाणुस शत्रु होय तो
यद्यु तेने भारता नथी. १.

क्षत्रियनुं कर्मः—

क्षत्रियस्यापि यजनं, दानमध्ययनं तपः ।

शस्त्रोपजीवनं भूतरक्षणं चेति वृत्तयः ॥ २ ॥

अत्रिस्मृति, श्लो० १४.

યજ્ઞ કરવો, દાન દેવું, શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવો, તપ કરવું, શસ્ત્રવડે આજીવિકા કરવી અને પ્રાણીઓનું રક્ષણ કરવું : આ સર્વ ક્ષત્રિયનો પણ આચાર છે. ૨.

इज्याऽध्ययनदाने च, प्रजानां परिपालनम् ।

शस्त्रास्त्रधारणं सेवा, कर्माणि क्षत्रियस्य तु ॥ ૩ ॥

પારાશરસંહિતા (વૃહસ્પતિ).

યજ્ઞ કરવો, શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવો, દાન દેવું, પ્રજાઓનું પાલન કરવું, શસ્ત્ર અને અસ્ત્રનું ધારણ કરવું તથા સેવા કરવી : આ સર્વ ક્ષત્રિયનાં કર્મ છે. ૩.

ક્ષત્રિય અને વૈશ્યનું કર્મ :—

दानं चाध्ययनं चैव, यजनं च यथाविधि ।

ક્ષત્રિયસ્ય ચ વૈશ્યસ્ય, કર્મેદં પરિકીર્તિતમ્ ॥ ૪ ॥

શક્લસ્મૃતિ, અ૦ ૧, શ્લો૦ ૩.

વિધિ પ્રમાણે દાન આપવું, લાણવું અને યજ્ઞ કરવો : આ ક્ષત્રિય અને વૈશ્યનું કર્મ કહેલું છે. ૪.

ક્ષત્રિયનો ધર્મ :—

तेजः सत्यं धृतिर्दाक्ष्यं, सङ्ग्रामेष्वनिवर्तिता ।

દાનમીશ્વરભાવશ્ચ, ક્ષાત્રધર્મઃ પ્રકીર્તિતઃ ॥ ૫ ॥

વિષ્ણુસ્મૃતિ, અ૦ ૫, શ્લો૦ ૩૩.

તેજ-શૌર્ય, સત્ય, ધીરજ, ચતુરાઈ, યુદ્ધથી પાછા ન
ફરવું તે, દાન કરવું, સ્વામીપણાનો ભાવ રાખવો: આ
ક્ષત્રિયનો ધર્મ કહેલો છે. ૫.

પ્રજાનાં રક્ષણં દાનમિ-જ્યાઽધ્યયનમેવ ચ ।

વિષયેષ્વપ્રસક્તિશ્ચ, ક્ષત્રિયસ્ય સમાસતઃ ॥ ૬ ॥

મનુસ્મૃતિ, અ૦ ૧, શ્લોક ૮૯.

પ્રજાનું રક્ષણ કરવું, દાન દેવું, યજ્ઞ કરવો, શાસ્ત્રનો
અભ્યાસ કરવો. અદે વિષયોમાં આસક્તિ ન રાખવી: આ
ક્ષત્રિયનો સંક્ષેપથી ધર્મ છે. ૬.

ક્ષત્રિયનો મુખ્ય ધર્મ : પ્રજાનું પાલન:—

ક્ષત્રિયસ્ય પરો ધર્મઃ, પ્રજાનાં પરિપાલનમ્ ।

તસ્માત્સર્વપ્રયત્નેન, રક્ષયેન્નૃપતિઃ પ્રજાઃ ॥ ૭ ॥

વિષ્ણુસ્મૃતિ, અ૦ ૬, શ્લોક ૩.

પ્રજાનું રક્ષણ-પાલન કરવું એ ક્ષત્રિયનો પરમ ધર્મ છે.
એટલા માટે રાજાએ હરેક પ્રયત્નથી પ્રજાનું રક્ષણ કરવું
લેઈએ. ૭.

ક્ષત્રિય અને વૈશ્યનો વિશેષ ધર્મ:—

ક્ષત્રિયસ્ય વિશેષેણ, પ્રજાનાં પરિપાલનમ્ ।

કૃષિગોરક્ષવાણિજ્યં, વિશશ્ચ પરિકીર્તિતમ્ ॥ ૮ ॥

શક્ત્યસ્મૃતિ, અ૦ ૧, શ્લોક ૪.

ક્ષત્રિયને વિશેષે કરીને પ્રજાનું પાલન કરવું કહેલું છે અને વૈશ્યને ખેતી, ગાયનું રક્ષણ અને વેપાર વિશેષે કરીને કહેલ છે. ૮.

પશુવધમાં સાચું ક્ષત્રિયપણું નથી:—

પુનર્નિરપરાધાનાં, પશૂનાં તૃણમશ્નતામ્ ।

પ્રહરન્તિ ગતાઽસ્ત્રાણાં, યે તેષાં ક્ષત્રતા કુતઃ ? ॥ ૯ ॥

પાર્શ્વનાથચરિત્ર (પદ્ય), સર્ગ ૨, શ્લોક ૧૨૨.

—તો પછી ઘાસ ખાનારા, નિરપરાધ અને શસ્ત્રાસ્ત્ર વગરના પશુઓને જે મારે છે તેમની ક્ષાત્રવૃત્તિ કે ક્ષત્રિયપણું ક્યાં રહ્યું ? ૯.

ક્ષત્રિયના પતનનાં કારણો:—

પ્રતિગ્રહોઽધ્યાપનં ચ, તથાઽવિક્રેયવિક્રયઃ ।

યાજ્ઞ્યં ચતુર્ભિરપ્યેતૈઃ, ક્ષત્રવિદ્પતનં સ્મૃતમ્ ॥ ૧૦ ॥

અત્રિસ્મૃતિ, શ્લોક ૨.

દાન લેવું, ભણાવવું, જે પદાર્થો વેચી ન શકાય તેનું વેચાણ કરવું અને યજ્ઞ કરાવવા : આ ચાર પ્રકારે ક્ષત્રિયનું પતન થાય છે. ૧૦.

રાજા (૨)

રાજાનાં ચિહ્ન:—

માલમુરો વદનમિતિ, ત્રિતયં ભૂમીશ્વરસ્ય વિપુલં સ્યાત્ ।

ગ્રીવા જઘ્ના મેહનમિતિ, ત્રયં લઘુ મહીશસ્ય ॥ ૧ ॥

ધર્મકલ્પદ્રુમ, પૃષ્ઠ ૪, શ્લોક ૫૯. (પ્ર. સ.)

કપાળ, છાતી અને મુખ આ ત્રણ અંગ રાજાને વિસ્તારવાળાં હોય છે; (અર્થાત્ આ ત્રણ જેને વિશાળ હોય તે રાજા થાય છે.) તથા હાક, જઘ્ના અને લિંગ એ ત્રણ અવયવ રાજાને નાનાં હોય છે (અર્થાત્ આ ત્રણ અવયવ જેનાં નાનાં હોય તે રાજા થાય છે). ૧.

યસ્ય સ્વરોડથ નાભી, સત્ત્વમિતીદં ત્રયં ગમ્भीરં સ્યાત્ ।

સપ્તામ્ત્રુધિકાઞ્ચેરપિ, ભૂમેઃ સ કરગ્રહં કુરુતે ॥ ૨ ॥

ધર્મકલ્પદ્રુમ, પૃષ્ઠ ૪, શ્લોક ૬૦. (પ્ર. સ.)

જે પુરુષનો સ્વર, નાભિ અને સત્ત્વ (પરાક્રમ) આ ત્રણ ગંભીર હોય તે પુરુષ સાત સમુદ્રરૂપી મેખલાવાળી પૃથ્વીનો કર ગ્રહણ કરનાર થાય છે અર્થાત્ અકવર્તી રાજા થાય છે. ૨.

રાજાનો મહિમા:-

રાજા પિતા ચ માતા ચ, રાજા ચ પરમો ગુરુઃ ।

રાજા ચ સર્વભૂતાનાં, પરિત્રાતા ગુરુર્મતઃ ॥ ૩ ॥

શક્ત્યસ્મૃતિ, શ્લોક ૨૬.

રાજા જ માતા-પિતારૂપ છે, રાજા જ ઉત્તમ ગુરુ છે અને રાજા જ સર્વ પ્રાણીઓનું રક્ષણ કરનાર ગુરુરૂપ માનેલો છે. ૩.

રાજાઽસ્ય જગતો વૃદ્ધેર્હેતુર્વૃદ્ધામિસન્નતઃ ।

નયનાનન્દજનનઃ, શશાઙ્ક ઇવ વારિધેઃ ॥ ૪ ॥

કવિતાકૌમુદી, મા. ૩, શ્લોક ૧.

વૃદ્ધ પુરુષોના સંગવાળો રાજા આ જગતને વૃદ્ધિ પમાડવાનું કારણ છે, તથા સમુદ્રને વૃદ્ધિ પમાડનાર ચંદ્રની જેમ લોકોનાં નેત્રોને આનંદ ઉત્પન્ન કરે છે. ૪.

રાજા: બધાનો આધાર:-

દુર્બલનામનાથાનાં, બાલવૃદ્ધતપસ્વિનામ્ ।

અન્યાયૈઃ પરિભૂતાનાં, સર્વેષાં પાર્થિવો ગતિઃ ॥ ૫ ॥

શક્ત્યસ્મૃતિ, શ્લોક ૨૫.

દુર્બલ, અનાથ, બાળક, વૃદ્ધ, ગરીબ અને ખીજાથી પરણવ પામેલ : એ બધાનું શરણ રાજા છે. ૫.

પર્જન્ય ઇવ ભૂતાનામાધારઃ પૃથિવીપતિઃ ।

વિકલેઽપિ હિ પર્જન્યે, જીવ્યતે ન તુ ભ્રૂપતૌ ॥ ૬ ॥

કવિતાકૌમુદી, ભાગ ૩, શ્લોક ૩.

વરસાદની જેમ રાજા પ્રાણીઓનો આધારભૂત છે. તેમાં પણ વરસાદને અલાવે જીવી શકાય છે, પરંતુ રાજાને અલાવે જીવી શકાતું નથી. ૬.

રાજાના ગુણ:—

કુલશીલગુણોપેતં, સત્યધર્મપરાયણમ્ ।

રૂપિણં સુપ્રસન્નં ચ, રાજ્યાધ્યક્ષં તુ કારયેત્ ॥ ૭ ॥

ધર્મકલ્પદ્રુમ, પૃષ્ઠ ૭૮, શ્લોક ૬૭. (પ્ર. સ.)

જે કુળ, શીલ અને ગુણ કરીને સહિત હોય, સત્ય અને ધર્મમાં તત્પર હોય, સારા રૂપવાળો હોય અને પ્રસન્ન મુખવાળો હોય, આવા પુરુષને રાજ્યનો અધ્યક્ષ (રાજા) કરવો જોઈએ (રાજાના આવા ગુણ જોઈએ.) ૭.

પ્રકૃતિવચસિ જાતપ્રત્યયોઽધીનવિદ્યઃ,

સમધિકવદ્વશસ્ત્રઃ શિલ્પવિદ્યાગુરુશ્ચ ।

પ્રથમમધિગતાર્થો વિદિષાચારરીત્યા,

નરપતિરિતિ મુદ્ધુક્તે રાજ્યમવ્યગ્રમેકઃ ॥ ૮ ॥

કાવ્યમાલા, ગુચ્છ ૧૩-જૈનનીતિશતક, શ્લોક ૧૩.

જે રાજા મંત્રીઓના વચન ઉપર વિશ્વાસુ થયો હોય, જેને વિદ્યાઓ આધીન હોય, જે ઘણા શાસ્ત્રોની કળા જાણતો

હોય, જે શિલ્પવિદ્યા-કારીગરીનો ગુરુ હોય, અને જે શત્રુની રીતભાત-હીલચાલને પ્રથમથી જાણતો હોય તે રાજા એકલો જ વ્યથતા રહિત-સ્વતંત્રપણે રાજ્યને ભોગવે છે. ૮.

गुणेषु रागो व्यसनेष्वनादरो रतिः सुनीतेषु च यस्य भूपतेः ।
चिरं स भुङ्क्ते चलचामरांशुकां, सितातपत्राभरणां नृपश्रियम् ॥९॥

જૈનપञ્ચતન્ત્ર, પૃ૦ ૨૨૬, શ્લોક ૨૨૯*

જે રાજાને ગુણો ઉપર રાગ હોય, ઘૂતાદિક વ્યસનને વિષે અનાદર હોય અને સારી નીતિવાળાને વિષે પ્રીતિ હોય તે રાજા ચલાયમાન ચામરરૂપી વસ્ત્રવાળી અને શ્વેત છત્રરૂપી આભરણુવાળી રાજલક્ષ્મીને ચિરકાળ સુધી ભોગવે છે. ૯.

आरब्धस्यापवर्गे स्फुरदमलमर्तिमुक्तमानो नतानां,
वित्तायत्तात्मवर्गेः प्रतिकृतिकुशलः सेवकानां कृतेषु ।
विज्ञानस्यैकसीमा गुरुगुणमहिमा धर्मकार्ये प्रवीणः,
सेव्यो नाथो वदान्यः सहजकरुणया दीनवत्तावधानः ॥१०॥

કાવ્યમાલા, ગુચ્છ ૧૩-જૈનનોતિશતક, શ્લોક ૧૬.

(ધનથી આધીન-વશ કરેલા પોતાના સેવકોએ) જે કાર્યનો આરંભ કર્યો હોય તે કાર્યની સમાપ્તિ વિષે જેની મતિ નિર્મળ હોય એટલે કદરવાળી હોય, નમસ્કાર કરનારા તરફ જે માન-ગર્વ રહિત હોય, સેવકોએ કરેલા કાર્યોનો પ્રત્યુપકાર કરવામાં જે કુશળ હોય, જે વિજ્ઞાનમાં અતિ નિપુણ હોય, જેના મોટા ગુણોનો મહિમા ગવાતો હોય, જે ધર્મકાર્યમાં પ્રવીણ હોય, જે દાતાર હોય અને જે

સ્વાભાવિક દયાવડે દીન જનોને વિષે સાવધાન હોય:-આવે
રાજા સેવવા લાયક છે. ૧૦.

રાજાના દોષ:-

મર્મસ્પૃહ્મર્મવાચા કથિતપરગુણઃ પ્રસ્તુતે ચોપકારે,
દીને હાનાવધાનો વિદિતમપિ સકૃદ્ દૂષણં શ્રોતુકામઃ ।
કાલે કાલે ધનાનાં સ્મરતિ ચ સમયે સેવકત્રાકૃતાનાં,
તાદૃક્ સેવ્યો ન સેવ્યો યદિ ધરણિરિયં રાજશૂન્યાઽપિ જાતા ॥૧૧॥

કાવ્યમાલા, ગુચ્છ ૧૩-જૈનનીતિશતક, શ્લોક ૧૭.

જે મર્મના વચનવડે ખીજના મર્મને પ્રગટ કરતો હોય,
જે ઉપકાર કરવાના પ્રસ્તાવને વિષે ખીજના શુભ બોલતો હોય
(એટલે કે ખીજના શુભ ગાંધને પોતાના ઉપરથી ઉપકાર કરવાનો
ભાર ઉતારી નાખતો હોય), દીન જનને નુકશાન કરવામાં
જેનું મન હોય, એક વાર જાણ્યા છતાં પણ જે ખીજના
દૂષણને (વારંવાર) સાંભળવાને ઇચ્છતો હોય તથા કોઈ
કાર્યને સમયે-પ્રસંગે એટલે કાર્યને ઉદ્દેશીને સેવકને જે કાંઈ
ધન આપ્યું હોય તેને જે વખતોવખત સંભારતો હોય,
આવા પ્રકારનો રાજા, જે કદાચ આ પૃથ્વી રાજા રહિત
થઈ જાય તો પણ, સેવવા લાયક નથી. ૧૧.

રાજાનો ધર્મ:-

ન્યાયેન દણ્ડનં રાજ્ઞઃ, સ્વર્ગકીર્તિકરં ભવેત્ ।
અન્યાયદણ્ડનં રાજ્ઞઃ, સ્વર્ગકીર્તિવિનાશનમ્ ॥ ૧૨ ॥

અદષ્ટ્યાન્દષ્ટયન્રાજા, તથા દષ્ટ્યાન્દષ્ટયન્ ।

અયશો મહદાપ્નોતિ, નરકં ચાધિગચ્છતિ ॥ ૧૩ ॥

વૃદ્ધહારિતસ્મૃતિ, અધ્યાય ૭, શ્લો० ૧૧૩-૧૧૪.

રાજા ન્યાયવડે દંડ કરે તો તે દંડ તેને સ્વર્ગ તથા કીર્તિ આપનાર થાય છે અને અન્યાયથી દંડ કરે તો રાજાના સ્વર્ગ અને કીર્તિ બંનેનો નાશ થાય છે. જેઓ દંડને લાયક ન હોય તેમને જો રાજા દંડે તથા જેઓ દંડને લાયક હોય તેમને જો ન દંડે તો તે રાજા મોટા અપયશને પામે છે તથા મર્યા પછી નરકે જાય છે. ૧૨-૧૩.

રાજા ગૃહ્ણન્ કરં પૃથ્વ્યા રક્ષેચ્ચૌરાધુપદ્રવમ્ ।

ચૌરાદીનાં હિ પાપેન, લિપ્યેત સ્વયમન્યથા ॥ ૧૪ ॥

ત્રિષષ્ટિં, પર્વ ૮, સર્ગ ૩, શ્લો० ૭૧૧.

રાજાએ પૃથ્વીનો કર લઈને ચોર વગેરેના ઉપદ્રવનું રક્ષણ કરવું જોઈએ. અન્યથા—જો રક્ષણ ન કરે તો તે રાજા ચોર વગેરેના પાપથી પોતે લેપાય છે. ૧૪.

દુષ્ટસ્ય દષ્ટઃ સુજનસ્ય પૂજા, ન્યાયેન કોશસ્ય ચ સમ્પ્રવૃદ્ધિઃ ।

અપક્ષપાતોર્ધિષુ રાષ્ટ્રરક્ષા, પશ્ચૈવયજ્ઞાઃ કથિતા નૃપાણામ્ ॥ ૧૫ ॥

અત્રિસ્મૃતિ. શ્લો० ૨૮.

દુષ્ટ જનોને દંડ દેવો, સજ્જનોની પૂજા કરવી, નીતિથી ખજાનાની વૃદ્ધિ કરવી, અર્થીને વિષે પક્ષપાત ન કરવો અને દેશનું રક્ષણ કરવું આ પાંચે રાજાના યજ્ઞો કહેલા છે. ૧૫.

પરસ્ત્રી માતેવ ક્વચિદપિ ન લોભઃ પરધને,

ન મર્યાદામહ્ગઃ ક્ષણમપિ ન નીચેષ્વભિરતિઃ ।

રિપૌ શૌર્ય ધૈર્ય વિપદિ વિનયઃ સમ્પદિ સદા,

હૃદં આતર્વચ્ચિમ ભરત ! નિયતં જ્ઞાસ્યસિ સદા ॥ ૧૬ ॥

હે ભાઈ ભરત ! હંમેશા પરસ્ત્રીને માતાની જેમ સમ-
જજે, ખીબના ધન ઉપર કયાંય પણ-કદી પણ લોભ કરીશ મા,
(ધર્મ-કુલની) મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરીશ નહિ, નીચ પુરુષો
સાથે અથવા નીચ કાર્યોમાં ક્ષણભર પણ પ્રેમ ધારણ
કરીશ મા, શત્રુ ઉપર શૂરતા, દુઃખમાં ધીરજ અને સંપત્તિ-
સુખમાં નમ્રતા ધારણ કરજે ! આ પ્રમાણે ઘરાબર નિયત
રીતે જાણજે-આ શુભોને પ્રાપ્ત કરજે ! ૧૬.

રાજાનો મુખ્ય ધર્મ : પ્રજાકલ્યાણઃ—

ન વ્રતૈર્નોપવાસૈશ્ચ, ન ચ યજ્ઞૈઃ પૃથગ્વિદ્યૈઃ ।

રાજા સ્વર્ગમવાપ્નોતિ, પ્રાપ્નોતિ પરિપાલનાત્ ॥ ૧૭ ॥

શઙ્ખસ્મૃતિ, અધ્યાય ૫, પૃ૦ ૩૭૭, શ્લો૦ ૨.

વ્રતવડે, ઉપવાસવડે અને વિવિધ પ્રકારના યજ્ઞોવડે રાજા
સ્વર્ગને પામતો નથી; પરંતુ (પ્રજાનું) પાલન કરવાથી જ
સ્વર્ગને પામે છે. ૧૭.

પ્રજાં ન રશ્વયેઘસ્તુ, રાજા રક્ષાદિભિર્ગુણૈઃ ।

અજાગલસ્તનસ્યેવ, તસ્ય જન્મ નિરર્થકમ્ ॥ ૧૮ ॥

જે રાજા રક્ષાદિક શુભોવડે પ્રજાને રંજન ન કરે, તે રાજાનો જન્મ બકરીના ગળામાં રહેલા આંચળની જેમ વ્યર્થ છે. ૧૮.

યત્પ્રજાપાલને પુણ્યં, પ્રાપ્તુવન્તીહ પાર્થિવાઃ ।

ન તુ ક્રતુસહસ્રેણ, પ્રાપ્તુવન્તિ દ્વિજોત્તમાઃ ॥ ૧૯ ॥

અન્નિરમૃતિ, શ્લો० ૪૯.

હે ઉત્તમ આદ્યજો ! રાજાઓ પ્રજાનું પાલન કરવાથી જે પુણ્ય પ્રાપ્ત કરે છે, તે પુણ્ય હજારો યજ્ઞ કરવાથી પણ પ્રાપ્ત કરતા નથી. (અથવા રાજાઓ પ્રજાના પાલનથી જે પુણ્ય પામે છે તે પુણ્ય ઉત્તમ આદ્યજો હજારો યજ્ઞ કરવાથી પણ પામતા નથી). ૧૯.

સર્વત્ર રાજધર્મોઽયં, માત્સ્યન્યાયનિષેધકઃ ।

યદુષ્ટનિગ્રહઃ શિષ્ટપાલનં ચ યથાસ્થિતિ ॥ ૨૦ ॥

ત્રિપષ્ટિ, પર્વ ૮, સર્ગ ૩, શ્લો० ૭૯.

સર્વત્ર મત્સ્ય સંબંધી ન્યાય એટલે મોટો મત્સ્ય નાના મત્સ્યને ખાઈ જાય તેવો ન્યાય પ્રજાઓમાં પ્રવર્તે તો અટકાવે તે રાજધર્મ કહેવાય છે. તેમાં યથાયોગ્ય પ્રમાણે દુષ્ટ જનનો નિગ્રહ અને સત્પુરુષોનું પાલન રહેલું હોય છે. ૨૦.

રાજા-પ્રજાનો ધર્મઃ—

પ્રજારક્ષણશિક્ષાભ્યાં, મતો રાજા પ્રજાપતિઃ ।

પ્રીત્યા પૂજ્યઃ પ્રજાભિઃ સ પ્રજાઃ પાલ્યાશ્ચ ભૂમુજા ॥ ૨૧ ॥

મુનિ હિમાંશુવિજય.

પ્રજાનું રક્ષણ કરવું અને તેને શિક્ષિત-કર્તવ્ય જ્ઞાનવાળી બનાવવી એ બે કારણથી રાજાને પ્રજા-પતિ કહ્યો છે. પ્રજાનું કર્તવ્ય આ છે કે તે પોતાના રાજા ઉપર પ્રીતિ રાખે, તેની પૂજા સેવા (આજ્ઞાપાલન) કરે. જ્યારે રાજાએ પ્રજાનું પાલન-પોષણ કરવું જોઈએ. ૨૧.

રાજાનો પ્રિય કોણ થાય?—

દ્યૂતં યો યમદૂતામં, હાલાં હાલાહલોપમામ્ ।

પચ્ચેદારાન્ન વૃથાકારાન્ન, સ ભવેદ્રાજવલ્લભઃ ॥ ૨૨ ॥

જે પુરુષ દ્યૂત (જીત) ને યમરાજના હૃત સમાન જાણે છે, મદિરાને હલાહલ વિષ સમાન જાણે છે અને સ્ત્રીઓને વૃથા આકારવાળી એટલે ખરાબ રૂપવાળી અથવા કેદખાનારૂપ જાણે છે, તે પુરુષ રાજાને પ્રિય થાય છે. ૨૨.

રાજાથી ક્ષયદા:—

નાકાલમૃત્યુર્ન વ્યાધિર્ન દુર્મિક્ષં ન તસ્કરાઃ ।

ભવન્તિ સત્ત્વસમ્પન્ને, ધર્મ્મનિષ્ઠે મહીપતૌ ॥ ૨૩ ॥

ધર્મકલ્પદ્રુમ, પૃ૦ ૧૨૫, શ્લોક ૪૯. (દે. લા.)

રાજા સત્ત્વયુક્ત અને ધર્મિષ્ઠ હોય તો તેના રાજ્યમાં અકાલ મરણ થતું નથી, વ્યાધિની ઉત્પત્તિ થતી નથી, દુકાળ પડતો નથી અને ચોર લોડો હોતા નથી. ૨૩.

રાજનીતિ (૩)

રાજ્યનું ક્ષણ:—

દાનં પ્રજાપરિત્રાણં, ન્યાયોર્ધ્વા જનરક્તનમ્ ।

રાજ્યકલ્પદ્રુમસ્યૈતા વિપુલાઃ ફલસમ્પદઃ ॥ ૧ ॥

ધર્મકલ્પદ્રુમ, પૃ૦ ૭૮, શ્લોક ૬૬. (પ્ર. સ.)

દાન દેવું, પ્રજાનું રક્ષણ કરવું, ન્યાયથી વર્તવું, ધન ઉપાજન કરવું અને લોકોની પ્રીતિ મેળવવી: આ સર્વ રાજ્યરૂપી કલ્પવૃક્ષની વિશાળ ક્ષણ-સંપાદાઓ છે. ૧.

રાજ્યની શોભાનાં સાધનો:—

વાપીવપ્રવિહારવર્ણવનિતાવાગ્મી વનં વાટિકા,

વૈદ્યત્રાહ્મણવારિવાદિવિબુધા વેશ્યા વણિગ્ વાહિની ।

વિદ્યા વીરવિવેકવિત્તવિનયા વાચંયમા વહ્નિકા,

વસ્ત્રં વારણવાજિવેસરવરં રાજ્યં વવે શોભતે ॥ ૨ ॥

વાવ, વપ્ર (કિલ્લો), વિહાર (મહેલ), વર્ણ, વનિતા (સ્ત્રી), વાચાળ, વન, વાડી, વૈદ્ય, ત્રાહ્મણ (બ્રાહ્મણ અને બીજા જ હોવાથી ત્રાહ્મણ), વારિ (જળ), વાહી, વિબુધ (પંડિત), વેશ્યા, વણિક, વાહિની (સેના અથવા

નદી), વિંધા, વીર પુરુષ, વિવેક, વિત્ત (ધન), વિનય, વાચંચમ (મુનિ), વલ્લી, વસ્ત્ર, વારણ (હાથી), વાજિ (અશ્વ) અને શ્રેષ્ઠ વેસર (ખચ્ચર) : આ સર્વ વકારાદિ પદાર્થોવડે રાજ્ય શોભે છે. ૨.

રાજપુત્રના દોષ:—

મદ્યાસક્તિશ્ચઞ્ચવાદઃ પરસ્ત્રી—

સેવા દાને કાતરત્વં પ્રમાદઃ ।

લોકાવજ્ઞૈકાન્તતો વાસવુદ્ધિ—

હાસપ્રીતી રાજપુત્રસ્ય દોષઃ ॥ ૩ ॥

કાવ્યમાલા, ગુચ્છ ૧૩-જૈનનીતિશતક, શ્લો ૧૨.

મદિરાને વિષે આસક્તિ, છળ-કપટનું વચન બોલવું, પરસ્ત્રીનું સેવન, દાન દેતાં કાતરપણું-બીકણુપણું, પ્રમાદ, લોકોની અવજ્ઞા, એકાંતમાં વસવાની બુદ્ધિ અને હાંસી-મશ્કરી ઉપર પ્રીતિ : આ સર્વ રાજપુત્રના દોષ છે. ૩.

મંત્રીનું લક્ષણ:—

પરેઢ્વિતજ્ઞા ધીમન્તઃ, સ્વાકારસ્ય નિગૂહકાઃ ।

મન્ત્રસંરક્ષકાશ્ચાપ્તા મન્ત્રિણઃ સ્યુર્મહીપતેઃ ॥ ૪ ॥

માનસોલ્લાસ, પ્રકરણ ૨, અધ્યાય ૨, શ્લો ૫૧.

રાજાના મંત્રીઓ અન્યના મનને તેની ચેષ્ટા ઉપરથી જાણનારા, બુદ્ધિમાન, પોતાના આકારને (ચેષ્ટાને) ગુપ્ત રાખનારા, વિચારને ગુપ્ત રાખનારા અને રાજ્યના હિતકારક હોવા જોઈએ. (અર્થાત્ આવા મંત્રીઓ રાજાએ કરવા જોઈએ.) ૪.

સ્વદેશજાતાઃ સત્પ્રજાઃ ઝહાપોહવિચક્ષણાઃ ।

દેશકાલવિદો ધીરાઃ, સાધ્યાસાધ્યવિવેકિનઃ ॥ ૫ ॥

માનસોલ્લાસ, પ્રકરણ ૨, અધ્યાય ૨, શ્લોક ૫૮.

પોતાના દેશમાં ઉત્પન્ન થયેલા, સારી બુદ્ધિવાળા, તર્ક-વિતર્ક કરવામાં વિચક્ષણ, દેશ-કાળને બાબુનારા, ધીર અને સાધ્ય તથા અસાધ્ય કાર્યનો વિવેક કરનારા મંત્રીઓ હોવા બોધાયે. ૫.

સાચો મંત્રી:—

અકારાત્કુરુતે કોશમવધાદેશરક્ષણમ્ ।

દેશવૃદ્ધિમયુદ્ધાચ્ચ, સમન્ત્રી વૃદ્ધિમાંથ સઃ ॥ ૬ ॥

પ્રવંધચિન્તામણિ, પૃ. ૨૫૨, શ્લોક ૧.

જે કેદ, દંડ વિના બળનો વધારે, હત્યા કર્યા વિના દેશનું રક્ષણ કરે અને લડાઈ લડ્યા સિવાય દેશની વૃદ્ધિ કરે તે જ મંત્રી છે અને તે જ બુદ્ધિમાન છે. ૬.

મંત્રીના ગુણો:—

સ્વામિભક્તો મહોત્સાહઃ, કૃતજ્ઞો ધાર્મિકઃ શુચિઃ ।

અર્કર્કશઃ કુલીનશ્ચ, સ્મૃતિજ્ઞઃ સત્યમાષકઃ ॥ ૭ ॥

વિનીતઃ સ્થૂલલક્ષશ્ચાવ્યસનો વૃદ્ધસેવકઃ ।

અતન્દ્રઃ સત્ત્વસમ્પન્નઃ, પ્રાજ્ઞઃ શૂરોઽચિરક્રિયઃ ॥ ૮ ॥

રાજા પરીક્ષિતઃ સર્વોપધાસુ નિજદેશજઃ ।

રાજાર્થસ્વાર્થલોકાર્થકારકો નિઃસ્પૃહઃ શ્રી ॥ ૯ ॥

અમોઘવચનઃ કલ્પઃ, પાલિતાશેષદર્શનઃ ।

પાત્રૌચિત્યેન સર્વત્ર, નિયોજિતપદક્રમઃ ॥ ૧૦ ॥

આન્વિક્ષિકીત્રયીવાર્તાદણ્ડનીતિકૃતશ્રમઃ ।

ક્રમાગતો વણિક્પુત્રઃ, સેવ્યો મન્ત્રી ન ચાપરઃ ॥૧૧॥

વિવેકવિલાસ, ઉલ્લાસ ૨, શ્લો. ૮૦, ૮૧, ૮૨, ૮૩, ૮૪.

જે સ્વામી પર લક્ષિતવાળો હોય, ઘણો ઉત્સાહી હોય, કરેલા કામને જાણનાર હોય, ધાર્મિક હોય, પવિત્ર, કામજા, ઉચ્ચ કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલ, સ્મૃતિના શાસ્ત્રને જાણનાર, સત્ય વક્તા, વિનયવાળો, ઉદાર, વ્યસન રહિત, વૃદ્ધજનોનો સેવક, આજસ રહિત, સત્વયુક્ત, ડાહ્યો, શૂર, શીઘ્ર કાર્ય કરનાર, સર્વ કાર્યમાં રાજાએ પરીક્ષા કરેલો, પોતાના જ દેશમાં ઉત્પન્ન થયેલો, રાજાનો, પોતાનો અને પ્રજાનો અર્થ સાધનાર, સ્પૃહા રહિત, શમતાવાળો. સફળ વચનવાળો (ખોટા પ્રમાણે કરનાર), સમર્થ, સર્વ દર્શનોનું પાલન કરનાર, પાત્રની ઉચિતતા જોઈને સર્વ ઠેકાણે પગલું ભરનાર, આન્વિક્ષિકી, ત્રયી, વાર્તા અને દંડનીતિને પ્રયત્નથી જાણેલો અને વંશપરંપરાથી આવેલો એવો વણિક્ષ્ણતનો મંત્રી સેવવા લાયક છે. ખીજો રાજાવા લાયક નથી. (આટલા ગુણ મંત્રીના હોવા જોઈએ.) ૭, ૮, ૯, ૧૦, ૧૧.

કુલીનાઃ શ્રુતસમ્પન્નાઃ, શુચયશ્ચાનુરાગિણઃ ।

શૂરા ધીરાશ્ચ નીરોગા, નીતિશાસ્ત્રવિશારદાઃ ॥ ૧૨ ॥

પ્રગલ્ભા વ્રાગ્મિનઃ પ્રાજ્ઞા રાગદ્વેષવિવર્જિતાઃ ।

વૈરાણાં ચાપ્યકર્તારઃ, સચિવાઃ સ્યુર્વિશ્વતયે ॥૧૩॥

માનસોલ્લાસ, પ્રકરણ ૨, અધ્યાય ૨, શ્લો ૫૨, ૫૩.

ઉંચ કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા, શાસ્ત્રના જ્ઞાનવાળા, પવિત્ર, રાજ્ય ઉપર પ્રીતિવાળા, શૂરવીર, ધીર, રોગ રહિત, નીતિશાસ્ત્રમાં નિપુણ, પ્રગલ્ભ (જય લક્ષ્મી રહિત), સારું જોલનાર, બુદ્ધિમાન, રાગદ્વેષ રહિત અને કોઈ સાથે વેર નહીં કરનારાઃ આવા મંત્રીઓ સંપાદાને માટે થાય છે. ૧૨-૧૩.

સત્યસન્ધા મહાત્માનો દૃઢચિત્તા નિરામયાઃ ।

જનાનાં સમ્મતા દક્ષાઃ, સચિવા નૃપસમ્પદે ॥ ૧૪ ॥

સજ્જતા રાજકાર્યેષુ, રાગદ્વેષવિવર્જિતાઃ ।

આયવ્યયે ચ નિપુણાઃ, સચિવાઃ કોશવૃદ્ધયે ॥ ૧૫ ॥

માનસોલ્લાસ, પ્રકરણ ૨, અધ્યાય ૨, શ્લો ૫૪-૫૫.

સત્ય પ્રતિજ્ઞાવાળા, મોટા આત્માવાળા (મનવાળા), દૃઢ ચિત્તવાળા, રોગ રહિત, લોકોને માન્ય અને ચતુર એવા મંત્રીઓ રાજની સંપાદાને માટે થાય છે. રાજના કાર્યમાં તત્પર, રાગદ્વેષ રહિત અને આવક-જવકમાં નિપુણ એવા મંત્રીઓ ખજાનાની વૃદ્ધિ કરનારા હોય છે. ૧૪-૧૫.

જૂનો મંત્રી રાખવોઃ-

કૃતેષ્વમાત્યેષુ પુરાતનેષુ, ચિરં સ્થિરા રાજતિ રાજ્યલક્ષ્મીઃ ।

યતઃ શરાવેષુ નવેષુ વારિ,ન્યસ્તં સમસ્તં વિલયં પ્રયાતિ ॥૧૬॥

ધર્મકલ્પદ્રુમ, પૃષ્ઠ ૧૪, શ્લો ૬૯ (પ્ર. સ.)

જૂના પ્રધાનો કરવાથી રાજ્યની લક્ષ્મી ચિરકાળ સુધી સ્થિર રહીને શોભે છે, કેમકે નવા (કિંરા) સરાવલામાં નાંખેલું સઘળું પાણી વિલય-નાશ પામે છે, ૧૬.

હાહા મંત્રીથી કાયદો:—

પ્રાજ્ઞે નિયોજિતેઽમાત્યે, ત્રયો ગુણા મહીપતે: ।

યશઃ સ્વર્ગનિવાસથ, પુષ્કલથ ધનાગમઃ ॥ ૧૭ ॥

ધર્મકલ્પદ્રુમ, પલ્લવ ૫, શ્લોક ૬૮ (પ્ર. સ.)

બુદ્ધિમાન મંત્રી કયો હોય તે રાજાને ત્રણ ગુણ પ્રાપ્ત થાય છે: યશ, સ્વર્ગનિવાસ અને પુષ્કળ ધનની પ્રાપ્તિ, ૧૭.

મૂર્ખ મંત્રીથી નુકશાન:—

મૂર્ખે નિયોજિતેઽમાત્યે, ત્રયો દોષા મહીપતે: ।

અયશઃ સ્વાર્થનાશથ, નરકે પતનં ધ્રુવમ્ ॥ ૧૮ ॥

ધર્મકલ્પદ્રુમ, પલ્લવ ૫, શ્લોક ૬૭ (પ્ર. સ.)

જો મૂર્ખ માણસને અમાત્ય કયો હોય તે, તે રાજાને ત્રણ દોષ પ્રાપ્ત થાય છે: અકીર્તિ, સ્વાર્થનો નાશ અને અવશ્ય નરકની પ્રાપ્તિ થાય છે, ૧૮.

મંત્રીનો ધર્મ:—

અમાર્ગે વર્તમાનસ્ય, નૃપસ્ય પ્રતિકૂલગા: ।

બોધયન્તઃ પ્રિયૈર્વાક્યૈઃ, સચિવાઃ સ્યુર્નપદ્મયે ॥ ૧૯ ॥

માનસોલ્લાસ, પ્રકરણ ૨, અધ્યાય, ૨, શ્લોક ૫૬.

રાજા અવળે માર્ગે વર્તતો હોય તો તેનાથી પ્રતિકૂળ થનારા અને પ્રિય વચનો વડે રાજાને યોધ કરનારા જે મંત્રીઓ હોય તે રાજાની સમૃદ્ધિને વધારનારા હોય છે. ૧૯.

સેનાપતિના ગુણ:—

અભ્યાસી વાહને શસ્ત્રે, શસ્ત્રે ચ વિજયી રણે ।

સ્વામિભક્તો જિતાયામઃ, સેવ્યઃ સેનાપતિઃ શ્રિયે ॥૨૦॥

વિવેકવિલાસ, હલ્લાસ ૨, શ્લો. ૮૫

જેણે વાહન, શાસ્ત્ર અને શસ્ત્રનો અભ્યાસ કરેલ હોય, જે લડાઈમાં જીત મેળવતો હોય, જે સ્વામીભક્ત હોય અને જેણે પરિશ્રમ ઉપર વિજય મેળવ્યો હોય એવા સેનાપતિને (પોતાના-રાજાના) લલા માટે રાખવો જોઈએ. ૨૦.

સુભટની પ્રશંસા:—

મગ્ને રાજવલે પરેણ બલિનાક્રાન્તે રણપ્રાઙ્ગણે,

ધીરઃ કોઽપિ નિર્વર્તતે યદિ તતો ધન્યા પ્રસસ્તસ્ય તુ ।

एकैकस्य महाक्रतोः प्रतिपदं यस्य प्रशस्तं फलं,

भीतत्राणफलातिरेकमहिमा लोके भवेदस्य वा ॥ ૨૧ ॥

કાવ્યમાલા, ગુચ્છ ૧૩-જૈનનીતિશતક, શ્લો. ૧૫.

જેજવાન શત્રુએ રાજસૈન્યનો નાશ કર્યો હોય અને રણ-મેદાનને ઘેરી લીધું હોય તેવે વખતે જો કોઈ ધીર પુરુષ (જ્યેષ્ઠામીને) પાછો ફરે તો તેની માતાને ધન્ય છે; કારણકે તેવો ધીર સુભટ એક એક પગલે એક એક મહાયશનું

પ્રશસ્ત કૃણ પામે છે, અથવા તે જગતમાં ભય પામેલાના રક્ષણરૂપ મોટા કૃણના મહિમાને પામે છે. ૨૧.

સભાસદો કેવા જોઈએ:—

ધર્મશાસ્ત્રાર્થકુશલાઃ, કુલીનાઃ સત્યવાદિનઃ ।

સમાઃ શત્રૌ ચ મિત્રે ચ, નૃપતેઃ સ્યુઃ સભાસદઃ ॥ ૨૨ ॥

ધર્મકલ્પદ્રુમ, પૃ. ૯૯, શ્લો ૭૪. (પ્ર. સ.)*

ધર્મશાસ્ત્રના અર્થમાં કુશળ, કુલીન, સત્ય બોલનારા, મિત્ર અને દુશ્મન બન્નેમાં સમાનભાવ રાખનારા, (આવા પ્રકારના ગુણવાળા) રાજાના સભાસદો હોય. ૨૨.

પ્રતિહારનું લક્ષણ:—

ઉન્નતો રૂપવાન્ દક્ષઃ, પ્રિયવાગ્ દર્પવર્જિતઃ ।

ગ્રાહી ચિત્તસ્ય સર્વેષાં, પ્રતિહારઃ પ્રશસ્યતે ॥ ૨૩ ॥

જે શરીરે ઉચો અને રૂપવાન હોય, તથા હાહ્યો, પ્રિય વચન બોલનાર, ગર્વ રહિત અને સર્વના ચિત્તના અભિ-પ્રાયને સમજનાર હોય: એવો પ્રતિહાર વખાણવા લાયક છે. ૨૩.

ઈક્ષિતાકારતત્ત્વજ્ઞઃ, પ્રિયવાક્ પ્રિયદર્શનઃ ।

સકૃદુક્તગ્રહી દક્ષઃ, પ્રતિહારઃ પ્રશસ્યતે ॥ ૨૪ ॥

ધર્મકલ્પદ્રુમ, પૃથ્વ ૬, શ્લો ૭૨. (પ્ર. સ.)

જે ઇંગિત-ચેષ્ટા અને આકાર ઉપરથી તત્ત્વને જાણી જતો હોય, જે પ્રિય વચન બોલનાર હોય, જેનું દર્શન પ્રિય હોય—જેને જોવાથી પ્રીતિ ઉત્પન્ન થતી હોય, જે એક વાર

કહેવાથી સમજી જતો હોય, અને જે નિપુણ હોય તેવો પ્રતિહાર કરવો પ્રશસ્ત છે. ૨૪.

પુરોહિતનું લક્ષણ:—

ત્રય્યાં ચ દણ્ડનીત્યાં ચ, શાન્તિકર્મણિ પૌષ્ટિકે ।

આથર્વણે ચ કુશલઃ, સ સ્યાદ્રાજપુરોહિતઃ ॥ ૨૫ ॥

માનસોલ્લાસ, પ્રકરણ ૨, અધ્યાય ૨, શ્લોક ૬૦.

વેદત્રયીને વિષે, દંડનીતિને વિષે, શાંતિ કર્મને વિષે, પૌષ્ટિક કર્મને વિષે અને અથર્વવેદની ક્રિયાને વિષે જે કુશળ હોય તે રાજપુરોહિત થઈ શકે છે. ૨૫.

રાજના લેખકનું લક્ષણ:—

સર્વદેશલિપિજ્ઞાતા, લેખને કુશલઃ પટુઃ ।

અધીતો વાચકો ધીમાન્, યોજ્યો રાજ્ઞા સ લેખકઃ ॥ ૨૬ ॥

માનસોલ્લાસ, પ્રકરણ ૨, અધ્યાય ૨, શ્લોક ૧૩૧.

જે સર્વ દેશની લિપિને જાણતો હોય, લખવામાં કુશળ (સારા અક્ષરવાળો) અને પટુ હોય, સારું લખેલો હોય, વાંચવામાં કુશળ હોય અને બુદ્ધિમાન હોય, તેવા પુરુષને રાજ્યે લેખક બનાવવો જોઈએ. ૨૬.

ચાર પ્રકારની નીતિ:—

સામ્નૈવ યત્ર સિદ્ધિર્ન તત્ર દણ્ડો બુધેન વિનિયોજ્યઃ ।

પિત્તં યદિ શર્કરયા શામ્યતિ કોડ્યઃ પટોલેન ॥ ૨૭ ॥

જૈનપञ्चतन्त्र.

જ્યાં સામવડે-શાંતિના વચનવડે જ કાર્યસિદ્ધિ થતી હોય ત્યાં પંડિત પુરુષે દંડનીતિનો ઉપયોગ કરવો નહીં. જો સાકર ખાવાથી પિત્તની શાંતિ થતી હોય તો પટોલ નામના ઔષધનું શું કામ છે ? કાંઈ જ નહીં. ૨૭.

પહેલાં સામનો પ્રયોગ:—

સામૈવ હિ પ્રયોક્તવ્યમાદૌ કાર્ય વિજાનતા ।

સામસિદ્ધાનિ કાર્યાણિ, વિક્રિયાં યાન્તિ ન ક્વચિત્ ॥૨૮॥

કાર્યને જાણનારા (મંત્રી)એ પ્રથમ સામ-સમજૂતી-નો જ પ્રયોગ-ઉપયોગ કરવો યોગ્ય છે, કેમકે સમજૂતીથી સિદ્ધ થયેલાં કાર્યો કોઈ પણ વખત વિકાર પામતાં નથી. ૨૮.

દંડ કોને કરવો:—

પરદ્રવ્યાદિહરણં, પરદારાભિમર્શનમ્ ।

યઃ કુર્યાત્તુ બલાત્તસ્ય, હસ્તચ્છેદઃ પ્રકીર્તિતઃ ॥ ૨૯ ॥

યો ગચ્છેત્પરદારાંસ્તુ, બલાત્કામાચ્ચ વા નરઃ ।

સર્વસ્વહરણં કૃત્વા, લિઙ્ગચ્છેદં ચ દાપયેત્ ॥ ૩૦ ॥

વૃદ્ધહારીતસ્મૃતિ, અધ્યાય ૭, શ્લોક ૨૦૦-૨૦૧.

જો પરદ્રવ્યનું હરણુ કરે અથવા પરસ્ત્રીનો બલાત્કારથી સ્પર્શ કરે તેના હાથ છેદવા જોઈએ એમ કહ્યું છે. જો પુરુષ બળથી કે કામની ઇચ્છાથી પરસ્ત્રી પ્રત્યે ગમન કરે છે, તેના સર્વ ધનનું (માલમીલકતનું) હરણુ કરીને તેના લિંગનો છેદ કરાવવો. ૨૯, ૩૦.

યુદ્ધ ક્યારે કરવું?—

• ભૂમિમિત્રં હિરણ્યં વા, વિગ્રહસ્ય ફલત્રયમ્ ।

નાસ્ત્યેકમપિ યદ્યેષાં, તન્ન કુર્યાત્ કથञ્ચન ॥ ૩૧ ॥

પञ્ચતન્ન, પૃષ્ઠ ૪૩, શ્લો ૧૮૫.

વિગ્રહ—યુદ્ધ કરવાના ત્રણ ક્ષણ છે: એક તો શત્રુની ભૂમિ પોતાને પ્રાપ્ત થાય, બીજું તે શત્રુ મિત્ર થઈ જાય અને ત્રીજું શત્રુનું સુવર્ણ વગેરે ધન મળે. આ ત્રણમાંથી જો એક પણ મળતું ન હોય તો કોઈ પણ પ્રકારે તે વિગ્રહ કરવો નહિ. ૩૧.

શરણાગત રક્ષણ કરવું:—

• લોભાદ્ દ્વેષાદ્વ્યાદ્યાપિ, યસ્ત્યજેચ્છરણાગતમ્ ।

• બ્રહ્મહત્યાફલં તસ્ય, પાપમાહુર્મનીષિણઃ ॥ ૩૨ ॥

કરુણાવજ્રાયુધનાટક, શ્લો ૬૭.

જે પુરુષ લોભથી, દ્વેષથી કે લયથી શરણ આપેલાનો ત્યાગ કરે તે પુરુષને બ્રહ્મહત્યા જેટલું પાપ લાગે છે એમ પંડિતો કહે છે. ૩૨.

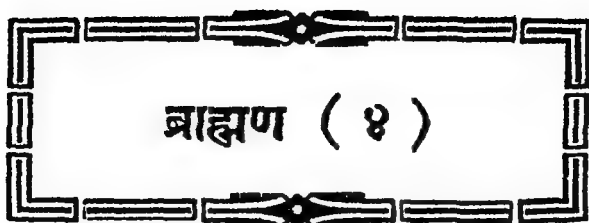
રાજલક્ષ્મીના નાશનાં કારણો:—

ત્યક્તોપાત્તં મઘરતં, દૂતસ્ત્રીમૃગયાપરમ્ ।

• કાર્યે મહતિ યુજ્ઞાનો હીયતે નૃપતિઃ શ્રિયા ॥ ૩૩ ॥

મહાભારત, શાન્તિપર્વ, અધ્યાય ૧૩, શ્લો ૧૯.

જે પુરુષને પ્રથમ ત્યાગ કરીને ફરીથી ગ્રહણ કર્યો હોય, જે મદિરામાં રક્ત હોય, જે જીંગારમાં તત્પર હોય, સ્ત્રી-સેવનમાં આસક્ત હોય અને શિકારમાં આસક્ત હોય તેવા પુરુષને જો મોટા કાર્યમાં જોડવામાં આવે તો તે રાજની લક્ષ્મી ક્ષીણ થાય છે. ૩૩.

ब्राह्मण (४)

પ્રાહ્મણુનું લક્ષણુ:—

यस्य प्रज्ञा जगल्लोकहितानुशासनोज्ज्वला ।

सैव द्विजवरो विज्ञो वेदधर्मस्थितो द्विजः ॥ १ ॥

ગૃહ્યસૂત્ર, અ૦ ૧, શ્લોક ૧૭

જેની બુદ્ધિ જગતના હોવાનું જેમ કહ્યાણુ થાય તેમ શિક્ષણુ આપવામાં જ ઉજ્જવલ છે તે જ વિદ્વાન્ વેદ-ધર્મમાં સ્થિત પ્રાહ્મણુ છે. ૧.

अकुकर्मा सषट्कर्मा, शूद्रानादिविवर्जकः ।

ब्रह्मसूत्री द्विजो भट्टो गृहस्थाश्रमसंस्थितः ॥ २ ॥

વિવેકવિલાસ, હજ્જાસ ૮, શ્લોક ૨૬૨.

કોઈ પણ પ્રકારનું અપકૃત્ય નહિં કરવાવાળો, પોતાનાં (અધ્યાપન વગેરે) છ કર્મો કરવાવાળો, શૂદ્રનું અન્ન વગેરે નહિ લેવાવાળો, બ્રહ્મસૂત્ર (જનોઈ) પહેરવાવાળો, ગૃહ-સ્થાશ્રમમાં રહેતો એવા પ્રકારનો પ્રાહ્મણુ ભટ્ટ કહેવાય છે. ૨.

येन संरक्षितं नित्यं, शीलं संयमसंवृतम् ।

स एव ब्राह्मणः शुद्धः, श्रोत्रियो वेदवान् यतिः ॥ ३ ॥

ગૃહ્યસૂત્ર, અ૦ ૧, શ્લોક ૧૪.

જેણે હુમેશાં સંયમ—યુક્ત શીલનું રક્ષણ કર્યું છે તે જ શુદ્ધ બ્રાહ્મણ, શ્રુતિ તથા વેદનો જાણકાર અને યતિ છે. ૩.

ये चापरिग्रहीतारो निर्लोभाः सत्यवादिनः ।

નિર્મદા નિરહંકારાસ્ત એવ બ્રાહ્મણોત્તમાઃ ॥ ૪ ॥

યજુર્વેદ, માધ્યન્દિની શાખા, આહિક, શ્લો० ૭૧.

જેઓ પરિગ્રહ રહિત છે, નિર્લોભી છે, સત્યવક્તા છે, મદ રહિત અને અહંકારથી વર્જિત છે તેઓ જ ઉત્તમ બ્રાહ્મણ છે. ૪.

क्षान्त्यादिभिर्गुणैर्युक्तस्त्यक्तदण्डो निरामिषः ।

ન હન્તિ સર્વભૂતાનિ, પ્રથમં બ્રાહ્મણલક્ષણમ્ ॥ ૫ ॥

વૃહદાહિક, શ્લો० ૬૬.

જે ક્ષમાદિક ગુણોથી યુક્ત હોય, જે દંડ રહિત હોય, જે માંસલક્ષક ન હોય અને જે કોઈ પણ પ્રાણીને મારતો ન હોય તે પ્રથમ બ્રાહ્મણનું લક્ષણ છે. ૫.

योगस्तपो दमो दानं, सत्यं शौचं दया श्रुतम् ।

વિદ્યા વિજ્ઞાનમાસ્તિક્યમેતદ્બ્રાહ્મણલક્ષણમ્ ॥ ૬ ॥

વસિષ્ઠસ્મૃતિ, અ० ૬, શ્લો० ૨૧.

યોગ, તપ, દમ, દાન, સત્ય, શૌચ (પવિત્રતા), દયા, શાસ્ત્ર, વિદ્યા, વિજ્ઞાન અને આસ્તિકપણું: આ સર્વ બ્રાહ્મણનાં લક્ષણ છે. ૬.

યદા સર્વપરદ્રવ્યં, પથિ વા યદિ વા ગૃહે ।

અદત્તં નૈવ ગૃહ્ણાતિ, દ્વિતીયં બ્રાહ્મણલક્ષણમ્ ॥ ૭ ॥

માગવત, સ્કન્ધ ૮, અં ૨૪, શ્લોક ૧૭.

માગેમાં કે ઘરમાં રહેલું સર્વ પ્રકારનું પરધન તેના ધણીના આખ્યા વિના ન જ ગ્રહણ કરવું, તે બીજું બ્રાહ્મણનું લક્ષણ છે. ૭.

દેવ-મનુષ્ય-નારીણાં, તિર્યગ્યોનિગતેષ્વપિ ।

મૈથુનં હિ સદા ત્યક્તં, ચતુર્થં બ્રાહ્મણલક્ષણમ્ ॥ ૮ ॥

મહાભારત, ઉત્તરાર્ધ, અં ૧૨, શ્લોક ૧૩.

દેવ અને મનુષ્યની સ્ત્રીનું તથા તિર્યગ્યની ચોનિમાં રહેલી સ્ત્રીઓનું મૈથુન જોણે સદા ત્યાગ કર્યું છે, તે ચોથું બ્રાહ્મણનું લક્ષણ બાળવું. ૮.

ત્યક્ત્વા કુટુમ્બવાસં તુ, નિર્મમો નિષ્પરિગ્રહઃ ।

યુક્તશ્ચરતિ નિઃસંગઃ, પશ્ચમં બ્રાહ્મણલક્ષણમ્ ॥ ૯ ॥

માગવત, સ્કન્ધ ૧૧, અં ૧૯, શ્લોક ૩૦.

જે કુટુંબનો વાસ તણને મમતા રહિત હોય, પરિગ્રહ રહિત હોય, યોગ્ય આચારથી યુક્ત હોય અને સંગ રહિત વિચરતો હોય, (તે બ્રહ્મણે-મોક્ષને પામે છે.) આ પાંચમું બ્રાહ્મણનું લક્ષણ છે. ૯.

શૌચાચારે સ્થિતઃ સમ્યક્ વિર્વસાશી ગુરુપ્રિયઃ ।

નિત્યં વ્રતી સત્યપરઃ, સ વૈ બ્રાહ્મણ ઉચ્યતે ॥ ૧૦ ॥

માગવત, સ્કન્ધ ૩, અં ૨૮, શ્લોક ૪૧.

જે સમ્યક્ પ્રકારે શૌચ આચારમાં રહેલો હોય, - જે યજ્ઞશેષને તથા અતિથિ વગેરેના લોજન કર્યા પછીના લોજનને ખાતો હોય, જે નિત્ય વ્રતવાળો હોય અને જે સત્યમાં તત્પર હોય તે પ્રાહ્મણુ કહેવાય છે. ૧૦.

ક્ષમા દાનં દમો ધ્યાનં, સત્યં શૌચં ધૃતિર્ઘૃણા ।

જ્ઞાન-વિજ્ઞાનમાસ્તિક્યમેતદ્ બ્રાહ્મણલક્ષણમ્ ॥ ૧૧ ॥

બૃહદારણ્યક, અં ૩, શ્લો ૧૯.

ક્ષમા, દાન, ઇન્દ્રિયદમન, ધ્યાન, સત્ય, શૌચ, ધૈર્ય, દયા, જ્ઞાન, વિજ્ઞાન અને આસ્તિક્ય, એ પ્રાહ્મણુનું લક્ષણ છે. ૧૧.

અહિંસા સત્યમસ્તેયં, બ્રહ્મચર્યાપરિગ્રહી (હૌ) ।

કામક્રોધનિવૃત્તસ્તુ, બ્રાહ્મણઃ સ યુધિષ્ઠિર ! ॥ ૧૨ ॥

મહાભારત, શાન્તિપર્વ, અં ૧૫, શ્લો ૬૮.

અહિંસા, સત્ય, અચૌર્ય, પ્રહ્મચર્ય અને અપરિગ્રહ એ પાંચ વ્રતને જે પાળનાર તથા કામ-ક્રોધથી નિવૃત્ત થયેલો હોય તે હે યુધિષ્ઠિર ! પ્રાહ્મણુ છે. ૧૨.

યસ્ય ચાત્મસમો લોકો ધર્મજ્ઞસ્ય મનસ્વિનઃ ।

સ્વયં ધર્મેણ ચરતિ, તં દેવા બ્રાહ્મણં વિદુઃ ॥ ૧૩ ॥

મહાભારત, શાન્તિપર્વ, અં ૪૭, શ્લો ૨૯.

ધર્મને જાણનાર તથા ઉત્તમ મનવાળા જેને પોતાના આત્મા સમાન સર્વ લોક-પ્રાણી હોય, અને જે પોતે ધર્મનું આચરણ કરતો હોય તેને દેવતાઓ પ્રાહ્મણુ કહે છે. ૧૩.

સત્યં દાનં તપઃ શૌચમાનૃશંસ્યં દમો ઘૃણા ।

દૃશ્યન્તે યત્ર વિપેન્દ્ર (રાજેન્દ્ર), સ બ્રાહ્મણ) ઇતિ સ્મૃતઃ ॥ ૧૪ ॥

મહાભારત ગાન્તિપર્વ, અ૦ ૪૭, શ્લો૦ ૩૧.

હે રાજેન્દ્ર ! જેનામાં સત્ય, દાન, તપ, શૌચ, અકૂરતા, ઇન્દ્રિયદમન અને દયાઃ આ સર્વ જેવામાં આવતા હોય તે ગ્રાહ્યણ કહેવાય છે. ૧૪.

જિતેન્દ્રિયો ધર્મપરઃ, સ્વાધ્યાયનિરતઃ શુચિઃ ।

કામક્રોધૌ વશો યસ્ય, તં દેવા બ્રાહ્મણં વિદુઃ ॥ ૧૫ ॥

મહાભારત, ગાન્તિપર્વ, અ૦ ૪૭, શ્લો૦ ૩૦.

જેણે ઇન્દ્રિયોનો જય કર્યો હોય, જે ધર્મમાં તત્પર હોય, જે સ્વાધ્યાયમાં રક્ત હોય, જે પવિત્ર હોય અને કામ તથા ક્રોધ જેને આધીન હોય તેને દેવતાઓ ગ્રાહ્યણ કહે છે. ૧૫.

સ્વકર્મનિરતા નિત્યં, બ્રાહ્મણા વિજિતેન્દ્રિયાઃ ।

દાનાધ્યયનશીલાશ્ચ, સંયતાશ્ચ પરિગ્રહે ॥ ૧૬ ॥

આહિકસૂત્રાવલી, શ્લો૦ ૮૨.

જે નિરંતર સ્વકર્મમાં તત્પર હોય, ઇન્દ્રિયોને વશ રાખનારા હોય, દાન અને અધ્યયનના સ્વભાવવાળા હોય, તથા ચરિત્રહીને વિષે નિયમવાળા હોય તે ગ્રાહ્યણ કહેવાય છે. ૧૬.

સત્યં દાનં તપોદ્દ્રોહમાનૃશંસ્યં ક્ષમા ઘૃણા ।

તપશ્ચ દૃશ્યતે યત્ર, સ બ્રાહ્મણ ઇતિ સ્મૃતઃ ॥ ૧૭ ॥

સ્મૃતિચન્દ્રિકા, પૃ૦ ૧૫૮ #

સત્ય, દાન, તપ, અદ્વેષ, અકૂરતા, ક્ષમા, લજ્જા અને તપ જેને વિષે દેખાતા હોય તે પ્રાદ્ધાણ કહેવાય છે. ૧૭.

સત્યં બ્રહ્મ તપો બ્રહ્મ, શીલશ્ચે(લં ચે)ન્દ્રિયસંયમઃ ।

સર્વભૂતદયા બ્રહ્મ, ઇતદ્ બ્રાહ્મણલક્ષણ ॥ ૧૮ ॥

પારાશરસ્મૃતિ, શ્લો० ૭૧.

સત્ય પ્રદ્ધ છે, તપ પ્રદ્ધ છે, શીલ પ્રદ્ધ છે, ઇન્દ્રિયોના નિયંત્રક પ્રદ્ધ છે, તથા સર્વ પ્રાણીઓપરની દયા પણ પ્રદ્ધ છે. આ પ્રાદ્ધાણનું લક્ષણ છે—(અર્થાત્ આવા પ્રદ્ધનું જે આચરણ કરે તે પ્રાદ્ધાણ કહેવાય છે.) ૧૮.

તસ્માદ્ ધર્મ—તપઃ—શીલ—સંયમ—જ્ઞાનતો દ્વિજઃ ।

ન ત્વેતૈર્હિ વિના વિપ્રઃ, કિં સ્યાત્ સંસ્કારમાત્રતઃ ॥૧૯॥

બૃહદાલ્લિક, પૂર્વભાગ, શ્લો० ૭૧.

—તેથી કરીને જે ધર્મ, તપ, શીલ, સંયમ અને જ્ઞાનવાન હોય તે જ પ્રાદ્ધાણ છે, તેના વિના પ્રાદ્ધાણ કહેવાય નહીં, કેમકે એકલા સંસ્કારથી શું થઈ શકે ? ૧૯.

બ્રાહ્મસ્ય ભાવઃ કલ્યાણિ ! સમઃ સર્વત્ર દૃશ્યતે ।

નિર્મલં સકલં બ્રહ્મ, યત્ર તિષ્ઠતિ સ દ્વિજઃ ॥ ૨૦ ॥

મહાભારત, ઉત્તરાર્ધ, અ० ૧૨, શ્લો० ૧૩.

હે કલ્યાણકારક સ્ત્રી ! પ્રદ્ધનો પ્રભાવ સર્વત્ર સમાન દેખાય છે. તે નિર્મળ અને સકળ પ્રદ્ધ જેને વિષે હોય છે, તે દ્વિજ કહેવાય છે. ૨૦.

સાચો પ્રાહ્મણુઃ—

યે શાન્તદાન્તાઃ શ્રુતિપૂર્ણકર્ણા જિતેન્દ્રિયાઃ પ્રાણિવધાન્નિવૃત્તાઃ ।
પ્રતિગ્રહે સઙ્કુચિતાગ્રહસ્તાસ્તે બ્રાહ્મણાસ્તારયિતું સમર્થાઃ ॥૨૧॥

વ્યાસસ્મૃતિ, અ૦ ૪, શ્લો૦ ૫૮.

જેઓ શાંત હો, જે મનને વશ રાખનાર હોય, જેના કાન શ્રુતિવડે ભરેલા હોય, જેણે ઇન્દ્રિયોને વશ કરી હોય, જેઓ પ્રાણીવધથી નિવૃત્તિ પામ્યા હોય, તથા જેમનો હાથ દાન લેવામાં સંકોચ પામતો હોય, તે પ્રાહ્મણુ ખીબને પણ તારવામાં સમર્થ છે. ૨૧.

બ્રહ્મચર્યતપોયુક્તાઃ, સમકાશ્વનલોષ્ઠકાઃ ।

સર્વભૂતદયાયુક્તા બ્રાહ્મણાઃ સર્વજાતિષુ ॥ ૨૨ ॥

મત્સ્યપુરાણ, અ૦ ૭૬, શ્લો૦ ૩૯.

જેઓ બ્રહ્મચર્ય અને તપવડે યુક્ત હોય, જેઓને સુવર્ણ અને પથ્થરને વિષે સમાન ભુદ્ધિ હોય, તથા જેઓ સર્વ પ્રાણીઓને વિષે દયાવડે યુક્ત હોય, તેઓ સર્વ જાતિને વિષે પ્રાહ્મણુ કહેવાય છે. ૨૨.

વેદેનાપિ તથા નૈવ, બ્રાહ્મણાઃ સ્યુર્નરોત્તમાઃ ।

યદિ વેદૈર્ભવેદ્ વિપ્રો રાક્ષસોઽપિ દ્વિજઃ खलु ॥ ૨૩ ॥

બૃહદાહ્નિક, પૂર્વભાગ, શ્લો૦ ૭૪.

વેદ ભણવાથી પણ મનુષ્યોમાં ઉત્તમ એવા પ્રાહ્મણુ થઈ શકતા નથી. કેમકે જો કદાચ વેદ ભણવાથી પ્રાહ્મણુ

અર્ધિ શકાતું હોય તો રાક્ષસ પણ વેદ લણેલા હોવાથી
આહ્વાણ થવા નોંધ્યો. ૨૩.

ન યોનિર્નાપિ સંસ્કારો ન શ્રુતં નાપિ સન્તતિઃ ।

કારણાનિ દ્વિજત્વસ્ય, વ્રતમેવ તુ કારણમ્ ॥ ૨૪ ॥

યાજ્ઞવલ્ક્યસ્મૃતિ, શ્લો ૦ ૪૪.

યોનિ-જન્મ આહ્વાણપણાનું કારણ નથી, સંસ્કાર પણ
કારણ નથી, શાસ્ત્રનો અભ્યાસ પણ કારણ નથી, તથા પરંપરા
પણ આહ્વાણપણાનું કારણ નથી. માત્ર એક વ્રત જ આહ્વાણ-
પણાનું કારણ છે. ૨૪.

પરિગ્રહાન્ પરિત્યજ્ય, વનપ્રસ્થનિવાસિનઃ ।

યે ભજન્તિ સદા બ્રહ્મ, વાનપ્રસ્થા હિ તે દ્વિજાઃ ॥ ૨૫ ॥

મહાભારત, શાન્તિપર્વ, અ ૦ ૧૯, શ્લો ૦ ૨૨.

જેઓ સર્વ પરિગ્રહોનો ત્યાગ કરી, વન અને પર્વતની
ભૂમિમાં નિવાસ કરી નિરંતર બ્રહ્મચર્યને પાળે છે તેઓ
વાનપ્રસ્થ દ્વિજો કહેવાય છે. ૨૫.

સાચું આહ્વાણપણું : સદાચારઃ—

શૂદ્રોઽપિ શીલસમ્પન્નો ગુણવાન્ બ્રાહ્મણો ભવેત્ ।

બ્રાહ્મણોઽપિ ક્રિયાહીનઃ, શૂદ્રાત્ પ્રત્યવરો ભવેત્ ॥ ૨૬ ॥

મનુસ્મૃતિ, પૂર્વ ભાગ, શ્લો ૦ ૧૬.

શૂદ્ર છતાં પણ જો તે શીલયુક્ત અને ગુણવાન હોય

તો તે ગ્રાહણ થાય છે, અને ગ્રાહણ છતાં પણ જો તે ક્રિયાહીન હોય તો તે શૂદ્રથી પણ નીચો છે. ૨૬.

શિલ્પમધ્યયનં નામ, વૃત્તં બ્રાહ્મણલક્ષણમ્ ।

વૃત્તસ્થં બ્રાહ્મણં પ્રાહુર્નેતરાન્ વેદજીવકાન્ ॥ ૨૭ ॥

ઉત્તરાધ્યયનસૂત્રટીકા (મા. વિ.), પૃ૦ ૩૦૫.*

જે લણ્ણુ' છે તે તો શિલ્પ-કળા છે, પરંતુ આચાર જ ગ્રાહણનું લક્ષણ છે; તેથી જે આચારમાં રહેલો હોય તે જ ગ્રાહણ કહેવાય છે, પણ બીજા વેદવડે આજીવિકા કરનારા ગ્રાહણ કહેવાતા નથી. ૨૭.

અકારણમધીયાનો, બ્રાહ્મણસ્તુ યુધિષ્ઠિર ! ।

દુષ્કુલેનાપ્યધીયન્તે, શીલં તુ મમ રોચતે ॥ ૨૮ ॥

ઉત્તરાધ્યયનસૂત્રટીકા (મા. વિ.), પૃ૦ ૩૦૫.*

હે યુધિષ્ઠિર ! વેદને લણ્ણુ' છે તેથી તે ગ્રાહણ કહેવાય છે, એ અકારણ છે-ગ્રાહણ કહેવાય નહીં, કેમકે હીન કુળનો મનુષ્ય પણ વેદને લણ્ણુ છે, (પણ તેથી તે કાંઈ ગ્રાહણ કહેવાતો નથી.) પરંતુ મને તો શીલ-સદાચાર જ પસંદ છે (એટલે કે સદાચારી હોય તે જ સાચો ગ્રાહણ છે). ૨૮.

સાચું ગ્રાહણપણું : સંસ્કારઃ—

જાત્યાઽપિ બ્રાહ્મણો નૈવ, સંસ્કૃતસ્તુ દ્વિજો ભવેત્ ।

જાત્યા ચેદ્ બ્રાહ્મણો ભૂતો વૃથા સ્યાત્ સંસ્કૃતો વિધિઃ ॥૨૯॥

મનુસ્મૃતિ, ઉત્તર ભાગ, શ્લો૦ ૨૩

જન્મથી પ્રાદ્ય થતો નથી, પણ સંસ્કાર કર્યાથી પ્રાદ્ય થાય છે. જો જન્મથી જ પ્રાદ્ય થાય તો સંસ્કારની ક્રિયા બ્યર્થ થાય. ૨૯.

सर्वे वै योनिजा मर्त्याः, सर्वे मूत्रपुरीषिणः ।

एकेन्द्रियक्रियार्थाश्च, तस्माच्छीलगुणैर्द्विजाः ॥ ૩૦ ॥

મનુસ્મૃતિ, ઉત્તર ભાગ, શ્લોક ૨૬.

બધા મનુષ્યો યોનિથી ઉત્પન્ન થયેલા, મૂત્ર અને મળથી ભરેલા અને ઇન્દ્રિયોની સમાન ક્રિયા કરવાવાળા છે; તેથી આચાર અને ગુણોથી પ્રાદ્ય થાય છે. ૩૦.

न जीवो ब्राह्मणस्तावद् यस्मात् संस्कारतो द्विजः ।

जीवश्चेद् ब्राह्मणस्तावद् वृथा स्याद् धर्मसंस्कृतैः ॥ ૩૧ ॥

ગૃહ્યસૂત્ર, અ-૧૯, શ્લોક ૧૯.

જીવસ્વયં પ્રાદ્ય હોતો નથી, કારણ કે સંસ્કારથી પ્રાદ્ય થાય છે. જો જીવ જ પ્રાદ્ય હોય તો ધર્મના સંસ્કારો નિર્થક છે. ૩૧.

तथाऽभूद् रावणो नाम, राक्षसो वेदपारगः ।

सर्वेऽपि राक्षसाश्चैवं, वेदकर्मानुचारकाः ॥ ૩૨ ॥

વૃહદાહ્નિક, પૂર્વ ભાગ, શ્લોક ૭૫.

—તથા રાવણ નામનો રાક્ષસ વેદના પારને પાસેલો હતો અને તે જ પ્રમાણે સર્વે રાક્ષસો પણ વેદના કર્મનું આચરણ કરતા હતા. (પણ તે પ્રાદ્ય ન હતા. કેમકે જે સંસ્કારવાળો હોય તે જ પ્રાદ્ય કહેવાય છે.) ૩૨.

આદ્યન્તે પશવો દેવા इति वेदेऽपि कथ्यते । . . .

તતો ધર્માભિસંસ્કારૈઃ, સર્વે સ્યુર્માનવા દ્વિજાઃ ॥ ૩૩ ॥

ગૃહ્યસૂત્ર, અ૦ ૧, શ્લો૦ ૨૦.

આદિ અને અંતમાં પશુઓ અને દેવો બે જ ભેદ હોય છે, એમ વેદમાં પણ કહ્યું છે. અને ત્યારપછી ધર્મ અને સંસ્કારવડે મનુષ્યો અને બ્રાહ્મણો વગેરે સર્વે થયા છે. ૩૩.

∴ ધર્મસંસ્કારતઃ સર્વે, માનવા બ્રાહ્મણાઃ खलु ।

∴ ધર્મવૃત્તિપ્રમાણેન, સર્વે સ્યુર્બ્રાહ્મણા નરાઃ ॥ ૩૪ ॥

પારાશરસ્મૃતિ, અ૦ ૮, શ્લો૦ ૧૯.

ધર્મના સંસ્કારથી સર્વે મનુષ્યો બ્રાહ્મણ જ છે, (કારણ કે) ધર્મની વૃત્તિના પ્રમાણવડે સર્વે મનુષ્યો બ્રાહ્મણ થાય છે. ૩૪.

’ इव चा अपि धर्मस्थाः, संस्कृताः स्युर्द्विजोत्तमाः ।

’ ગુણધર્માનુસારૈશ્ચ, દેવા દૈત્યાશ્ચ માનુષાઃ ॥ ૩૫ ॥

મહાભારત, ઉત્તરાર્ધ, અ૦ ૧૭, શ્લો૦ ૯.

અંકાળ પણ ધર્મમાં રહેલા હોય તથા સંસ્કારવાળા હોય, તો તે ઉત્તમ બ્રાહ્મણ સમાન છે, કેમકે ગુણ અને ધર્મને અનુસારે જ દેવ, દૈત્ય અને મનુષ્યોનો વિભાગ છે. ૩૫.

બ્રાહ્મણનાં કર્મઃ—

’ शमो दमस्तपः शौचं, क्षान्तिरार्जवमेव च ।

’ જ્ઞાનવિજ્ઞાનમાસ્તિક્યં, બ્રહ્મકર્મ સ્વભાવજમ્ ॥ ૩૬ ॥

મહાભારત, ભગવદ્ગીતા, અ૦ ૧૮, શ્લો૦ ૪૨.

શમ, દમ (ઇંદ્રિયોનું દમન), તપ, શૌચ (પવિત્રતા),
ક્ષમા, સરળતા, જ્ઞાન, વિજ્ઞાન (વિશેષ જ્ઞાન અથવા કળા)
તથા આસ્તિકતા ; આ સર્વ પ્રાહ્મણ્યનું કર્મ સ્વભાવથી જ ઉત્પન્ન
થયેલું હોય છે—પ્રાહ્મણ્યે સ્વભાવથી જ આવાં કર્મ કરવાં છે. ૩૬.

યજનં યાજનં દાનં, તથૈવાધ્યાપનક્રિયા ।

પ્રતિગ્રહં ચાધ્યયનં, વિપ્રકર્માણિ નિર્દિશેત્ ॥ ૩૭ ॥

શક્ષ્મ્સૃતિ, અ૦ ૧, શ્લો૦ ૨.

યજ કરવો, યજ કરાવવો, દાન દેવું, લાણાવવું, દાન
લેવું અને લાણવું : આ છ પ્રાહ્મણ્યનાં કર્મ કહેવાય છે. ૩૭.

સ્વાધ્યાયોઽધ્યાપનં ચાપિ, યજનં યાજનં તથા ।

દાનં પ્રતિગ્રહશ્ચાપિ, ષટ્ કર્માણ્યગ્રજન્મનઃ ॥ ૩૮ ॥

મનુસ્મૃતિ, અ૦ ૧, શ્લો૦ ૭૨.

લાણવું, લાણાવવું, યજ કરવો, યજ કરાવવો, દાન દેવું
અને દાન ગ્રહણ કરવું : આ છ કર્મ પ્રાહ્મણ્યનાં છે. ૩૮.

અધ્યાપનમધ્યયનં, યજનં યાજનં તથા ।

દાનં પ્રતિગ્રહશ્ચૈવ, ષટ્ કર્માણ્યગ્રજન્મનઃ ॥ ૩૯ ॥

મનુસ્મૃતિ, અ૦ ૧૨, શ્લો૦ ૧૦૪.

લાણવું અને લાણાવવું, યજ કરવો ને યજ કરાવવો,
દાન કરવું અને દાન લેવું : એ પ્રાહ્મણ્યનાં છ કર્મો છે. ૩૯.

પ્રાહ્મણુનો ધર્મ:—

દાનમધ્યયનં યજ્ઞો બ્રાહ્મણસ્ય ત્રિધોદિતઃ ।

ધર્મો નાન્યશ્ચતુર્થોઽસ્તિ, ધર્મસ્તસ્યાપદં વિનાં ॥ ૪૦ ॥

માર્કણ્ડપુરાણ, અ૦ ૨૫, શ્લોક ૩.

દાન, અધ્યયન અને યજ્ઞ: આ ત્રણ પ્રકારનો ધર્મ જ પ્રાહ્મણુનો કહેલો છે, તેને (પ્રાહ્મણુને) આપત્તિ વિના આ સિવાય ચોથો ધર્મ છે નહીં. (આપત્તિના ધર્મ બીજા છે). ૪૦.

તપો વિદ્યા ચ વિપ્રસ્ય, નિઃશ્રેયસકરં પરમ્ ।

તપસા કિલ્વિષં હન્તિ, વિદ્યાઽમૃતમશ્નુતે ॥ ૪૧ ॥

મનુસ્મૃતિ, અ૦ ૧૨, શ્લોક ૧૦૪.

તપ અને વિદ્યા આ બન્ને પ્રાહ્મણુને અત્યંત મોક્ષ પ્રમાણનાર છે. તેમાં તપવડે પાપને હણે છે અને વિદ્યાવડે અમૃતને-મોક્ષને મેળવે છે. ૪૧.

પ્રાહ્મણુનું ધન:—

સર્વભૂતહિતં કુર્યાન્નાહિતં કસ્યચિદ્ દ્વિજઃ ।

મૈત્રીકર્મ સમસ્તેષુ, બ્રાહ્મણસ્યોત્તમં ધનમ્ ॥ ૪૨ ॥

વિષ્ણુપુરાણ, અ૦ ૩, શ્લોક ૨૪.

પ્રાહ્મણુ સર્વ પ્રાણીઓનું હિત કરવું, કોઈનું અહિત કરવું નહીં, તથા સર્વને વિષે મૈત્રીલાભ રાખવો, એ જ પ્રાહ્મણુનું ઉત્તમ ધન છે. ૪૨.

આહ્વાણનું કલક—

યસ્ય લોકે દયા નાસ્તિ, બાલવૃદ્ધાદિદુઃખિતે ।

કિં તસ્ય બ્રહ્મવૃત્તેન, ચિત્તે [હિ] પરિમોહિતે ॥ ૪૨ ॥

યજુર્વેદ, માધ્યન્દિની શાખા, આહ્વાણ, શ્લો ૮૭.

આળક અને વૃદ્ધ વગેરે દુઃખી લોકને વિષે જેને દયા ન હોય, તેના મોહિત ચિત્તને વિષે બ્રહ્મવ્રતવડે શું ફળ ? (આવો માણસ આહ્વાણ કેવી રીતે કહેવાય ?) ૪૩.

જાતિશતેન લભતે કિલ માનુષત્વં,

તત્રાપિ દુર્લભતરં લગ ! મો દ્વિજત્વમ્ ।

તદ્યો ન પાલયતિ લાલયતીન્દ્રિયાણિ.

તસ્યામૃતં ક્ષરતિ હસ્તગતં પ્રમાદાત્ ॥ ૪૪ ॥

ગરુડપુરાણ, અ ૮, શ્લો ૧૧.

હે ખગ-ગરુડ ! સેંકડો જન્મે કરીને મનુષ્યપણું પ્રાપ્ત થાય છે. તેમાં પણ આહ્વાણપણું પ્રાપ્ત થવું અતિ દુર્લભ છે. તે પ્રાપ્ત થયા છતાં જે તેનું પાલન કરતો નથી અને ઉલટું ઇન્દ્રિયોનું લાલન કરે છે તેનું હાથમાં રહેલું અમૃત પ્રમાદથી ઢળી ગયું છે એમ બાણવું. ૪૪.

આદ્ય અને માંસ:—

આકાશગામિનો વિપ્રાઃ, પતિતા માંસમક્ષણાત્ ।

વિપ્રાણાં પતનં દૃષ્ટ્વા, તતો માંસાનિ વર્જયેત્ ॥ ૪૫ ॥

બૃહદાહિક, પૂર્વ ભાગ, શ્લોક ૭૨.

આકાશમાં ગતિ કરનારા આદ્યો માંસનું લક્ષણ કરવાથી પતિત થયા છે. તેથી આદ્યોનું પતન જોઈને માંસનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. ૪૫.

મક્ષ્યન્તે येन मांसानि, मक्ष्यते तेन किं न हि ? ।

अमक्ष्यमक्षणाच्चैव, ब्राह्मणः पतितो भवेत् ॥ ४६ ॥

પારાશરસ્મૃતિ, શ્લોક ૭૪.

જે માંસનું લક્ષણ કરે તે શું લક્ષણ ન કરે ? સર્વનું લક્ષણ કરે. અને અલક્ષ્યનું લક્ષણ કરવાથી આદ્ય પતિત થાય છે. ૪૬.

આદ્ય છતાં વૈશ્ય:—

लौकिके कर्मणि रतः, पशूनां परिपालकः ।

वाणिज्यकृषिकर्मा यः, स विप्रो वैश्य उच्यते ॥ ४७ ॥

વૃદ્ધચાળક્યનીતિ, અ ૧૧, શ્લોક ૧૩.

જે લૌકિક કાર્ય કરવામાં રક્ત હોય, જે પશુઓનો પાલક હોય તથા જે વેપાર અને ખેતીકર્મને કરતો હોય તે આદ્ય છતાં વૈશ્ય કહેવાય છે. ૪૭.

આહ્વાણ છતાં આંડાલ:—

ક્રિયાહીનેશ્ચ મૂર્ખશ્ચ, સર્વધર્મવિવર્જિતઃ ।

નિર્દયઃ સર્વભૂતેષુ, વિપ્રશ્ચાળકાલ ઉચ્યતે ॥ ૪૮ ॥

અત્રિસંહિતા, અ૦ ૧, શ્લો. ૩૮૩.

જે ક્રિયાહીન હોય, મૂર્ખ હોય, દરેક ધર્મથી રહિત હોય અને અધા પ્રાણીઓ પ્રત્યે દયાહીન હોય એવો આહ્વાણ આંડાલ કહેવાય છે. ૪૮.

દેવદ્રવ્યગુરુદ્રવ્યપરદારાભિમર્ષણમ્ ।

નિર્વાહઃ સર્વભૂતેષુ, વિપ્રશ્ચાળકાલ ઉચ્યતે ॥ ૪૯ ॥

ચાળક્યનીતિ, અ૦ ૧૧, શ્લો. ૧૩.

જે દેવદ્રવ્યનું લક્ષણ કરે, ગુરુના દ્રવ્યનું લક્ષણ કરે, પરસ્ત્રીને વિષે આસક્ત હોય તથા સર્વ પ્રાણીઓ ઉપર નિર્વાહ કરતો હોય તેવો આહ્વાણ આંડાલ કહેવાય છે. ૪૯.

આહ્વાણ છતાં પશુ:—

બ્રહ્મતત્ત્વં ન જાનાતિ, બ્રહ્મસૂત્રેણ ગર્વિતઃ ।

તેનૈવ સ ચ પાપેન, વિપ્રઃ પશુરુદાહતઃ ॥ ૫૦ ॥

અત્રિસંહિતા, અ૦ ૧, શ્લો. ૩૮૩, પા. ૨૬.

જે બ્રહ્મતત્ત્વને જાણતો ન હોય અને માત્ર બ્રહ્મસૂત્ર (જનોઈ) ધારણ કરવાથી ગર્વ પામેલો હોય, તે આહ્વાણને તે જ પાપવડે પશુ સમાન કહેલો છે. ૫૦.

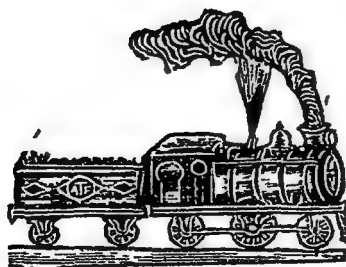
બ્રાહ્મણ છતાં ગર્ધેડો:—

અધીત્ય ચતુરો વેદાન્, સાઙ્ગોપાઙ્ગાંશ્ચ તત્ત્વતઃ ।

શૂદ્રાત્ પ્રતિગ્રહગ્રાહી, બ્રાહ્મણો જાયતે સ્વરઃ ॥ ૫૧ ॥

યાજ્ઞવલ્ક્યસ્મૃતિ, શ્લો ૩૮.

અંગ અને ઉપાંગ સહિત ચારે વેદોને તત્ત્વથી લણીને જે બ્રાહ્મણ શૂદ્રની પાસેથી દાન ગ્રહણ કરે છે, તે ખીજ લેવે ગર્ધેડો થાય છે. ૫૧.

મિક્ષા (૫)

યાચકનિંદા:—

તૃણં લઘુ તૃણાત્તુલં, તૂલાદપિ હિ યાચકઃ ।

વાયુના કિં ન નીતોઽસૌ, મામયં પ્રાર્થયિષ્યતિ ॥ ૧ ॥

વૃદ્ધચાળક્યનીતિ, અ૦ ૧૬, શ્લોક ૧૫.

તૃણ સૌથી લઘુ છે, તૃણથી પણ રૂ હલકું છે, પણ યાચક માણસ તો રૂ થકી પણ વધારે લઘુ છે. ત્યારે રૂની જેમ તેને વાયુ કેમ ઉડાડતો નથી ? જવાબ—આને હું ઉડાડીશ તો તે મારી પાસે યાચના કરશે એમ ધારીને વાયુ તેને ઉડાડતો નથી. ૧.

ભિક્ષાથી નુકશાન:—

દેહીતિ વચનં શ્રુત્વા, દેહસ્થાઃ પશ્ચ દેવતાઃ ।

નશ્યન્તિ તત્ક્ષણાદેવ, શ્રીદ્વીધીધૃતિકીર્તયઃ ॥ ૨ ॥

‘ મને આપો ’ આ પ્રમાણે યાચનાનો શબ્દ સાંભળીને શરીરમાં રહેલ લક્ષ્મી, લજ્જા, બુદ્ધિ, ધીરજ અને કીર્તિ: આ પાંચ દેવતાઓ તત્કાળ નાસી જાય છે. ૨.

ગુણાસ્તાવદ્યશસ્તાવદ્યાવદ્યાચેત નો નરઃ ।

પ્રાર્થનાયાં પુનસ્તેઽપિ, પ્રણશ્યન્તિ હતા ઇવ ॥ ૩ ॥

મનુષ્ય જ્યાં સુધી બીજાની પાસે યાચના ન કરે ત્યાં સુધી જ તેના ગુણો અને યશ રહે છે; પરંતુ તે બીજાની પાસે યાચના કરે છે તે જ વખતે તે ગુણો અને યશ પણ બાણે હણાયા હોય તેમ નાસી જાય છે—નાશ પામે છે. ૩.

આશીર્વાદ (૬)

ગુણીને આશીર્વાદ:—

યત્કીર્ત્યા ધવલીકૃતં ત્રિભુવનં મૃત્ય્યાં જગન્મોહિતં,
ભક્ત્યેશઃ પરિતોષિતઃ સુચરિતૈરાનન્દિતાઃ સજ્જનાઃ ।

પૂર્ણાંશા બહવઃ કૃતા વિતરણૈર્યેન ત્વયા યાચકા—

સ્તસ્મૈ સર્વગુણાશ્રયાય ભવતે દીર્ઘાયુરાશાસ્મહે ॥ ૧ ॥

જેણે પોતાની કીર્તિવડે ત્રણ જગતને ઉજળવળ કર્યાં છે,
જેણે પોતાના શરીરવડે જગતને મોહ પમાડ્યો છે, જેણે
લક્ષ્મિવડે ઇશ્વરને પ્રસન્ન કર્યાં છે, જેણે સારા ચરિત્રવડે
સજ્જનોને આનંદ પમાડ્યો છે તથા જે તમે ઘણા યાચ-
કોને દાનવડે પૂર્ણ આશાવાળા કર્યાં છે, તેવા સર્વ ગુણના
આશ્રય-આધારરૂપ તમને દીર્ઘ આયુષ્ય પ્રાપ્ત થાઓ, એમ
અમે આશા રાખીએ છીએ-ઈચ્છીએ છીએ. ૧.

ધર્મલાભનો આશીર્વાદ:—

દુર્વારા ચારણેન્દ્રા જિતપવનજવા વાજિનઃ સ્યન્દનૌઘા
લીલાવત્યો યુવત્યઃ પ્રચલિતચમરૈર્ધૃષિતા રાજ્યલક્ષ્મીઃ ।

ઉચ્ચૈઃ શ્વેતાતપત્રં ચતુરુદધિતટીસઙ્કુલા મેદિનીયં,

ગ્રાપ્યન્તે, યત્પ્રભાવાત્ ત્રિભુવનવિજયી સોઽસ્તુ તે ધર્મલાભઃ ॥૨॥

ઉપદેશતરંગિણી, પૃં ૪૧.

જેના પ્રભાવથી દુઃખે નિવારી શકાય એવા ગર્જેન્દ્રો, વાયુના વેગને જીતનારા અશ્વો, રથોના સમૂહો, કીડાવાળી સ્ત્રીઓ, અપળ આમરોથી સુશોભિત રાજ્યલક્ષ્મી, ઉચું ઉજળવળ છત્ર, ચાર સમુદ્રના કિનારાવડે વ્યાપ્ત એવી આ પૃથ્વી પ્રાપ્ત થાય છે તે ત્રણ ભુવનમાં વિજય પામનાર ધર્મ-લાલ તમને હો ! ૨.

दीर्घायुर्मव भण्यते यदि तदा तन्नारकाणामपि,
सौख्यार्थं धनवान् भवेद्यदि पुनस्तन्मलेच्छकानामपि ।
सन्तानाय च पुत्रवान् भव पुनस्तत्कुकुटानामपि,
तस्मात्सर्वसुखप्रदोऽस्तु भवतां श्रीधर्मलामः श्रिये ॥३॥

उपदेशतरङ्गिणी, पृ० ४९.

(શ્રી સિદ્ધસેન દિવાકરે લોજ રાજાને આશીર્વાદ આપતાં આ પ્રમાણે કહ્યું:—) તું દીર્ઘ આયુષ્યવાળો થા એમ જો હું કહું તો તે દીર્ઘ આયુષ્ય નરકના જીવોને પણ છે, સુખને માટે ધનવાન થા એમ કહું તો તે ધન મલેચોને પણ છે અને સંતાનને માટે પુત્રવાન થા એમ કહું તો તે પુત્રો કુકડાને પણ ઘણા છે; તેથી સર્વ પ્રકારનાં સુખને આપનાર ધર્મલાલ જ તમારી લક્ષ્મીને માટે થાઓ. (આ આશીર્વાદ જ સર્વ પ્રકારના આશીર્વાદ કરતાં શ્રેષ્ઠ છે.) ૩.

વૈશ્ય (૭)

વૈશ્યનો ધર્મ:—

પશૂનાં રક્ષણં દાનમિજ્યાઽધ્યયનમેવ ચ ।

વણિકપથં કુસીદં ચ, વૈશ્યસ્ય કૃષિમેવ ચ ॥ ૧ ॥

ગાય, ભેંસ વગેરે પશુઓનું રક્ષણ કરવું, દાન આપવું, યજ્ઞ કરવો, વેદ ભણવો, દેશાંતરમાં જળ-સ્થળ-માર્ગે ગમન કરી વ્યાપાર કરવો, વ્યાજ લેવું તેમ જ કૃષિ (ખેતી) કરવી એ વૈશ્યનું ધર્મકાર્ય છે. ૧.

વૈશ્યને માટે કાર્ય અને અકાર્ય:—

ગર્વં ન્યાસાપહારં ચ, વણિક્પુત્રઃ પરિત્યજેત્ ।

અઙ્ગીકુર્યાત્ક્ષમામેકાં, મૃપતૌ દુર્ગતેઽપિ ચ ॥ ૨ ॥

વિષેકવિલાસ, ઉલ્લાસ ૨, શ્લોક ૬૫.

વાણીયાના પુત્રે ગર્વ અને કોઈની થાપણ ઓળવવી, એ બંનેનો ત્યાગ કરવો, તથા રાજા અને રાંકને વિષે એક ક્ષમાને જ અંગીકાર કરવી. ૨.

વૈશ્યનું કર્મ:—

સ્વાધ્યાયો યજનં દાનં, પશૂનાં પાલનં તથા ।

કુસીદકૃષિવાણિજ્યં, વૈશ્યકર્માણિ સપ્ત વૈ ॥ ૩ ॥

પારાશરસંહિતા (બૃહસ્પતિ), પ્રકરણ ૨, શ્લોક ૩૯.

સ્વાધ્યાય—અભ્યાસ કરવો, યજ્ઞ કરવો, દાન દેવું, પશુઓનું પાલન કરવું, બ્યાજ—વટાવ કરવો, ખેતી કરવી અને વેપાર કરવો : આ સાત વૈશ્યનાં કર્મ છે. ૩.

વૈશ્ય અને શૂદ્રનાં કર્મ :—

દાનમધ્યયનં વાર્તા, યજનં ચેતિ વૈ ત્રિશઃ ।

શૂદ્રસ્ય વાર્તા શુશ્રૂષા, દ્વિજાનાં કારુકર્મ ચ ॥ ૪ ॥

અત્રિસંહિતા, શ્લો ૧૫.

દાન દેવું, ભણવું, વાર્તા કરવી અને યજ્ઞ કરવો : એ વૈશ્યની વૃત્તિ છે, તથા વાર્તા કરવી, બ્રાહ્મણની સેવા કરવી અને કારીગરનું કાર્ય કરવું : એ શૂદ્રની વૃત્તિ છે. ૪.

કૃષિગોરક્ષવાણિજ્યં, વૈશ્યકર્મ સ્વમાવ્રજમ્ ।

પરિચર્યાત્મકં કર્મ, શૂદ્રસ્યાપિ સ્વમાવ્રજમ્ ॥ ૫ ॥

મગવદ્ગીતા, અ ૧૮, શ્લો ૪૪.

ખેતી, ગાયનું રક્ષણ અને વેપાર, એ વૈશ્યનું કર્મ સ્વભાવથી જ થયેલું છે, અને સેવા—ચાકરી કરવાનું કર્મ શૂદ્રનું છે તે પણ સ્વભાવથી જ થયેલું છે. ૫.

व्यापार (८)

वशिकृतो व्यापारः—

अधीते यत्किञ्चित्तदपि मुषितुं ग्राहकजनं,

मृदु ब्रूते यद्वा तदपि विवशीकर्तुमपरम् ।

प्रदत्ते यत्किञ्चित्तदपि समुपादातुमधिकं,

प्रपञ्चोऽयं वृत्तेरहह गहनः कोऽपि वणिजाम् ॥ १ ॥

श्राद्धप्रतिक्रमणवृत्ति, पृ. ७१. (दे. ला).

વણિક જન જે કાંઈ અભ્યાસ કરે છે તે પણ ગ્રાહક જનને હુંટવા માટે જ; તે જે કાંઈ કોમળ-મિષ્ટ-વચન બોલે છે તે પણ અન્ય જનને વશ કરવા માટે જ તથા તે કોઈને કાંઈ ચીજ મફત આપે છે તે પણ તેની પાસેથી અધિક લેવા માટે જ. અહો ! વણિકના વેપારનો આ પ્રપંચ કોઈક ગહન છે. ૧.

लौल्येन किञ्चित् कलया च किञ्चित्,

पापेन किञ्चित्तुल्या च किञ्चित् ।

किञ्चिच्च किञ्चिच्च-समाहरन्तः,

प्रत्यक्षचौरा वणिजो भवन्ति ॥ २ ॥

उपदेशप्रासाद.

(वेपार करती वषते) कांछक) अणपणपण्णथी, कांछक कुश

ગતાથી, કાંઈક પાપથી (અન્યાયથી), કાંઈક ત્રાજવાથી (ઓછું આપીને કે અધિક લઈને), એમ કાંઈક કાંઈક થકુણ કરતા વણિકજનો પ્રત્યક્ષ (જાહેર) ચોર જ છે. ૨.

વ્યાપાર કેવી રીતે કરવો:—

નિન્દાયોગ્યજનૈઃ સાર્ધ, કુર્યાન્ન ક્રયવિક્રયૌ ।

દ્રવ્યં કસ્યાપિ નો દેયં, સાક્ષિણં ભૂષણં વિના ॥ ૩ ॥

ઉપદેશપ્રાસાદ, સ્તમ્ભ ૯, વ્યાખ્યાન ૧૨૬.

નિંદવા યોગ્ય-નીચ માણસોની સાથે ખરીદી કે વેચાણનું કામ કરવું નહીં અને સાક્ષી રાખ્યા વિના કે ઘરેણુ વિના કોઈને પણ દ્રવ્ય આપવું નહીં. ૩.

ધર્મને અબાધક વ્યાપાર કરવો:—

ધર્મમર્માવિરોધેન, સકલોઽપિ કુલોચિતઃ ।

નિસ્તન્દ્રેણ વિધેયોઽન્ન, વ્યવસાયઃ સુમેધસા ॥ ૪ ॥

વિવેકવિલાસ, હલાસ ૨, શ્લોક ૪૨.

બુદ્ધિમાન માણસે આગસનો ત્યાગ કરી ધર્મના તત્ત્વને વિરોધ ન આવે તેમ પોતાના કુળને ઉચિત સમગ્ર વ્યવસાય-વ્યાપાર કરવો. ૪.

વ્યાપાર સફળ કેમ થાય:—

વ્યવસાયોઽપ્યસૌ પુણ્યનૈપુણ્યસચિવો ભવેત્ ।

સફલઃ સર્વથા પુંસાં, વારિસેકાદિવ દ્રુમઃ ॥ ૫ ॥

વિવેકવિલાસ, હલાસ ૨, શ્લોક ૧૧૦.

જેમ જળના સિંચવાથી વૃક્ષ ફળવાળો થાય છે તેમ પુરુષોનો આ વેપાર પણ પુણ્ય અને પોતાની હુશિયારી સહિત હોય તો સદા સફળ થાય છે. ૫.

દેશાટન (૧)

દેશાટનના ગુણુ-દોષ:—

તીર્થાનામવલોકનં પરિચયઃ સર્વત્ર વિત્તાર્જનં,
 નાનાશ્ચર્યનિરીક્ષણં ચતુરતા બુદ્ધેઃ પ્રશસ્તા ગિરઃ ।
 એતે સન્તિ ગુણાઃ પ્રવાસવિષયે દોષોઽસ્તિ ચૈકો મહાન્,
 યન્મુગ્ધામધુરાધરાધરસુધાપાનં વિના સ્થીયતે ॥ ૧ ॥

પ્રવાસને વિષે-પરદેશ પર્યટન કરવામાં સર્વ તીર્થોનું દર્શન થાય છે, સર્વ ઠેકાણે વિવિધ જનોનો પરિચય થાય છે, ધનનું ઉપાર્જન થાય છે, વિવિધ પ્રકારનાં આશ્ચર્યો જોવાય છે, બુદ્ધિની ચતુરાઈ પ્રાપ્ત થાય છે અને સારું વચન બોલતાં આવડે છે-આવા ઘણા ગુણુ પ્રાપ્ત થાય છે; પરંતુ એક જ મોટો દોષ છે, તે એ કે-સ્ત્રીના મધુર, નીચલા હોઠમાં રહેલા અમૃતના પાન વિના રહેવું પડે છે. (અર્થાત્ સ્ત્રીના વિષય-સુખ વિના રહેવું પડે છે.) ૧.

કયાં વાસ ન કરવો:—

યસ્મિન્ દેશે ન સમ્માનો ન વૃત્તિર્ન ચ બાન્ધવઃ ।
 ન ચ વિદ્યાગમોઽપ્યસ્તિ, વાસં તત્ર ન કારયેત્ ॥ ૨ ॥

વૃદ્ધચાળક્યનીતિ, અધ્યાય ૧, શ્લોક ૮.

જે દેશમાં સન્માન ન હોય, આજીવિકા ન હોય, સગા-સંબંધી ન હોય તથા વિદ્યાની પ્રાપ્તિ ન હોય, તે દેશમાં નિવાસ કરવો યોગ્ય નથી. ૨.

શૂદ્ર (૧૦)

શૂદ્રનાં લક્ષણાઃ—

દીર્ઘવૈરમસૂયા ચ, અસત્યં બ્રહ્મદૂષણમ્ ।

પૈશુન્યં નિર્દયત્વં ચ, જાનીયાચ્છૂદ્રલક્ષણમ્ ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠસ્મૃતિ, અ. ૬, શ્લોક ૨૩.

લાંબી મુદત સુધીનું વેર, અસૂયા (અદેખાઈ), અસત્ય, બ્રહ્મચર્યમાં દૂષણ (અબ્રહ્મચર્ય), ચાડીયાપણું અને નિર્દયપણું : આ સર્વ શૂદ્ર (હલકી જાતિ) નાં લક્ષણ બળવાં. ૧.

સત્યં નાસ્તિ તપો નાસ્તિ, નાસ્તિ ચેન્દ્રિયનિગ્રહઃ ।

સર્વભૂતદયા નાસ્તિ, એતચ્છાળાલલક્ષણમ્ ॥ ૨ ॥

પારાશરસ્મૃતિ, શ્લોક ૪૨.

જેનામાં સત્ય ન હોય, તપ ન હોય, ઇન્દ્રિયોનો નિગ્રહ ન હોય અને સર્વ પ્રાણીઓને વિષે દયા ન હોય તે ચાંડાલ સમાન છે—આ ચાંડાલનાં લક્ષણ છે. ૨.

શૂદ્ર-ચાંડાલ-ના પ્રકારઃ—

નાસ્તિકઃ પિશુનશ્ચૈવ, કૃતઘ્નો દીર્ઘરોષકઃ ।

ચત્વારઃ કર્મચાળલા જન્મતશ્ચાપિ પશ્ચમઃ ॥ ૩ ॥

વસિષ્ઠસ્મૃતિ, અ. ૬, શ્લોક ૨૨

નાસ્તિક ૧, ચાડીયો ૨, કૃતઘની ૩ અને અતિ ક્રોધવાળો ૪ : આ ચાર કર્મચાંડાળ છે અને પાંચમો જાતિથી ચાંડાળ છે. ૩.

શૂદ્ર છતાં બ્રાહ્મણ:—

શૂદ્રે ચૈવ ભવેદ્ વૃત્તં, બ્રાહ્મણેઽપિ ન વિઘટે ।

શૂદ્રોઽપિ બ્રાહ્મણો જ્ઞેયો, બ્રાહ્મણઃ શૂદ્ર એવ ચ ॥ ૪ ॥

મહાભારત. શાન્તિપર્વ, અં ૧૯, શ્લોક ૩૧.

જો શૂદ્રને વિષે ચારિત્ર હોય, અને બ્રાહ્મણને વિષે ચારિત્ર ન હોય, તો શૂદ્રને પણ બ્રાહ્મણ જાણવો અને બ્રાહ્મણને શૂદ્ર જ જાણવો. ૪.

યસ્ય ચિત્તં દયાસ્યૂતં, સર્વસત્ત્વહિતેષિતમ્ ।

ચણ્ડાલોઽપિ સ વિપ્રઃ સ્યાત્, લોકેશો હિ ક્ષમાકરઃ ॥૫॥

મહાભારત, ઉત્તરાર્ધ, અં ૧૨, શ્લોક ૪૪.

જેનું ચિત્ત દયાથી યુક્ત હોય તથા સર્વ પ્રાણીઓના હિતને ધ્યાનમાં રાખીને હોય તે પુરુષ ચંડાળ છતાં પણ બ્રાહ્મણ છે—બ્રાહ્મણ જેવો છે, કેમકે જે ક્ષમાવાન છે તે જ લોકના સ્વામી છે. ૫.

શૂદ્રધર્મ : સેવા:—

એકમેવ તુ શૂદ્રસ્ય, પ્રભુઃ કર્મ સમાદિશત્ ।

એતેષામેવ વર્ણનાં, શુશ્રૂષામનસ્યયયા ॥ ૬ ॥

બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય એ ત્રણ વર્ણોની દ્વેષ કર્યા વિના અર્થાત્ આનંદપૂર્વક સેવા કરવી એ શૂદ્રનું એક જ કર્મ—કાર્ય પ્રભુએ નિર્દેશિત કર્યું છે. ૬.

ચાર વર્ણના સાધારણ ધર્મ:—

આનૃશંસ્યમર્હિસા ચાઽપ્રમાદઃ સંવિભાગિતા ।

શ્રાદ્ધકર્માતિથ્યશ્ચ, સત્યમક્રોધ એવ ચ ॥ ૭ ॥

સ્વેષુ દારેષુ સન્તોષઃ, શૌચં નિત્યાનસૂયતા ।

આત્મજ્ઞાનં તિતિક્ષા ચ, ધર્મઃ સાધારણો નૃપ ! ॥ ૮ ॥

મહાભારત.

હે રાજન્ ! કૂરતાનો ત્યાગ કરવો, હિંસા ન કરવી, ધર્મ-
કાર્યમાં પ્રમાદ ન કરવો, ખીજાને અન્ન-દાન આપી ભોજન
કરવું, પિતૃઓનું શ્રાદ્ધ કરવું, અતિથિનો સત્કાર કરવો,
અસત્ય વચન બોલવું નહીં, ક્રોધનો ત્યાગ, પોતાની સ્ત્રી
વિષે સંતોષ રાખવો, પવિત્રતા રાખવી, કોઈ પણ પ્રાણી પર
ઈર્ષ્યા કરવી નહીં, આત્મ સંબંધી જ્ઞાન મેળવવું, કોઈ
કટુ વચન બોલે તેને સહન કરવું એ (ચારે વર્ણોના)
સાધારણ ધર્મ જાણવો. ૭-૮.

દયા સમસ્તમૃતેષુ, તિતિક્ષા નાતિમાનિતા ।

સત્યં શૌચમનાયાસો મઙ્ગલં પ્રિયવાદિતા ॥ ૯ ॥

મૈત્ર્યસ્પૃહાં તથા તદ્વદકાર્પણ્યં નરેશ્વર ! ।

અનસૂયા ચ સામાન્યવર્ણાનાં કથિતા ગુણાઃ ॥ ૧૦ ॥

વિષ્ણુપુરાણ.

સર્વ પ્રાણી પર દયા રાખવી, સહનશીલ થવું, માનપ-
ણનો ત્યાગ કરવો, સત્ય વચન બોલવું, પવિત્રતા રાખવી,
અતિપ્રયાસ કરવો નહીં, શુભ આચરણ રાખવું, પ્રિય વચન
બોલવું, મિત્રભાવ રાખવો, (વિષયોમાં) સ્પૃહા રાખવી
નહીં, તેમ જ કૃપણતાનો ત્યાગ અને કોઈ પણ પ્રાણી ઉપર
દોષ-આરોપ કરવો નહીં, હે નરેશ્વર ! સામાન્ય વર્ણોના આ
શુભો કહેલા છે. ૯-૧૦.

સેવા (૧૧)

સેવાધર્મની ગહનતા:—

મૌનાન્મુકઃ પ્રવચનપટુર્વાતિકો જલ્પકો વા,
ધૃષ્ટઃ પાર્શ્વે ભવતિ ચ તથા દૂરતશ્ચાપ્રગલ્ભઃ ।
ક્ષાન્ત્યા મીરુર્યદિ ન સહતે પ્રાયશો નામિજાતઃ,
સેવાધર્મઃ પરમગહનો યોગિનામપ્યગમ્યઃ ॥ ૧ ॥

નીતિશત્તક (ભર્તૃહરિ), શ્લોક ૫૮.

મૌન ધારણ કરે તો મુંઝો કહેવાય છે, બોલવામાં હુશિયાર હોય તો વાચડો અથવા બકવાદી કહેવાય છે, પાસે રહે તો ધૃષ્ટ કહેવાય છે, છેટો રહે તો રાંકડો કહેવાય છે, ક્ષમા ગુણવાળો હોય તો બીકણુ કહેવાય છે અને જો સહન ન કરે તો પ્રાયે કરીને હલકો કહેવાયઃ આ રીતે સેવાધર્મ અત્યંત ગહન છે, તેને યોગીઓ પણ જાણી શકતા નથી. ૧.

ભાવસ્થિનૈરુપકૃતમપિ દ્વેષ્યતામેતિ કિञ્ચિત્,
છાદ્યાદન્યૈરુપકૃતમપિ પ્રીતિમેવોપયાતિ ।
દુર્ગ્રાહ્યત્વાન્નૃપતિમનસાં નૈકભાવાશ્રયાણાં,
સેવાધર્મઃ પરમગહનો યોગિનામપ્યગમ્યઃ ॥ ૨ ॥

પञ્ચતન્ત્ર, પૃ ૫૮, શ્લોક ૨૨૫.

સ્નેહયુક્ત સેવકોએ ઉપકારનું કાર્ય કર્યા છતાં કાંઈક કાર્ય દ્વેષપણાને પામે છે અને બીજા-સ્નેહરહિત સેવકોએ છાની રીતે અપકારવાળું કાર્ય કર્યું હોય તો પણ રાજાને

પ્રીતિ ઉત્પન્ન થાય છે, કેમકે અનેક પ્રકારના ભાવ(અભિપ્રાય) ને ધારણ કરનારાં, રાજાઓનાં મન વશ કરી, શકાય તેવાં નહોવાથી તેમની સેવા કરવાનો ધર્મ અત્યંત ગહન છે અને તે યોગીજનો પણ જાણી શકતા નથી. ૨.

પૂર્વ સેવા:—

पूर्वसेवा तु तन्त्रज्ञैर्गुरुदेवादिपूजनम् ।

સદાચારસ્તપો મુક્ત્યદ્વેષશ્ચેહ પ્રકીર્તિતા ॥ ૩ ॥

योगવિન્દુ (હરિમદ્રસૂરિ), શ્લોક૦૧૦૯.

ગુરુ અને દેવની પૂજા, સદાચાર, તપ અને મુક્તિ પર અદ્રષઃ આ સર્વ શાસ્ત્રને જાણનાર પુરુષોએ પૂર્વસેવા કહેલી છે. ૩.

મધ્યમ સેવા:—

अत्यासन्ना विनाशाय, दूरस्था न फलप्रदा ।

सेव्यां मध्यमभावेन, राजा वह्निर्गुरुः स्त्रियः ॥ ૪ ॥

उपदेशप्रासाद, भाग २, पृ० ७१. (प्र. स.)*

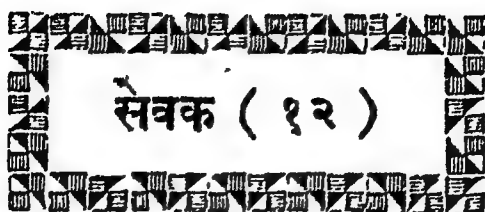
રાજા, અગ્નિ, ગુરુ અને સ્ત્રી: આ ચારની અત્યંત પાસેની સેવાથી પોતાનો વિનાશ થાય છે, અને દૂર રહેવાથી તેનું ફળ મળતું નથી. તેથી તેમની મધ્યમપણે સેવા કરવી યોગ્ય છે.

સેવાનું ફળ:—

कथं नाम न-सेव्यन्ते, यत्नतः परमेश्वराः ।

अचिरेणैव ये तुष्टाः, पूरयन्ति मनोरथान् ? ॥ ૫ ॥

પરમાત્મા અથવા મોટા રાજાને, શા માટે પ્રયત્નથી ન સેવવા ? કેમકે તેઓ તુષ્ટમાન થયેથી તત્કાળ મનોરથોને પૂર્ણ કરે છે. ૫.

સેવક (૧૨)

સેવકના ગુણ:—

અવશ્વક: સ્થિર: પ્રાજ્ઞ:; પ્રિયવાગ્ વિક્રમી શુચિ: ।

અલુબ્ધ: સોઘમો ભક્ત:; સેવક: સદ્ગિરિષ્યતે ॥ ૧ ॥

વિવેકવિલાસ, ઉલ્લાસ ૨, શ્લો ૦ ૮૬.

વંચના નહીં કરનાર, સ્થિર ચિત્તવાળો, બુદ્ધિમાન, પ્રિય વચન બોલનાર, પરાક્રમી, પવિત્ર, નિર્દોષી, ઉદ્યમી અને સ્વામીલક્ષ્મી એવા સેવકને સત્પુરુષો ધરે છે. ૧.

ગર્વાભાવો ઘૃણાઽભાવ:; કષ્ટે ધૈર્ય વિવેકિતા ।

ઔદાર્યસહિતામુખ્યા એતે સેવકૃતાં ગુણા: ॥ ૨ ॥

મુનિ હિમાંશુવિજય.

જે મનુષ્યો સેવાગુણને પ્રાપ્ત કરવા યાદે છે તેમનામાં આટલા ગુણો જોઈએ:—અભિમાનનો અભાવ (નમ્રતા), ઘૃણાનો અભાવ, દુ:ખ પડે ત્યારે ધીરજ, યોગ્ય-અયોગ્ય સમયને ઓળખીને કામ કરવાની વિવેકબુદ્ધિ, ઉદારતા અને (સેવ્યનાં કડવાં-મીઠાં સાચાં-ભૂઠાં વચનો તથા કષ્ટોને) સહવાની શક્તિ. ૨.

સેવક-નિંદા:—

પ્રણમત્યુન્નતિહેતોર્જીવિતહેતોર્વિમુશ્વતિ પ્રાણાન્ ।

દુ:સ્વીયતિ સુખહેતો:; કો મૃગ્ય: સેવકાદન્ય: ? ॥ ૩ ॥

શ્રાદ્ધચિદિ, પૃ ૦ ૮૭. (આત્મા. સ.)*

મોકરી કરનાર પુરુષ પોતાની ઉત્તિ કરવા માટે ખીજને નમે છે, જીવવાના હેતુથી પોતાના પ્રાણને મૂકી દે છે અને સુખ મેળવવાના હેતુથી દુઃખને સહન કરે છે, તો સેવકથી ખીજે મૂખ કોણ હોય ? ૩.

સેવકની મુશ્કેલી:—

चित्तं शान्तजनस्य भक्तिकुशलं प्रीतस्य धर्मात्मनो

धीरस्यातिनયः सुदम्भकुशलश्चित્तेन शुष्को जनः ।

सद्भक्तेरपि सेवकस्य सगुणं सेवानुष्ठानं द्विषन्,

सेव्यो भक्तिसुशान्तिधैर्यरहितं कुर्यात् विरुद्धं सदा ॥૪॥

મુનિ હિમાંશુવિજય.

સેવા કરનાર-સેવક, શાંત, ભક્તિવાળો, પ્રેમને કરનાર, ધર્માત્મા અને ધીર હોય; પણ જો સેવ્ય (સેવક જેની સેવા કરતો હોય તે પિતા-રાજા-ગુરુ વગેરે વડિલ) સેવક પ્રતિ અન્યાય કરનારો, છલ-કપટ કરનારો, શુષ્ક હૃદયનો અને સેવકની, ભક્તિ-પ્રેમથી કરાતી, ગુણવાળી, સાચી સેવાનો પણ દ્વેષ કરનાર-અપમાન કરનાર હોય તો તે ભક્તિગુણવાળા સેવકના ચિત્તને હંમેશને માટે ભક્તિ, શાંતિ અને ધીરજથી રહિત-વિરુદ્ધ કરી નાખે છે. (અર્થાત્ સેવ્યના દોષોથી સેવક કંટાળી સદાને માટે તેનાથી વિમુખ થઈ જાય છે.) ૪.

भक्तियुक्तोऽपि नम्रोऽपि, निर्दम्भोऽपि च सेवकः ।

सेव्यान् न सेवितुं शक्तः, प्रार्थनामङ्गभीतितः ॥ ૫ ॥

મુનિ હિમાંશુવિજય.

સેવા કરનાર સેવક ભક્તિવાળો હોય, વિનીત હોય, માયા રહિત હોય, તો પણ, સેવ્યો-વડિલો તેની પ્રાર્થનાને નહિ સ્વીકારે અર્થાત્ તેની ભક્તિનો અનાદર કરે (તો સ્વત્વા-ભિમાની તે સેવકને મોટું દુઃખ થાય.) તે દુઃખથી બચવા માટે સેવક, સેવ્ય-વડિલોની સેવા કરી શકતો નથી. ૫.

સેવકે શું ન કરવું ?

येन स्याल्लघुता लोके, पीडा च प्रभुचेतसि ।

प्राणत्यागेऽपि तत्कर्म, न कुर्यात्कुलसेवकः ॥ ६ ॥

જૈનપંચતન્ત્ર, પૃ૦ ૧૫, શ્લો૦ ૩૪૭*

જે કાર્ય કરવાથી લોકમાં પોતાની લઘુતા-હલકાઈ થાય અને સ્વામીના ચિત્તમાં પીડા થાય તેવું કાર્ય ઉંચ કુળના સેવકે (અથવા વંશપરંપરાથી આવતા સેવકે) પ્રાણનો ત્યાગ થાય તો પણ કરવું નહીં. ૬.

સેવકનો ધર્મ:—

एकान्ते मधुरैर्वाक्यैः, सान्त्वयन्नहितात्प्रभुम् ।

वारयेदन्यथा हि स्यादेव स्वयमुपेक्षितः ॥ ७ ॥

વિવેકવિલાસ ઉલ્લાસ ૨, શ્લો૦ ૧૮.

પોતાના શેઠને એકાન્તમાં મીઠા વાક્યોથી સમજાવવો જોઈએ અને અહિતકર કાર્યોથી તેને વારવો જોઈએ. જો એમ

ન કરે તો (તે નોકરની) પોતાની ઉપેક્ષા થાય છે. (અર્થાત્ શેઠનો નોકર તરફ સદ્દલાવ નથી ઉપજતો.) ૭.

स्वाम्यर्थे यस्त्यजेत् प्राणान्मर्त्यो भक्तिसमन्वितः ।

स परं पदमाप्नोति, जरामरणवर्जितम् ॥ ૮ ॥

જૈનપંચતન્ત્ર, પૃ૦ ૭૮, શ્લો૦ ૩૦૧.

લક્ષિતવાળો જે મનુષ્ય સ્વામીને માટે પોતાના પ્રાણનો ત્યાગ કરે છે તે મનુષ્ય જરા અને મરણ રહિત એવા મોક્ષપદને પામે છે. ૮.

સ્વામી (૧૩)

સ્વામી-શેઠના ગુણ:--

અકર્ણદુર્બલઃ શૂરઃ, કૃતઙ્ગઃ સાત્ત્વિકો ગુણી ।

વદાન્યો ગુણરાગી ચ, પ્રમુઃ પુણ્યૈરવાપ્યતે ॥ ૧ ॥

વિવેકવિલાસ, ઉલ્લાસ ૨, શ્લોક ૬૬.

જે કાનનો કાચો ન હોય, શૂરવીર હોય, કરેલા કાર્યને જાણતો હોય, સાત્ત્વિક હોય, ગુણવાન હોય, ઉદાર હોય અને ગુણને વિષે પ્રીતિવાળો હોય: એવો સ્વામી પુણ્યથી જ પ્રાપ્ત થાય છે. ૧.

સુતન્ત્રઃ સુપવિત્રાત્મા, સેવકાગમનસ્પૃહી ।

ઔચિત્યવિત્ર ક્ષમી દક્ષઃ, સલજ્જો દુર્લભઃ પ્રમુઃ ॥ ૨ ॥

વિવેકવિલાસ, ઉલ્લાસ ૨, શ્લોક ૬૭.

સારી રીતે શાસ્ત્રનો જાણકાર, પવિત્ર આત્માવાળો, સેવકના આગમનની ઇચ્છા રાખનાર, ઉચિતતાને જાણનાર, ક્ષમાવાન, ચતુર અને લજ્જાવાળો: એવો સ્વામી મળવો દુર્લભ છે. ૨.

સ્વામી સમ્ભાવિતૈશ્વર્યઃ, સેવ્યઃ સેવ્યગુણાન્વિતઃ ।

સુક્ષેત્રવીજવત્ કાલાન્તરેઽપિ સ્યાન્ન નિષ્ફલઃ ॥ ૩ ॥

વિવેકવિલાસ, ઉલ્લાસ ૨, શ્લોક ૭૨.

સ્વામી થવાના ગુણો જેનામાં હોય અને જેની પાસેથી ધન આવવાની સંભાવના હોય એવા શેઠની સેવા કરવી જોઈએ, કારણ કે એવા શેઠની કરેલી સેવા સારી ભૂમિમાં વાવેલા બીજની માફક સમય જવા છતાં પણ નિષ્ફળ નથી જતી. ૩.

નમાલો શેઠ:—

यस्मिन् रुष्टे भयं नास्ति, तुष्टे नैव धनागमः ।

निग्रहोऽनुग्रहो नास्ति, स रुष्टः किं करिष्यति ? ॥ ૪ ॥

વૃદ્ધચાળક્યનીતિ, અ૦ ૯, શ્લો૦ ૯.

જે સ્વામી ક્રોધ પામેથી ભય ન હોય અને પ્રસન્ન થવાથી ધનની પ્રાપ્તિ ન હોય, તથા જે નિગ્રહ કે અનુગ્રહ કરી શકતો ન હોય તે સ્વામી કદાચ ક્રોધ પામે તો પણ તે શું કરી શકે ? કાંઈ જ નહીં. ૪.

દુર્લભ સ્વામી-સેવક:—

क्षमी दाता गुणग्राही, स्वामी दुःखेन लभ्यते ।

अनुरक्तः शुचिर्दक्षः स्वामिन् ! भृत्योऽपि दुर्लभः ॥ ૫ ॥

ધર્મકલ્પદ્રુમ, પલ્લવ ૬, શ્લો૦ ૪૬૯. (પ્ર. સ.)

ક્ષમાવાન, દાતાર અને ગુણને ગ્રહણ કરનાર સ્વામી દુઃખે કરીને મળે છે—એવો સ્વામી દુર્લભ છે, તથા હે સ્વામી ! પ્રીતિવાળો, પવિત્ર અને ડાહ્યો: આવા ગુણવાળો સેવક પણ દુર્લભ છે. ૫.

સુપાત્ર (૧૪)

પાત્ર શબ્દનો અર્થ:—

પાકારેણોચ્યતે પાપં, ત્રકારસ્ત્રાણવાચકઃ ।

અક્ષરદ્વયસંયોગે, પાત્રમાહુર્મનીષિણઃ ॥ ૧ ॥

ઉપદેશતરંગિણો, પૃઠ ૨૨, શ્લોક ૨૩.*

પાકાર અક્ષરે કરીને પાપ કહેવાય છે, ત્રકાર અક્ષર ત્રાણ (રક્ષણ) ને કહેનારો છે. આ બે અક્ષર લેગા કરવાથી પાત્ર શબ્દ થાય છે, એમ પાંડિતો કહે છે. ૧.

સુપાત્રનું સ્વરૂપ:—

મનોવાક્કાયયોગેષુ, પ્રણિધાનપરાયણાઃ ।

વૃત્તાદ્યા જ્ઞાનસમ્પન્નાસ્તે પાત્રં કરુણાપરાઃ ॥ ૨ ॥

તત્ત્વામૃત, શ્લોક ૧૯૯.

જેઓ મન, વચન અને કાયાના યોગને વિષે ઉત્તમ ધ્યાન કરવામાં તત્પર હોય, જેઓ સદાચારનું આચરણ કરતા હોય, જેઓ જ્ઞાનયુક્ત હોય અને જેઓ કરુણાવાળા હોય તેઓ જ સુપાત્ર છે. ૨.

ધૃતિભાવનયા યુક્તાઃ, સત્ત્વભાવનયાઽન્વિતાઃ ।

તત્ત્વાર્થાહિતચેતસ્કાસ્તે પાત્રં દાતુરુત્તમાઃ ॥ ૩ ॥

તત્ત્વામૃત, શ્લોક ૨૦૦.

જેઓ ધૈર્યની ભાવનાવડે યુક્ત હોય, સત્ત્વ (પરાક્રમ) ની

ભાવનાએ કરીને સહિત હોય અને તત્ત્વાર્થમાં જ ચિત્તને સ્થાપન કરનારા હોય, તેવા ઉત્તમ પુરુષો જ દાતારને સુપાત્રરૂપ છે. ૩.

સ્વાધ્યાયોત્થં યોનિમન્તં પ્રશન્તં, વૈતાનસ્થં પાપમીરું बहुज्ञम् ।
સ્ત્રીષુ ક્ષાન્તં ધાર્મિકં ગોશરણ્યં, વ્રતૈઃ ક્ષાન્તં તાદૃશં પાત્રમાहुઃ॥૪॥

વશિષ્ઠસ્મૃતિ, અ૦ ૬, શ્લો૦ ૨૮.

જે સ્વાધ્યાય કરીને ઊઠેલો હોય, ઉત્તમ કુળમાં ઉત્પન્ન થયો હોય, અતિ શાંત હોય, યજ્ઞના અગ્નિની પૂજા કરતો હોય, પાપથી ભય પામતો હોય, ઘણા જ્ઞાનવાળો હોય, સ્ત્રીઓને વિષે ક્ષમા રાખતો હોય, ધર્મક્રિયામાં તત્પર હોય, ગાયોતું રક્ષણ કરતો હોય અને આચાર પાળવામાં સમર્થ હોય તે પાત્ર કહેવાય છે. ૪.

સુપાત્રના પ્રકારા—

સ્થાવરં જઙ્ગમં ચેતિ, સત્પાત્રં દ્વિવિધં મતં ।

સ્થાવરં તત્ર પુણ્યાય, પ્રાસાદપ્રતિમાદિકમ્ ॥ ૫ ॥

જ્ઞાનાધિકં તપઃક્ષામં, નિર્મમં નિરહકૃતિમ્ ।

સ્વાધ્યાયવ્રત્તચર્યાદિયુક્તં પાત્રં તુ જઙ્ગમમ્ ॥ ૬ ॥

ઉપદેશતરંગિણી, પૃ૦ ૩૧, શ્લો૦ ૧૪, ૧૫* (ચ. વિ. ગ્ર.)

સ્થાવર અને જંગમ એમ બે પ્રકારનું પાત્ર કહેલું છે. તેમાં મંદિર, મૂર્તિ વગેરે સ્થાવર પાત્ર અને જ્ઞાની, તપસ્વી, નિઃસ્પૃહ, નિરભિમાની, અભ્યાસી અને બ્રહ્મચારી એ જંગમ પાત્ર પુણ્યજનક છે. ૫, ૬.

સુપાત્ર-મહિમા:—

ધૃતિભાવનયા દુઃખં, સંત્વભાવનયા ભવમ્ ।

જ્ઞાનભાવનયા કર્મ, નાશયન્તિ ન સંશયઃ ॥ ૭ ॥

તત્ત્વામૃત, શ્લોક ૨૦૧.

(સુપાત્ર પુરુષો) ધૈર્યની ભાવનાવડે દુઃખનો નાશ કરે છે, સત્ત્વની ભાવનાવડે સંસારનો નાશ કરે છે અને જ્ઞાનની ભાવનાવડે કર્મનો નાશ કરે છે, તેમાં કાંઈ પણ સંશય નથી. ૭.

સુપાત્રની દુર્લભતા:—

શાલિવીજં ચ વિદ્યાં ચ, વપ્તુકામૈર્મનીષિભિઃ ।

સુક્ષેત્રં ચ સુપાત્રં ચ, વિના પુણ્યૈર્ન લભ્યતે ॥ ૮ ॥

પાણ્ડવચરિત્ર, (ગદ્ય) પૃષ્ઠ ૭૦ *

ચોખ્ખા અને વિદ્યા વાવવાની ઇચ્છાવાળા હાથ્યા પુરુષોને સારું ક્ષેત્ર અને ઉત્તમ પાત્ર પુણ્ય વિના પ્રાપ્ત થતું નથી. ૮.

સુપાત્રથી ક્ષણ:—

સુક્ષેત્રે વાપયેદ્વીજં, સુપાત્રે નિશ્ચિપેદ્ધનમ્ ।

સુક્ષેત્રે ચ સુપાત્રે ચ, હ્યુપં તન્ન વિનશ્યતિ ॥ ૯ ॥

પારાશરસ્મૃતિ, અં ૧, શ્લોક ૬૫.

સારા ક્ષેત્રમાં ણીજ વાવવું જોઈએ અને સુપાત્રમાં ધન નાંખવું જોઈએ, કેમકે સારા ક્ષેત્રમાં અને સારા પાત્રમાં વાવેલું તે (ણીજ અને ધન) વિનાશ પામતું નથી. ૯.

કુપાત્ર-નિંદા:—

કુપાત્રેઽનર્થકૃદ્વિદ્યા, કુપાત્રેઽનર્થકૃત્કલા ।

કુપાત્રેઽનર્થકૃત્ત્મૈત્રી, કુપાત્રેઽનર્થકૃદ્ધનમ્ ॥ ૧ ॥

હિંદુલપ્રકરણ, શ્લોક ૫.

કુપાત્રને આપેલી વિદ્યા અનર્થ કરનારી છે, કુપાત્રને આપેલી કલા અનર્થ કરનારી છે, કુપાત્રની મિત્રાઈ અનર્થ કરનારી છે, તેમ જ કુપાત્રને આપેલું ધન અનર્થ કરનારું છે. ૧.

કુપાત્ર અને કુપાત્ર:—

સૈવ મૃમિસ્તદેવામ્મઃ, પશ્ય પાત્રવિશેષતઃ ।

આમ્રો મધુરતામેતિ, તિક્તતાં નિમ્બપાદપઃ ॥ ૨ ॥

યાજ્ઞવલ્ક્યસ્મૃતિ, પૂર્વ ભાગ, શ્લોક ૬૧.

તે જ (એક જ પ્રકારની) ભૂમિ હોય છે અને પાણી પણ તે જ (એક જ પ્રકારનું) હોય છે, છતાં પાત્રની ચોગ્યતાના વિશેષપણાથી આમ્ર વાળો હોય તો તે મધુરતાને પામે છે અને લીંબડો વાળો હોય તો તે કડવાપણાને પામે છે. ૨.

કુપાત્રમાં બધું નકામું:—

યત્કારુણ્યહિરણ્યજં ન ન ચ યત્સન્માર્ગતામ્રોદ્ભવં,

નો યત્સંયમલોહજન્મ ન ચ યત્સન્તોષમૃત્સ્નામયમ્ ।

યદ્યોગ્યં ન તપોવિધાનદહનજ્વાલાવલીતેજસાં,

સિદ્ધિં યાતિ કથં નૃધાન્યનિકરસ્તસ્મિન્કુપાત્રે શ્રિતઃ ॥૩॥

વૈરાગ્યરાતક-કાવ્યમાલા સતમગુચ્છક, શ્લોક ૯૬.

જે પાત્ર દયારૂપી સુવર્ણનું બનેલું ન હોય, જે સન્માર્ગરૂપી તાંબાથી ઉત્પન્ન થયેલું ન હોય, જે સંયમરૂપી લોહથી નીપજાયેલું ન હોય, જે સંતોષરૂપી માટીમય ન હોય, તથા જે તપવિધાનરૂપ અગ્નિની જ્વાળાની શ્રેણિના તેજને લાયક ન હોય તેવા કુપાત્રમાં નાંખેલો મનુષ્ય ભવરૂપી ધાન્યનો સમૂહ શી રીતે સિદ્ધિને પામશે ? ૩.

કિં કરિष્યતિ પાણ્ડિત્યમપાત્રે પ્રતિપાદિતમ્ ।

સપિધાનઘટાન્તઃસ્થઃ, પ્રદીપ ઇવ વૈશ્મનિ ॥ ૪ ॥

જૈનપદ્ધતન્ત્ર, પૃ. ૧૦૮, શ્લોક ૩૮૪.*

કુપાત્ર (અયોગ્ય જન) ને વિષે આપેલી પંડિતાઈ શું કામ કરશે ? જેમકે ઘડાનું સુખ બાંધ કરી તેમાં રાખેલો દીવો ઘરની અંદર રાખવામાં આવે તો તે શું પ્રકાશ કરે ? ૪.

કિમિષ્ટમન્નં ચરસૂકરાણાં, કિં રત્નહારો મૃગપક્ષિણાં ચ ।

અન્ધસ્ય દીપો વધિરસ્ય ગીતં, મૂર્ખસ્ય કિં શાસ્ત્રકથાપ્રસન્નઃ? ॥૫॥

ગધેડા અને ભુંડને ઉત્તમ અન્ન આપવાથી શું ફળ ? પશુ-પક્ષીઓને રત્નનો હાર પહેરાવવાથી શું ફળ ? અંધની પાસે દીવો કરવાથી શું ફળ ? બહેરાની પાસે સંગીત કરવાથી શું ફળ ? અને મૂર્ખની પાસે શાસ્ત્રની કથા કહેવાથી શું ફળ ? (કારણ કે ત્યાં સુપાત્રનો અભાવ છે.) ૫.

સજ્જન (૧૬)

સજ્જનનું સ્વરૂપ:--

સદયઃ સત્યવાદી યઃ, સલજ્ઞઃ શુદ્ધમાનસઃ ।

ગુરુદેવાર્ચકો વાગ્મી, તસ્ય તુષ્યન્તિ દેવતાઃ ॥ ૧ ॥

ધર્મકલ્પદ્રુમ, પૃ. ૫૫, શ્લોક ૧૩. (દે. લા.)*

જે મનુષ્ય દયાળુ હોય, સત્યવાદી હોય, લજ્જાળુ હોય, શુદ્ધ મનવાળો હોય, ગુરુ અને દેવની પૂજા કરનાર હોય તથા સારું વચન બોલનાર હોય તે મનુષ્ય ઉપર દેવતાઓ તુષ્ટમાન થાય છે. ૧.

તૃષ્ણાં છિન્ધિ મજ ક્ષમાં જહિ મદં પાપે રતિ મા કૃથાઃ,

સત્યં બ્રૂહ્યનુયાહિ સાધુપદવીં સેવસ્વ વિદ્વજ્જનાન્ ।

માન્યાન્માનય વિદ્વિષોઽપ્યનુનય પ્રચ્છાદય સ્વાન્ ગુણાન્,

કીર્તિં પાલય દુઃખિતે કુરુ દયામેતત્સતાં લક્ષણમ્ ॥ ૨ ॥

નીતિશતક (મર્તૃહરી), શ્લોક ૬૯.

હે શુભ ! તું તૃષ્ણાનો છેદ કર, ક્ષમાને લજ, મદનો ત્યાગ કર પાપકાર્યને વિષે પ્રીતિ ન કર, સત્ય વચન બોલ, સાધુ પુરુષોના માર્ગને અનુસર, વિદ્વાનોની સેવા કર, માનવા સાચક મિત્રાદિકનું બહુમાન કર, શત્રુઓની ઉપર પણ પ્રીતિ રાખ, પોતાના ગુણોને ગુપ્ત કર-પ્રશંસા ન કર, કીર્તિનું

પાલન કર, અને દુઃખીને વિષે દયા કર. આ સત્પુરુષોનું લક્ષણ છે. (સત્પુરુષોનો આવો આચાર હોય છે.) ૨.

સાચો સજ્જન:—

उपकारिषु यः साधुः, साधुत्वे तस्य को गुणः ।

अपकारिषु यः साधुः, स साधुः सद्भिरिष्यते ॥ ૩ ॥

જૈનપશ્ચતન્ત્ર, પૃ. ૨૫૨, શ્લો ૬૦.*

ઉપકાર કરનાર ઉપર જે સાધુ-સારો હોય, તેના સાધુ-પણામાં શો ગુણ ? કાંઈ જ નહીં; પરંતુ જે અપકાર કરનાર ઉપર સાધુ-સારો હોય તેને જ સત્પુરુષોએ સાધુપુરુષ કહ્યો છે. ૩.

સજ્જનનો મહિમા:—

परनिन्दासु ये मूका निजश्लाघापराङ्मुखाः ।

ईदृशैर्ये गुणैर्युक्ताः, पूज्याः सर्वत्र विष्टपे ॥ ૪ ॥

તત્ત્વામૃત, શ્લો ૮૭.

જેઓ પરનિંદા કરવામાં મૂંગા હોય અને પોતાની પ્રશંસા કરવામાં વિમુખ હોય, આવા ગુણોવડે જે યુક્ત હોય તેઓ આખા જગતમાં પૂજ્ય હોય છે. ૪.

कारुण्येन हता वधव्यसनिता सत्येन दुर्वाच्यता,

: सन्तोषेन परार्थचौर्यपटुता शीलेन रागान्धता ।

नैर्ग्रन्थ्येन परिग्रहग्रहिलता यैर्यौवनेऽपि स्फुटं,

पृथ्वीयं सकलाऽपि तैः सुकृतिभिर्मन्ये पवित्रीकृता ॥ ૫ ॥

વૈરાગ્યશતક (કાવ્યમાલા સપ્તમગુચ્છક), શ્લો ૨૦.

જેઓએ યુવાવસ્થામાં પણ સ્કૂટ રીતે કરુણાવડે હિંસાના વ્યસનનો ત્યાગ કર્યો હોય, સત્યવડે દુર્વચનનો ત્યાગ કર્યો હોય, સંતોષવડે પરધનની ચોરીનો ત્યાગ કર્યો હોય, શીલવડે રાગાંધપણનો ત્યાગ કર્યો હોય અને નિર્થકપણાવડે પરિથહની ઉન્નતતાનો ત્યાગ કર્યો હોય, તે સુકૃતિ-પુણ્ય-શાળી પુરુષોએ આ આખી પૃથ્વી પવિત્ર કરી છે એમ હું માનું છું. ૫.

અન્નદાનૈઃ પયોદાનૈર્ધર્મસ્થાનૈશ્ચ ભૂતલમ્ ।

યશસા સજ્જનૈરત્ર, રુદ્રમાકાશમણ્ડલમ્ ॥ ૬ ॥

મહાભારત, શાન્તિપર્વ, અં ૭૭, શ્લો ૮.

સત્પુરુષોએ આ પૃથ્વીતલને અન્નદાન (દાનશાળાઓ) વડે, જળદાનવડે (પાણીની પરબોવડે) અને ધર્મનાં સ્થાનો (દહેરાં વગેરે) વડે રુંધ્યું છે, અને આકાશમંડળને પોતાના યશવડે રુંધ્યું છે. ૬.

સત્ત્વધર્મરતા યે તુ, સાત્ત્વિકાઃ શાન્તચારિણઃ ।

તે દેવા નિર્મલાનન્દા વસન્તિ સ્વર્ગર્તિ ગતાઃ ॥ ૭ ॥

મનુસ્મૃતિ, અં ૧૮, શ્લો ૧૧૮.

જેઓ સાત્ત્વિક ધર્મમાં રક્ત હતા અને જે શાન્ત ચારિત્રવાળા હતા તે સાત્ત્વિક ગુણવાળા દેવો નિર્ભેળ આનંદવાળા થઈ સ્વર્ગમાં જઈને રહેલા છે ૭.

ન હિ ભવતિ વિયોગઃ સ્નેહવિચ્છેદહેતુ—

જેગતિ ગુણનિધીનાં સજ્જનાનાં કદાચિત્ ।

ઘનતિમિરનિબદ્ધો દૂરસંસ્થોઽપિ ચન્દ્રઃ,

કિમુ કુમુદવનાનાં પ્રેમભઙ્ગં કરોતિ ? ॥ ૮ ॥

આ જગતમાં ગુણના નિધાનરૂપ સજ્જનોનો કદાચ વિયોગ થાય એટલે કે તેઓ દૂર રહેલા હોય તો પણ તે વિયોગ કદાપિ સ્નેહના નાશનું કારણ થતો નથી. ઘણા અંધકારથી અથવા મેઘના અંધકારથી રૂંધાયેલો અને દૂર રહેલો એવો પણ ચંદ્ર શું પોયણાના વનના પ્રેમનો ભંગ કરે છે ? પોયણાને વિકસ્વર કરે છે જ. ૮.

સજ્જનોની દુર્લભતા:—

પદે પદેઽધિગમ્યન્તે, પાપભાજો ન ચેતરે ।

મૃયાંસો વાયસાઃ સન્તિ, સ્તોકા યચ્છાષપક્ષિણઃ ॥ ૯ ॥

સૂક્તરત્નાવલિ (આત્મા. સ.).

પાપી પુરુષો પગલે પગલે-ઠેકાણે ઠેકાણે મળી આવે છે, પણ ધર્મી પુરુષો તેટલા બધા હોતા નથી; કેમકે જગતમાં કાગડાઓ ઘણા હોય છે પણ ચાપ પક્ષીઓ ઘણા થોડા જ જોવામાં આવે છે. ૯.

શૈલે શૈલે ન માણિવયં, મૌક્તિકં ન ગજે ગજે ।

સાધવો ન હિ સર્વત્ર, ચન્દનં ન વને વને ॥ ૧૦ ॥

વૃદ્ધચાળક્યનીતિ, અધ્યાય ૨, શ્લોક ૧૯.

દરેક પર્વત ઉપર કાંઈ માણિક્ય રત્ન હોતાં નથી, દરેક હાથીના ગાંડસ્થળમાં મોતી હોતાં નથી, દરેક વનમાં ચંદનના

વૃક્ષો હોતાં નથી, તે જ પ્રમાણે સર્વ ઠેકાણે સાધુપુરુષો હોતાં નથી; (કોઈક જ ઠેકાણે હોય છે) ૧૦.

यैः कारुण्यपरिग्रहान्न गणितः स्वार्थः परार्थं प्रति,
यैश्चात्यन्तदयापरैर्न विहिता बन्ध्याऽर्थिनां प्रार्थना ।

ये चासन् परदुःखदुःखितधियस्ते साधवोऽस्तं गताः,
चक्षुः ! संहर बाष्पवेगमधुना कस्याग्रतो रुद्यते ? ॥ ११ ॥

જેઓએ કરુણા અંગીકાર કરેલી હોવાથી પરોપકારને વખતે સ્વાર્થને ગણ્યો નથી—સ્વાર્થની દરકાર કરી નથી; જેઓએ, અત્યંત દયાળુપણું હોવાથી, યાચકોની યાચનાને નિષ્પૂજા કરી નથી, તથા જેઓ અન્ય જનોના દુઃખથી પોતે દુઃખી થયા છે તે સાધુજનો અસ્ત પામ્યા છે—પરલોકમાં ગયા છે; તેથી હે નેત્ર ! તું હવે તારા અશ્રુના પ્રવાહને સંહરી લે; કેમકે તેવા સાધુઓને અલાવે હવે કોની પાસે રુદન કરવું ? ૧૧.

शूराः सन्ति सहस्रशः प्रतिपदं विद्याविदोऽनेकशः,
स्मेरश्रीपतयो निरस्तधनदास्तेऽपि क्षितौ लक्षशः ।

किंत्वाकर्ण्य निरीक्ष्य चान्यमनुजं दुःखार्दितं यन्मन-

स्ताद्रूप्यं प्रतिपद्यते कलियुगे ते पञ्चषाः पूरुषाः ॥ १२ ॥

પૃથ્વી પર વીર પુરુષો ઠેકાણે ઠેકાણે હજારો છે, વિદ્યાઓને જાણનારા પણ અનેક છે, લક્ષ્મીવડે કુખેરનો પણ પરાલવ કરનારા વિકસ્વર (ઘણી) લક્ષ્મીના પતિઓ પણ લાખો છે; પરંતુ દુઃખથી પીડાતા અન્ય જનને જોઈને કે સાંભળીને

જેનું મન તદ્દપપણાને પામે છે-દુઃખથી પીડાય છે તેવા સત્પુરુષો તો આવા કલિયુગમાં પાંચ-છ જ છે. ૧૨.

સંજન : દયાવાન :—

નિર્ગુણેષ્વપિ સત્ત્વેષુ, દયાં કુર્વન્તિ સાધવઃ ।

ન હિ સંહરતિ જ્યોત્સ્નાં, ચન્દ્રશ્ચાણ્ડાલવેશ્મનઃ ॥૧૩॥

હિતોપદેશ, મિત્રલાભ, શ્લો ૬૧.

સત્પુરુષો શુભ રહિત પ્રાણીઓને વિષે પણ દયા કરે છે, કેમકે ચંદ્ર પોતાની ચંદ્રિકાને (ચાંદનીને) ચંડાળના ઘરથી ખેંચી લેતો નથી. ત્યાં પણ પોતાનાં કિરણો નાંખે છે. ૧૩.

સંજનોનું આચરણ :—

યથા ચિત્તં તથા વાચો યથા વાચસ્તથા ક્રિયા ।

ચિત્તે વાચિ ક્રિયાયાં ચ, સાધ્વનામેકરૂપતા ॥ ૧૪ ॥

કુમારપાલપ્રબન્ધ, પૃ. ૨૯, શ્લો ૧. (આત્મા. સ.)

જેવું મન હોય (મનમાં વિચાર હોય) તેવી વાણી હોય, અને જેવી વાણી હોય તેવી જ ક્રિયા-કર્મ હોય છે. ચિત્તમાં, વચનમાં અને ક્રિયામાં સાધુપુરુષોનું એક જ સ્વરૂપ હોય છે. ૧૪.

વિપદ્યપિ ગતાઃ સન્તઃ, પાપકર્મ ન કુર્વન્તે ।

હંસઃ કુક્કુટવત્ કીટાનત્તિર્કિં ક્ષુધિતોઽપ્યલમ્ ॥ ૧૫ ॥

પાર્શ્વનાથચરિત્ર (પદ્ય), સર્ગ ૧, શ્લો ૧૭૯.

સન્તપુરુષો વિપત્તિકાળમાં પણ પાપવાળું કાર્ય આચરતા

નથી, કેમકે શું હું ખૂબ ભૂખ્યો હોય તો પણ કુકડાની
માફક કીડાઓને કદી ખાય ખરો ? ૧૫.

उत्तिष्ठन्ति निजासनान्नतशिरः पृच्छन्ति च स्वागतं,
सन्तुष्यन्ति हसन्ति यान्ति च चिरं प्रेमाश्रितं सङ्गमम् ।
सिञ्चन्तो वचनामृतेन हृदयं सन्तः समीपागताः,
किं किं न प्रियमाचरन्ति हि जने स्त्रीये च सम्मीलिते ? ॥ १६ ॥

વાલ્મિકિરામાયણ-ઉત્તરકાण्ड, अ० ૧, શ્લો० ૩૩.

સન્ત માણસો, જ્યારે સ્વજનનો મેળાપ થાય છે ત્યારે
નમ્ર થઈને પોતાના આસનથી ઊભા થાય છે, સ્વાગત પૂછે છે,
સંતોષ પામે છે, હસે છે, પ્રેમપૂર્વક ભેટો કરે છે અને વચ-
નામૃતથી હૃદયને સિંચતા પાસે આવી શું શું પ્રિય આચ-
રણ નથી કરતા ? ૧૬.

प्रिया न्याय्या वृत्तिर्मलिनमसुमङ्गेऽप्यसुकरं,
त्वसन्तो नाभ्यर्थाः सुहृदपि न याच्यः कृशधनः ।
विपद्युच्चैः स्थेयं पदमनुविधेयं च महतां,
सतां केनोद्दिष्टं विषममसिधाराव्रतमिदम् ॥ १७ ॥

નીતિશતક (મર્તૃહરિ), શ્લો० ૫૬.

પ્રિય અને ન્યાયવાળી વૃત્તિ-આશુવિકા કરવી, પ્રાણનો
નાશ થાય તો પણ મલિન કાર્ય ન કરવું, અસત્યુરુષની
પ્રાર્થના ન કરવી, થોડા ધનવાળા મિત્રની પાસે પણ યાચના
ન કરવી, વિપત્તિમાં પણ મોટા દિલથી રહેવું-અને મહા-

ચુરુષોને પગલે-માર્ગે આલવું: આવું ખડ્ગની ધારા જેવું
વિષમ વ્રત સત્પુરુષોને કોણે બતાવ્યું છે ? ૧૭.

ન બ્રૂતે પરદૂષણં પરગુણં વક્ત્યલ્પમપ્યન્વહં,

સન્તોષં વહતે પરદ્વિષ્ટુ પરાવાધાસુ ધત્તે શુચમ્ ।

સ્વશ્લાઘાં ન કરોતિ નોજ્ઞાતિ નયં નૌચિત્યમુલ્લઙ્ઘય-

ત્યુક્તોઽપ્યપ્રિયમક્ષમાં ન રચયત્યેતચ્ચરિત્રં સતામ્ ॥ ૧૮ ॥

સિન્દુરપ્રકરણ.

સત્પુરુષ બીજના દોષને બોલતો નથી, નિરંતર થોડા
પણ પરના ગુણને બોલે છે, બીજની સમૃદ્ધિમાં સંતોષ
ધારણ કરે છે-તેના પર લોભ કરતો નથી, બીજની પીડાને
વિષે પોતે શોકને ધારણ કરે છે, પોતાની પ્રશંસા કરતો
નથી, નીતિનો ત્યાગ કરતો નથી, ઉચિતપણાને ઓળંગતો
નથી અને તેને કોઈએ અપ્રિય વચન કહ્યું હોય તો પણ તે અક્ષમા
(ક્રોધ) કરતો નથી: આવું સત્પુરુષનું ચરિત્ર જ હોય છે. ૧૮.

દોષજાલમપહાય માનસે, ધારયન્તિ ગુણમેવસજ્જના: ।

ક્ષારભાવમપહાય ચારિધેર્ગૃહ્ણતે સલિલમેવં વારિદા: ॥ ૧૯ ॥

ઉપદેશપ્રાસાદ, માગ ૧, પૃ. ૧૪૦. (પ્ર. સ.)

સજ્જન પુરુષો દોષના સમૂહનો ત્યાગ કરીને મનમાં ગુણને
જ ધારણ કરે છે-અહુણ કરે છે; જેમકે વાદળાંઓ સમુદ્રમાંથી
ખારાપણાનો ત્યાગ કરીને મીઠા જળને જ અહુણ કરે છે. ૧૯.

મનસિ વચસિ કાયે પુણ્યપીયૂષપૂર્ણા-

સ્ત્રિભુવનમુપકારશ્રેણિભિઃ પ્રીણયન્તઃ ।

પરગુણપરમાણૂન્ પર્વતીકૃત્ય નિત્યં,

નિજહૃદિ વિકસન્તઃ સન્તિ સન્તઃ કિયન્તઃ ॥૨૦॥

નીતિશતક (મર્તૃહરિ), શ્લોક ૭૦.

મન, વચન અને કાયાને વિષે પુણ્યરૂપી અમૃતવડે પૂર્ણ લેરેલા ત્રણ જગતના પ્રાણીઓને ઉપકારના સમૂહવડે પ્રસન્ન કરનારા તથા પરના પરમાણુ જેવડા ગુણોને પણ પર્વત જેવડા કરી નિરંતર પોતાના હૃદયમાં આનંદ પામનારા આવા સત્પુરુષો જગતમાં કોઈક જ હોય છે. ૨૦.

પ્રદાનં પ્રચ્છન્નં ગૃહમુપગતે સમ્પ્રમવિધિઃ,

પ્રિયં કૃત્વા મૌનં સદસિ કથનં નાપ્યુપકૃતેઃ ।

અનુત્સેકો લક્ષ્મ્યાં નિરભિમવસારાઃ પરકથાઃ,

સતાં કેનોદિષ્ટં વિષમમસિધારાવ્રતમિદમ્ ॥ ૨૧ ॥

નીતિશતક (મર્તૃહરિ), શ્લોક ૫૭.

ગુપ્ત રીતે દાન આપવું, ઘેર કોઈ આવે ત્યારે તરત જ ઊભા થવાદિકવડે તેનું સ્વાગત કરવું, કોઈનું પ્રિય કરીને મૌન રહેવું, સલામાં પોતે કરેલા ઉપકારને પણ કહેવો નહીં, ધનની પ્રાપ્તિમાં ગર્વ કરવો નહીં અને કોઈનો પરાભવ-નિંદાદિક ન થાય તેવી પરની કથા કરવી, આવું સત્પુરુષોને ખર્જની ધારા જેવું વિષમ વ્રત કોણે બતાવ્યું છે ? (કોઈએ બતાવ્યું નથી. સજ્જનોનો એવો સ્વભાવ જ હોય છે.) ૨૧.

સજ્જનોનો સ્થિર સ્વભાવ:—

પરાશ્વતોઽપિ પુણ્યાત્મા, ન સ્વભાવં વિમુચ્ચતિ ।

તોયમુષ્ણીકૃતં કામં, શીતતાં પુનરેતિ યત્ ॥ ૨૨ ॥

સૂક્તરત્નાવલી, શ્લોક ૧૩. (આત્મા. સ.)

પુણ્યવંત પુરુષ પરાલવ પામ્યો હોય તો પણ તે પોતાના શાંતિરૂપ સ્વભાવને મૂકતો નથી. જેમકે પાણીને અત્યંત ઉત્તુ કરવામાં આવે તો પણ તે શીતળતાને પામે છે-ઠંડું થઈ જાય છે. ૨૨.

अस्यत्युच्चैः शकलितवपुश्चन्दनो (नं) नात्मगन्धं,

नेक्षुर्यन्त्रैरपि मधुरतां पीड्यमानो जहाति ।

यद्वत्स्वर्णं न चलति हितं छिन्नघृष्टोपतप्तं,

तद्वत्साधुः कुजननिहतोऽप्यन्यथात्वं न याति ॥૨૩॥

સુભાષિતરત્નસન્દોહ, શ્લોક ૪૬૯.

ચંદનના શરીરના ખૂબ કકડા કરવામાં આવે તો પણ તે પોતાના સુગંધનો ત્યાગ કરતું નથી, શેરડીને યંત્રમાં પીલવામાં આવે તો પણ તે પોતાની મીઠાશનો ત્યાગ કરતી નથી, તથા જેમ સુવર્ણને છેદવામાં, ઘસવામાં અને તપાવવામાં આવે તો પણ તે હિતથી ચલાયમાન થતું નથી. તે જ પ્રમાણે સજ્જન પુરુષ દુર્જનવડે હણવામાં આવે તો પણ તે અન્યથાપણાને એટલે દુર્જનપણાને પામતો નથી. ૨૩.

घृष्टं घृष्टं पुनरपि पुनश्चन्दनं चारुगन्धं,

छिन्नं छिन्नं पुनरपि पुनः स्वादु चैवेक्षुकाण्डम् ।

तप्तं तप्तं पुनरपि पुनः काञ्चनं कान्तवर्णं,

प्राणान्तेऽपि प्रकृतिविकृतिर्जायते नोत्तमानाम् ॥૨૪॥

વારંવાર ચંદનના કાષ્ઠને ઘસવામાં આવે તો પણ તે અધિક અધિક સુગંધ આપે છે, વારંવાર શેરડીના સાંઠાને

છેદવામાં આવે તો પણ તે સ્વાદિષ્ટ જ રહે છે અને સુવર્ણને વારંવાર તપાવવામાં આવે તો પણ તેનો વર્ણ વધારે વધારે મનોહર થાય છે. માટે પ્રાણનો અંત થાય તો પણ ઉત્તમ પુરુષોના સ્વભાવમાં કાંઈ પણ વિકાર-ફેરફાર થતો નથી. ૨૪.

સ્વભાવં નૈવ મુચ્ચન્તિ, સન્તઃ સંસર્ગતોઽસતામ્ ।

ન ત્યજન્તિ રુતં મઞ્જુ, કાકસંસર્ગતઃ પિકાઃ ॥ ૨૫ ॥

સત્પુરુષો અસત્પુરુષના સંગથી પણ પોતાના સ્વભાવને છોડતા નથી, કોયલ કાગડાના સંગથી પોતાના મધુર શબ્દનો ત્યાગ કરતી નથી. (અને કાગડા જેવું બોલતી નથી.) ૨૫.

સજ્જન અને દુર્જનઃ—

ગુણાયન્તે દોષાઃ મુજનવદને દુર્જનમુખે,

ગુણા દોષાયન્તે તદિદમપિ નો ત્રિસયપદમ્ ।

મહામેઘઃ ક્ષારં પિવતિ કુરુતે વારિ મધુરં,

ફળી ક્ષીરં પીત્વા વમતિ ગરલં દુઃસહતરમ્ ॥ ૨૬ ॥

દોષો પણ સજ્જનના મુખમાં ગુણરૂપ થાય છે અર્થાત્ સજ્જન કોઈના દોષ બોલે તો તે પણ તેને ગુણકારક થાય છે. અને દુર્જનના મુખમાં ગુણો પણ દોષરૂપ થાય છે અર્થાત્ દુર્જન કોઈના ગુણ બોલે તો તે પ્રમાણિક નહીં હોવાથી અન્ય જનો માનતા નથી. આવો જે તક્ષવત છે તેમાં કાંઈ આશ્ચર્ય નથી, કેમકે મોટો મેઘ લવણસમુદ્રનું ખારું પાણી પીએ છે—ગ્રહણ કરે છે તે મધુરતાને પામે છે, અને સર્પ દૂધ પીએ છે

પણ તે અત્યંત દુઃસહ વિષને જ વમે છે-તે દૂધ વિષપણે પરિણમે છે. ૨૬.

અનુકુરુતઃ સ્વલસુજ્ઞાત્રિમપાશ્વાત્યમાગયોઃ સૂચ્યાઃ ।

વિદધાતિ રન્ધ્રમેકો ગુણવાનન્યસ્તુ વિદધાતિ ॥ ૨૭ ॥

દુર્જન અને સજ્જન આ બે પુરુષો અનુક્રમે સોયના અગ્રભાગ અને પાછળના ભાગને અનુસરે છે-તેના જેવું કાર્ય કરે છે. તેમાં એક એટલે દુર્જન સોયના અગ્રભાગની જેમ છિદ્ર પાડે છે અર્થાત્ પરસ્પર કલહ ઉત્પન્ન કરાવે છે, અને બીજો એટલે સજ્જન ગુણવાન હોવાથી છિદ્રને ઢાંકે છે એટલે સલાહ-સંપ કરાવે છે. (સોયનો પાછલો ભાગ ગુણવાન એટલે દોરાવાળો હોવાથી છિદ્રને સાંધી દે છે.) ૨૭.

વિદ્યા વિશાદાય ધનં મદાય,શક્તિઃ પરેષાં પરિપીડનાય ।

સ્વલસ્ય સાધોર્વિપરીતમેતત્, જ્ઞાનાય દાનાય ચ રક્ષણાય ॥ ૨૮ ॥

ખજ પુરુષ વિદ્યા લણ્યો હોય તો તેની વિદ્યા બીજાની સાથે વાદવિવાદ કરવા માટે થાય છે, તેની પાસે ધન હોય તો તે મદને માટે થાય છે, તેનામાં જે શક્તિ હોય તે બીજાને પીડા કરવા માટે થાય છે; પરંતુ સજ્જનને તો તે સર્વ તેનાથી વિપરીત છે, એટલે કે તેની વિદ્યા જ્ઞાનને માટે, ધન દાનને માટે અને શક્તિ બીજાના રક્ષણને માટે થાય છે. ૨૮.

આર્યોઽપિ દોષાન્ સ્વલત્ પરેષાં,

વક્તું હિ જાનાતિ પરં ન વક્તિ ।

ર્કિ કાકવત્તીવ્રતરાનનોઽપિ,

કીરઃ કરોત્યસ્થિવિઘટ્ટનાનિ ? ॥ ૨૯ ॥

જેમ ખળ પુરુષ ખીળના દોષ બોલે છે તેમ સજ્જન પુરુષ પણ ખીળના દોષ બોલવાનું જાણે છે; પરંતુ તે બોલતા નથી. જેમકે પોપટને કાગડાના જેવી તીવ્ર ચાંચ હોય છે, તો પણ શું તે પોપટ હાડકાના કકડા કરે ? ન જ કરે. (કાગડાની જેમ પોપટ હાડકા ચુંથતો નથી.) ૨૯.

एकसुकृतेन दुष्कृतशतानि ये नाशयन्ति ते धन्याः ।

न त्वेकदोषजनितो येषां रोषः शतकृतघ्नः ॥ ૩૦ ॥

उत्तराध्ययनसूत्रटोका (भावविजय), पृ. ૨૫૪.*

જે મનુષ્યે એક સુકૃતવડે સેંકડો દુષ્કૃતોનો નાશ કરે છે, તે મનુષ્યે ધન્ય છે, પરંતુ જેમનો એક દોષથી ઉત્પન્ન થયેલો ક્રોધ સેંકડો કાર્યોને હણનારો થાય તે ધન્ય નથી. ૩૦.

દુર્જન (૧૭)

દુર્જનનું સ્વરૂપ:—

અનાહૂતઃ પ્રવિશતિ, અપૃષ્ઠો બહુ માષતે ।

અદત્તમાસનં મુહક્તે, સં પાર્થ ! પુરુષાધમઃ ॥ ૧ ॥

મહાભારત, શાન્તિપર્વ, અં ૨૭, શ્લો ૩૩.

હે પાર્થ—અર્જુન ! જે મનુષ્ય બોલાવ્યા વિના બીજાના ઘરમાં પ્રવેશ કરે, પૂછ્યા વિના ઘણું બોલ્યા કરે તથા હીધાં વિનાના આસનને ભોગને—આસન પર બેસે તે મનુષ્યને અધમ જાણવો. ૧.

દુર્જનની નિંદા:—

વરં ક્ષિપ્તઃ પાણિઃ કુપિતફણિનો વક્ત્રકુહરે,

વરં ક્ષમ્પાપાતો જ્વલદનલકુણ્ડે વિરચિતઃ ।

વરં પ્રાસપ્રાન્તઃ સપદિ જઠરાન્તર્વિનિહિતો,

ન જન્યં દૌર્જન્યં તદપિ વિપદાં સન્ના વિદુષા ॥ ૨ ॥

સિન્દૂરપ્રકરણ, શ્લો ૬૧.

કોપ પામેલા સર્પના મુખરૂપી વિવરમાં હાથ નાંખવો સારો છે, બળતા અગ્નિના કુંડમાં અંપાપાત કરવો સારો છે, તથા તત્કાળ પેટમાં ભાલાનો અગ્રભાગ નાંખવો સારો છે; પરંતુ વિદ્વાન પુરુષે વિપત્તિના ઘરરૂપ દુર્જનતા ઉત્પન્ન કરવી તે સારી નથી. ૨.

રોહું વાલમૃણાલતન્તુભિરસૌ મત્તેમમુંજ્જૃમ્ભતે,
 મેતું વજ્રમણીન્ શિરીષકુસુમપ્રાન્તેન સન્નહ્યતિ (તે) ।
 માધુર્ય મધુવિન્દુના રચયિતું ક્ષારામ્બુધેરીહતે,
 નેતું વાઙ્છતિ યઃ સતાં પથિ खलान् સૂક્તૈઃ સુધાસ્યન્દિભિઃ ॥૩॥

વૈરાગ્યશતક (પદ્માનન્દ).

જે મનુષ્ય બળ પુરુષોને અમૃતને ઝરનારાં સારાં વચ્ચે
 નોવડે સત્પુરુષોના માર્ગમાં લાવવાને ઇચ્છે છે તે મનુષ્ય
 કોમળ કમળના તંતુવડે મદોન્મત્ત હાથીને રુંધવા-ખાંધવાની
 ઇચ્છા કરે છે, તે પુરુષ શિરીષના પુષ્પના અગ્રલાગવડે વજ્ર-
 મણિને ભેદવા તૈયાર થાય છે, તથા લવણસમુદ્રને એક મધના
 બિંદુવડે મધુર કરવા ઇચ્છે છે. (અર્થાત્ આ સર્વ દુષ્કર છે.) ૩.

પરસમ્પત્સમુત્કર્ષદ્વેષો દાક્ષિણ્યહીનતા ।

દ્વયમેતત્ खलत्त्वस्य, प्रथमं प्राणितं स्मृतम् ॥ ૪ ॥

નલવિલાસ, અઢૂ ૭, શ્લો ૧૨.

ખીજની અધિક સંપત્તિ ઉપર દ્વેષ કરવો અને દાક્ષિ-
 ણ્યની હીનતા એટલે કોઈની દાક્ષિણ્યતા ન રાખવી, આ
 બન્ને બળપણના પ્રથમ પ્રાણ કહ્યા છે. આ બન્ને દોષ બળ
 માણસમાં સ્વભાવથી જ રહેલા છે. ૪.

ચોરાણાં વૈશ્વકાનાશ્ચ, પરદારાપહારણામ્ ।

નિર્દયાનાશ્ચ નિઃસ્વાનાં, ન તુષ્યન્તિ સુરાઃ કદાચ ॥ ૫ ॥

ધર્મકલ્પદ્રુમ, પૃ. ૫૫, શ્લો. ૯૫. (દે. લા.)

ચોર, ઠગારા, પેરસીનું-હુરણ કરનારા, નિદ્રા અને નિર્ધન
આટલા પુરુષો ઉપર દેવતાઓ કદાચિ પ્રસન્ન થતા નથી. ૫.

સહસ્રૈરુપકારાણામુપાયાનાં શતૈરપિ ।

કલ્પકોટિ કૃતૈર્યાવદ્ દુર્જનો નૈવ તુષ્યતિ ॥ ૬ ॥

નુનિ હિમાંશુવિજય.

કલ્પકોટી-કરોડો વર્ષો સુધી હબારે-ઉપકાર કરવાથી કે
સેંકડો ઉપાયોથી-દુર્જન-કદી પણ સંતુષ્ટ થતો નથી-પોતાની
દુર્જનતા મૂકતો નથી. ૬.

ન પ્રેમ નૌષધં નાજ્ઞા, ન સેવા ન ગુણો ન ધીઃ ।

ન કુલં ન વલં ન શ્રીર્દુર્જનસ્ય પ્રશાન્તયે ॥ ૭ ॥

નલવિલાસ, અઢ્ક ૭. શ્લો. ૧૦.

દુર્જન માણસને શાંત કરવા માટે પ્રીતિ, ઔષધ,
આજ્ઞા, સેવા, ગુણ, બુદ્ધિ, કુળ કે બળ કાંઈ પણ છે નહીં.
(અર્થાત્ આ સર્વ બાબતનો ઉપયોગ કરતા છતાં પણ
દુર્જન માણસ શાંત થતો નથી.) ૭.

દુર્જન હલાપણુઃ—

દુર્જનઃ પરિહર્તવ્યો વિઘ્નયાડલઙ્કૃતોઽપિ સન્ ।

મણિના મૂપિતઃ સર્પઃ, કિમસૌ ન મયઙ્કરઃ ? ॥ ૮ ॥

નીતિશતક (મર્તૃદ્વિર), શ્લો. ૪૨.

વિઘ્નાવડે અલંકૃત હોય તો પણ દુર્જન માણસ ત્યાગ
કરવા લાયક છે; કેમકે સર્પ મણિપદે ભૂષિત હોય તો પણ
શું તે લયંકર નથી ? લયંકર છે જ. ૮.

દુર્જનઃ પ્રિયવાદી ચ, નંતદ્વિશ્વાસકારણમ્ ।

મધુ તિષ્ઠતિ જિહ્વાગ્રે, હૃદિ હલાહલં વિષમ્ ॥ ૧૦ ॥

હિતોપદેશ, મિત્રલાભ, શ્લોક ૮૨.

દુર્જન માણસ પ્રિય વચન બોલતો હોય તો તેથી તે વિશ્વાસનું કારણ નથી, કેમકે તેની જિહ્વાના અગ્રભાગને વિષે મધ રહેલું હોય છે, પણ હૃદયમાં તો હળાહળ વિષ ભરેલું હોય છે. ૮.

હંસ્તૌ દાનવિવર્જિતૌ શ્રુતિપુટૌ સારશ્રુતદ્રોહિણૌ,
નેત્રે સાધુવિલોકનેન રહિતે પાદૌ ન તીર્થ ગતૌ ।

અન્યાયાર્જિતવિત્તપૂર્ણમુદરં ગર્વેણ તુજ્જં શિરો
રે રે! જમ્બુક! મુઞ્ચ મુઞ્ચ સહસા નૌત્તસ્ય નિઘં વપુઃ ॥ ૧૧ ॥

વૃદ્ધવાળક્યનોતિ, અ ૧૨, શ્લોક ૪.

જેના હાથ દાન રહિત છે, જેના બે કાન સારભૂત શાસ્ત્રના શ્રવણનો દ્રોહ કરનારા છે, જેનાં નેત્રો સાધુજનના દર્શનથી રહિત છે, જેના પગ તીર્થક્ષેત્ર તરફ ગયા નથી, જેનું ઉદર અન્યાયથી ઉપાર્જન કરેલા ધનથી પૂર્ણ છે અને જેનું મસ્તક ગર્વવડે ઉંચું રહે છે તેવા નીચ પુરુષના નિંદવા લાયક શરીરને-શબને હે શિયાળ ! તું એકદમ મૂંઝી દે, મૂંઝી દે. ૧૦.

નિમિત્તમુદિશ્ય હિ યઃ પ્રકુપ્યતિ,

ધ્રુવં સ તસ્યાપગમે પ્રસીદતિ ।

અકારણદ્વેષિ મનસ્તુ યસ્ય ચૈ,

કથં જનસ્તં પરિતોષયિષ્યતિ ? ॥ ૧૧ ॥

હિતોપદેશ, સુહૃદ્ભેદ, શ્લોક ૧૫૨.

જે મનુષ્ય નિમિત્તને-કારણને-ઉદ્દેશીને કોપ કરે છે તે મનુષ્ય તે નિમિત્ત દૂર થયેથી પ્રસન્ન થઈ શકે છે, પરંતુ જેનું મન કારણ વિના જ દ્વેષવાળું હોય તેવા મનુષ્યને લોકો શી રીતે પ્રસન્ન કરી શકે ? ન જ પ્રસન્ન કરી શકે. ૧૧.

વ્યોમનિ સ વાસં કુરુતે, ચિત્રં નિર્માતિ સુન્દરં પવને ।

રચયતિ રેખાઃ સલિલે, ચરતિ સ્વલેયસ્તુ સત્કારમ્ ॥ ૧૨ ॥

મામિનીવિલાસ.

જે મનુષ્ય ખળ પુરુષનો સત્કાર કરે છે તે પુરુષ આકાશમાં મહેલ બનાવે છે, વાયુમાં સુંદર ચિત્ર ચિત્રે છે અને પાણીમાં રેખા કરે છે એમ બાળુવું. (જેમ આ સર્વ વ્યર્થ છે તેમ બુદ્ધ્યા માણુસનો સત્કાર પણ વ્યર્થ છે). ૧૨.

ન વિના પરિવાદેન, રમતે દુર્જનો જનઃ ।

કાકઃ સર્વેરસાન્ ભુક્ત્વા, વિના મેઘ્યં ન તૃપ્યતિ ॥ ૧૩ ॥

મહાભારત, શાન્તિપર્વ, અઃ ૧૧૦, શ્લોક ૧૭.

દુર્જન માણુસ પરની નિંદા કર્યા વિના આનંદ પામતો નથી. કાગડાએ સર્વ રસવાળું અન્ન ખાધું હોય તો પણ તે વિશ્વા ખાધા વિના તૃપ્ત થતો નથી. ૧૩.

તેઽપ્યધન્યાઃ પશુગ્રાયાઃ, પારથે ય ઉદાસતે ।

તેષાં ત્વજનની મૃયાદ્, યે પરદ્રોહકારિણઃ ॥ ૧૪ ॥

પરોપકારના કાર્યોમાં જે માણુસો ઉદાસીનતા બતાવે છે તે અધન્ય અને પશુ સમાન છે અને જે લોકો ધીબનો દ્રોહ કરનારા છે તેથી તેવાઓની માતા ન થવું. (અર્થાત્ તેવા પુત્રને જન્મ ન આપવો.) ૧૪.

ત્રણ દુર્જન:—

અશક્તઃ કુરુતે કોપં, નિર્ધનો માનમિચ્છતિ ।

અગુણી ચ ગુણદ્રેષી, પૃથિવ્યાં લકુટત્રયમ્ ॥ ૧૫ ॥

મહાભારત, શાન્તિપર્વ, અ૦ ૧૧. શ્લો૦ ૩૩.

શક્તિ રહિત છતાં બીજા ઉપર ક્રોધ કરે, નિર્ધન છતાં માનને ઇચ્છે અને ગુણ રહિત છતાં ગુણનો દ્રેષ કરે : આ ત્રણ જાતના મનુષ્યો પૃથ્વી પર લકુટ સમાન છે અર્થાત્ અધર્મ પુરુષો છે. ૧૫.

દુર્જનના દોષો:—

વન્ધાન્નિન્દતિ દુઃખિતાનુપહસત્યાવાધતે વાન્ધવાન્ ,

શૂરાન્ દ્વેષ્ટિ ધનચ્યુતાન્ પરિભક્ત્યાજ્ઞાપયત્યાશ્રિતાન્ ।

ગુહ્યાનિ પ્રકટીકરોતિ ઘટયન્ યત્નેન વૈરાશયં,

ઋતે શીઘ્રમવાચ્યમુજ્જતિ ગુણાન્ ગૃહ્ણાતિ દોષાન્ સ્વલઃ ॥ ૧૬ ॥

ખલ-હુર્યો માણસ પૂજ્ય જનોની નિંદા કરે છે, દુઃખી માણસોની હાંસી કરે છે, બાંધવોને પીડા પમાડે છે, શૂર જનો ઉપર દ્રેષ કરે છે, ધન રહિત મનુષ્યોનો પરાભવ કરે છે, આશ્રિત જનોને આજ્ઞા આપે છે, પ્રયત્નવડે વૈરલાવને બતાવવાપૂર્વક ગુપ્ત વાતને પ્રગટ કરે છે, નહીં બોલવા લાયક વચનને તત્કાળ બોલે છે, ગુણનો ત્યાગ કરે છે અને દોષને ગ્રહણ કરે છે. ૧૬.

દુર્જનનો સ્વભાવ:—

खण्डीकृतोऽपि पापात्मा, पापानैव निवर्तते ।

शिरोहीनोऽपि किं राहुर्ग्रसते न सुधाकरम् ? ॥ ૧૭ ॥

સૂક્તરત્નાવલી, શ્લોક ૩૯. (આત્મા. સ.)

પાપી પુરુષને ખંડ ખંડ કર્યો હોય (ઘણો તિરસ્કાર કર્યો હોય) તો પણ તે પાપથી પાછો ફરતો નથી; જેમકે રાહુ મસ્તક (?) વગરનો છે તો પણ શું તે ચંદ્રને નથી ગળતો ? ગળે છે જ. દુષ્ટનો સ્વભાવ એવો જ હોય છે. ૧૭.

ये लुब्धचित्ता विषयार्थभोगे

बहिर्विरागा हृदि बद्धरागाः ।

ते दाम्भिका वेषधराश्च धूर्ता

• મનાંસિ લોકસ્ય તુ રજ્જયન્તિ ॥ ૧૮ ॥

હૃદયપ્રદીપ.

જે મનુષ્યોનું મન વિષયોને લોગવવામાં લુબ્ધ હોય, બહારથી વૈરાગ્ય દેખાડતા હોય અને હૃદયમાં રાગથી ખંધાયેલા હોય તે દંભી, વેષધારી અને ધૂર્ત જનો માત્ર લોકના ચિત્તને જ રંજન કરે છે—પરંતુ તેઓ આત્મેહિત કરી શકતા નથી. ૧૮.

स्तोकेनोन्नतिमायाति, स्तोकेनायात्यधोगतिम् ।

अहो सुसदृशी चेष्टा, तुलाग्रष्टः खलस्य च ॥ ૧૯ ॥

જૈનપંચતન્ત્ર

થોડાથી જ ઉન્નતિને (ઉંચાઈમથાને તુલાનું ગર્વને

પામે છે અને થોડાથી જ અધોગતિને (નીચાપણાને , તથા તુચ્છતાને) પામે છે. અહો ! તાજવાની દાંડી અને ખળ પુરુષ એ બન્નેની એટા એક સરખી જ છે. ૧૯.

कर्णामृतं सूक्तिरसं विमुच्य, दोषेषु यत्नः सुमहान् खलस्य ।
अवेक्षते केलिवनं प्रविष्टः, क्रमेलकः कण्टकजालमेव ॥ २० ॥

વિહલણ.

કર્ણને અમૃત સમાન એવી મનોહર ઉક્તિ(વાણી)નાં રસને છોડીને દોષો ગ્રહણ કરવામાં જ ખળ પુરુષનો મોટો યત્ન હોય છે. ઉંટ કીડાવનમાં-કોડા કરવાના ઉત્તમ બગીચામાં પ્રવેશ કરે તો પણ તે કાંટાની વાડ સામું જો જુએ છે-ઉત્તમ વૃક્ષો છતાં કાંટા ખાવાની ઇચ્છા કરે છે. ૨૦.

क्यां कोणं धूर्तः—

नराणां नापितो धूर्तः, पक्षिणां चैव वायसः ।

चतुष्पदां शृगालस्तु, स्त्रीणां धूर्ता च मालिनी ॥ २१ ॥

चाणक્યનીતિ, અર્થશાસ્ત્ર ૫, શ્લોક ૨૧.

મનુષ્યોની મધ્યે નાપિત (હામ) ધૂર્ત હોય છે, સર્વ પક્ષીઓમાં કાંગડો ધૂર્ત હોય છે, પશુઓમાં શિયાળા ધૂર્ત હોય છે અને સ્ત્રીઓમાં માલણ ધૂર્ત હોય છે. ૨૧.

દુર્જનની જાણ:—

आक्रान्तेन महोपलेन मुनिना शमेव दुर्वाससा,
संतित्यं वत मुद्रितेव जतुना नीतेव मूर्छा विषैः ॥

ચદ્વૈવાતનુરજ્જુભિઃ પરગુણાન્ વક્તું ન શક્તા સતી,

જિહ્વા લોહશલાકયા ધ્રુવમુખે વિદ્વેવ સંલક્ષ્યતે ॥૨૨॥

ઉપદેશમાલા (ભાષાન્તર), પૃ. ૪૩.*

ખળ પુરુષના મુખમાં જે જિહ્વા છે તે અન્ય ગુણી-
જનોના ગુણોને યોલવાને શક્તિમાન નથી, તેથી જાણે કે તે
જિહ્વા મોટા પથરથી દબાયેલી હોય, જાણે કે તેને દુર્વાસા
ઋષિએ શાપ આપ્યો હોય, જાણે કે નિરંતર લાખવડે મુદ્રિત
કરી હોય, જાણે કે વિષવડે મૂર્છા પામી હોય, જાણે કે
મોટા દોરડાથી બાંધેલી હોય અને જાણે કે લોઢાની સળી-
વડે વીંધી હોય તેમ કેવળ સ્તબ્ધ જ જોવામાં આવે, છે. ૨૨.

દુર્જન અને હળા:—

આજન્મસિદ્ધં કૌટિલ્યં, ધ્રુવસ્ય ચ હલસ્ય ચ ।

સોદું તયોર્મુખાક્ષેપમલમેકૈવ સા ક્ષમા ॥ ૨૩ ॥

ખળ પુરુષ અને હળની કુટિલતા જન્મથી જ સિદ્ધ છે.
તે ખન્નેના મુખના આક્ષેપને સહન કરવા માટે તે એક
ક્ષમા જ સમર્થ છે. (અર્થાત્, ખળપુરુષ પોતાના મુખથી
બીજાને જે આક્ષેપ-તિરસ્કાર કરે છે તેને સજ્જન પુરુષ
ક્ષમાગુણથી જ સહન કરે છે, તથા હળ પોતાના અગ્રભાગથી
પૃથ્વીને ખેડે છે તેને સહન કરવા માટે ક્ષમા-પૃથ્વી જ
સમર્થ છે; બીજું કોઈ સમર્થ નથી.) ૨૩.

દુર્જન અને કુતરો:—

જિહ્વાદૂષિતસત્પાત્રઃ, પિષ્ઠાર્થી કલહોત્કટઃ ।

તુલ્યતામશુચિર્નિત્યં, વિમર્તિ પિશુનઃ શુનઃ ॥ ૨૪ ॥

ક્ષેમેન્દ્રકવિ.

પિશુન માણસ એટલે ચાડીયો-ખજા માણસ શ્વાનની તુલ્યતાને ધારણ કરે છે, કેમકે તે ખન્ને પોતાની જિહ્વા-વડે સત્પાત્રને (સત્પુરુષને તથા સારા વાસણને) દૂષિત કરે છે, તે ખન્ને પિંડના અર્થી છે, ઘણા કળયો કરવામાં તત્પર હોય છે, તથા નિરંતર અપવિત્ર હોય છે. ૨૪.

દુર્જન અને સર્પ:—

કૃતમપિ મહોપકારં પય इव पीत्वा निरातङ्कम् ।

प्रत्युत हन्तुं यतते, काकोदरसोदरः खलो जगति ॥ ૨૫ ॥

મામિનીવિલાસ, શ્લો. ૩૦.

સર્પની જેવો ખજાપુરુષ દૂધની જેમ કરેલા ઉપકારને પણ પી જીધને-નાશ કરીને નિર્ભયપણે ઉલટો હણવાને ચત્ન કરે છે. ૨૫.

દુર્જન પોતાને જ ઠગે છે:—

कौटिल्यपटवः पापा मायया बकवृत्तयः ।

भुवनं वञ्चयमाना वञ्चयन्ते स्वमेव हि ॥ ૨૬ ॥

उपदेशप्रासाद, भाग १, पृ० ૧૭૫ (प्र. स) *

ખગલાની જેવી વૃત્તિ (આચરણ) વાળા, કુટલતામાં હુશિયાર એવા પાપી માણસો માંયા કપટ-વડે જંગતને છેતરતા થકા પોતાના આત્માને જ છેતરે છે. ૨૬.

મહાપુરુષ (૧૮)

મહાપુરુષનું લક્ષણ: —

મોક્ષાકાંક્ષકૃતતાનેન, ચેતસાઽભિલપન્તિ, ये ।

શુદ્ધાં ધર્મકથામેકાં, સાત્ત્વિકાસ્તે નરોત્તમાઃ ॥ ૧ ॥

પાર્શ્વનાથચરિત્ર (પદ્ય), સર્ગ ૨, શ્લો. ૧૦૩.

એક મોક્ષની-કંઈચ્છાવાળા અને શુદ્ધ ધર્મકથાની અભિ-
લાષાવાળા જે લોકો છે તે ઉત્તમ કોટિના સાત્ત્વિક પુરુષો છે. ૧.

देवपूजां दया दानं, दाक्षिण्यं दमदक्षते ।

यस्यैते षड् दकाराः स्युः, स देवांशी नरः स्मृतः ॥ २ ॥

उपदेशतरङ्गिणी, पृ. ૨૩૩ (य. वि. ग्रं.)

દેવપૂજા, દયા, દાન, દાક્ષિણ્યતા, દમ અને દક્ષતા
(ચતુરાઈ) આ છ દકારવાળા પદાર્થો જેને હોય તે
પુરુષ દેવાંશી-દેવ સમાન કહેલો છે. ૨.

ग्रेः लोकद्वयसापेक्षाः, किञ्चित्सत्त्वयुता, नराः ।

કથામિચ્છન્તિ સદ્ગીર્ણી, જોયાસ્તે વરમધ્યમાઃ ॥ ૩ ॥

પાર્શ્વનાથચરિત્ર (પદ્ય), સર્ગ ૨, શ્લો. ૧૦૩૬.

જે બાને લોકની અપેક્ષાથી કંઈક સત્ત્વવાળા છે અને
સંકુચિત છે તે મધ્યમ કોટિના પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ છે. ૩.

નાસ્ત્યસદ્ધાષિતં यस્ય, નાસ્તિ મજ્જો રણાઙ્ગણાત્ ।

નાસ્તીતિ યાત્રકે નાસ્તિ, તેન રત્નવતી ક્ષિતિઃ ॥૪॥

વૈરાગ્યશતક (પદ્માનન્દ), શ્લો ૨૮

જેને અસત્ય લાષણ નથી, એટલે જે અસત્ય વચન બોલતો નથી, જે રણસંગ્રામમાંથી લાગી જતો નથી, અને જે મનુષ્ય યાત્રકની પાસે “ નથી ” (ના) એવો શબ્દ બોલતો નથી તેવા પુરુષવડે આ પૃથ્વી રત્નવાળી છે—તેવા પુરુષો આ પૃથ્વીપર રત્નરૂપ છે. ૪:

દાનેન લક્ષ્મીર્વિનયેન વિદ્યા, નયેન રાજ્યં સુકૃતેન જન્મ ।

પરોપકારક્રિયયાઽપિ કાયઃ, કૃતાર્થ્યતે યેન પુમાન્સ માન્યઃ ॥૫॥

ધર્મકલ્પદ્રુમ, પૃ ૫૮, શ્લો ૪૯ (દે. લા.) *

જે પુરુષ દાનવડે લક્ષ્મીને કૃતાર્થ કરે છે, વિનયવડે વિદ્યાને કૃતાર્થ કરે છે, નીતિવડે રાજ્યને કૃતાર્થ કરે છે, પુણ્યકાર્ય કરવાવડે જન્મને કૃતાર્થ કરે છે અને પરોપકાર કરવાવડે શરીરને કૃતાર્થ કરે છે તે પુરુષ જગતમાં માન્ય ગણાય છે. ૫:

શ્લાઘ્યઃ સ એકો મુવિ માનવાનાં,

સોઽન્તં ગતઃ સત્પુરુષવ્રતસ્ય ।

યસ્યાર્થિનો વા શરણાગતા વા,

નાશાન્નિમજ્જાદ્વિમુક્તાઃ પ્રયાન્તિ ॥ ૬ ॥

જૈનપञ્ચતન્ત્ર, પૃ. ૧૬૪, શ્લો ૧૬૬.

જેની પાસે આવેલા યાત્રકો અથવા શરણુના અર્થીઓ

આશાના લંગથી-નિરાશપણે-પાછા જતા નથી તે જ એક પુરુષ આ પૃથ્વી પર મનુષ્યોની મધ્યે વર્ણાણુવા લાયક છે અને તે જ પુરુષ સત્પુરુષોના વ્રતને પાર પામેલો કહેવાય છે. ૬.

यः समुत्पतितं क्रोधं, मानं चापि नियच्छति ।

स श्रियो भाजनं पुंसां, यश्चापत्सु न मुह्यति ॥ ७ ॥

માગવત (વ્યાસદેવ), સ્કન્ધ ૬૧, અં ૧, શ્લોક ૫૨.

જે પુરુષ ઉત્પન્ન થયેલા ક્રોધને અને માનને પણ શમાવી દે છે, તથા જે પુરુષ આપત્તિને વિષે મુંઝાતો ન હોય તે માણસ પુરુષની લક્ષ્મીનું પાત્રસ્થાન થાય છે-તેવો પુરુષ જ વાસ્તવિક પુરુષ છે. ૭.

यस्त्विन्द्रियाणि मनसा, नियम्यारभतेऽर्जुन ! ।

कर्मेन्द्रियैः कर्मयोगमसक्तः स विशिष्यते ॥ ૮ ॥

મગવદ્ગોતા, અં ૩, શ્લોક ૭.

શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે-હો અર્જુન ! જે પુરુષ મનવડે ઈન્દ્રિયોને કબજે કરીને આસક્તિ રહિતપણે કર્મેન્દ્રિયોવડે કર્મોમાં ગમે આરંભે છે, તે પુરુષ શ્રેષ્ઠ છે. ૮.

दधात्यापदि धैर्य, योजन्यप्रशंसाविधौ गुरुः ।

ज्ञानाप्ता एकलोमिष्टः, स कथ्यते महाजनः ॥ ૯ ॥

જે પુરુષ આપત્તિને વખતે ધીરજ ધારણ કરે છે, અન્ય જનની પ્રશંસા કરવામાં ગુરુ (ઉદાર) છે અને જ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરવામાં જ ખૂબ દોહી હોય છે તે મહાજન કહેવાય છે. ૯.

મહાપુરુષનાં બત્રીશ લક્ષણુઃ—

- કુલિનઃ પण્ડિતો વાગ્મી, ગુણગ્રાહી સદોત્તમઃ ।
 સત્પાત્રસદ્ગ્રહી ત્યાગી, ગમ્મીરો વિનયી નયી ॥ ૧૦ ॥
 શૃંગારી શ્લાઘયા યુક્તઃ, સત્યવાક્ શુદ્ધમાનસઃ ।
 ગીતજ્ઞો રસિકો વાદી, ગુપ્તાર્થઃ દાનસુપ્રિયઃ ॥ ૧૧ ॥
 મન્ત્રવાદી કલાયુક્તઃ, સદ્વત્ની ચ વિચક્ષણઃ ।
 ધૂર્તો મિથાન્નભોજી ચ, તેજોવાન્ ધાર્મિકસ્તથા ॥ ૧૨ ॥
 કપટી લેખકઃ ક્ષાન્તઃ, પરચિત્તોપલક્ષકઃ ।
 જ્ઞાતાર્થઃ સર્વગ્રન્થેષુ, લક્ષણાનિ નરોત્તમે ॥ ૧૩ ॥

ધર્મકલ્પદ્રુમ, પૃ૦ ૭, શ્લોક ૨૧, ૨૨, ૨૩, ૨૪.

ઉત્તમ પુરુષનાં આ બત્રીશ લક્ષણો છે:—કુલીન ૧, પંડિત ૨, વાચાળ ૩, ગુણગ્રાહી ૪, સદા ઉત્તમ ૫, સુપાત્રનો સંપ્રહ કરનાર ૬, દાતા ૭, ગંભીર ૮, વિનયવાળો ૯, ન્યાયવાળો ૧૦, શૃંગારને બાળનાર ૧૧, બીબના પ્રશસાથી યુક્ત ૧૨, સત્યવક્તા ૧૩, શુદ્ધ મનવાળો ૧૪, ગીત બાળનાર ૧૫, સર્વ રસને બાળનાર ૧૬, વાદી ૧૭, ગુપ્ત અર્થવાળો ૧૮, દાન દેવામાં પ્રીતિવાળો ૧૯, મન્ત્રવાદી ૨૦, કળાવાન ૨૧, સારા ધનવાળો ૨૨, વિચક્ષણ ૨૩, ધૂર્ત ૨૪, મિષ્ટ ભોજન કરનાર ૨૫, તેજવાળો ૨૬, ધાર્મિક ૨૭, કપટી ૨૮, લેખ લખનાર ૨૯, ક્ષમાવાન ૩૦, બીબના ચિત્તને બાળનાર ૩૧. અને સર્વ ગ્રંથોના અર્થને બાળનાર ૩૨. આવા પુરુષ ઉત્તમ કહેવાય છે. ૧૦, ૧૧, ૧૨, ૧૩.

મહાપુરુષની મહત્તા:—

માનસ્તમ્ભં દઢં મહુક્ત્વા, લોભાદ્રિ પ્રવિદાર્યં ચ ।

માયાવહ્નીં સમુત્પાઘ્ય, ક્રોધશત્રું નિહત્ય ચ ॥ ૧૪ ॥

યથાખ્યાતં હિતં પ્રાપ્ય, ચારિત્રં ધ્યાનતપ્તરાઃ ।

કર્મણાં પ્રક્ષયં કૃત્વા, પ્રપન્નાઃ પરમં પદમ્ ॥ ૧૫ ॥

તત્ત્વામૃત, શ્લો० ૧૧૬, ૧૧૭.

૬૬ એવા માનરૂપી-સ્ત ભને ભાંગીને, લોભરૂપી પવૈતને લેદીને, માયારૂપી વદ્ધીને ઉગેડી નાંખીને, ક્રોધરૂપી શત્રુને હણીને તથા આત્માને હિતકારક યથાખ્યાત નામના ચારિત્રને પામીને શુભધ્યાનમાં તત્પર થયેલા મહાત્માઓ સર્વ કર્મનો ક્ષય કરી મોક્ષપદને પામ્યા છે. ૧૪, ૧૫.

આમરણાન્તાઃ પ્રણયાઃ, ક્રોધાસ્તત્ક્ષણમહુગુરાઃ ।

પરિત્યાગાશ્ચ નિસજ્ઞા ભવન્તિ હિ મહાત્મનામ્ ॥ ૧૬ ॥

હિતોપદેશ, મિત્રલાભ, શ્લો० ૧૮૮.

મહાપુરુષોની પ્રીતિ મરણ પર્થત રહે છે, તેમનો ક્રોધ તત્કાળ જ નાશ પામે છે અને તેમનું દાન નિઃસંગ હોય છે. (એટલે પ્રત્યુપકાર વગેરે કાંઈ પણ ધનદાન રહિત તેઓ દાન આપે છે.) ૧૬.

પરોપદેશે પાણ્ડિત્યં, સર્વેષાં સુકરં નૃણામ્ ।

ધર્મે સ્વીયમનુષ્ઠાનં, કસ્યચિત્ સુમહાત્મનઃ ॥ ૧૭ ॥

હિતોપદેશ, મિત્રલાભ, શ્લો० ૧૦૩.

પરને ઉપદેશ આપવામાં પાંડિતાઈ સર્વ મનુષ્યોને સુલભ

છે, પરંતુ ધર્મને વિષે પોતે જ અનુષ્ઠાન કરવું-પોતે જ ધર્મમાં પ્રવર્તવું તે તો કોઈ જ મહાત્માને હોય છે. ૧૭.

વાલે વાલા વિદુષિ વિવ્રુધા ગાયને ગાયનેશો;

શૂરે શૂરાઃ નિગમવિદિ ચામ્નાયલીલાગૃહાણિ ।

સિદ્ધે સિદ્ધા મુનિષુ મુનયઃ સત્સુ સન્તો મહાન્તઃ;

પ્રૌઢે પ્રૌઢાઃ કિમિતિ વંચસા તાદૃશા યાદૃશેષુ ॥ ૧૮ ॥

મદ્દકુમારકાવ્ય, સર્ગ ૧૧, શ્લોક ૪૭.

મહાપુરુષો બાળકની સાથે બાળક જેવા થાય છે, વિદ્વાનોની અંદર વિદ્વાન થાય છે, ગાનારાની સાથે ઉત્તમ ગાનારા થાય છે; શૂરવીરની પાસે શૂરવીર થાય છે, નિગમ (વેદ-શાસ્ત્ર) બાળનારાનો સાથે આમ્નાય (શાસ્ત્રની પરંપરા) ને કીડા કરવાના ઘરૂપ એટલે આમ્નાયને બાળનારા થાય છે, સિદ્ધની સાથે સિદ્ધ થાય છે, મુનિઓને વિષે મુનિઓ થાય છે, સત્પુરુષોની પાસે સત્પુરુષ થાય છે અને પ્રૌઢની સાથે પ્રૌઢ થાય છે. વચનથી ઘણું શું કહેવું? સામા માણસો જેવા હોય તેમની સાથે તેમની જેવા થાય છે. ૧૮.

ધનિનોડપિ નિરુન્માદા યુવાનોડપિ ન ચન્ચલાઃ ।

પ્રમવોડપ્યપ્રમત્તાસ્તે, મહામહિમશાલિનઃ ॥ ૧૯ ॥

જેઓ ધનવાન છતાં પણ ગર્વિષ્ઠ થતા નથી, જેઓ યુવાન છતાં પણ ચંચળ થતા નથી, અને જેઓ પ્રભુ (સ્વામી) છતાં પણ પ્રમાદી અથવા મદોન્મત્ત થતા નથી તે પુરુષો મોટા મહિમાવટ શોભા પામે છે. ૧૯.

મહાપુરુષના ગુણો:—

દ્વે કાર્યે કુલીન ઇહ, પ્રાણાન્તેઽપિ કરોતિ ન ।

પરદ્રવ્યાપહારં ચ, પરસ્ત્રીપરિરમ્ભણમ્ ॥ ૨૦ ॥

उपदेशप्रासाद मूल. भा. १, पृ० १७२. (प्र स)

પરધનનું હરણુ અને પરસ્ત્રીનું આલિંગન: આ બે કાર્ય કુલવાન પુરુષ પ્રાણનો અંત આવે તો પણ કરતો નથી. ૨૦.

સૌજન્યં સદ્ગતિ: સદ્ધિ:, શાન્તિરિન્દ્રિયસંયમ: ।

આત્મનિન્દા પરશ્લાઘા, પન્થા: પુણ્યવતામયમ્ ॥ ૨૧ ॥

सूक्तरत्नावली (विजयसेनसूरि), पृ० ४६, श्लो० ४८४. (आत्मा० स०)

સજ્જનપણું, સત્પુરુષોનો સંગ, શમતા, ઇન્દ્રિયોનો નિયંત્રક, પોતાની નિંદા અને બીજાની શ્લાઘા: આ સર્વ પુણ્યવાનનો ભાગ છે. ૨૧.

કરે દાનં હૃદિ ધ્યાનં, મુખે મૌનં ગૃહે ધનમ્ ।

તીર્થે યાનં ગિરિ જ્ઞાનં, મણ્ડનં મહતામિદમ્ ॥ ૨૨ ॥

સૂક્તરत्नावली (विजयसेनसूरि), श्लो० ४८५.

હાથને વિષે દાન, હૃદયને વિષે શુભ ધ્યાન, મુખને વિષે મૌન, ઘરને વિષે ધન, તીર્થને વિષે ગમન-પ્રયાણ અને વાણીને વિષે જ્ઞાન: આ સર્વ મહાપુરુષોનાં મંડન-અલંકાર છે. ૨૨.

युः परवादे मुक्तः, परनारीवक्त्रवीक्षणोऽप्यन्धः ।

पङ्गुः परधनहरणे, स जयति लोके महापुरुषः ॥ २३ ॥

वैराग्यशतकः (मंझानन्द), श्लो० ४८५.

જે પરની નિંદા કરવામાં મુગો હોય, જે પરસ્ત્રીનું મુખ જોવામાં પણ અંધ હોય અને જે પરનું ધન હરણ કરવામાં યંત્ર-યાંગળો હોય તેવો મહાપુરુષ આ જગતમાં જયવંત છે. ૨૩.

વિપદિ ધૈર્યમથામ્યુદયે ક્ષમા,

સદસિ વાક્પટુતા યુધિ વિક્રમઃ ।

યશસિ ચામિરુચિર્વ્યસનં શ્રુતૌ,

પ્રકૃતિસિદ્ધમિદં હિ મહાત્મનામ્ ॥ ૨૪ ॥

નીતિશતક (મર્તૃહરિ), સ્કો ૬૨.

વિપત્તિને વિષે ધીરજ રાખવી, આખાદીને વિષે ક્ષમા રાખવી, સંભામાં ચતુરાઈવાળી વાણી બોલવી, યુદ્ધમાં પરાક્રમ કરવો, યશને વિષે ઇચ્છા રાખવી અને શાસ્ત્રના શ્રવણમાં વ્યસન રાખવું; આ સર્વ મહાત્માઓને સ્વભાવથી જ સિદ્ધ હોય છે-કોઈની પાસેથી શીખ્યા-હોતા નથી. ૨૪.

કરે શ્લાઘ્યસ્ત્યાગઃ શિરસિ ગુરુપાદપ્રણયિતા,

મુખે સત્યા વાણી વિજયિ શ્રુજયોર્વીર્યમતુલમ્ ।

હૃદિ સ્વસ્થા વૃત્તિઃ શ્રુતમધિગતૈકવ્રતફલં,

વિનાઽપ્યૈશ્વર્યેણ પ્રકૃતિમહતાં મળ્ડનમિદમ્ ॥ ૨૫ ॥

નીતિશતક (મર્તૃહરિ), સ્કો ૬૫.

હાથને વિષે ઉત્તમ પ્રકારનું સુપાત્રદાન, મસ્તક ઉપર શુરના ચરણનો પ્રેમ, મુખને વિષે સત્ય વાણી, અને હાથને વિષે શંકુનો વિજય કરનારો ઘણું પરાક્રમ, હૃદયને વિષે નિદેશિ

વૃત્તિ અને કાનને વિષે 'મતના-ફળવાળું' શાસ્ત્રશ્રવણુઃ આ સર્વ લક્ષ્મી-વિના પશુ-સ્વભાવથી જ મહાપુરુષોના અલંકારો છે. ૨૫.

સ્વામ્યે પેશલતા ગુણે પ્રગયિતાં હર્ષે નિરુત્સેકતા,
મન્ત્રે સંવૃતતા શ્રુતૌ સુમતિતા વિત્તોદયે ત્યાગિતા ।
સાધૌ સાદરતા ચલે વિમુક્ષતા પાપે પરં ભીરુતા,
દુઃખે ક્લેશસહિષ્ણુતા ચ મહતાં કલ્યાણમાકાઙ્ક્ષતિ ॥૨૬॥

ક્ષેમેન્દ્રકવિ.

-સ્વામીપણું છતાં કૌમળતા, ગુણની પ્રાપ્તિમાં પ્રેમ, હુષ પ્રાપ્ત થયા છતાં ગર્વનો અભાવ, મંત્ર-ગુપ્તવિચારને વિષે સંવરપણું-પ્રકાશ નહીં કરવાપણું, શાસ્ત્રને વિષે સારી મતિ, ધનની પ્રાપ્તિ થયે દાન દેવાપણું, સજ્જનને વિષે આદર, ખળ પુરુષને વિષે ઉદાસીનતા, પાપકાર્યને વિષે અત્યંત ભીરુતા (ભય) તથા દુઃખને વખતે ક્લેશને સહન કરવાપણુંઃ આટલા ગુણો મહાપુરુષોના કલ્યાણની આશા રાખે છે-કલ્યાણને પ્રાપ્ત કરનારા છે. ૨૬.

મહાપુરુષોનો સ્વભાવ:—

સમ્પત્તૌ વિસ્મિતા નૈવ, વિપત્તૌ નૈવ દુઃખિતાઃ ।

મહતાં લક્ષણં હૈતન્ન તુ દ્રવ્યસમાગમાત્ ॥ ૨૭ ॥

તત્ત્વામૃત, શ્લોક ૧૭૧.

જેઓ સંપત્તિને સમયે ગર્વ કરતા નથી અને વિપત્તિને વિષે દુઃખી થતા નથી તે જ મહાપુરુષ છે. આ જ તેનું લક્ષણ છે, પરંતુ દ્રવ્યની પ્રાપ્તિથી કાંઈ મહાપુરુષ કહેવાતા નથી. ૨૭.

તત્તેજસ્તરણેર્નિદાઘસમયે તદ્વારિ મેઘાંગસે,

તજ્જાઙ્યં શિશિરે મદેકશરણૈઃ સોઢં પુરા યૈદલૈઃ ।

આયાતસ્ત્રધુના ફલસ્ય સમયઃ કિં તેન મે તૈર્વિના,

સ્મૃત્વા તાનિ શુચેવ રોદિતિ ગલત્પુષ્પૈર્મધૂકદ્રુમઃ ॥૨૮॥

અન્યોક્તિમુક્તાવલ્લિ.

મહુડાનું ઝાડ કહે છે કે—એક મારે જ શરણે રહેલાં મારાં જે પાંદડાંઓએ પહેલાં ઉનાળાની ઋતુમાં સૂચના તે ઉઘ તાપને સહન કર્યો છે, વર્ષાઋતુમાં તેવું (સુશાળધારે પડતું) પાણી સહન કર્યું છે, તથા શિયાળામાં સખત ઠંડી સહન કરી છે. અને હવે અત્યારે મને ફળ આવવાનો સમય પ્રાપ્ત થયો છે તો પણ તે પાંદડાં વિના મારે તે ફળવડે શું છે ? એ પ્રમાણે પોતાનાં ખરી પડેલાં પાંદડાંનું સ્મરણ કરીને તે મહુડાનું વૃક્ષ ગળી પડતાં પુષ્પોના મિષથી જાણે શોકવડે રાતો હોય એમ લાગે છે. ૨૮.

છિન્નં છિન્નં પુનરપિ પુનઃ સ્વાદુ ચૈવેક્ષુઃખણ્ડં,

ઘૃષ્ટં ઘૃષ્ટં પુનરપિ પુનશ્ચન્દનં ચારુગન્ધમ્ ।

તપ્તં તપ્તં પુનરપિ પુનઃ કાશ્ચનં કાન્તવર્ણં,

પ્રાણાન્તેઽપિ પ્રકૃતિવિકૃતિર્જાયતે નોત્તમાનામ્ ॥૨૯॥

વૃદ્ધચાળક્યનીતિ, શ્લોક ૬૮.

ફરી ફરીને કપાવા છતાં શેરડી મીઠી જ હોય છે, ફરી ફરીને ઘસાવા છતાં ચન્દન સુગન્ધી જ હોય છે, ફરી ફરીને તપાવ્યા છતાં સોનું સુન્દર-વર્ણવાળું જ હોય છે, કેમકે પ્રાણાન્તે પણ ઉત્તમ વસ્તુઓની પ્રકૃતિમાં વિકાર થતો નથી. ૨૯.

ઉદેતિ સવિતા રક્તો રક્ત એવાસ્તમેવ ચ ।

સમ્પત્તૌ ચ વિપત્તૌ ચ, મહતામેકરૂપતા ॥ ૩૦ ॥

સૂર્ય ઉદય વખતે રાતો હોય છે અને અસ્ત વખતે પણ રાતો જ હોય છે. તે ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે સત્પુરુષોને સંપત્તિમાં તેમ જ વિપત્તિમાં પણ સમાનપણું જ હોય છે. ૩૦.

મહાપુરુષઃ સત્વાભિમાની:—

કુસુમસ્તવકસ્યેવ, દ્વયી વૃત્તિર્મનસ્વિન: ।

મૃદ્ધિન વા સર્વલોકસ્ય, શીર્યતે વન એવ વા ॥ ૩૧ ॥

શ્રીહર્ષકૃતકાવ્ય, સર્ગ ૧૩, શ્લોક ૫૮.

પુષ્પના ગુચ્છાની જેમ સજ્જન પુરુષનો એ પ્રકારનો આચાર હોય છે: એક તો સર્વ લોકના મસ્તક પર રહેવું અથવા ખીણ રીતે વનમાં જ નાશ પામવો. (સર્વ લોકમાં શ્રેષ્ઠ થઈને રહેવું અથવા વનવાસ કરી આત્માનું કલ્યાણ કરવું.) ૩૧.

વનેઽપિ સિંહા મૃગમાંસમક્ષિણો

વુશ્મક્ષિતા નૈવ તૃણં ચરન્તિ ।

एवं कुलीना व्यसनाभिभूता

न नीचकर्माणि समाचरन्ति ॥ ૩૨ ॥

મૃગ(પશુ)ના માંસનું લક્ષણ કરનારા વનમાં રહેલા સિંહો અત્યંત ભૂખ્યા હોય તો પણ તે ઘાસ ખાતા નથી. તે જ પ્રમાણે ઉત્તમ કુલીન માણસો ઘણા કષ્ટમાં આવ્યા હોય તોપણ તે નીચ કર્મ કરતા નથી. ૩૨.

મહાપુરુષની ભાવના:—

અયં નિજઃ પરો વેતિ, ગણના લઘુચેતસામ્ ।

ઉદારચરિતાનાં તુ, વસુધૈવ કુટુમ્બકમ્ ॥ ૩૩ ॥

હિતોપદેશ-

આ પોતાનો છે અને આ પર-બીજો છે, એવી ગણના-ધારણા તુરંચ મનવાણાને હોય છે, ઉદાર ચરિત્રવાળા પુરુષોને તો આખી પૃથ્વીના જીવો પોતાના કુટુંબરૂપ જ છે. ૩૩.

મહાપુરુષનું અટલ વચન:—

જલધ્વલિધરિત્ર્યાદિરેસ્વાવદિતરનૃણામ્ ।

પરં પાષાણરેસેવ, પ્રતિપન્નં મહાત્મનામ્ ॥ ૩૪ ॥

ખીલ સામાન્ય મનુષ્યોએ જે વચન અંગીકાર કર્યું હોય તે જળ, ધૂળ અને પૃથ્વીની રેખા સમાન હોય છે એટલે કે તેમનું વચન ફરી પણ જાય છે; પરંતુ મહાપુરુષોએ અંગીકાર કરેલું વચન પત્થરની રેખા જેવું હોય છે એટલે કે તે કદાપિ ફરતું નથી. ૩૪.

મહાપુરુષ સ્વીકૃત છોડતાં નથી:—

સમુદ્રાઃ સ્થિતિમુજ્જન્તિ, ચલન્તિ કુલપર્વતાઃ ।

પ્રલયેઽપિ ન મુજ્જન્તિ, મહાન્તોઽઙ્ગીકૃતં વ્રતમ્ ॥ ૩૫ ॥

પાર્શ્વનાથચરિત્ર (પદ્ય), સર્ગ ૧, શ્લોક ૧૩૦.

સમુદ્ર મર્યાદા મૂકે, કુલપર્વતો ચલાયમાન થાય કે જગતનો પ્રલય થઈ જાય તો પણ મહાપુરુષો સ્વીકાર કરેલા વ્રતનો કદી ભંગ કરતા નથી, વ્રતને છોડતા નથી. ૩૫.

પ્રારમ્ભ્યતે ન સ્વલુ વિદ્વન્મયેન નીચૈઃ, : : : :

પ્રારમ્ભ્ય વિદ્વન્મયિહતા વિરમન્તિ મધ્યાઃ । : : :

વિદ્વૈઃ પુનઃ પુનરપિ પ્રતિહન્યમાનાઃ,

પ્રારમ્ભ્ય ચોત્તમજના ન પરિત્યજન્તિ ॥ ૩૬ ॥

નોતિશતક (મર્ત્યુહરિ); શ્લોક ૭૨.

નીચ પુરુષો વિદ્વન્ના લયને લીધે કાર્ય શરૂ ને કરતા નથી, મધ્યમ પુરુષો કાર્યનો પ્રારંભ કરીને પછી વિદ્વન્થી પરાલવ પામે ત્યારે વિરામ પામે છે-કાર્ય મૂકી દે છે; પરંતુ ઉત્તમ પુરુષો તો વિદ્વન્નોવડે વારંવાર પરાલવ પામે-તો પણ કાર્યનો પ્રારંભ કર્યા પછી તેનો ત્યાગ કરતા નથી. ૩૬.

મહાપુરુષનો અવતાર શા માટે ?—

મુક્તિકારણધર્માય, પાપનિકૃન્તનાય ચ ।

અવતારઃ કૃતોઽસ્મીષાં, મહાદેવ ! યુગે યુગે ॥ ૩૭ ॥

પદ્મપુરાણ.

હું મહાદેવ ! મુક્તિનું કારણ ને ધર્મ તે-ધર્મને માટે, અને પાપના નાશને માટે યુગે યુગમાં મહાપુરુષોનો અવતાર થાય છે. ૩૭.

મહાપુરુષની દુર્લભતા:—

ઔચિત્યં યે વિજાનન્તિ, સર્વકાર્યેષુ સિદ્ધિદમ્ ।

સર્વપ્રિયઙ્કુરા યે ચ, તે નરા વિરલા જગે ॥ ૩૮ ॥

યોગસાર, પ્રસ્તાવ ૪, શ્લોક ૧૦.

જેઓ સર્વ કાર્યોને સિદ્ધ કરનારા ઉચિતપણાને જાણે છે અને જેઓ સર્વ જીવોને પ્રિય કરનારા છે તેવા મનુષ્યો લોકમાં વિરલા જ છે. ૩૮.

વિરલા જાનન્તિ ગુણાન્, વિરલાઃ કુર્વન્તિ નિર્ધને સ્નેહમ્ ।
વિરલા રણેષુ ધીરાઃ, પરદુઃસ્વેનાપિ દુઃખિતા વિરલાઃ ॥ ૩૯ ॥

કોઈક વિરલા પુરુષો જ ગુણોને જાણે છે, વિરલા પુરુષો જ નિર્ધન મનુષ્ય ઉપર સ્નેહ કરે છે, વિરલા પુરુષો જ રણસંઘ્રામમાં ધીરજવાળા હોય છે, અને વિરલા પુરુષો જ પરના દુઃખે દુઃખી હોય છે. ૩૯.

ઉત્તમ, મધ્યમ, અધમ પુરુષઃ—

एते सत्पुरुषाः परार्थवटकाः स्वार्थं परित्यज्य ये,
सामान्यास्तु परार्थमुद्यमभृतः स्वार्थाविरोधेन ये ।
तेऽस्मी मानुषराक्षसाः परहितं स्वार्थाय निघ्नन्ति ये,
ये निघ्नन्ति निरर्थकं परहितं ते के न जानीमहे ॥ ४० ॥

નીતિશતક (મર્તુહરિ), શ્લોક ૬૪.

જેઓ સ્વાર્થનો ત્યાગ કરી ખીજના પ્રયોજનને સાધનારા હોય તે સત્પુરુષો કહેવાય છે; જેઓ સ્વાર્થના વિરોધ વિના અન્યના પ્રયોજનને માટે ઉદ્યમને ધારણ કરનારા હોય તે મધ્યમ પુરુષો કહેવાય છે; જેઓ સ્વાર્થને માટે થઈને અન્યના હિતને હણે છે, તે આ મનુષ્યરૂપી રાક્ષસો કહેવાય છે, અને જેઓ કાંઈ પણ પ્રયોજન વિના—વૃથા—જ પરના હિતને હણે છે તેમને કેવા કહેવા તે અમે જાણતા નથી. ૪૦.

મહાપુરુષ-પરીક્ષા:—

યથા ચતુર્મિઃ કનકં પરીક્ષયતે,

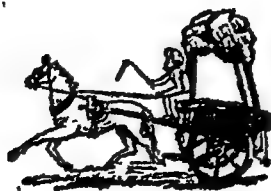
નિઘર્ષણચ્છેદનતાપતાડનૈઃ ।

તથા ચતુર્મિઃ પુરુષઃ પરીક્ષયતે,

ત્યાગેન શીલેન ગુણેન કર્મણા ॥ ૪૧ ॥

વૃદ્ધચાળકચનોતિ, અ૦ ૬, શ્લો૦ ૨.

જેમ કસોટીના પથર ઉપર ધસવાવડે, કાપવાવડે, અગ્નિમાં તપાવવાવડે અને હથોડાથી ટીપવાવડે, એમ ચાર પ્રકારે સુવર્ણની પરીક્ષા કરાય છે તેમ દાન, શીલ ગુણ અને ક્રિયા એ ચારવડે પુરુષની પરીક્ષા કરાય છે. ૪૧.

સાક્ષી (૧૯)

સાક્ષીનો ધર્મ : સત્ય વાણી:—

સત્યેન પૂયતે સાક્ષી, ધર્મ: સત્યેન વર્ધતે ।

તસ્માત્ સત્યં હિ વક્તવ્યં, સર્વવર્ણેષુ સાક્ષિભિ: ॥ ૧ ॥

મનુસ્મૃતિ, અધ્યાય ૮, શ્લોક ૮૩.

સાક્ષી સત્ય વચન બોલવાથી પવિત્ર થાય છે, ધર્મ પણ સત્યથી જ વૃદ્ધિ પામે છે; તેથી સર્વ જાતના સાક્ષીએ નિરંતર સત્ય જ બોલવું જોઈએ. ૧.

સાચો સાક્ષી : આત્મા:—

આત્મૈવ હ્યાત્મન: સાક્ષી, ગતિરાત્મા તથાઽઽત્મન: ।

માઽવ્રમંસ્થા: સ્વમાત્માનં, નૃણાં સાક્ષિણમુત્તમમ્ ॥ ૨ ॥

મનુસ્મૃતિ, અધ્યાય ૮, શ્લોક ૮૪.

પોતાનો આત્મા જ પોતાનો સાક્ષી છે, તથા પોતાનો આત્મા જ પોતાની ગતિ છે—સદ્ગતિમાં લઈ જનાર પોતાનો આત્મા જ છે, તેથી હે જીવ ! તારે મનુષ્યોના ઉત્તમ સાક્ષીરૂપ તારા આત્માનું, અસત્ય વચન બોલીને, અપમાન કરવું નહીં. ૨.

(મિત્ર ૨૦)

સાથે મિત્ર:—

પાપાન્નિવારયતિ યોજયતે હિતાય,

ગુહ્યં ચ ગૂહતિ ગુણાન્ પ્રકટીકરોતિ ।

આપદ્ગતં ન ચં જહાતિ દદાતિ કાલે,

સન્મિત્રલક્ષણમિદં પ્રવદન્તિ સન્તઃ ॥ ૧ ॥

નીતિશતક (મતૃહરિ), શ્લોક ૬૫.

જે પાપથી નિવારણ કરે છે—પાપ કરતાં અટકાવે, હિત-
કારક કાર્યમાં જોડે, ગુપ્ત વાતને છુપાવે, ગુણોને પ્રસિદ્ધ કરે,
આપત્તિમાં પણ ત્યાગ કરે નહીં તથા સંભય આવે—દ્રવ્યા-
દિકની સહાય આપે છે: આ પ્રમાણે સારા મિત્રનાં લ
સત્યુત્તરો કહે છે. ૧.

સ સુહૃદો વિપન્નાર્થદીનમમ્યવપદ્યતે ।

ન તુ દુશ્વરિતાતીતકર્મોપાલમ્મપણ્ડિતઃ ॥ ૨ ॥

વ્યાસદેવ.

વિપત્તિમાં પડેલાને તથા ધનના રહિતપણથી દીન
થયેલાને જે મદદ કરે છે તે જ મિત્ર છે; પરંતુ કાંઈક
દુષ્ટ આચરણ કર્યું હોય અથવા જે કાર્ય પ્રથમ થઈ ગયું

હોય તે સંબંધી પાછળથી ઠપકો આપવામાં જે પંડિત
હોય તે મિત્ર કહેવાતો નથી. ૨.

આપત્કાલે તુ સમ્પ્રાપ્તે, યન્મિત્રં મિત્રમેવ તત્ ।

વૃદ્ધિકાલે તુ સમ્પ્રાપ્તે, દુર્જનોઽપિ સુહૃદ્ભવેત્ ॥ ૩ ॥

પશ્ચતન્ત્ર, મિત્રસમ્પ્રાપ્તિ, શ્લોક ૧૧૮.

આપત્તિનો સમય જ્યારે પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે જે
મિત્ર રહે તે જ ખરો મિત્ર છે; અને સંપત્તિનો કાળ પ્રાપ્ત
થાય ત્યારે તો દુર્જન પણ મિત્ર થઈ જાય છે. ૩.

સર્વઃ પદસ્થસ્ય સુહૃદ્, બન્ધુરાપદિ દુર્લભઃ ।

યે યાન્ત્યાપદિ બન્ધુત્વં, સુહૃદો બન્ધવશ્ચ તે ॥ ૪ ॥

વ્યાસદેવઃ

અધિકારાદિક પદવીને વિષે રહેલા મનુષ્યના સર્વ કોઈ
મિત્ર થાય છે, પણ આપત્તિને વિષે બંધુ મળવો દુર્લભ છે.
જેઓ આપત્તિમાં બંધુપણને પામે છે તે જ મિત્રો અને
બંધુઓ છે. ૪.

ખરાબ મિત્રઃ—

પરોક્ષે કાર્યહન્તારં, પ્રત્યક્ષે પ્રિયવાદિનમ્ ।

વર્જયેત્તાદૃશં મિત્રં, વિષકુમ્ભં પયોમુખમ્ ॥ ૫ ॥

હિતોપદેશ, મિત્રલાભ, શ્લોક ૭૭.

પરોક્ષમાં—ગેરહાજરીમાં—કાર્યનો નાશ કરનાર અને પ્રત્ય-
ક્ષમાં પ્રિય વચ્ચન બોલનાર હોય તેવો મિત્ર, જેના મુખમાં—
ઉપર દૂધ નાંખતું હોય એવા ઝેરના ઘડાની જેમ ત્યાગ
કરવા લાયક છે. ૫.

સાથે મિત્ર : ધર્મ:—

નિત્યમિત્રસમો દેહઃ, સ્વજનઃ પર્વસન્નિમઃ ।

પ્રણામમિત્રસમો જ્ઞેયો, ધર્મઃ પરમવાન્ધવઃ ॥ ૬ ॥

નિત્ય મિત્ર સમાન આ શરીર છે, પર્વ મિત્ર સમાન સ્વજનો છે અને પ્રણામ મિત્ર સમાન ધર્મ જાણવો. તે જ પરમ બાંધવ છે. (આત્માની સાથે જીવન પર્યંત શરીર રહે છે માટે તે નિત્ય મિત્ર છે, સારે-માઠે અવસરે સ્વજનો લેળા થાય છે માટે તે પર્વ મિત્ર છે અને પરમ બાંધવરૂપ ધર્મ માત્ર પ્રણામ કરવાથી જ એટલે લક્ષિત-પૂજા કરવાથી જ મિત્ર-રૂપ થાય છે—તે જ પરલોકમાં સહાયભૂત છે. વળી નિત્ય મિત્રની હિમેશાં સારસંભાળ કરવી પડે છે, પર્વ મિત્રોને અમુક વખતે જ લોજનાદિક આપવું પડે છે; પરંતુ પ્રણામ મિત્ર તો માત્ર પ્રણામથી જ ખુશ થાય છે તેથી ધર્મ મિત્ર પર્વશ્રેષ્ઠ છે.) ૬.

મિત્રપ્રશંસા:—

શોકારાતિમયત્રાણપ્રીતિવિશ્રમ્મભાજનમ્ ।

કેન રત્નમિદં સૃષ્ટં, મિત્રમિત્યક્ષરદ્વયમ્ ॥ ૭ ॥

વ્યાસદેવ.

શોક, શત્રુ અને લયથી રક્ષણ કરનાર અથવા શોકરૂપી શત્રુના લયથી રક્ષણ કરનાર તથા પ્રેમ અને વિશ્વાસના સ્થાન-રૂપ ' મિત્ર ' એવા બે અક્ષરવાળું આ રત્ન કોણે બનાવ્યું છે ? ૭.

ન માતરિ ન દારેષુ, ન સોદર્યે ન વન્ધુષુ ।

વિશ્રમ્મસ્તાદ્દશઃ પુંસાં, યાદ્યગ્મિત્રે નિરન્તરે ॥ ૮ ॥

વ્યાસદેવ.

અંતર રહિત એવા મિત્રને વિષે પુરુષોનો જેટલો વિશ્વાસ હોય છે તેટલો વિશ્વાસ પોતાની માતાને વિષે, સ્ત્રીને વિષે, સહોદરને વિષે અને બાંધવોને વિષે હોતો નથી. ૮.

મિત્રાદિકની પરીક્ષા:—

મિત્રસ્વજનવન્ધૂનાં, બુદ્ધેર્ધૈર્યસ્ય ચાત્મનઃ ।

વિપન્નિકપપાષાણે, નરો જાનાતિ સારતામ્ ॥ ૯ ॥

કવિતાકૌમુદી (વ્યાસદેવ), ભાગ ૩.

પોતાના મિત્ર, સ્વજન, બાંધુ, બુદ્ધિ અને ધૈર્ય એ સર્વનો કેટલો સાર છે, તે બાબત, મનુષ્ય વિપત્તિરૂપી કસોટીના પથરને વિષે બાણી શકે છે (વિપત્તિમાં આ સર્વની પરીક્ષા થાય છે.) ૯.

કોણ કોનો મિત્ર:—

રોગિણાં સુહૃદો વૈદ્યાઃ, પ્રમૃણાં ચાટુકારિણઃ ।

મુનયો દુઃખદગ્ધાનાં, ગણકાઃ ક્ષીણસમ્પદામ્ ॥ ૧૦ ॥

શ્રાદ્ધવિધિ, પૃ. ૮૬૦, (આત્મા. સ.)*

વૈદ્યો રોગી માણસોના મિત્રો છે, ખુશામત કરનારાઓ રાજાઓના મિત્રો છે, મુનિઓ દુઃખથી બળેલા મનુષ્યોના મિત્રો છે અને જોશીઓ ક્ષીણ સંપદાવાળાના મિત્રો છે. ૧૦.

વિદ્યા મિત્રં પ્રવાસેષુ, માર્યા મિત્રં ગૃહેષુ ચ ।

વ્યાધિતસ્યૌષધં મિત્રં, ધર્મો મિત્રં મૃતસ્ય ચ ॥ ૧૧ ॥

વૃદ્ધચાળક્યનોતિ, અ૦ ૫, શ્લો૦ ૧૫.

પરદેશમાં વિદ્યા જ મિત્ર છે, ઘરમાં ભાર્યા જ મિત્ર છે, વ્યાધિવાળાને ઔષધ જ મિત્ર છે, અને મરેલાને પરલોક જતાં ધર્મ જ મિત્ર છે. ૧૧.

દુર્લભ મિત્ર:—

મનીષિણઃ સન્તિ ન તે હિતૈષિણો

હિતૈષિણઃ સન્તિ ન તે મનીષિણઃ ।

સુહૃદ્ધ વિદ્વાનપિ દુર્લભો નૃણાં,

યથૌષધં સ્વાદુ હિતં ચ દુર્લભમ્ ॥ ૧૨ ॥

વિદ્વામાં જે ડાહ્યા પુરુષો (પંડિતો) છે તેઓ હિત-કારક (મિત્ર) નથી, અને જેઓ હિતકારક (મિત્રો) છે તેઓ ડાહ્યા (પંડિત) નથી. જેમ સ્વાદિષ્ટ અને હિતકારક ઔષધ દુર્લભ છે તેમ મનુષ્યોને વિદ્વાન અને હિતકારક (મિત્ર) જન દુર્લભ છે. ૧૨.

મિત્ર સાથેનું વર્તન:—

મિત્રદ્રોહો ન કર્તવ્યઃ, પુરુષેણ વિશેષતઃ ।

કૃતજ્ઞમનસા માવ્યં, મિત્રભાવેન ચાનય ! ॥ ૧૩ ॥

મહાભારત, શાન્તિપર્વ, સર્ગ ૧૭૨, શ્લો૦ ૧૯.

હું નિર્મળ આત્મા ! પુરુષે મિત્ર ઉપર દ્વેષ કરવો નહીં, પણ વિશેષ : કરીને મનમાં તેનું કૃતજ્ઞપણું રાખવું તથા મિત્રપણું વર્તવું. ૧૩.

મિત્રને આશીર્વાદ:—

તવ વર્ત્મનિ વર્તતાં શિવં, પુનરસ્તુ ત્વરિતં સમાગમઃ ।

અયિ ! સાધય સાધયેપ્સિતં, સ્મરણીયાઃ સમયે વયં સચ્ચે!! ૧૪।

નૈવધ, સર્ગ ૨, શ્લોક ૬૨.

હે મિત્ર ! માર્ગમાં જતાં તારું કલ્યાણ થાયો, ફરીથી શીઘ્રપણે તારો સમાગમ થયો, તથા તું તારા ઇચ્છિત કાર્યને સિદ્ધ કરજે, સિદ્ધ કરજે અને સમય આવે અમારું સ્મરણ કરજે. ૧૪.

મિત્રથી કાયદો:—

આપન્નાશાય વિબુધૈઃ, કર્તવ્યાઃ સુહૃદોડમલાઃ ।

ન તરત્યાપદં કશ્ચિદ્યોડત્ર મિત્રવિવર્જિતઃ ॥ ૧૫ ॥

આપત્તિનો નાશ કરવા માટે હાલ પુરુષોએ સારા-ઉત્તમ-મિત્રો કરવા જોઈએ. આ જગતમાં જે મનુષ્ય મિત્ર રહિત હોય છે તે કોઈ પણ આપત્તિને તરી-ઓળંગી શકતો નથી. ૧૫.

મિત્રવાન્ સાધયત્યર્થાન્, દુઃસાધ્યાનપિ વૈ યતઃ ।

તસ્માન્મિત્રાણિ કુર્વીત, સમાનાન્યેવ ચાત્મનઃ ॥ ૧૬ ॥

મિત્રની સહાયતાવાળો મનુષ્ય મુશ્કેલીથી સાધી શકાય તેવાં કાર્યોને પ્રભુ સાધી શકે છે, તેથી પોતાને સમાન (તુલ્ય-યોગ્ય) મિત્રો કરવા જોઈએ. ૧૬.

મૈત્રી (૨૧)

સરખાની જ મૈત્રી થાય:—

દ્વયોઃ સમાનગુણયોઃ, સમાનકુલસમ્પદોઃ ।

વિવાહસમ્બન્ધં દ્વ, યુજ્યતે વત્સ ! સૌહૃદમ્ ॥ ૧ ॥

ત્રિપટિ, પર્વ ૧૦, સર્ગ ૭, શ્લોક ૧૯૫.

હિ વત્સ ! જેમ સમાન ગુણવાળા, સમાન કુળવાળા અને સમાન સંપદાવાળા બે(વર કન્યા)ના વિવાહનો સંબંધ કરવામાં આવે છે, તેમ મૈત્રી પણ સમાન ગુણ, કુળ અને સંપદાવાળાની સાથે જ કરવી જોઈએ. ૧.

સમાનપુણ્યપાપાનાં, પ્રીતિઃ પ્રાપ્તેયે દેહિનામ્ ।

તેષાં લોકસ્વભાવઃ સ્યાન્મૈત્રી ચૈકસ્વભાવજા ॥ ૨ ॥

મહાવીરચરિત્ર, સર્ગ ૭, શ્લોક ૨૦૫.

ધણું કરીને સરખા પુણ્ય અને પાપવાળા મનુષ્યોને પ્રીતિ થાય છે; કેમકે તેમનો જોડ જ (સરખો) સ્વભાવ હોય છે અને મૈત્રી જોડ (સરખા) સ્વભાવથી જ ઉત્પન્ન થાય છે. ૨.

યયોરેવ સમં વિક્તં, યયોરેવ સમં કુલમ્ ।

તયોર્મૈત્રી વિરોધશ્ચ, ન તુ પુષ્ટવિપુષ્ટયોઃ ॥ ૩ ॥

જૈનપદ્યતન્ત્ર, પૃષ્ઠ ૭૪, શ્લોક ૧૮૮.

જે બેને સમાન ધન હોય અને જે બેને સમાન કુળ

હોય, તે બેને જ મૈત્રી તથા વેર હોઈ શકે છે; પરંતુ એક પુષ્ટ અને એક અપુષ્ટ એ બેને મિત્રાઈ કે વેર હોતું નથી. ૩.

મૃગા મૃગૈઃ સજ્જમનુવ્રજન્તિ,

ગાવશ્ચ ગોમિસ્તુરગાસ્તુરજ્ઞૈઃ ।

મૃર્ખાશ્ચ મૃર્ખૈઃ સુધિયઃ સુધીભિઃ,

સમાનશીલવ્યસનેષુ સચ્ચમ્ ॥૪॥

ભાગવત, સ્કન્ધ ૧૧, અં ૧૭, શ્લોક ૪૬.

મૃગલાઓ મૃગલાઓની સાથે સંગ કરે છે, ગાયો ગાયોની સાથે સંગ કરે છે, અપ્રવો અપ્રવોની સાથે સંગ કરે છે, મૂર્ખો મૂર્ખોની સાથે સંગ કરે છે અને બુદ્ધિમાન બુદ્ધિમાનની સાથે સંગ કરે છે; તે યોગ્ય જ છે; કેમકે સરખા સ્વભાવ અને સરખા વ્યસનવાળાને વિષે જ મૈત્રી થાય છે. ૪.

કેની મૈત્રી ન કરવી:—

વિદ્વિષ્ટપતિતોન્મત્તવહુવૈરિશઠૈઃ સહ ।

બુધો મૈત્રીં ન કુર્વીત, નૈકઃ પન્થાનમાશ્રયેત્ ॥ ૫ ॥

મહાભારત, શાન્તિપર્વ, અં ૧૧, શ્લોક ૧૯.

શત્રુ, પતિત-બ્રહ્મ, ઉન્મત્ત, ઘણા શત્રુવાળા અને શઠ પુરુષોની સાથે કદાચ માણસે મૈત્રી કરવી નહીં. તેમ જ એકલા માર્ગે ચાલવું નહીં એટલે પરગામ જવું નહીં. ૫.

દૂધ અને પાણીની મૈત્રી:—

ક્ષીરેણાત્મગતોદકાય હિ ગુણા દત્તા: પુરા તેઽસ્થિલાઃ,
ક્ષીરે તાપમવેક્ષ્ય તેન પયસા સ્વાત્મા કૃશાનૌ હુતઃ ।

ગન્તું પાવકમુન્મનસ્તદમવદ્ દૃષ્ટ્વા તુ મિત્રાપદં,
યુક્તં તેન જલેન શામ્યતિ સતાં મૈત્રી પુનસ્ત્રીઢશી ॥૬॥

દૂધે પોતામાં રહેલા જળને પ્રથમથી જ પોતાના તે (મધુરતા, ઉજ્જવળતા વગેરે) સમગ્ર ગુણો આપેલા છે, તેથી દૂધને વિષે તાપને જોઈને (જ્યારે દૂધને ઉકાળવામાં આવે છે ત્યારે) તે પાણીએ પોતાનો આત્મા અગ્નિમાં હોમ્યો-નાખ્યો. એટલે કે પ્રથમ દૂધ ઉતું થતાં પાણી જળવા માંડે છે. તે વખતે જળરૂપ મિત્રની તે આપત્તિ જોઈને દૂધ અગ્નિમાં જવા માટે-જળવા માટે ઉત્સુક થયું (ઉલ્લસાઈને અગ્નિમાં પડવા લાગ્યું) તે વખતે પાછું તેને તે જળથી યુક્ત કરવામાં આવે (તેમાં જીભુ પાણી નાંખે) તો તે દૂધ શાંત થઈ જાય છે. માટે સત્પુરુષની મૈત્રી આવા પ્રકારની હોય છે. ૬.

મિત્રતા કે શત્રુતા સ્થિર નથી:—

य एव मित्रं हृदयेन यस्य,

पूर्वं स कालेऽतिरिपुः परे स्यात् ।

तस्येति सम्प्रेक्ष्य वदामि लोकाः !

स्थास्तुસ્વभावे नहि वैरसख्ये ॥ ૭ ॥

એક કાલે જે મનુષ્ય પહેલાં દિલોળન દોસ્ત હોય, તે જ
બીજા કાલમાં કોઈ નિમિત્તથી ભયંકર દુશ્મન થઈ જાય છે.
એવું જગતમાં નજરે જોઈને હું લોકો ! હું કહું છું કે સંસાર
માં શત્રુતા અને મિત્રતા પણ સ્થિર નથી. હંમેશ માટે તે
ટકતી નથી. ૭.

મિત્રતાનું રૂપ:—

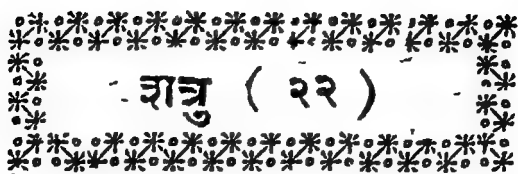
મૈત્ર્યજ્ઞના સદોપાસ્યા, હૃદયાનન્દકારિણી ।

યા વિધત્તે કૃતોપાસ્તિશ્ચિત્તં વિદ્વેષવર્જિતમ્ ॥ ૮ ॥

તત્ત્વામૃત, શ્લોક ૨૬૨.

હૃદયને આનંદ કરનારી મૈત્રીરૂપી સ્ત્રી સદા સેવવા લાયક
છે, કારણ કે તેની સેવા કરવાથી તે ચિત્તને દ્વેષ રહિત
કરે છે. ૮.

શત્રુ (૨૨)

કાણું કેનો શત્રુ:—

લુબ્ધાનાં યાચક: શત્રુર્મુર્ખાણાં બોધકો રિપુ: ।

જારસ્ત્રીણાં પતિ: શત્રુશ્ચૌરાણાં ચન્દ્રમા રિપુ: ॥ ૧ ॥

ચાણક્યનીતિ, અ. ૧૦, શ્લોક ૬.

લોલી માણસોનો ભિક્ષુક શત્રુ છે, મૂર્ખ માણસોનો બોધ કરનાર શત્રુ છે, જાર સ્ત્રીઓનો પતિ શત્રુ છે, અને ચોર લોકોનો ચંદ્ર શત્રુ છે. ૧.

શત્રુની ઉપેક્ષા ન કરવી:—

નોપેક્ષિતવ્યો વિદ્વદ્भि: , શત્રુરલ્પોડપ્યવજ્ઞયા ।

વહ્નિરલ્પોડપિ સંવૃદ્ધ: , કુરુતે ભસ્મસાદ્વનમ્ ॥ ૨ ॥

વિદ્વાન પુરુષોએ નાના શત્રુની પણ અવજા કરી ઉપેક્ષા કરવી યોગ્ય નથી. કેમકે થોડો પણ અગ્નિ વૃદ્ધિ પામીને આખા વનને ભસ્મસાત્ કરે છે. ૨.

ત્રણ અકારણ શત્રુ:—

મૃગમીનસહજનાનાં તૃણજલસન્તોષવિહિતવૃત્તીનામ્ ।

લુબ્ધકધીવ્રપિશુના નિષ્કારણવૈરિણો જગતિ ॥ ૩ ॥

શ્રાદ્ધપ્રતિક્રમણ વૃત્તિ, પૃ. ૮૧. (દે. લા.) :

મૃગલાઓ તૃણવડે પોતાની આજીવિકા કરે છે, માછ-

લાંચો જળવડે આલવિકા કરે છે અને સજ્જનો સંતોષવડે આલવિકા કરે છે, છતાં તે ત્રણેના અનુક્રમે પારાધિ, મચ્છી-માર અને ખળ પુરુષો આ જગતમાં કારણ વિનાના શત્રુઓ છે. (મૃગનો શત્રુ પારાધિ, મત્સ્યનો શત્રુ-મચ્છીમાર અને સજ્જનનો શત્રુ ખળ પુરુષ હોય છે.) ૩.

જન્મથી શત્રુ કે મિત્ર નથી થતા:—

નાસ્તિ જાત્યા રિપુર્નામ, મિત્રં ચાપિ ન વિદ્યતે ।

સામર્થ્યયોગાજ્ઞાયન્તે, મિત્રાણિ રિપવસ્તથા ॥ ૪ ॥

વ્યાસદેવ.

આ જગતમાં જન્મથી કોઈ કોઈનો શત્રુ નથી, તેમ જ મિત્ર પણ નથી. પરંતુ સામર્થ્ય (સામગ્રી) ના યોગથી મિત્ર તથા શત્રુ થાય છે. અર્થાત્ ઉપકારની સામગ્રી મળવાથી મિત્ર અને અપકારની સામગ્રી મળવાથી શત્રુ થાય છે. ૪

શત્રુથી કાયદો:—

जीवन्तु मे शत्रुगणाः सदैव,

येषां प्रसादेन विचक्षणोऽहम् ।

यदा यदा मां भजति प्रमाद—

स्तदा तदा मां प्रतिबोधयन्ति ॥ ૫ ॥

મારા શત્રુના સમૂહો નિરંતર જીવતા રહો, કેમકે તેમની કૃપાથી જ હું વિચક્ષણ થયો છું. વળી જ્યારે જ્યારે મને પ્રમાદ ઉપજે છે—હું પ્રમાદમાં પડું છું, ત્યારે ત્યારે તે શત્રુઓ (મારો નિંદાદિક કરવા દ્વારાએ) મને પ્રતિબોધ કરે છે—જાગૃત કરે છે. ૫.

કૃતજ્ઞ (૨૩)

કૃતજ્ઞ મહિમા:—

પરિશ્રમજ્ઞં જનમન્તરેણ,

મૌનવ્રતં વિભ્રતિ વાગ્મિનોઽપિ ।

વાચંયમાઃ સન્તિ વિના વસન્તં,

પુંસ્કોકિલાઃ પશ્ચમચશ્ચવોઽપિ ॥ ૧ ॥

પ્રયાસને જાણનાર-કદરદાન મનુષ્યે વિના વચસ્વી-શ્રેષ્ઠ વચનને જોલનારા મનુષ્યો પણ મૌનવ્રત ધારણ કરે છે. કેમકે વસંત ઋતુ વિના, પંચમ સ્વર ગાવામાં નિપુણ એવી પણ કાયલો મૌન જ રહે છે. ૧.

કૃતજ્ઞઃ સંજ્ઞનઃ—

ન વિસ્મરન્તિ સન્તસ્તુ, સ્તોકમપ્યુપકારકમ્ ।

કર્તુ પ્રત્યુપકારં તે, વ્યાપૃતાઃ સ્યુર્હદા સદા ॥ ૨ ॥

મુનિ હિમાંશુવિજય.

સત્પુરુષો થોડા પણ ઉપકારને ભૂલતા નથી. જેણે પોતા ઉપર ઉપકાર કર્યો હોય તેના ઉપકારનો ઝંદલો વાળવા માટે તેઓ (સંજ્ઞનો) હંમેશા સાચા દિલથી પ્રવૃત્તિ કરે છે. ૨.

પ્રથમવયસિ પીતં તોયમલ્પં સ્મરન્તઃ,

શિરસિ નિહિતમારા નાલિકેરા નરાણામ્ ।

ઉદકમમૃતતુલ્યં દધ્યુરાજીવિતાન્તં,
ન હિ કૃતમુપકારં સાધવો વિસ્મરન્તિ ॥ ૩ ॥

ઉપદેશપ્રાસાદ, ભાગ ૧, પૃ. ૧૭૮.

નાળીયેરના વૃક્ષો ખાલ્યવયમાં મનુષ્યોએ પાચેલા થોડા પાણીને પણ સંભારીને પોતાના મસ્તકપર નાળીયેરનાં મોટા ભારને ધારણ કરી તેમાં પોતાની જીવંતી પર્યંત અમૃત જેવા પાણીને ધારણ કરી રાખે છે. તે થોડ્ય જ છે, કારણ કે સત્પુરુષો ખીજના કરેલા ઉપકારને ભૂલતા નથી. ૩.

કૃતશની હુત્તભતા:-

વિદ્વાંસઃ શતશઃ સ્ફુરન્તિ મુવને સન્ત્યેવ મૃમિમૃતો
વૃત્તિ વૈનયિકીં ચ વિમ્રતિ કતિ પ્રીણન્તિ વાગ્મિઃ પરે
દૃશ્યન્તે સુકૃતક્રિયાસુ કુશલા દાતાઽપિ કોઽપિ ક્વચિત્,
કલ્પોર્વીરુહવદ્વને ન સુલભઃ પ્રાયઃ કૃતજ્ઞો જનઃ ॥૪॥

આ જગતમાં સેંકડો વિદ્વાનો સ્ફુરાયમાં ન થાય છે, રાજાઓ પણ ઘણા છે, કેટલાએક વિનયની વૃત્તિને ધારણ કરનારા પણ છે, ખીજ કેટલાક વાણીવડે લોકોને પ્રસન્ન કરનારા પણ છે, પુણ્યકાર્યમાં કુશળ પુરુષો પણ કેટલાક દેખાય છે, અને કોઈ કેકાણે કાંઈક દાતાર પણ દેખાય છે. પરંતુ વનને વિષે કદપવૃક્ષની જેમ, પ્રાયે કરીને કૃતજ્ઞ પુરુષ સુલભ નથી-કોઈ કેકાણે જોવામાં આવતો નથી. ૪.

...

॥ कृतघ्न (२४) ॥

कृतघ्न-निंदा:-

कुतः कृतघ्नस्य यशः, कुतः स्थानं कुतः सुखम् ? ।
अश्रद्धेयः कृतघ्नो हि, कृतघ्ने नास्ति निष्कृतिः ॥ १ ॥

महाभारत, शान्तिपर्व, अ० १७२, श्लो० १८.

करेला कायेने अथवा उपकारने ढंणुनार येवा कृतघ्नी
युरुषने यशः कयांथी होय ? रडेवानुं स्थान कयांथी होय ?
अने सुख पणु कयांथी होय ? न. न होय. कृतघ्नी मनुष्य
उपर कोर्ध पणु भ्रद्धा-विश्वास राणतुं नथी, कृतघ्नी भाणु-
सने उद्धार (प्रायश्चित्त) न नथी. १.

पांच अकृतशः-

जामाता कृष्णसर्पश्च, दुर्जनः पात्रकस्तथा ।

उपकारैर्न गृह्यन्ते, पञ्चमो भागिनेयकः ॥ २ ॥

जैनपञ्चतन्त्रः

जमाई, कृष्णसर्प, दुर्जन, अग्नि अने पांचमे लाणुन;
आ पांच जणु उपकारवडे अहणु कराता नथी- (तेमना पर
धणु उपकार कर्यो होय तो पणु ते वश थता नथी) २.

ધર્મભૂલનારઃ કૃતદ્વનઃ—

ધર્મસ્ય વિશ્વાધિપતેઃ પ્રસાદતઃ,

સદા પ્રપેદે સુખમુત્તરોત્તરમ્ ।

અહો કૃતદ્વનઃ સ તુ મોહમોહિતો

ધર્મસ્ય નામાપિ કદાપિ નાસ્મરત્ ॥ ૩ ॥

ધર્મપરોક્ષો, પૃ. ૭. (ઓ. સ.)

અહો ! વિશ્વના સ્વામી એવા ધર્મના પ્રસાદથી નિરંતર ઉત્તરોત્તર સુખ પ્રાપ્ત કર્યું છે. પરંતુ મોહથી ભૂલ થયેલો તે તો કૃતદ્વની થયો છે કે જેથી તે કદાપિ ધર્મના નામનું પણ સ્મરણ કરતો નથી. ૩.

બલવાન (૨૫)

સાચો બલવાન:-

હસ્તી સ્થૂલતરઃ સ ચાઙ્કુશવશઃ કિં હસ્તિમાત્રોઽઙ્કુશો
 દીપે પ્રજ્વલિતે પ્રણશ્યતિ તમઃ કિં દીપમાનં તમઃ ? ।
 વજ્રેણાપિ શતાઃ (તં) પતન્તિ ગિરયઃ કિં વજ્રમાત્રો ગિરિઃ,
 તેજો યસ્ય વિરાજતે સ બલવાન્ સ્થૂલેષુ કઃ પ્રત્યયઃ ॥ ૧ ॥

ચાંણક્યનોતિ, અ૦ ૧૧, શ્લો૦ ૩

હાથીનું શરીર અત્યંત મોટું છે, તો પણ તે અંકુશને
 વશ છે, તો શું હાથી જેવડો અંકુશ છે ? નહીં જ, ઘણો
 નાનો છે. હીવો બળતો હોય ત્યારે સર્વ અધિકાર નાશ પામે
 છે, તો શું હીવો જેટલો જ અધિકાર છે ? ના, અધિકાર તો
 ઘણો છે અને હીવો તો અદ્ય છે, વજ્રવડે સેંકડો પર્વતો
 પડી જાય છે, તો શું વજ્ર જેવડો જ પર્વત છે ? ના,
 પર્વત મોટો છે અને વજ્ર નાનું છે. આ ઉપરથી સિદ્ધ
 થાય છે કે જેને તેજ હોય તે જ બળવાન છે. મોટાને વિષે
 કાંઈ આધાર નથી. ૧.

इन्द्रियाणां जये शूरः, कर्मबन्धे च कातरः ।

तत्त्वार्थाहितचेतस्कः, स्वशरीरेऽपि निस्पृहः ॥ २ ॥

परीषहमहारातिबलनिर्दलनक्षमः ।

कषायविजये शूरः, स शूर इति कथ्यते ॥ ३ ॥

તત્ત્વામૃત, શ્લો૦ ૨૧૬-૨૧૭.

જે ઇદ્રિયોનો જ્ય કરવામાં શૂર હોય, જે કર્મનો બંધ કરવામાં કાયર હોય, જેણે તત્ત્વ-સત્ય અર્થમાં ચિત્તને સ્થાપન કર્યું હોય, જે પોતાના શરીરને વિષે પણ સ્પૃહા રહિત હોય, જે પરીપહોડપી મોટા શત્રુના સૈન્યને ઢળી નાંખવામાં સમથ હોય, તેવો પુરુષ જ સાચો શૂરવીર છે. ૨, ૩.

બલવાનનું કાર્ય:-

તૃણાનિ નોન્મૂલયતિ પ્રમદ્ધનો

મૃદ્વાનિ નીચૈઃ પ્રણતાનિ સર્વતઃ ।

સમુચ્છિતાનેવ તરૂન્ વિવાધતે,

મહાન્ મહત્સ્વેવ કીરોતિ વિક્રમમ્ ॥ ૪ ॥

પદ્મતન્ત્ર, પૃ. ૧૫, શ્લોક ૧૪

વાયુ ચોતરફથી નીચા નમતા કોમળ તૃણને ઉખેડી નાંખતો નથી, પરંતુ ઉંચા-અછડ રહેલ મોટા વૃક્ષોને જ બાધા પમાડે છે-ઉખેડી નાંખે છે. તે ચોખ્ખો જ છે, કેમકે મોટા બળવાન પુરુષો મોટાને વિષે જ પોતાના પરાક્રમને બતાવે છે. ૪.

સાચો બલવાન: બુદ્ધિશાળી:-

यस्य बुद्धिर्वलं तस्य, निर्बुद्धेश्च कुतो बलम् ? ।

वने सिंहो मदोन्मत्तः, शशकेन निपातितः ॥ ५ ॥

જૈનપદ્મતન્ત્ર, પૃ. ૪૦, શ્લોક ૧૫

જેની બુદ્ધિ છે તેનું જ બળ છે, બુદ્ધિરહિતને બળ ક્યાંથી હોય ? જુઓ, વનમાં-મદોન્મત્ત સિંહને એક સસલાએ પોતાની બુદ્ધિથી મારી નાખ્યો. ૫.

નિર્વલં (૨૬)

નિર્બંજનું કોઈ નહિ:-

वनानि दहतो बहेः, सम्रा भवति मारुतः ।
स एव दीपनाशाय, कुशे कस्यास्ति सौहृदम् ? ॥ १ ॥

बृहन्नारदीयपुराण, स्कन्ध ११, अ० १८, श्लो० ४४.

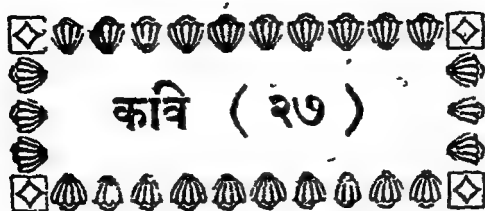
જ્યારે અગ્નિ વનને જાળે છે ત્યારે વાયુ તેનો મિત્ર-
સહાયકારક થાય છે, અને તે જ વાયુ દીવાનો નાશ કરનાર
થાય છે. તેથી જો વાત ખરી છે કે નિર્બંજ માણસનો કોઈ
મિત્ર થતો નથી. ૧.

નિર્બંજનું બળ:-

तावद् गर्जन्ति मण्डूकाः, कूपमाश्रित्य निर्मयाः ।
यावत् करिकराकारः, कृष्णसर्पो न विद्यते ॥ २ ॥

विवेकचिन्तामणि (भारती), श्लो० ५४.

ત્યાં સુધી હાથીના સૂંઢના આકારવાળો કૃષ્ણસર્પ નથી
દેખાતો, ત્યાં સુધી જ ફૂવાને આશ્રયીને નિર્ભયપણે રહેલા ઢેઠ-
કાઓ ગર્જારવ કર્યા કરે છે. ૨.

કવિનું સ્વરૂપ:-

શુચિર્દક્ષઃ શાન્તઃ સુજનવિતરઃ સ્નૃતતરઃ,

કલાવેદી વિદ્વાનતિમૃદુપદઃ કાવ્યચતુરઃ ।

રસજ્ઞો દૈવજ્ઞઃ સરસહૃદયઃ સત્કુલભવઃ,

શુભાકારશ્ચન્દોગુણગણવિવેકી સ ચ કવિઃ ॥ ૧ ॥

સજ્જીતમકરન્દ (નારદ), શ્લોક ૧૦૩.

પવિત્ર, ડાહ્યો, શાંત, સજ્જનતાવાળો, સત્યવાદી, કળાને જાણનાર, વિદ્વાન, કેમળ અક્ષર-ખોલનાર, કવિતા કરવામાં ચતુર, શૃંગારાદિક રસને જાણનાર, જ્યોતિષને જાણનાર, કેમળ હૃદયવાળો, ઉત્તમ કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલો, સારી આકૃતિવાળો અને છંદના ગુણનું વિવેચન કરનાર, આટલા ગુણ કવિના હોવા જોઈએ-આવા ગુણવાળો જ કવિ કહેવાય છે. ૧.

સાચો કવિ:-

વિદ્વત્કવયઃ કવયઃ કેવલકવયસ્તુ કેવલં કવયઃ ।

કુલજા યા સા જાયા કેવલજાયા તુ કેવલં માયા ॥ ૨ ॥

કવિઓ વિદ્વાન હોય તો જ તે કવિઓ છે, કેવળ કવિઓ જ હોય તો તે કેવળ કવિઓ (વાનરાઓ) જ છે,

જે સારા કુળમાં જન્મેલી હોય તે જ જાયા-સ્ત્રી છે, કેવળ સ્ત્રી જાતિ જ હોય તો તે કેવળ માયા (કપટ) જ છે. ૨.

કુકવિ : વેશ્યાપતિ:—

ગણયન્તિ નાપશબ્દં ન વૃત્તમજ્ઞં ક્ષતિં ન ચાર્યસ્ય ।

રસિકત્વેનાકુલિતા વેશ્યાપતયઃ કુકવયશ્ચ ॥ ૩ ॥

કવિકાવ્ય.

રસિકપણાવડે બ્યાકુળ થયેલા વેશ્યાના પતિઓ અને ખરાબ કવિઓ અપશબ્દને ગણતા નથી, વૃત્તના ભંગને ગણતા નથી, તથા અર્થની હાનિને પણ ગણતા નથી, (વેશ્યાના પતિ અપશબ્દો બોલે છે, સદાચારનો ભંગ કરે છે, અને ધનની હાનિ કરે છે, ખરાબ કવિઓ પણ કવિતામાં ખોટા પ્રયોગો વાપરે છે, છંદોભંગ કરે છે અને શ્લોકનો અર્થ ખરાબર સંગત ન થાય તેવો કરે છે.) ૩.

કવિતા (૨૮)

કવિતા પ્રશંસા:—

નૈવ વ્યાકરણજ્ઞમેતિ પિતરં ન આતરં તાર્કિકં,
 દૂરાત્સદ્કુચિતેવ ગચ્છતિ પુનશ્ચાળલચ્છાન્દસાત્ ।
 મીમાંસાનિપુણં નપુંસકમિતિ જ્ઞાત્વા નિરસ્તાદરા,
 કાવ્યાલઙ્કરણજ્ઞમેત્ય કવિતાકાન્તા વૃણીતે સ્વયમ્ ॥ ૧ ॥

કવિતારૂપી સ્ત્રી વ્યાકરણનો પંડિત કે જે પોતાનો પિતા થાય તેથી તેને વરતી નથી, નૈયાયિક પોતાનો ભાઈ થાય તેથી તેને વરતી નથી, ચંડાળની જેમ માનવાથી બાણે સંકેત થાય પાંખી હોય તેમ વેદને બાણનારા પંડિતોથી તે દૂર બળ્ય છે, મીમાંસામાં નિપુણ એવા પુરુષને નપુંસક ધારીને તેને વિષે આદર રહિત થાય છે, પરંતુ કાવ્ય અને અલંકારને બાણનારા પંડિતની પાસે આવીને તે પોતે જ તેને વરે છે. ૧

કવિત્વશક્તિર્હિ દિવોઽવતીર્ણા,

ભ્રમૌ સુધાસાર ઇવાઽઽર્યપુણ્યાત્ ।

પુનર્ગ્રહીતું નિજવસ્તુ દેવાઃ,

સમાગતાસ્તત્ કવયઃ સમુત્કાઃ ॥ ૨ ॥

મુનિ હિમાંશુવિજય.

મને લાગે છે કે આર્યલોકના પુણ્યથી અમૃતતા સાર

(નિષ્કર્ષ) જેવી કવિત્વશક્તિ એ ખરેખર દેવલોકમાંથી ઉતરીને અહીં (મનુષ્યલોકમાં) આવી છે, તેથી પોતાની સુધારસ જેવી તે શક્તિને અહુણ કરવાને ઉત્કંઠાવાળા દેવો કવિઓના આકારમાં (રૂપમાં) મર્ત્યલોકમાં અવતર્યા છે. ૨.

(મતલબ એ કે- 'કવિત્વશક્તિ' એ અમૃત જેવી મધુર શ્રેષ્ઠ છે, અને કવિઓ દેવ જેવા છે. પોતાની એક કીમતી વસ્તુ કયાંય ચાલી જાય ત્યારે તેને પાછી લાવવા માલિક જાય છે.)

કવિતાનું કલંક:—

अकवित्वं परस्तावत्, कलङ्कः पाठशालिनाम् ।

अन्यकाव्यैः कवित्वं तु, कलङ्कस्यापि चूलिका ॥ ૩ ॥

પ્રથમ તો કાવ્ય (કવિતા) કરતાં ન આવડે એ જ યંડિતોનું મોટું કલંક છે. તેમાં પણ ખીજના કરેલાં કાવ્યો વડે પોતાનું કવિપણું પ્રસિદ્ધ કરવું એ તો કલંકને માથે ચૂલિકા-શિખર સમાન છે. ૩.

કવિતા અને બાણ:—

किं कवेस्तस्य काव्येन, किं काण्डेन धनुष्मतः ? ।

परस्य हृदये लग्नं, न घूर्णयति यच्छिरः ॥ ૪ ॥

તે કવિના કાવ્યથી શું ? તે ધનુર્ધારીના બાણથી શું ? કે જે કાવ્ય અર્થે બાણ ખીજના હૃદયમાં લાગવાથી તેના મસ્તકને ન ધુણાવે-કંપાવે ? ૪.

કવિતા : અમૃત:—

કાન્ પૃચ્છામઃ સુરાઃ સ્વર્ગે, નિવસામો વયં ધ્રુવિ ।

કિં વા કાવ્યરસઃ સ્વાદુઃ, કિં વા સ્વાદીયસી સુધા ? ॥૫॥

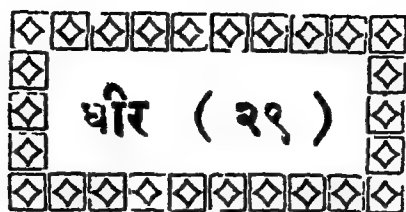
અમે દેવતાઓ સ્વર્ગમાં વસીએ છીએ, તેથી પૃથ્વી ઉપર
કેને પૂછીએ ?—કે કાવ્યરસ સ્વાદિષ્ટ છે કે અમૃતરસ-
સ્વાદિષ્ટ છે ? ૫.

સંસારવિષવૃક્ષસ્ય, દ્વે ફલે અમૃતોપમે ।

કાવ્યામૃતરસાસ્વાદ આલાપઃ સજ્જનૈઃ સંહ ॥ ૬ ॥

આ સંસારરૂપી વિષ વૃક્ષના અમૃત જેવાં બે જ ફળો
છે—એકે તો કાવ્યરૂપી અમૃતરસનો સ્વાદ અને બીજું
સજ્જનો સાથે વાતચીત કરવી તે. ૬.

ધીરનું સ્વરૂપ:—

શુશ્રુષમાણામપિ તાં સમાધેઃ, પ્રત્યર્થિભૂતાં ગિરિશોઽનુમેને ।
વિકારહેતૌ સતિ વિક્રિયન્તે, યેષાં ન ચેતાંસિ ત એવ ધીરાઃ ॥૧॥
કુમારસમ્ભવ.

સેવા કરતી તે પાર્વતીને સમાધિમાં વિશ્નુભૂત હતી તે
પણ મહાદેવે અનુમતિ આપી, કેમ કે વિકારનો હેતુ (કારણ)
પાસે છતાં પણ જેમનાં મન વિકારને પામતાં નથી, તે પુરુષો
જ ધીર કહેવાય છે. ૧.

ધીરનો માર્ગ:—

નિન્દન્તુ નીતિનિપુણા યદિ વા સ્તુવન્તુ,
લક્ષ્મીઃ સમાવિશતુ ગચ્છતુ વા યથેષ્ટમ્ ।

અથૈવ વા મરણમસ્તુ યુગાન્તરે વા,
ન્યાય્યાત્પથઃ પ્રવિચલન્તિ પદં ન ધીરાઃ ॥ ૨ ॥

નીતિશતક (ભર્તૃહરિ), સ્લો० ૭૪.

નીતિમાં નિપુણ પુરુષો લલે નિંદા કરો અથવા સ્તુતિ
કરો, લક્ષ્મી તેની ઇચ્છા પ્રમાણે પ્રાપ્ત થાઓ અથવા જતી
રહો, તથા મરણ આજે જ થાઓ અથવા બીજા યુગમાં
થાઓ, તે પણ ધીર પુરુષો ન્યાયના માર્ગથી એક પગલું
પણ આગળ ચાલતા નથી. ૨.

ધીરજ (૩૦)

ધીરજ પ્રશંસા:—

પુત્રૈર્મિત્રૈર્ગૃહૈર્વાઽપિ, વિયુક્તસ્ય ધનેન વા ।

મગ્નસ્ય વ્યસને કૃચ્છ્રે, પુંસઃ શ્રેયસ્કરી ધૃતિઃ ॥ ૧ ॥

ઘ્યાસદેવ.

પુત્ર, મિત્ર, સ્ત્રી (અથવા ઘર) કે ધનથી વિયોગ પામેલા પુરુષને તથા મહા કષ્ટવાળા દુઃખમાં પડેલા પુરુષને એક ધૈર્ય જ કલ્યાણકારક છે, આવે વખતે ધીરજ રાખવી એ જ શુભકારક છે. ૧.

ધીરજ : કષ્ટ નાશ ઉપાય:—

ધૈર્યં हि कार्यं सततं महद्भिः,

કૃચ્છ્રેઽપિ કષ્ટેઽપ્યતિસંક્રાંટેઽપિ ।

કૃચ્છ્રાણિ કૃચ્છ્રેણ સમુત્તરન્તિ,

ધૈર્યોન્નિહ્નતા યે પ્રતિપત્તિદક્ષાઃ ॥ ૨ ॥

પञ्चतन्त्र, પૃ૦ ૫૫, શ્લોક ૨૧૬.

અત્યંત ગાઠ અને કષ્ટ સાધ્ય એવું કષ્ટ-દુઃખ પ્રાપ્ત થયા છતાં પણ મહાપુરુષોએ નિરંતર ધૈર્ય જ ધારણ કરવું યોગ્ય છે. કેમકે જે પુરુષો કાર્ય કરવામાં કુશળ અને ધૈર્ય યુક્ત હોય તે પુરુષો કષ્ટસાધ્ય એવા દુઃખને કષ્ટવડે જ તરીકે જાણે છે. કષ્ટ ભોગવીને છેવટે તેનો પાર પામે છે. ૨.

શિક્ષક (૩૧)

સાચો શિક્ષક:—

શિષ્યસ્ય કલ્યાણકરો ગુરુઃ સન્,
નિઃસ્વાર્થભાવાત્ સુખમાર્ગદર્શી ।

શુદ્ધાઽઽત્મશક્ત્યા ચ તપોબલેન,
શિષ્યોપદેશી ન તુ શિષ્યતાપી ॥ ૧ ॥

મુનિ હિમાંશુવિજય.

સાચા ગુરુ-શિક્ષક તે છે કે જે કોઈ પણ જાતના સ્વાર્થ વગર શિષ્યનું કલ્યાણ કરનાર હોય, સુખનો માર્ગ બતાવનાર હોય, પોતાની શુદ્ધ આત્મશક્તિ, આચારની પવિત્રતા તથા તપ-બળથી શિષ્યને ઉપદેશ આપનાર હોય અને શિષ્યને સંતાપ કરનાર ન હોય. ૧.

ત एव वेद्या गुरवो यथार्थं, शिष्यस्य कीर्तिं च समुन्नतिं ये ।
तन्वन्ति नीरागदृशा समन्तात्, पितेव तं क्षेमपथे धरन्ति ॥ २ ॥

મુનિ હિમાંશુવિજય.

તે જ સાચા ગુરુ-શિક્ષક છે કે જેઓ કોઈ પણ જાતના મોહ, વગર શિષ્યની કીર્તિ અને ઉન્નતિને ચારે તરફ વધારતા હોય અને પિતાની માફક શિષ્યને કલ્યાણના માર્ગમાં જોડતા હોય. ૨.

શુદ્ધપ્રરૂપકો જ્ઞાની, ક્રિયાવાનુપકારકઃ ।

ધર્મવિચ્છેદરક્ષી ચ, ગુરુગૌરવમર્હતિ ॥ ૩ ॥

વિવેકવિલાસ, ઉલ્લાસ ૧, શ્લોક ૧૯૩.

જે શુદ્ધ વસ્તુનો ઉપદેશ દેતા હોય, જ્ઞાની હોય, ક્રિયા કરતા હોય, ઉપકાર કરનાર હોય અને ધર્મના નાશને અટકાવતા હોય એવા ગુરુ પૂજાને યોગ્ય ગણાય છે. ૩.

પરાખ શિક્ષકઃ—

વિચારાવસરે મૌની, લિપ્સુર્ધિપ્સુશ્ચ કેવલમ્ ।

સર્વત્ર ચાદુવાદી ચ, ગુરુર્મુક્તિપુરાર્ગલા ॥ ૪ ॥

વિવેકવિલાસ, ઉલ્લાસ ૧, શ્લોક ૧૯૩.

જે વિચાર કરીને ઉત્તર આપવાના પ્રસંગે મૌન ધારણ કરે, માત્ર દ્રવ્યના જ લોભી હોય અને હંમેશા મીઠું મીઠું બોલનાર હોય એવા ગુરુ મોક્ષમાર્ગમાં આડખીલીરૂપ હોય છે. ૪.

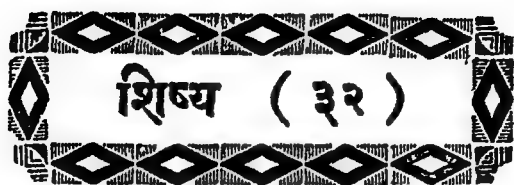
શિક્ષકની ઇચ્છા : શિષ્યથી પરાજયઃ—

સર્વસ્યેચ્છેદ્યશો હર્તુ, શિષ્યસ્ય વર્ધિતું પુનઃ ।

પરાજયોઽપિ શિષ્યાત્ સ્વાત્, મૃયસે યશસે ભવેત્ ॥ ૫ ॥

મુનિ હિમાંશુવિજય.

બધાના યશ (કીર્તિ)ને હરવાની-અહણ કરવાની ઇચ્છા કરવી પણ પોતાના શિષ્ય-પુત્રના યશ(કીર્તિ)ને તો વધારવાની જ ઇચ્છા કરવી; કેમકે શિષ્ય કે પુત્રની પોતા કરતાં પણ કીર્તિ વધારે થશે તો અર્થાત્ પોતાના શિષ્ય કે પુત્રની કીર્તિથી ગુરુ કે પિતાનો પરાજય થશે તો પણ તેમાં ગુરુ કે પિતાની જ કીર્તિ થશે. (લોકો કહે છે કે જેનો શિષ્ય કે પુત્ર એવો છે તેના ગુરુ કે પિતા કેટલા મહાન હશે?) ૫.

शिष્યનું લક્ષણ:—

ગુરોરાજ્ઞાં સદા રક્ષેત્, ધર્મોપેતા ભવેદ્યદિ ।

યઃ પૂજ્યગુણદર્શી ચ, સ શિષ્યોઽન્વર્થકઃ સ્વલુ ॥ ૧ ॥

જો (ગુરુની આજ્ઞા) ધર્મયુક્ત હોય તો ગુરુની આજ્ઞાનું સદા પાલન કરવું. જે શિષ્ય પૂજ્ય(ગુરુ)ના ગુણને જોનારો હોય તે શિષ્ય જ સાર્થક નામવાળો છે. ૧.

ગુરુભક્ત શિષ્ય : ભાગ્યશાળી:—

તં વેદ્મિ શિષ્યં પુણ્યાઢ્યં, યેનાઽસો હિતદો ગુરુઃ ।

પુત્રવદ્ ભક્તિતતઃ પ્રીત્યા, સેવ્યતે નિર્ભયઃ સદા ॥ ૨ ॥

મુનિ હિમાંશુનિજય.

તેને હું પુણ્યશાલી શિષ્ય ગણું છું કે જે પુત્રની જેમ ભક્તિ તથા સ્નેહથી નિર્ભયપણે પોતાના હિતૈર્થી આત્મ ગુરુ-દેવની હિંમેશા સેવા કરે છે-સેવાને મેળવે છે. ૨.

વાચ્યઃ સ શિષ્યો ધ્રુવિ ભાગ્યશાલી,

ગુણૈકપાત્રસ્ય ગુરોઃ સુભક્ત્યા ।

આજ્ઞાકરઃ સેવનકૃદ્ હિતં ય-

સ્તોષં ગુરોઃ સૌખ્યમુદૌ ચ કુર્યાત્ ॥ ૩ ॥

મુનિ હિમાંશુનિજય.

જગત્માં એ શિષ્ય લાંબ્યશાળી છે કે જે ગુણના અદ્વિ-
તીય સ્થાનરૂપ ગુરુની આજ્ઞાનું પાલન કરતો. થકો સાચી
લક્ષિતથી ગુરુની સેવા કરે છે-ગુરુનું હિત ચિંતવે છે તથા
ગુરુને સંતોષ, સુખ અને આનંદ આપે છે. ૩.

કુશિષ્ય : ત્યાગ્ય:—

વિદ્યારૂપયુતઃ શિષ્યશ્ચેત્સ કાપુરુષો ભવૈત્ ।

તદા મ પરિહર્તવ્યો બુધૈઃ સમણિસર્પવત્ ॥ ૪ ॥

વિદ્યા અને રૂપે કરીને યુક્ત એવો શિષ્ય જો કદાચ
કુપુરુષ-દુષ્ટ હોય તો ડાહ્યા પુરુષોએ મણિસર્પહિત સર્પની
જેમ તે ત્યાગ કરવા લાયક છે. ૪.

શિષ્યા-ઉપદેશ (૩૩)

ઉપદેશ કેને આપવો:—

શિક્ષા તસ્મૈ પ્રદાતવ્યા, યો ભવેત્તત્ર યત્નવાન્ ।

ગુરુસાહસમેદદ્ધિ, કથ્યતે યદપૃચ્છતઃ ॥ ૧ ॥

વિવેકવિલાસ, હલાસ ૮, શ્લોક ૩૩૦.

શિષ્યામણુ એ જ માણસને આપવી કે જે એ પ્રમાણે
શ્યાલવા માટે-પ્રયત્ન કરવાં તૈયાર હોય. વગરમાગી સલાહ
આપવી એ તો એક પ્રકારનું 'મોટું' સાહસ જ છે. ૧.

શક્યોઽસ્તિ સમ્બોધયિતું લઘુર્જનો

યતઃ સ શુદ્ધઃ સરલશ્ચ માયુકઃ ।

મહાન્ ચિરાયાપિ ન બુદ્ધ્યતે જનો

યતઃ સ જિહ્વો વ્યસની સમુદ્ધતઃ ॥ ૨ ॥

મુનિ હિમાંશુવિજય.

નાનો મનુષ્ય, અનુચિત કાર્ય કરતો હોય તો તેને સમજાવીને
કે ફટકારીને કેકાણે લાવી શકાય છે, કેમકે તે શુદ્ધ, સરલ
અને ભાવિક (આગળ વધવાની ઇચ્છાવાળો હોય છે). પરંતુ
થોડી ઘણી શક્તિથી જેની જગતમાં યાત્રિ થઈ ગઈ છે
એવા મોટા માણસને સમજાવવો, તેની અનુચિત પ્રવૃત્તિ બંધ
કરવી તે અશક્ય જેવી વસ્તુ છે; કેમકે તે ધીઠો (પાપ કે
અપજશથી નહિ ડરનારો), વ્યસની તથા અભિમાની હોય છે. ૨.

પરોપદેશ : સહેલો:—

પરોપદેશવેલાયાં, શિષ્ટાઃ સર્વે ભવન્તિ વૈ ।

વિસ્મરન્તીહ શિષ્ટત્વં, સ્વકાર્યે સમુપસ્થિતે ॥ ૩ ॥

રુદ્રગીત (સહકુલકવિ), શ્લો० ૩૧

આ જગતમાં ખીબને ઉપદેશ આપવાને સમયે સર્વ માણસો શિષ્ટ (ડાહ્યા) થાય છે, પરંતુ પોતાનું કાર્ય જ્યારે આમ થાય છે ત્યારે તેઓ પોતાનું શિષ્ટપણું ભૂલી જાય છે. ૩.

પરોપદેશે પાણ્ડિત્યં, સર્વેષાં સુકરં નૃણામ્ ।

ધર્મે સ્વીયમનુષ્ઠાનં, કસ્યચિત્ સુમહાત્મનઃ ॥ ૪ ॥

હિતોપદેશ, મિત્રલાભ, શ્લો० ૧૨.

ખીબને ઉપદેશ આપવામાં પંડિતાઈ જતાવવી એ સર્વ મનુષ્યોને સુકર-સહેલું છે, પરંતુ પોતે જ ધર્મમાં પ્રવૃત્તિ કરે તેવો તો કોઈક જ મહાત્મા હોય છે. ૪.

કેાની પાસેથી શું શીખવું:—

વિનયં રાજપુત્રેભ્યઃ, પણ્ડિતેભ્યઃ સુભાષિતમ્ ।

અનૃતં દૂતકારેભ્યઃ, સ્ત્રીભ્યઃ શિક્ષેત કૈતવમ્ ॥ ૫ ॥

પુણ્યધનકથા, પૃ० ૨૦.*

રાજપુત્ર પાસેથી વિનય શીખવો, પંડિતો પાસેથી સુભાષિત શીખવું, જુગારી પાસેથી અસત્ય શીખવું અને સ્ત્રીઓ પાસેથી કપટ શીખવું. ૫.

ઉપદેશક ઉપર કોપ ન કરવો:—

उपदिष्टस्तु कुप्येद् यो जनः शुद्धोपदेष्टरि ।

स सद्भिरुपमीयेत वानरैः पुच्छवर्जितैः ॥ ६ ॥

મુનિ હિમાંશુવિજય.

પરહિત-નિઃસ્વાર્થ-બુદ્ધિથી ઉપદેશ આપનાર ઉપર જે મનુષ્ય કોપ કરે છે તેને સજ્જનો પુંછ વગરના વાંદરાની ઉપમા આપે છે. (જેમ વાંદરાને ચકલી ઉપદેશ આપવા ગઈ તો તેણે ખીચારી ચકલીનો માળો જ તોડી નાંખ્યો.) ૬.

હિનોપદેશકને દુઃખ ન થાય:—

उपदेशप्रदातृणां, नराणां हितमिच्छताम् ।

परस्मिन्निह लोके च, व्यसनं नोपपद्यते ॥ ७ ॥

જૈનપશ્ચતન્ત્ર, પૃ૭ ૨૫૨, શ્લોક ૫૧.*

પ્રાણીઓનું હિત ઇચ્છનારા ઉપદેશ દેનારા પુરુષોને આ લોક તથા પરલોકમાં દુઃખ પ્રાપ્ત થતું નથી. ૭.

સાચો ઉપદેશક:—

सन्ति विश्वे दुराचारोपदेष्टारः पदे पदे ।

हितार्थमुपदीकर्तुं, विरला एव केचन ॥ ८ ॥

આ જગતમાં દુરાચારનો ઉપદેશ કરનારા લોકો યગલે યગલે-સ્થાને સ્થાને મળી આવે છે, પરંતુ હિત-અર્થનો ઉપદેશ કરનારા તો કોઈક વિરલા જ હોય છે-ઘણા થોડા હોય છે. ૮.

આત્માને ઉપદેશ:—

સાધુભ્યઃ સાધુ દાનં રિપુજનસુહૃદાં ચોપકારં કુરુ ત્વં,
 સૌજન્યં બન્ધુવર્ગે નિજહિતમુચિતં સ્વામિકાર્યં યથાર્થમ્ ।
 શ્રોત્રે તે તથ્યમેતત્ કથયતિ સતતં લેખિની ભાગ્યશાલિન!,
 નો વૈન્નષ્ટેઽધિકારે મમ મુલ્લસદૃશં તાવકાસ્યં ભવેદ્ધિ ॥ ૯ ॥

નીતિવિભાગ (લક્ષ્મીધર), શ્લોક ૩૬.

તારા કાનમાં રહેલી લેખણ તને નિરંતર આ પ્રમાણે
 કહે છે કે—હે ભાગ્યશાળી ! (જ્યાં સુધી તારા હાથમાં અધિ-
 કાર છે ત્યાં સુધી) તું સાધુઓને સારુ દાન આપ, શત્રુ અને
 મિત્ર ઉપર ઉપકાર કર, બન્ધુવર્ગને વિષે સુજનતા રાખ,
 પોતાનું પણ ઉચિત હિત કર અને સ્વામીનું કાર્ય યથાર્થ
 રીતે કર. જો આ પ્રમાણે નહીં કરે તો જ્યારે તારા અધિ-
 કાર નષ્ટ થશે ત્યારે તારું મુખ મારા મુખની જેવું શ્યામ થશે. ૯

अनेकशास्त्रं बहु वेदितव्यमल्पश्च कालो बहवश्च विघ्नाः ।

यत्सारभूतं तदुपासितव्यं, हंसो यथा क्षीरमिवाम्बुमध्यात् ॥ १० ॥

શાસ્ત્રો ઘણાં છે, તેમાં જાણવાનું ઘણું છે; પણ કાળ
 ઘણો ઓછો છે અને વિદ્નો ઘણાં છે; તેથી જેમ હંસ દૂધ-
 મિશ્રિત જળમાંથી સારભૂત દૂધને ગ્રહણ કરે છે તેમ જે
 સારભૂત હોય તે ગ્રહણ કરવું. ૧૦.

त्यज दुर्जनसंसर्गं, भज साधुसमागमम् ।

કુરુ पुण्यमहोरात्रं, स्मर नित्यमनित्यताम् ॥ ११ ॥

वृद्धचाणक्यनीति, अ० ૧૪. શ્લોક ૨૦.

(હે આત્મા !) તું હૃદયના સંગનો ત્યાગ કર, સાધુ-જનોનો સમાગમ કર, રાત્રિદિવસ પુણ્યકામ કર અને નિરંતર અનિત્યપણાનું સ્મરણ કર. ૧૧.

ઉપદેશકને સદા લાભ:—

ન ભવતિ ધર્મઃ શ્રોતુઃ સર્વસ્યૈકાન્તતો હિતશ્રવણાત્ ।

બ્રુવતોઽનુગ્રહબુદ્ધ્યા વક્તુસ્ત્વૈકાન્તતો ભવતિ ॥ ૧૨ ॥

તત્ત્વાર્થસૂત્ર.

હિતઉપદેશનું શ્રવણ કરવાથી સર્વ શ્રાતાજનને અવશ્ય ધર્મ પ્રાપ્ત થાય છે એમ હોતું નથી (એટલે કે કોઈને ધર્મ પ્રાપ્ત થાય અને કોઈને ન પાણ થાય); પરંતુ પ્રાણીઓની ઉપર કૃપાબુદ્ધિથી ઉપદેશ કરનારા વક્તાને તો અવશ્ય ધર્મ પ્રાપ્ત થાય છે જ. ૧૨.

પાણ્ડિત (૩૪)

પાંડિતનું લક્ષણ:—

શુદ્ધે તપસિ સદ્વીર્ય, જ્ઞાનં કર્મપરિક્ષયે ।

ઉપયોગં ધનં પાત્રે, યસ્ય યાતિ સ પાણ્ડિતઃ ॥ ૧ ॥

તત્ત્વામૃત, શ્લો० ૧૮

જે મનુષ્યનું ઉત્તમ વીર્ય શુદ્ધ તપને વિષે ઉપયોગમાં આવતું હોય, જેનું જ્ઞાન કર્મના ક્ષયમાં ઉપયોગી થતું હોય અને જેનું ધન સુપાત્રના ઉપયોગમાં આવતું હોય તે જ પાંડિત છે. ૧.

માતૃવત્ પરદારાંશ્ચ, પરદ્રવ્યાણિ લોષ્ટવત્ ।

આત્મવત્ સર્વભૂતાનિ, યઃ પश्यति સ પश्यति ॥ ૨ ॥

આપસ્તમ્બસ્મૃતિ, અ० ૧૦, પૃઠ ૪૫, શ્લો० ૧૨

જે પુરુષ પરસ્ત્રીને માતાની જેમ જુએ છે—જાણે છે, પરના ધનને દેકા જેવું જુએ છે અને સર્વ પ્રાણીઓને પોતાના આત્માની જેમ જુએ છે તે જ પુરુષ દેખતો છે—જ્ઞાની છે. ૨.

ન સ્વલ્પસ્ય કૃતે શ્વરિ, નાશયેન્મતિમાન્નરઃ ।

एतदेव हि पाण्डित्यं, यत्स्वल्पाद् श्वरि रक्षणम् ॥ ૩ ॥

મહાભારત, વિરોટપર્વ, અ० ૪૪, શ્લો० ૭૬.

બુદ્ધિમાન પુરુષે થોડાને માટે ઘણાનો નાશ કરવો જોઈએ

નહીં, કેમકે થોડાથી જ ઘણાનું જે રક્ષણ કરવું એટલે કે થોડું જતું કરીને ઘણાનું જે રક્ષણ કરવું, તે જ પંડિતાઈ છે. ૩.

પંડિતની મહત્તા:—

विद्वत्त्वं च नृपत्वं च, नैव तुल्यं कदाचन ।

स्वदेशे पूज्यते राजा, विद्वान् सर्वत्र पूज्यते ॥ ૪ ॥

ધર્મકલ્પદ્રુમ, પૃ૦ ૨૨, શ્લોક ૧૨*

વિદ્વાનપણું અને રાજાપણું: આ બંને કદાપિ સરખાં નથી કેમકે રાજા માત્ર પોતાના દેશમાં જ પૂજાય છે જ્યારે વિદ્વાન તો સર્વત્ર-સર્વ દેશોમાં-પૂજાય છે. ૪.

સાચો પંડિત:—

संसारवासनिवृत्ताः, शिवसौख्यसमुत्सुकाः ।

सद्भिस्ते गदिताः प्राज्ञाः, शेषास्त्वर्थस्य वञ्चकाः ॥ ૫ ॥

તત્ત્વામૃત, શ્લોક ૨૧૪.

જેઓ સંસારનિવાસથી વિરક્ત થયા છે અને જેઓ મોક્ષના સુખ મેળવવામાં ઉત્સુક છે તેમને જ સત્પુરુષોએ પંડિત કહ્યા છે. તે સિવાય બીજા તો માત્ર (પંડિત શબ્દના) અર્થથી છેતરાયા છે એમ બાણવું. (અર્થ વિનાના નામના જ પંડિત છે.) ૫.

यस्य सर्वे समारम्भाः, कामसङ्कल्पवर्जिताः ।

ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं, तमाहुः पण्डितं बुधाः ॥ ૬ ॥

ભગવદ્ગીતાં, અ૦ ૪, શ્લોક ૧૯

જે પુરુષ સર્વ કાર્યના આરંભો ઇચ્છા અને સંકલ્પ રહિત કરે છે અને જેણે જ્ઞાનરૂપી અગ્નિવડે કર્મને બાળી નાંખ્યાં હોય તેને જ ડાહ્યા પુરુષો પંડિત કહે છે. ૬.

सत्यं तपो ज्ञानमर्हिसतां च,

विद्वत्प्रणामं च सुशीलतां च ।

एतानि यो धारयते स विद्वान्,

न केवलं यः पठते स विद्वान् ॥ ७ ॥

સત્ય, તપ, જ્ઞાન, અહિંસા, વિદ્વાનને પ્રણામ અને ઉત્તમ શીલ : આટલાને જે ધારણ કરે છે—આચરે છે તે જ વિદ્વાન છે; પરંતુ જે કેવળ બાણે—બાણે તે કાંઈ વિદ્વાન નથી. ૭.

स्वकार्यपरकार्येषु, यस्य बुद्धिः स्थिरा भवेत् ।

तस्य चैवेह पाण्डित्यं, शेषाः पुंस्तरुवाचकाः ॥ ૮ ॥

પોતાના અને પરના કાર્યને વિષે જેની બુદ્ધિ સ્થિર હોય છે તેની જ પંડિતાર્થ આ જગતમાં સાચી છે. બાકીના તો પુરુષરૂપી વૃક્ષના વાચક છે, અર્થાત્ પુરુષરૂપધારી છતાં વૃક્ષ જેવા જ મૂઠ છે. ૮.

साये। पंडित : गर्व रक्षितः—

पूर्णोऽपि कुम्भो न करोति शब्दं,

अर्धो घटो घोषमुपैति यस्मात् ।

विद्यावतां नो भवतीह गर्वो

विद्याविहिना बहुभाषकाः स्युः ॥ ૯ ॥

उद्भटसागर, प्रवाह २, श्लो० १७५.

ફળને તો બુદ્ધિમાન જ મેળવે છે; જેમકે દાંત અનાજને કષ્ટવડે ચાવે છે અને જીભ સહેલાઈથી તેના રસને ગળી જાય છે. ૧૫.

પંડિતનું કાર્ય:--

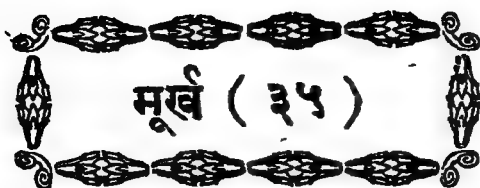
સર્વનાશો સમુત્પન્ને, અર્ધ ત્યજતિ પણ્ડિતઃ ।

અર્ધેન કુરુતે કાર્ય, સર્વનાશો હિ દુઃસહઃ ॥ ૧૬ ॥

જૈનપञ्ચતન્ત્ર, પૃ૦ ૨૩૪, શ્લોક ૨૪.*

સર્વનો-સમગ્રનો નાશ પ્રાપ્ત થતો હોય ત્યારે પંડિત માણસ તેમાંથી અર્ધનો ત્યાગ કરે છે અને અર્ધવડે કાર્ય કરે છે; કેમકે સર્વનો નાશ થાય તે તો દુઃસહ છે. ૧૬.

મૂર્ખનું લક્ષણ:—

રાગદ્વેષાભિમૂતત્વાત, કાર્યાકાર્યપરાઙ્મુલ્લ: ।

एष मूढ-इति ज्ञेयो विपरीतविधायकः ॥ १ ॥

આચારાદ્ગત્ત્વવૃત્તિ, પૃ૦ ૧૨૩.*

જે માણસ રાગદ્વેષથી પરાલવ પામેલો હોવાથી કાર્ય તથા અકાર્યને જાણતો ન હોય અને તેથી કરીને વિપરીત કાર્યને કરતો હોય તેને મૂઢ જાણવો. ૧.

મૂર્ખસ્ય પञ्च चिह्नानि, गर्वी दुर्वचनी तथा ।

हठी चाप्रियवादी च, परोक्तं नैव मन्यते ॥ २ ॥

મૂર્ખના પાંચ લક્ષણ હોય છે, તે આ પ્રમાણે—ગર્વવાળો, કઠોર વચન જોલનાર, હઠીલો, અપ્રિય જોલનાર અને જીજ્ઞાસા વચનને નહીં માનનાર. ૨.

મૂર્ખ કોણ:—

शास्त्रेण मित्रं कपटेन धर्म, परोपतापेन समृद्धिभावम् ।

सुखेन विद्यां परुषेण नारीं, वाञ्छन्ति ये व्यक्तमण्डितास्ते ॥ ३ ॥

વાનરવલ્લભાષ્ટક.

જેઓ શઠતાવડે મિત્રને ધરે છે, કપટવડે ધર્મને ધરે છે.

છે, પરને તાપ ઉપજાવવાવડે સમૃદ્ધિને. ઇચ્છે છે, સુખવડે વિધાને (વિદ્યાભ્યાસને) ઇચ્છે છે, અને કઠોરતાવડે સ્ત્રીને (સ્ત્રીની પ્રીતિને) ઇચ્છે છે તેઓ પ્રગટપણે અપંડિત (મૂર્ખ) જ છે. ૩.

મૂર્ખ-નિંદા:—

શ્વયો વારયિતું જલેન હુતમ્બુક્ષત્રેણ સૂર્યાતપો

નાગેન્દ્રો નિશિતાહ્નિકુશેન સમદો દણ્ડેન ગોગર્દભૌ ।

વ્યાધિર્મેષજસદ્ગૃહૈશ્વ વિવિધૈર્મન્ત્રપ્રયોગૈર્વિષં,

સર્વસ્યૌષધમસ્તિ શાસ્ત્રવિહિતં મૂર્ખસ્ય નાસ્ત્યૌષધમ્ ॥ ૪ ॥

નીતિશતક (મર્તુહરિ), શ્લોક ૧૦.

જળવડે અગ્નિ નિવારી શકાય છે, છત્રવડે સૂર્યનો તાપ નિવારી શકાય છે, મહોન્મત્ત થયેલી ગળેન્દ્ર તીક્ષ્ણ અંકુશવડે નિવારી શકાય છે, બળદ અને ગધેડા લાકડીવડે નિવારી શકાય છે, ઔષધના સમૂહવડે વ્યાધિ નિવારી શકાય છે, તથા વિવિધ પ્રકારના મંત્રના પ્રયોગોવડે વિષને વારી શકાય છે. એ રીતે શાસ્ત્રમાં 'સર્વ' કોઈનું ઔષધ કહેલું છે, પરંતુ મૂર્ખનું ઔષધ કાંઈ પણ કહેલું નથી. ૪.

ન વ્યાધિર્ન વિષં નાપત્, તથાન્યદ્વાડપિ મૃતલે ।

દુઃખાય સ્વશરીરોત્થં, મૌર્ખ્યમેતદથથા નૃણામ્ ॥ ૫ ॥

લઘુયોગવાસિષ્ઠસાર, પ્ર૦ ૨, શ્લોક ૨૭.

મનુષ્યોને પોતાના શરીરમાં જ ઉત્પન્ન થયેલી મૂર્ખતા જેટલું દુઃખ આપે છે, તેટલું દુઃખ આ પૃથ્વી પર વ્યાધિ, વિષ, આપત્તિ કે બીજું કોઈ પણ આપી શકતું નથી. ૫.

ચતુરઃ સખિ ! મે ભર્તા, યલ્લિખતિ ચ તત્પરો ન વાચયતિ ।
તસ્માદપ્યધિકો મે સ્વયમપિ લિખિતં સ્વયં ન વાચયતિ ॥ ૬ ॥

હુ સખી ! મારો પતિ ઘણો હુશિયાર છે, કેમકે તે જે કંઈ લખે છે તેને ખીન્ને કોઈ વાંચી શકતો નથી. (તે સંભળી તે સખી બોલી) તારા પતિથી પણ મારો પતિ અધિક હુશિયાર છે, કેમકે તે એવો છે કે પોતાનું લખેલું પોતે પણ વાંચી શકતો નથી. ૬.

મૂર્ખ : ધર્મત્યાગી:—

અપારે સંસારે કથમપિ સમાસાદ્ય નૃભવં,
ન ધર્મ યઃ કુર્યાદ્વિષયસુખતૃષ્ણાતરલિતઃ ।
બુઢન્ પારાગારે પ્રવરમપહાય પ્રવહણં,
સ મુર્ખ્યો મૂર્ખાણામુપલમુપલબ્ધું પ્રયતતે ॥ ૭ ॥

સિન્દૂરપ્રકરણ, શ્લોક ૭.

આ અપાર સંસારને વિષે મહાકષ્ટવડે મનુષ્ય લવ પામીને જે પુરુષ વિષયસુખની તૃષ્ણાવડે વ્યાકુળ થઈને ધર્મકાર્ય કરતો નથી તે મૂર્ખશિરોમણિ સમુદ્રમાં મળેલા શ્રેષ્ઠ વહાણનો ત્યાગ કરી ખૂડવા લાગ્યો અને પછી તરવા માટે પત્થરને મેળવવા પ્રયત્ન કરે છે એમ બાણવું. ૭.

મૂર્ખને ઉપદેશ ન આપવો:—

ઉપદેશો હિ મૂર્ખાણાં, પ્રકોપાય ન શાન્તયે ।
પયઃપાનં મુજજ્ઞાનાં, કેવલં વિષવર્ધનમ્ ॥ ૮ ॥

હિતોપદેશ, વિગ્રહ, શ્લોક ૮.

મૂર્ખને જે ઉપદેશ આપવો તે તેના પ્રકૃતિને માટે જ છે, શાંતિને માટે થતો નથી; જેમકે સર્પને, જે દૂધ પાવું તે કેવળ વિષને જ વધારનારું થાય છે. ૮.

મૂર્ખ : પાપી:—

सर्वाशुचिनिधानस्य, कृतघ्नस्य विनाशिनः ।

शरीरकस्यापि कृते, मूढाः पापानि कुर्वते ॥ ९ ॥

पञ्चतन्त्र, પૃ૦ ૩૬, શ્લોક ૧૭૧.

આ શરીર સર્વ અશુચિનું નિધાન છે, કૃતઘ્ના ઉપકારનો નાશ કરનાર છે અને ક્ષણમાં નાશ પામનાર છે, તેવા શરીરને માટે પણ મૂઢ પુરુષો પાપનું આચરણ કરે છે. ૯.

મૂર્ખ પણ શું ન કરે:—

यस्मिन् कृते कर्मणि सौख्यलेशो

दुःखानुबन्धस्य तथाऽस्ति नान्तः ।

मनोऽभितापो मरणं हि यावद्

मूर्खोऽपि कुर्यात् खलु तन्न कर्म ॥ १० ॥

જે કર્મ કરવાથી પોતાને સુખનો લેશ પણ થતો ન હોય, તથા દુઃખના અનુબંધનો-પરંપરાનો અન્ત થતો ન હોય, તથા મરણ પર્યંત મનમાં પરિતાપ થતો હોય એવું કમ મૂર્ખ માણસ પણ કરે નહીં. ૧૦.

મૂર્ખનો સંગ તજવો:—

વરં પર્વતદુર્ગેષુ, આન્તં વનચરૈઃ સહ ।

ન મૂર્ખજનસમ્પર્કઃ, સુરેન્દ્રભવનેષ્વપિ ॥ ૧૧ ॥

ઉપદેશમાલા भाषान्तर, પૃ. ૨૫૮.*

પર્વતના દુર્ગો(વન, નદી, વગેરે પ્રદેશો)માં લિલ્લ વગેરે વનચરોની સાથે લાંબવું સારું છે, પરંતુ ઈંદ્રના ભવ-
નને વિષે પણ મૂર્ખ જનની સાથે રહેવું સારું નથી. ૧૧.

મનુષ્ય છતાં પશુ:—

येषां न विद्या न तपो न दानं,

ज्ञानं न शीलं न गुणो न धर्मः ।

ते मर्त्यलोके भुवि भारभूता

मनुष्यरूपेण मृगाश्चरन्ति ॥ ૧૨ ॥

નીતિશતક (મર્ત્તહરિ), શ્લો ૧૩.

જે મનુષ્યોને વિદ્યા ન હોય, તપ ન હોય, દાન ન હોય, જ્ઞાન
ન હોય, શીલ ન હોય, ગુણ ન હોય અને ધર્મ પણ ન હોય,
તેઓ આ મનુષ્યલોકને વિષે પૃથ્વી ઉપર ભારરૂપ છે અને તેઓ
મનુષ્યના રૂપે મૃગો-પશુઓ વિચરે છે એમ જણાવું. ૧૨.

साहित्यसङ्गीतकलाविहीनः,

साक्षात्पशुः पुच्छविषाणहीनः ।

तृणं न खादन्नपि जीवमान-

स्तद्भागधेयं परमं पशूनाम् ॥ ૧૩ ॥

કવિતાકૌમુદી, પૃ ૪૭૦, શ્લો ૧૪*

જે મનુષ્ય સાહિત્ય, સંગીત અને કળાએ કરીને રહિત હોય તે મનુષ્ય પુંછડા અને શીંગડા વિનાનો સાક્ષાત્ પશુ જ છે. કેવળ તે તૃણને ખાધા વિના પણ જે જીવે છે તે પશુ-ઓનું મોટું લાગ્ય છે એમ જાણવું. ૧૩.

પંડિત અને મૂર્ખા:—

નष्टं મૃતમતિક્રાન્તં, નાનુશોચન્તિ પण्डिताः ।

पण्डितानां च मूर्खाणां, विशेषोऽयं यतः स्मृतः ॥ १४ ॥

જૈનપંચતન્ત્ર, પૃ૦ ૧૦, શ્લોક ૩૩૬.*

નાશી ગયેલ, મરી ગયેલ અને અતિક્રાંત એટલે જ્ઞાતિ-બ્રષ્ટ વગેરે થયેલાનો પંડિત પુરુષો શોક કરતા નથી, કારણ કે પંડિતો અને મૂર્ખોમાં આ જ તફાવત છે. ૧૪.

खादन्न गच्छामि हसन्न जल्पे,

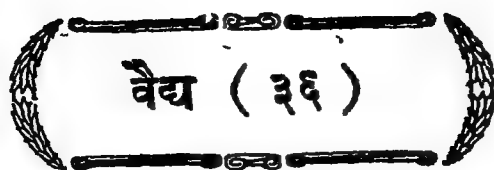
गतं न शोचामि कृतं न मन्ये ।

द्वयोस्तृतीयो न भवामि राजन् !,

केनास्मि मूर्खो वद कारणं किम् ? ॥ १५ ॥

મોજપ્રબન્ધ.

હો રાજા ! હું ખાતાં ખાતાં ચાલતો નથી, હસતી વખતે ખાલતો નથી, ગયેલાનો શોક કરતો નથી, કરેલાને હું માનતો નથી (કોઈ કાર્ય મેં કર્યું હોય તો તે બાબત મેં કર્યું એમ અહંકાર કરતો નથી), બે જણની મધ્યે હું ત્રીજો થતો નથી; તો હું શી રીતે મૂર્ખ છું ? કહો, મને મૂર્ખ કહેવામાં શું કારણ છે ? ૧૫.

વૈદ્ય (૩૬)

સાચો વૈદ્ય અને સાચું ઔષધ:—

તદેવ યુક્તં મૈષજ્યં, યદારોગ્યાય કલ્પતે ।

સ ચૈવ મૈષજો શ્રેષ્ઠો રોગેભ્યો યઃ પ્રમોચયેત્ ॥ ૧ ॥

સારક્ષધરસંહિતા.

જે ઔષધ આરોગ્યપણાને કરે તે જ ઔષધ યોગ્ય-શ્રેષ્ઠ છે, અને જે વૈદ્ય રોગીને રોગથી મુક્ત કરે તે જ વૈદ્ય શ્રેષ્ઠ છે. ૧.

વૈદ્યના ગુણ:—

ગુરોરધીતાખિલવૈદ્યવિદ્યઃ, પીયૂષપાણિઃ કુશલઃ ક્રિયાસુ ।

ગતસ્પૃહો ધૈર્યધરઃ કૃપાલુઃ, શુદ્ધોઽધિકારી મિષગીદ્દશઃ સ્યાત્ ॥૨॥

જેણે ગુરુ પાસેથી બધી વૈદ્યની વિદ્યાનો અભ્યાસ કર્યો હોય, જેના હાથમાં અમૃત હોય (જે બધાને સાજા કરતો હોય), જે (વૈદ્યની) ક્રિયામાં હોંશિયાર હોય, જે લાલચ વગરનો હોય, જે ધીરજવાળો હોય, જે દયાળુ હોય, જે શુદ્ધ હોય અને અધિકારવાળો હોય તે જ (સાચો) વૈદ્ય છે ૨.

કુવૈદ્ય નિંદા:—

વૈદ્યરાજ ! નમસ્તુભ્યં, યમરાજસહોદર !

યમસ્તુ હરતિ પ્રાણાન્, વૈદ્યઃ પ્રાણાન્ ધનાનિ ચ ॥ ૩ ॥

યમરાજના લાઈ સમાન હે (કુ) વૈદ્યરાજ ! તમને નમસ્કાર હો ! કારણ કે યમ તો (કેવળ) પ્રાણનું જ હરણ કરે છે પણ (કુ) વૈદ્ય તો પ્રાણ અને ધન બન્નેનું હરણ કરે છે. ૩.

માતા-પિતા (૩૭)

માતાનો મહિમા:—

ઉપાધ્યાયા દશાચાર્ય આચાર્યાણાં શતં પિતા ।
સહસ્રં તુ પિતુર્માતા, ગૌરવેનાતિરિચ્યતે ॥ ૧ ॥

મનુસ્મૃતિ, અ૦ ૨, શ્લોક ૧૪૧.

ઉપાધ્યાય કરતાં દશગણા આચાર્ય, આચાર્યથી સોગણા પિતા અને પિતાથી હજારગણી માતા મહત્તામાં વધી જાય છે. ૧.

ऊढो गर्भः प्रसवसमये सोढमत्युग्रशूलं,

पथ्याहारैः स्नपनविधिभिः स्तन्यपानप्रयत्नैः ।

विष्टामृत्रप्रभृतिमलिनैः कष्टमासाद्य सद्य—

स्नातः पुत्रः कथमपि यया स्तूयतां सैव माता ॥ ૨ ॥

જે માતાએ પ્રથમ ગર્ભ વહન કર્યો એટલે ગર્ભ-વહનનું દુઃખ સહન કર્યું, પછી પ્રસૂતિને વખતે અત્યંત ઉગ્ર શૂળની પીડા સહન કરી, પછી પથ્ય (હિતકારક) આહાર-વડે, સ્નાનની વિધિવડે, સ્તનપાન કરાવવાના પ્રયત્નવડે તથા વિષ્ઠા, મૂત્ર વગેરે મલિન પદાર્થોવડે થતા કષ્ટને પામી-સહન કરી તત્કાળ કોઈ પણ પ્રકારે પુત્રનું રક્ષણ કર્યું છે, તેવી માતાની સ્તુતિ કરવી યોગ્ય છે. ૨.

પાંચ માતાઓ:—

રાજપત્ની ગુરોઃ પત્ની, મિત્રપત્ની તથૈવ ચ ।

પત્નીમાતા સ્વમાતા ચ, પશ્ચૈતા માતરઃ સ્મૃતાઃ ॥ ૩ ॥

વૃદ્ધચાળક્યનીતિ, અ૦ ૫, શ્લોક ૨૩.

રાજની રાણી, ગુરુની પત્ની, મિત્રની પત્ની, તથા પોતાની પત્નીની માતા (સાસુ) અને પોતાની માતા, આ પાંચ માતાઓ કહેલી છે. -૩.

કેાણ કયાં સુધી માતાને માને:—

આસ્તન્યપાનાજ્જનની પશૂના—

માદારલાભાવધિ ચાધમાનામ્ ।

આગેહર્કર્માવધિ મધ્યમાના—

માજીવિતાત્તીર્થમિવોત્તમાનામ્ ॥ ૪ ॥

શ્રાંદ્ધગુણવિવરણ, પૃ. ૧૯, (આત્મા. સ.)

પશુઓને ધાવે ત્યાં સુધી જ માતા હોય છે, અધમ પુરુષોને સ્ત્રી પરણે ત્યાં સુધી માતા પૂજ્ય હોય છે, મધ્યમ પુરુષોને ઘરનું કામકાજ કરે ત્યાં સુધી માતા પૂજ્ય હોય છે. અને ઉત્તમ પુરુષોને તો શ્રવિતપર્યંત માતા તીર્થરૂપ હોય છે. ૪.

માતા પશૂનાં સુતસત્તયૈવ, ધનાર્જનૈસ્તુષ્યતિ મધ્યમાનામ્ ।

વીરાવદાતૈઃ પુનરુત્તમાનાં, લોકોત્તમાનાં ચરિતૈઃ પવિત્રૈઃ ॥૫॥

મવિષ્યપુરાણ, સ્કન્ધ ૧૧, અ૦ ૧૯, શ્લોક ૬૩.

પશુઓની માતા પુત્રની હયાતી માત્રથી જ સંતોષ પામે.

છે, મધ્યમ જનોની માતા ધનોપાર્જનથી ખુશી થાય છે,
ઉત્તમ મનુષ્યોની માતા વીરતાથી આનંદ પામે છે; જ્યારે
લોકોત્તમ પુરુષોની માતા પવિત્ર ચરિત્રથી સંતુષ્ટ થાય છે. ૫.

પિતા-મહિમા:—

પિતા ગુરુઃ પિતા દેવઃ, પિતા ધર્મઃ સનાતનઃ ।

પિતરિ પ્રીતિમાપન્ને, પ્રીતાઃ સ્યુઃ સર્વદેવતાઃ ॥ ૬ ॥

ઈતિહાસસમુચ્ચય, અ૦ ૬, શ્લો૦ ૨૮.

પિતા જ ગુરુ છે, પિતા જ દેવ છે અને પિતા જ સનાતન
ધર્મ છે. પિતા પ્રમત્ત થવાથી સર્વ દેવો પ્રસન્ન થયા જાણવા. ૬.

માતા-પિતાનો ઉપકાર:—

યં માતાપિતરૌ કલેશં, સહેતે સમ્ભવે નૃણામ્ ।

ન તસ્ય નિષ્કૃતિઃ શંક્યા, કર્તુ વર્ષશૈતૈરપિ ॥ ૭ ॥

મનુસ્મૃતિ, અ૦ ૨, શ્લો૦ ૨૨૭.

જાળકોને ઉત્પન્ન કરવામાં તથા ઉછેરવામાં માતાપિતાને
જે કલેશ સહન કરવો પડે છે તેનો જદલો સેંકડો વર્ષ સેવા
કરવાથી પણ વાળી શકાય તેમ નથી. ૭.

માતા, પિતા અને ગુરુ:—

માતા ગङ્ગાસમં તીર્થં, પિતા પુષ્કરમેવ ચ ।

કેદારામં ગુરુઃ પ્રોક્તં, માતા તીર્થં પુનઃ પુનઃ ॥ ૮ ॥

સ્કન્દપુરાણ, કાશીખંડ, અ૦ ૭૩, શ્લો૦ ૪૨.

માતા ગંગા સમાન તીર્થ છે, પિતા પુષ્કર તીર્થ સમાન

છે અને ગુરુ કેદાર તીર્થ સમાન છે. વળી માતા વારંવાર તીર્થરૂપ છે—સર્વ તીર્થરૂપ છે એમ કહેલું છે. ૮.

તેષાં ત્રયાણાં શુશ્રૂષા, પરમં તપ ઉચ્યતે ।

ન તૈરમ્યનનુજ્ઞાતો, ધર્મમન્યં સમાચરેત્ ॥ ૯ ॥

મનુસ્મૃતિ, અ૦ ૨, શ્લો૦ ૨૨૯.

માતા, પિતા અને આચાર્ય એ ત્રણેની સેવા કરવી એ જ ઉત્કૃષ્ટ તપ કહેવાય છે. તેમની આજ્ઞા વિના બીજો કોઈ પણ ધર્મ આચરવો નહીં. ૯.

માતા પિતા ગુરુ મહિમા:—

ત એવં હિ ત્રયો લોકાસ્ત' એવં ત્રય આશ્રમા: ।

ત એવં હિ ત્રયો વેદાસ્ત' એવોક્તાસ્ત્રયોઽગ્નય: ॥ ૧૦ ॥

મનુસ્મૃતિ, અ૦ ૨, શ્લો૦ ૨૩૦.

તે જ (માતા, પિતા અને ગુરુ) સ્વર્ગ, મૃત્યુ અને પાતાલ એ ત્રણ લોક છે, તે ત્રણ જ બ્રહ્મચર્ય, ગૃહસ્થ અને સંન્યસ્ત એ ત્રણ આશ્રમ છે, તેઓ જ ઋગ્, યજુ અને સામ એ ત્રણ વેદો છે, અને તેઓ જ ગાર્હપત્ય, દક્ષિણ અને આહવનીય નામનો ત્રણ અગ્નિ કહેવાય છે. ૧૦.

ખરા માતા-પિતા:—

માતા પિતા સ્વ: સુગુરુશ્ચ તત્ત્વાત્,

પ્રબોધ્ય યો યોજતિ શુદ્ધધર્મે ।

ન તત્સમોઽરિ: ક્ષિપતે મવાબ્ધૌ,

યો ધર્મવિઘ્નાદિકૃતેષ્વે જીવમ્ ॥ ૧૧ ॥

અભ્યાસમકલ્પદ્રુમ, અધિકાર ૧૨, શ્લો૦ ૧૦.

જે ધર્મનો બોધ આપીને શુદ્ધ ધર્મમાં જોડે તે જ તત્ત્વથી ખરેખરાં મા-બાપ, તે જ ખરેખરાં પોતાનાં હિતસ્વી, અને તે જ સુગુરુ સમજવા. જે આ જીવને સુકૃત્ય અથવા ધર્મના વિષયમાં અંતરાય કરીને સંસાર-સમુદ્રમાં ફેંકી દે છે તેના સરખો કોઈ દુશ્મન નથી. ૧૧.

જિનધર્મો મમ માતા, ગુરુસ્તાતોઽથ સોદરાઃ ।

સાધવઃ સાધર્મિકાશ્ચ, બન્ધવોઽન્યત્તુ જાલવત્ ॥ ૧૨ ॥

મહાવીરચરિત્ર, સર્ગ ૧, શ્લો ૨૫૭.

જિનભાષિત ધર્મ મારી માતા છે, ગુરુમહારાજ મારા પિતા છે, બીજા સાધુઓ મારા સહોદર ભાઈઓ છે અને સાધર્મિકો મારા બધુઓ-સગાસંબંધી છે; તે સિવાય બીજું બધું બાળ-પાશ જેવું છે. ૧૨.

સંયમાત્મા શ્રયે શુદ્ધોપયોગં પિતરં નિજમ્ ।

ધૃતિમચ્ચાં ચ પિતરૌ, તન્માં વિસૃજતં ધ્રુવમ્ ॥ ૧૩ ॥

જ્ઞાનસાર, ત્યાગાષ્ટક, શ્લો ૧.

સંયમસ્વરૂપી હું શુદ્ધ ઉપયોગરૂપી મારા પિતાનો અને ધીરજરૂપી માતાનો આશ્રય લઉં છું, માટે હું લૌકિક માતા-પિતા ! મને હવે નિશ્ચયે વિસર્જન કરો-તમારા સંબંધથી છૂટો કરો. ૧૩.

માતા-પિતાની ફરજ:—

નિજપ્રજા બાલકમાવકાલાત,

સદ્ધર્મનિષ્ઠા સુવિચારપુષ્ટા ।

રજસ્તમોયુક્તકલત્રમુક્તા,

કાર્યા પિતૃમ્યાં હિતકારકામ્યામ્ ॥ ૧૪ ॥

મુનિ હિમાંશુવિજય.

હિતૈષી માતાપિતાંએ પોતાની સંતતિને બાલ્યાવસ્થાથી જ સાચા ધર્મમાં સ્થિર, ઉન્નત વિચારોથી પુષ્ટ તથા ખરાબ આચારવિચારવાળી સ્ત્રીઓની સોબતથી દૂર રહેનારી બનાવવી જોઈએ. ૧૪.

ખરાબ માતા-પિતા:—

માતા વૈરી પિતા શત્રુર્બાલો યેન ન પાઠિતઃ ।

ન શોભતે સમામધ્યે, હંસમધ્યે વકો યથા ॥ ૧૫ ॥

વૃદ્ધચાળમ્યનીતિ, અ૦ ૨, શ્લો૦ ૧૧.

જેણે પોતાના બાળકને લણાવ્યો ન હોય તે માતા તેની વેરી છે અને તે પિતા પણ તેનો શત્રુ છે એમ જાણવું; કેમકે જેમ હંસની મધ્યે બગલો શોભતો નથી તેમ તે મૂર્ખ પુત્ર વિદ્વાનોની સલામાં શોભતો નથી. ૧૫.

માતા-પિતાદિનું પોષણ કરવું:—

વૃદ્ધૌ ચ માતાપિતરૌ, સર્તી માર્યાં સુતાન્ શિશૂન્ ।

અપ્યર્કમ્શતં કૃત્વા, મર્તવ્યાન્ મનુરબ્રવીત્ ॥ ૧૬ ॥

મનુસ્મૃતિ, અ૦ ૪, શ્લો૦ ૨૬.

વૃદ્ધ માતાપિતા હોય, ભાર્યા સતી હોય, અને પુત્રો બાળક હોય તો તે સર્વનું સંકટો અકાર્ય કરીને પણ લરણું પોષણ કરવું એમ મનુએ કહ્યું છે. ૧૬.

માતા-પિતાની સેવાનું કૃણઃ—

માતૃપિત્રાદિવૃદ્ધાનાં, નમસ્કારં કરોતિ યઃ ।

તીર્થયાત્રાફલં તસ્ય, તત્કાર્યોઽસૌ દિને દિને ॥ ૧૭ ॥

શ્રાદ્ધગુણવિવરણ, પૃ૦ ૨૯. (આત્મા. સ.)

જે મનુષ્ય હુમેશાં માતા, પિતા વગેરે વૃદ્ધોને નમસ્કાર કરે છે તેને તીર્થયાત્રાનું કૃણ પ્રાપ્તિ થાય છે; તેથી હુમેશાં તેમને નમસ્કાર કરવો. ૧૭.

સ કૃતજ્ઞઃ પુમાન્ લોકે, સ ધર્મગુરુપૂજકઃ ।

સ શુદ્ધધર્મભાક્ ચૈવ, ય ઇતૌ પ્રતિપદ્યતે ॥ ૧૮ ॥

પિતૃભક્તિઅષ્ટક ૨૫ (હરિમદ્રસૂરિ), શ્લો૦ ૭.

જે પુરુષ આ જાને માતા-પિતાને અંગીકાર કરે છે, એટલે તેમની આજ્ઞાને માને છે તે જ પુરુષ લોકમાં કૃતજ્ઞ છે, તે જ ધર્મ અને ગુરુનો પૂજક છે અને તે જ શુદ્ધ ધર્મને લજનારો છે. ૧૮.

માતાપિત્રોશ્ચ શુશ્રૂષાં, યે કુર્વન્ત્યાદૃતા નરાઃ ।

વર્જયન્તિ દિવા સ્વાપં, તે નરાઃ સ્વર્ગગામિનઃ ॥ ૧૯ ॥

ઈતિહાસસમુચ્ચય, અ૦ ૭, શ્લો૦ ૨૯.

જે મનુષ્યો આદરપૂર્વક માતા-પિતાની સેવા કરે છે, તથા જેઓ દિવસે નિદ્રાનો ત્યાગ કરે છે તે મનુષ્યો સ્વર્ગે જાય છે. ૧૯.

તયોર્નિત્યં પ્રિયં કુર્યાદાચાર્યસ્ય ચ સર્વદા ।

તેષ્વેવ ત્રિષુ તુષ્ટેષુ, તપઃ સર્વં સમાપ્યતે ॥ ૨૦ ॥

મનુસ્મૃતિ, અ૦ ૨, શ્લો૦ ૨૨૮.

(પ્રદ્ધચારીએ) તે માતાપિતાનું તથા પોતાના આચાર્ય (ગુરુ)નું નિરંતર પ્રિય-મન ગમતું-કરવું જોઈએ. તે ત્રણે તુષ્ટમાન થાય તો તેનો સર્વ તપ સંપૂર્ણ થાય છે. ૨૦.

પુત્ર (૩૮)

પુત્રમહિમા:—

અપુત્રસ્ય ગતિર્નાસ્તિ, સ્વર્ગો નૈવ ચ નૈવ ચ ।

તસ્માત્ પુત્રમુખં દૃષ્ટ્વા, સ્વર્ગં ગચ્છન્તિ માનવાઃ ॥ ૧ ॥

જે માણસને પુત્ર ન હોય તેની સદ્ગતિ થતી નથી તેમજ તેને સ્વર્ગની પણ પ્રાપ્તિ થતી નથી. એટલા માટે પુત્રનું મુખ જોધને (એટલે કે પુત્રવાળા) માણસો સ્વર્ગે જાય છે. ૧.

સગુણો નિર્ગુણો વાઙ્મિ, પુત્રોઽર્હઃ પિતૃસમ્પદામ્ ।

સગુણઃ સ્યાદ્યદિ તદા, પુણ્યં હિ પિતુરુજ્જ્વલમ્ ॥ ૨ ॥

ત્રિષષ્ટિઠ, પર્વ ૧૦, સર્ગ ૧૨, શ્લોક ૧૧૧.

પુત્ર શુભવાન હોય કે નિર્ગુણી હોય તો પણ તે પિતાની સંપદાને લાયક હોય છે—પિતાની સંપત્તિનો લોકતા હોય છે, તેમાં પણ જો તે પુત્ર શુભવાન હોય તો તે પિતાનું ઉજ્જ્વળ પુણ્ય જાણવું. ૨.

સુપુત્ર પ્રશંસા:—

એકેનાઽપિ સુપુત્રેણ, સિંહી સ્વપિતિ નિર્મયમ્ ।

સહૈવ દશમિઃ પુત્રૈર્મારં વ્રહ્મતિ ગર્દભી ॥ ૩ ॥

ચાણક્યનીતિ, અઠ ૧૩, શ્લોક ૪.

એક જ સુપુત્ર હોવાથી સિંહણ લય રહિત સુખે સૂવે છે, (તેના ઉદરનિર્વાહની તેને ચિંતા નથી.) અને ગધેડી દશ પુત્રો સહિત નિરંતર ભાર વહન કર્યા કરે છે. (તે પણુ તેની નિર્વાહાદિકની ચિંતા દૂર થતી નથી.) ૩.

भारं वोढुं क्षमे पुत्रे, निराभारः पिता ननु ।

बालेऽपि हि सुते हन्त, सिंही स्वपिति निर्भया ॥ ४ ॥

ત્રિષષ્ટિ૦, પર્વ ૨, સર્ગ ૧, શ્લોક ૧૮૯

પુત્ર ગૃહભાર ઉપાડવામાં સમર્થ થાય ત્યારે પિતા ભાર રહિત થાય છે. જેમકે સિંહણ પોતાનો પુત્ર બાળક છતાં પણ લય રહિત સૂઈ રહે છે. ૪.

किं जातैर्बहुभिः करोति हरिणी पुत्रैरकार्यक्षमैः,

पर्ण वापि वनान्तरे प्रचलिते ये पान्ति भीतिं गताः ।

एकेनैव करीन्द्रदर्पदलनव्यापारबद्धस्पृहा,

सिंही दीर्घपराक्रमेण मनसा पुत्रेण गर्वायते ॥ ५ ॥

અન્યોક્તિમુક્તાવલી.

કાંઈ પણ કાર્ય કરી ન શકે તેવા ઘણા પુત્રોને હરિણી પ્રસવે છે તેમનાથી તે શું કરી શકે ? કેમકે તે પુત્રો તે વનમાં એક પાંદડું પણ બળકે કે તરત જ લય પામીને નાસી જાય છે; પરંતુ હાથીનો ગર્વ દળી નાંખવાના વ્યાપારમાં જેની દૃઢ-ધૃષ્ટિ હોય છે એવી સિંહણ મોટા પરાક્રમવાળા એક જ પુત્રવડે મનમાં ગવિષ્ઠ થાય છે. ૫.

ઉત્તમ પુત્ર:—

સંપદિ^{વિપદિ}યસ્ય ન હર્ષો વિપદિ વિષાદો રણે ચ ધીરત્વમ્ ।

તં ભુવનત્રયતિલકં, જનયતિ જનની સુતં વિરલમ્ ॥ ૬ ॥

હિતોપદેશ, મિત્રલાભ, શ્લો० ૮૧૬

સંપત્તિમાં જેને હર્ષ ન હોય, વિપત્તિમાં ખેદ ન હોય અને રણસંઘ્રામમાં ધીરતા હોય એવા ત્રણ ભુવનના તિલક સમાન કોઈક જ પુત્રને માતા પ્રસવે છે. ૬.

સ એવ રમ્યઃ પુત્રો યઃ, કુલમેવ નં કેવલમ્ ।

પિતુઃ કીર્તિં ચ ધર્મં ચ, ગુણાંશ્ચાપિ વિવર્ધયેત્ ॥ ૭ ॥

જે પુત્ર કેવળ કુળને વૃદ્ધિ પમાડે એટલું જ નહીં, પરંતુ પિતાની કીર્તિને, ધર્મને અને ગુણોને પણ વૃદ્ધિ પમાડે તે જ રમ્ય-શ્રેષ્ઠ-પુત્ર છે. ૭.

કુપુત્ર નિંદા:—

નિરુત્સાહં નિરાનન્દં, નિર્વીર્યમરિનન્દનમ્ ।

મા સ્સ સીમન્તિની કાચિજ્જનયેત્ પુત્રમીદશમ્ ॥ ૮ ॥

હિતોપદેશ, સુહૃદ્વેદ, શ્લો० ૭.

ઉત્સાહ રહિત, આનંદ રહિત, પરાક્રમ રહિત અને શત્રુને આનંદ પમાડે એવા પુત્રને કોઈ પણ સ્ત્રી જન્મ ન આપે (આવા પુત્ર કરતાં પુત્ર ન જ હોય તે સારું). ૮.

પુત્રથી જ સદ્ગતિ થતી નથી:—

વહુપુત્રા દુલી ગોધા, તામ્રચૂડસ્તથૈવ ચ ।

તેષાં ચ પ્રથમં સ્વર્ગઃ, પશ્ચાલ્લોકો ગમિષ્યતિ ॥ ૯ ॥

ઉત્તરાધ્યયનસૂત્રટીકા (કમલસંયમ), પૃ० ૨૭૩ *

(જો પુત્રવાળા જ સ્વર્ગે જતા હોય તો) કાચળી, ઘો અને કુકડાને ઘણા પુત્રો હોય છે, તેથી તેઓ પ્રથમ સ્વર્ગે જશે, અને ત્યારપછી બીજાં મનુષ્યો સ્વર્ગે જશે. ૯.

‘પુત્ર સાથેનું’ વર્તન:—

લાલયેત્ પञ्च वर्षाणि, दश वर्षाणि ताडयेत् ।

પ્રાપ્તે તુ ષોડશે વર્ષે, પુત્રે મિત્રત્વમાચરેત્ ॥ ૧૦ ॥

વૃદ્ધચાળક્યનીતિ, અ૦ ૩, શ્લોક ૧૮.

પુત્રનું પાંચ વર્ષ સુધી લાલનપાલન કરવું, ત્યારપછી લણાવવા માટે દશ વર્ષ સુધી તેને તાડન કરવું—અંકુશમાં રાખવો (કે જેથી ઉદ્ધત થાય નહીં), પછી જ્યારે સોળમું વર્ષ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે પુત્રના પર મિત્રલાવતું આચરણ કરવું—પુત્રને મિત્ર સમાન ગણવો. ૧૦.

लालनाद्ब्रह्मो दोषास्ताडनाद्ब्रह्मो गुणाः ।

તસાત્પુત્રં ચ શિષ્યં ચ, તાડયેન્ન તુ લાલયેત્ ॥ ૧૧ ॥

વૃદ્ધચાળક્યનીતિ, અ૦ ૨, શ્લોક ૧૨.

લાડ લડાવવાથી ઘણા દોષો થાય છે અને તાડન કરવાથી ઘણા ગુણો થાય છે, તેથી પુત્રને અને શિષ્યને તાડના કરવી યોગ્ય છે; પરંતુ તેને લાડ લડાવવા યોગ્ય નથી. ૧૧.

બન્ધુ (૩૯)

સાથો બંધુ:—

યં દૃષ્ટ્વા વર્ધતે સ્નેહઃ, ક્રોધશ્ચ પરિહીયતે ।

સ વિજ્ઞેયો મનુષ્યેણ, એષ મે પૂર્વબાન્ધવઃ ॥ ૧ ॥

સૂક્તમુક્તાવલિ, પૃ૦ ૨૨૯, શ્લો૦ ૨૯. (હી. હં)*

જેને જોવાથી સ્નેહ વધે અને ક્રોધ નાશ પામે તેને મનુષ્યે ‘ આ મારો પૂર્વનો બાંધવ છે ’ એમ જાણવો. ૧.

બંધુની ફરજ:—

આતુરે વ્યસને પ્રાપ્તે, દુર્મિક્ષે શત્રુસંકટે ।

રાજદ્વારે સ્મશાને ચ, યસ્તિષ્ઠતિ સ બાન્ધવઃ ॥ ૨ ॥

વૃદ્ધવાળક્યનીતિ, અ૦ ૧, શ્લો૦ ૧૨.

વ્યાધિ, કષ્ટ, દુકાળ અને શત્રુનું સંકટ પ્રાપ્ત થયું હોય ત્યારે તથા રાજદ્વારમાં અને સ્મશાનમાં જરૂર પડે ત્યારે જે સહાયકારક થઈને પાસે જિલો રહે તે જ બાંધવ કહેવાય છે. ૨.

ગૃહસ્થ (૪૦)

ગૃહસ્થાશ્રમ મહિમા:—

સાનન્દં સદનં સુતાશ્ચ સુધિયઃ કાન્તા ન દુર્માષિણી,
સન્મિત્રં સધનં સ્વયોષિતિ રતિશ્ચાજ્ઞાપરાઃ સેવકાઃ ।

આતિથ્યં જિનપૂજનં પ્રતિદિનં મિષ્ટાન્નપાનં ગૃહે,
સાધોઃ સજ્જમુપાસતે હિ સતતં ધન્યો ગૃહસ્થાશ્રમઃ ॥ ૧ ॥

વૃદ્ધચાળક્યનીતિ, અ૦ ૧૧, શ્લોક ૧.

આનંદવાળું ઘર, બુદ્ધિમાન પુત્રો, મધુર વચન બોલ-
નારી સ્ત્રી, ધનવાળા સારા મિત્રો, પોતાની સ્ત્રીને વિષે જ
પ્રીતિ, આજ્ઞાને માનનારા સેવકો, અતિથિનો સત્કાર, જિને-
શ્વરની પૂજા, ઘરમાં હમેશાં મિષ્ટ અન્નપાન, તથા નિરંતર
સાધુના સંગની સેવાઃ (આ સર્વે ગૃહસ્થાશ્રમને વિષે હોય
છે, તેથી) તે ગૃહસ્થાશ્રમ ધન્ય છે—શ્રેષ્ઠ છે. ૧.

સાચો ગૃહસ્થ:—

ગૃહસ્થસ્તુ દયાયુક્તો ધર્મમેવાડ્ઞુચિન્તયેત્ ।

પૌષ્યવર્ગાર્થસિદ્ધ્યર્થ, ન્યાયવર્તી સ બુદ્ધિમાન્ ॥ ૨ ॥

પારાશરસ્મૃતિ, અ૦ ૧૨, શ્લોક ૪૨.

બુદ્ધિવાળો ગૃહસ્થ તેને કહેવો જોઈએ જે દયાવાળો હોય,

ધર્મનું જ ચિંતન કરતો હોય અને નોકરવર્ગની અર્થસિદ્ધિ માટે ખ્યાલ રાખતો હોય તથા ન્યાયપૂર્વક વર્તાવ કરનારો હોય. ૨.

ગૃહસ્થનું સુખ:—

यदि रामा यदि च रमा, यदि तनयो विनयधीगुणोपेतः ।

तनये तनयोत्पत्तिः, सुरवरनगरे किमाधिक्यम् ? ॥ ૩ ॥

જો સારી ભાર્યા હોય, પુષ્કળ ધન હોય, વિનય, બુદ્ધિ અને ગુણે કરીને સહિત એવો પુત્ર હોય, તથા પુત્રને પણ પુત્રની ઉત્પત્તિ હોય—છોકરાને ઘેર છોકરા હોય, તો શ્રેષ્ઠ દેવના નગરમાં—સ્વર્ગમાં આનાથી બીજું શું અધિક છે ? સ્વર્ગ કરતાં પણ આ સુખ અધિક છે. ૩.

ગૃહસ્થની-ફરજ:—

दया दानं दमो देवपूजा भक्तिर्गुरौ क्षमा ।

सत्यं शौचं तपोऽस्तेयं, धर्मोऽयं गृहमेधिनाम् ॥ ૪ ॥

વિવેકવિલાસ, ઉલ્લાસ ૩, શ્લોક ૫.

દયા, દાન, ઇન્દ્રિયોનું દમન, દેવપૂજા, ગુરુભક્તિ, ક્ષમા, સત્ય, શૌચ—પવિત્રતા, તપ અને અચોર્ય: આ સર્વ ગૃહસ્થાશ્રમીઓનો ધર્મ છે. ૪.

अहिंसा सत्यवचनं, सर्वभूतानुकम्पनम् ।

शमो दानं यथाशक्ति, गार्हस्थ्यो धर्म उच्यते ॥ ૫ ॥

પરદારેષ્વસંસર્ગો ધર્મસ્ત્રીપરિરક્ષણમ્ ।

अदत्तादानविरमो मधुमांसविवर्जनम् ॥ ૬ ॥

एष पञ्चविधो धर्मो बहुशाखः सुखोदयः ।

देहिभिर्देहपरमैः कर्त्तव्यो देहसम्भवः ॥ ७ ॥

અહિંસા-હિંસાનો ત્યાગ, સત્ય વચન, સર્વ પ્રાણીઓ પર દયા, ઇન્દ્રિયનિગ્રહ અને યથાશક્તિ દાન એ ગૃહસ્થનો ધર્મ કહેવાય છે.

પરસ્ત્રીનો ત્યાગ, પોતાની સ્ત્રીનું સંરક્ષણ, અદત્ત વસ્તુનો સર્વથા ત્યાગ, મધુ-મદિરા અને માંસનો ત્યાગ : આ પાંચ પ્રકારનો ધર્મ બહુ વિસ્તારવાળો અને સુખદાયક છે, માટે પોતાના દેહને ઉત્તમ માનનાર પ્રાણીઓએ દેહથી કરવા યોગ્ય ઉપયુક્ત ધર્મ અવશ્ય કરવો જોઈએ. ૫, ૬, ૭.

गृहस्थना गुणः—

गुरुभक्तो भृत्यपोषी, दयावाननसूयकः ।

नित्यजापी च होमी च, सत्यवादी जितेन्द्रियः ॥ ८ ॥

स्वदारे यस्य सन्तोषः, परदारनिर्वर्तनम् ।

अपवादं न कुर्वीत, तस्य तीर्थफलं गृहे ॥ ९ ॥

परदारान् परद्रव्यं, हरते यो दिने दिने ।

सर्वतीर्थाभिषेकेण, तस्य पापं न नश्यति ॥ १० ॥

वेदव्याસस्मૃતિ, અ. ૪, શ્લોક ૩, ૪, ૫.

જે ગુરુજન પર ભક્તિવાળો હોય, ચારકનું પોષણ કરનાર હોય, દયાવાળો, ઈર્ષ્યા રહિત, નિત્ય જપ કરનાર, હોમ કરનાર, સત્યવાદી અને જિતેન્દ્રિય હોય, જેને પોતાની સ્ત્રીને વિષે સંતોષ હોય, જે પરસ્ત્રીનો ત્યાગી હોય, અને જે કોઈની

નિંદા કરતો ન હોય તેને ઘેર બેઠાં જ તીર્થનું કૃણ મળે છે. જે માણસ પરસ્ત્રી અને પરધનનું હરણ કરતો હોય તેનું પાપ સર્વ તીર્થના સ્નાનવડે પણ નાશ પામતું નથી. ૮, ૯, ૧૦.

દયા લજ્જા ક્ષમા શ્રદ્ધા, પ્રજ્ઞા ત્યાગઃ કૃતજ્ઞતા ।

एते यस्य गुणाः सन्ति, गृहस्थो मुख्य उच्यते ॥ ११ ॥

દત્તસ્મૃતિ, અ० ૨, શ્લો० ૬૭.

દયા, લજ્જા, ક્ષમા, શ્રદ્ધા, બુદ્ધિ, દાન અને કૃતજ્ઞતા—કરેલા કાર્યની કદરઃ આટલા ગુણો જેનામાં હોય તે મુખ્ય-ઉત્તમ ગૃહસ્થ કહેવાય છે. ૧૧.

[શ્રાવક]

શ્રાવકપણાનો મહિમા:—

जिनो देवः कृपा धर्मो गुरवो यत्र साधवः ।

श्रावकत्वाय कस्तस्मै, न श्लाघेताविमूढधीः ? ॥ १२ ॥

યોગજાલ્મ, પૃ० ૨૬૯, શ્લો० ૧૪૦. (પ્ર. સ.)

જે શ્રાવકપણામાં રાગદ્રેષ રહિત જિનેશ્વર દેવ છે, દયા-મૂળ ધર્મ છે અને ક્ષમાદિક દશ પ્રકારને ધારણ કરનારા સાધુઓ ગુરુ છે તે શ્રાવકપણાને કોણ સારી બુદ્ધિવાળો ન વખાણે ? ૧૨

ચૌદ પ્રકારના શ્રાવક:—

मृत-चालिणी-महिष-हंस-शुक्रस्वभावा

मार्जार-कङ्क-मशकाज-जलकतुल्याः

સચ્છિદ્રકુમ્ભ-પશુ-સર્પ-ગિલોપમાના-

સ્તે શ્રાવકા મુવિ ચતુર્દશધા ભવન્તિ ॥ ૧૩ ॥

મડદુ, ચાળણી, પાડો, હંસ અને પોપટની જેવા સ્વભાવવાળા, બિલાડો, કંકપક્ષી, મચ્છર, બકરો અને જળોની સરખા, તથા છિદ્ર સહિત ઘડો, પશુ, સર્પ અને મત્સ્યની ઉપમાવાળા: આ રીતે આ જગતમાં ચૌદ પ્રકારના શ્રાવકો હોય છે. ૧૩.

શ્રાવક શબ્દનો અર્થ:—

શ્રદ્ધાલુતાં શ્રાતિ પદાર્થચિન્તનાત,

ધનાનિ પાત્રેષુ વપત્યનારતમ્ ।

કિરત્યપુણ્યાનિ સુસાધુસેવના-

દત્તોઽપિ તં શ્રાવકમાહુરુત્તમાઃ ॥ ૧૪ ॥

શ્રાદ્ધવિધિ, પૃ૦ ૩૩, શ્લો૦ ૩૦. (આત્મા. સ.)

જીવાદિક પદાર્થોનું ચિંતવન કરવાથી શ્રદ્ધાને ઉત્પન્ન કરે છે, નિરંતર સુપાત્રને વિષે ધનને વાવે છે—વાપરે છે અને ઉત્તમ સાધુઓની સેવા કરવાથી પાપકર્મનો નાશ કરે છે. આ કારણથી પણ ઉત્તમ પુરુષો તેને શ્રાવક કહે છે. (શ્રાતિમાંથી શ્રા, વપતિમાંથી વ અને કિરતિમાંથી ક લઈને શ્રાવક શબ્દ બનાવ્યો છે.) ૧૪.

શ્રવન્તિ यस્ય પાપાનિ, પૂર્વબદ્ધાન્યનેકશઃ ।

આવૃત્તશ્ચ વ્રતૈર્નિત્યં, શ્રાવકઃ સોઽભિધીયતે ॥ ૧૫ ॥

શ્રાદ્ધગુણવિવરણ, પૃ૦ ૧, શ્લો૦ ૨.

જેના પૂર્વે બાંધાયેલાં અનેક પ્રકારનાં પાપો સર્વે છે-
નાશ પામે છે અને જે નિરંતર વ્રતોવડે વીંટાયેલો છે-વ્રત
સહિત છે તે શ્રાવક કહેવાય છે. ૧૫.

શ્રાવક કર્તવ્ય:—

પૂજાર્હતાં ગુરોઃ સેવા, સર્વજ્ઞવચસાં શ્રુતિઃ ।

પાત્રે દાનં સતાં સદ્ગઃ, ફલં મનુજજન્મનઃ ॥ ૧૬ ॥

સૂક્તરત્નાવલી, પૃ૦ ૪૬, શ્લોક ૪૭, (આત્મા સ.)

અરિહંતની પૂજા કરવી, ગુરુની સેવા કરવી, સર્વજ્ઞના
વચનનું શ્રવણ કરવું, પાત્રને વિષે દાન દેવું અને સત્પુરુ-
ષનો સંગ કરવો: આ સર્વ મનુષ્ય જન્મનું ફળ છે. ૧૬.

ગુરુશુશ્રૂષયા જન્મ, ચિત્તં સદ્ધ્યાનચિન્તયા ।

શ્રુતં યમશમે યાતિ, વિનિયોગં સ પુણ્યભાક્ ॥ ૧૭ ॥

તત્ત્વામૃત, શ્લોક ૧૯.

જેનો જન્મ ગુરુની સેવામાં ઉપયોગી થાય છે, જેનું
ચિત્ત શુભ ધ્યાનમાં ઉપયોગી થાય છે અને જેનું જ્ઞાન યમ
અને શમતામાં ઉપયોગી થાય છે તે મનુષ્ય પુણ્યશાળી છે. ૧૭.

ત્રૈકાલ્યં જિનવન્દનં પ્રતિદિનં સદ્ગ્વસ્ય સમ્માનનં,

સ્વાધ્યાયો ગુરુસેવનં ચ ત્રિધિના દાનં તથાઽઽવશ્યકમ્ ।

શક્ત્યા ચ વ્રતપાલનં વ્રતપો જ્ઞાનસ્ય પાઠસ્તથા,

સૈષ શ્રાવકપુદ્ગલસ્ય કથિતો ધર્મો જિનેન્દ્રાગમે ॥ ૧૮ ॥

ઉપદેશતરંગિણો, પૃ૦ ૨૨૫, (ય. વિ ગ્રં.)*

હમેશાં ત્રણ કાળ જિનેશ્વરનું વદન-પૂજન કરવું, ચતુ-

વિંધ-સંઘનું સન્માન કરવું, સ્વાધ્યાય (સજ્જાત્યાધ્યાન) કરવો, શુરુની સેવા કરવી, વિધિપૂર્વક દાન દેવું, તથા આવશ્યક (પ્રતિક્રમણ) કરવું, શક્તિ પ્રમાણે વ્રતનું પાલન કરવું, શ્રેષ્ઠ તપ કરવો, તથા જ્ઞાનનો પાઠ-નવું જ્ઞાન લાભવું: આ સર્વ જિનેશ્વરના આગમમાં ઉત્તમ શ્રાવકનો ધર્મ કહેલો છે. ૧૮.

નિદ્રાન્તે પરમેષ્ઠિસંસ્મૃતિરથો દેવાર્ચનાવ્યાપૃતિઃ,

સાધુભ્યઃ પ્રણતિઃ પ્રમાદવિરતિઃ સિદ્ધાન્તતત્ત્વશ્રુતિઃ ।

સર્વસ્થોપકૃતિઃ શુચિવ્યવહૃતિઃ સત્પાત્રદાને રતિઃ,

શ્રેયો નિર્મલધર્મકર્મનિરતિઃ શ્લાઘ્યા નરાણાં સ્થિતિઃ ॥૧૯॥

સૂક્તમુક્તાવલી, પૃ૦ ૩, શ્લોક ૩૭ (દે. લા.)*

નિદ્રાને અંતે-પ્રાતઃકાળે ઉઠીને પંચપરમેષ્ઠિનું સ્મરણ કરવું, ત્યારપછી જિનેશ્વર દેવની પૂજાનો વ્યાપાર કરવો, પછી સાધુને વંદના કરવી, પ્રમાદનો ત્યાગ કરવો, સિદ્ધાંતના તત્ત્વનું શ્રવણ કરવું, સર્વ પ્રાણીઓ ઉપર ઉપકાર કરવો, પવિત્ર (ન્યાયયુક્ત) વેપાર કરવો, સત્પાત્રને દાન આપવામાં પ્રીતિ રાખતી એટલે સુપાત્રને દાન આપવું, તથા કલ્યાણકારક નિર્મળ (નિર્દોષ) ધર્મકર્મમાં તત્પર રહેવું: આવા પ્રકારની મનુષ્યોની સ્થિતિ વખાણવા લાયક છે. શ્રાવકે હુમેશાં આ પ્રમાણે અનુક્રમે કરવાનું છે. ૧૯.

કર્તવ્યં જિનવન્દનં વિધિપરૈર્હૃષોલ્લસન્માનસૈઃ,

સત્ચારિત્રવિમ્બાષિતાઃ પ્રતિદિનં સેવ્યાઃ સદા સાધવઃ ।

શ્રોતવ્યં ચ દિને દિને જિનવચો મિથ્યાત્વનિર્નાશનં,
દાનાદૌ વ્રતપાલને ચ સતતં કાર્યા રતિઃ શ્રાવકૈઃ ॥૨૦॥

ઉપદેશતરક્ષિણી, પૃ૦ ૨૩૧. (ચ વિ. ગ્રં.)

શાસ્ત્રમાં કહેલ વિધિ પ્રમાણે વર્તવામાં તત્પર અને
મનમાં હર્ષથી ઉલ્લાસ પામતા એવા શ્રાવકોએ હુમેશાં જિને-
શ્વરનું વંદન કરવું અર્થાત્ મનના હર્ષપૂર્વક વિધિથી વંદન
કરવું, ઉત્તમ ચારિત્રથી શોભતા સાધુઓની હુમેશાં સેવા
કરવી, હુમેશાં મિથ્યાત્વનો નાશ કરનાર જિનેશ્વરનું વચન
(શાસ્ત્ર) સાંભળવું, તથા દાનાદિકમાં અને વ્રત પાળવામાં
નિરંતર પ્રીતિ કરવી-યત્ન કરવો. ૨૦.

બ્રાહ્મે મુહૂર્તે ઉત્તિષ્ઠેત્, પરમેષ્ઠિસ્તુતિં પઠન્ ।

કિંધર્મા કિંકુલશ્ચાસ્મિ, કિંવ્રતોઽસ્મીતિ ચ સ્મરન્ ॥ ૨૧ ॥

યોગશાસ્ત્ર, પૃ૦ ૨૧૦, સ્લો૦ ૧૨૨. (પ્ર. સ.)

શ્રાવકે પ્રાતઃકાળમાં બ્રાહ્મ મુહૂર્તે એટલે ચાર ઘડી
રાત્રિ બાકી હોય તે વખતે પંચપરમેષ્ઠીની સ્તુતિ કરતાં
ઉભા થવું એટલે જાગીને તરત પંચપરમેષ્ઠીનું સ્મરણ કરવું.
પછી મારો કયો ધર્મ છે ? મારું કયું કુળ છે ? મારે શું
વ્રત છે ? તેનું સ્મરણ કરવું. ૨૧.

તતો ગુરુણામભ્યર્ણે, - પ્રતિપત્તિપુરઃસરમ્ ।

વિદધીત વિશુદ્ધાત્મા, પ્રત્યાગ્ધ્યાનં પ્રકાશનમ્ ॥ ૨૨ ॥

—ત્યારપછી ગુરુની પાસે વિનયપૂર્વક શુદ્ધ મનવાળા શ્રાવકે પ્રગટ રીતે પચ્ચઝખાણુ ગ્રહણ કરવું. ૨૨.

શ્રાવકનું ભોજન—

અર્હદ્ભ્યઃ પ્રથમં નિવેદ્ય સકલં સત્સાધુવર્ગાય ચ,
પ્રાપ્તાય પ્રવિભાગતઃ સુવિધિના દત્ત્વા યથાશક્તિતઃ ।

દેશાયાતમધર્મચારિભિરલં સાર્થ ચ કાલે સ્વયં,

મુઙ્ગીતેતિ સુમોજનં ગૃહવતાં પુણ્યં જિનૈર્માર્ષિતમ્ ॥૨૩॥

પ્રથમ રાંધેલી સર્વ વસ્તુ જિનેશ્વરની પાસે નૈવેદ્યરૂપ કરીને, પછી ગોચરીને માટે ઘેર આવેલા ઉત્તમ સાધુવર્ગને શક્તિ પ્રમાણે વિધિપૂર્વક અતિથિસંવિભાગ કરીને (દાન હર્ષને) ત્યારપછી પરદેશથી આવેલા સાધર્મિકાની સાથે ભોજન સમયે પોતે ભોજન કરવું. આ પ્રમાણે ગૃહસ્થીઓનું સુભોજન પુણ્યરૂપ થાય છે એમ જિનેશ્વરેએ કહ્યું છે. ૨૩.

માર્ગાનુસારીના પાંત્રીશ ગુણ —

ન્યાયસમ્પન્નવિભવઃ, શિષ્ટાચારપ્રશંસકઃ ।

કુલશીલસમૈઃ સાર્થ, કૃતોદ્વાહોઽન્યગોત્રજૈઃ ॥ ૨૪ ॥

પાપમીરુઃ પ્રસિદ્ધં ચ, દેશાચારં સમાચરન્ ।

અવર્ણવાદી ન ક્વાપિ, રાજાદિષુ વિશેષતઃ ॥ ૨૫ ॥

અનતિવ્યક્તગુપ્તે ચ, સ્થાને સુપ્રાતિવેદિકે ।

અનેકનિર્ગમદ્વારવિવર્જિતનિકેતનઃ ॥ ૨૬ ॥

કૃતસદ્ગઃ સદાચારૈર્માતાપિત્રોશ્ચ પૂજકઃ ।

ત્યજન્નુપપ્લુતં સ્થાનમગ્રવૃત્તશ્ચ ગર્હિતે ॥ ૨૭ ॥

વ્યયમાયોચિતં કુર્વન્, વેષં વિત્તાનુસારતઃ ।

અષ્ટભિર્ધીગુણૈર્યુક્તઃ, શૃણ્વાનો ધર્મમન્ત્રહમ્ ॥ ૨૮ ॥

અજીર્ણે ભોજનત્યાગી, કાલે ભોક્તા ચ સાત્મ્યતઃ ।

અન્યોઽન્યાપ્રતિબન્ધેન, ત્રિવર્ગમપિ સાધયેત્ ॥ ૨૯ ॥

યથાવદતિથૌ સાધૌ, દીને ચ પ્રતિપત્તિકૃત્ ।

સદાઽનભિનિવિષ્ટશ્ચ, પક્ષપાતી ગુણેષુ ચ ॥ ૩૦ ॥

અદેશાકાલયોશ્ચર્યાં, ત્યજન્ જાનન્ બલાબલમ્ ।

વૃત્તસ્થજ્ઞાનવૃદ્ધાનાં, પૂજકઃ પોષ્યપોષકઃ ॥ ૩૧ ॥

દીર્ઘદર્શી વિશેષતઃ, કૃતજ્ઞો લોકવલ્લભઃ ।

સલ્લજ્ઞઃ સદયઃ સૌમ્યઃ, પરોપકૃતિકર્મઠઃ ॥ ૩૨ ॥

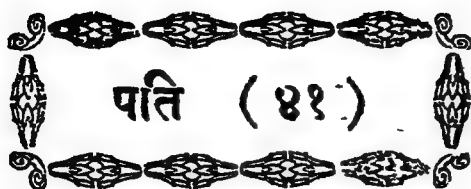
અન્તરજ્ઞારિષ્ઢ્વર્ગપરિહારપરાયણઃ ।

વશીકૃતેન્દ્રિયગ્રામો ગૃહિધર્માય કલ્પતે ॥ ૩૩ ॥

યોગશાસ્ત્ર, પૃષ્ઠ ૧૦, શ્લોક ૪૭ થી ૫૬. (પ્ર. સ.)

(૧) ન્યાયથી ધન ઉપાર્જન કરનાર હોય, ઉત્તમ પુરુષોના આચારની પ્રશંસા કરનાર હોય, (૩) તથા અન્ય ગોત્રમાં ઉત્પન્ન થયેલા સમાન કુળ અને શીત્રવાળાની સાથે વિવાહ કરનાર હોય, (૪) પાપકર્મથી ભય પામતો હોય, (૫) પ્રસિદ્ધ એવા દેશના આચારનું પાલન કરતો હોય, (૬) કોઈનો અવર્ણુવાદ બોલતો ન હોય અને રાજા વગેરેનો વિશેષ કરીને અવર્ણુવાદ બોલતો ન હોય, (૭) અત્યંત પ્રગટ નહીં અને અત્યંત ગુપ્ત નહીં એવા તથા સારા પાકોશવાળા સ્થાનને વિષે નીકળવાના તથા પ્રવેશ કરવાના અનેક દ્વાર ન હોય એવું ઘર કરીને તેમાં રહેનાર શ્રાવક હોય, (૮) નિરંતર સારા આચરણવાળા પુરુષોનો સંગ કરનારો હોય, (૯) માતાપિતાની પૂજા કરનાર હોય, (૧૦) ઉપદ્રવવાળા સ્થાનનો ત્યાગ કરનાર હોય, (૧૧) લોક અને શાસ્ત્રમાં નિંદેલા કર્મ કરવામાં તેની

પ્રવૃત્તિ ન હોય, (૧૨) આવકના પ્રમાણમાં ખર્ચ કરનાર હોય,
 (૧૩) ધનને અનુસારે પહેરવેશ રાખે, (૧૪) આઠ પ્રકારના
 બુદ્ધિના ગુણે કરીને સહિત હોય, (૧૫) નિરંતર ધર્મનું શ્રવણ
 કરતો હોય, (૧૬) અજીર્ણ થયું હોય તે વખતે ભોજનનો
 ત્યાગ કરે, (૧૭) સમય પ્રમાણે આત્માને હિતકારક ભોજન કરે,
 (૧૮) પરસ્પર પીડા-ખાંધા ઉત્પન્ન ન થાય તેવી રીતે ધર્મ,
 અર્થ અને કામ એ ત્રણ વર્ગને પણ સાધે, (૧૯) યોગ્યતા
 પ્રમાણે અને શક્તિ પ્રમાણે અતિથિને વિષે, (૨૦) સાધુને
 વિષે અને દીન વગેરે જનને વિષે ભક્તિ કરનાર હોય, (૨૧)
 કદી પણ કદાચહી હોય નહીં-ગુણોને વિષે જ પક્ષપાત
 કરનાર હોય, (૨૨) અયોગ્ય દેશ અને અયોગ્ય કાળને વિષે ચર્ચા
 (ચાલવા)નો ત્યાગ કરે, (૨૩) પોતાના અને પરના બળ
 અને અબળને જાણનાર હોય, (૨૪) સારા આચારમાં વર્ત-
 નાર અને જ્ઞાનવડે મોટા એવા સાધર્મીઓની પૂજા કરનાર
 હોય, (૨૫) કુટુંબ તથા સેવકવર્ગનું પોષણ કરનાર હોય,
 (૨૬) દીર્ઘદર્શી એટલે ભવિષ્યમાં શું થશે તેનો વિચાર
 કરનાર હોય, (૨૭) વિશેષજ્ઞ એટલે કૃત્ય, અકૃત્ય, પોતાના
 અને પર વગેરેના તક્રાવતને જાણનાર હોય, (૨૮) કરેલા
 કાર્યને જાણનાર હોય, (૨૯) લોકને પ્રિય હોય, (૩૦) લજ્જા-
 વાળો, (૩૧) દયાવાળો, (૩૨) શાંત સ્વભાવવાળો અને (૩૩)
 પરોપકાર કરવામાં તત્પર હોય, (૩૪) (ક્રોધ, માન, માયા,
 લોભ, રાગ અને દ્વેષ એ) છ આભ્યંતર શત્રુઓના સમૂહનો નાશ
 કરવામાં તત્પર હોય તથા (૩૫) ઈંદ્રિયોના સમૂહને વશ
 કરનાર હોય એવો શ્રાવક ગૃહસ્થધર્મ અંગીકાર કરવાને લાયક
 છે. ૨૪, ૨૫, ૨૬, ૨૭, ૨૮, ૨૯, ૩૦, ૩૧, ૩૨, ૩૩.

પતિ-મહિમા:—

પતિર્માર્યાપરો ધર્મઃ, પતિરેવ હિ દૈવતમ્ ।

પતિરેવ પરો બન્ધુઃ, પતિરેવ પરા ગતિઃ ॥ ૧ ॥

ઈતિહાસસમુચ્ચય, અ૦ ૬, શ્લોક ૨૬.

નારીને પોતાનો પતિ જ શ્રેષ્ઠ ધર્મ છે, પતિ જ દૈવત-
રૂપ છે, પતિ જ ઉત્તમ બંધુ (સગાસગંધી) છે અને પતિ
જ ઉત્તમ ગતિ છે. ૧.

પતિના ગુણ:—

કુલં ચ શીલં ચ સનાથતા ચ,

વિત્તં ચ વિદ્યા ચ વપુર્વયશ્ચ ।

एतान् गुणान् सप्त निरीक्ष्य देया,

ततः परं भाग्यवशा हि कन्या ॥ ૨ ॥

ધર્મકલ્પદ્રુમ, પૃ૦ ૫૨, શ્લોક ૧૦, (પ્ર. સ.)*

સારું કુળ, સારું શીલ (સદાચાર), નાથસહિતપણું
(પિતા વગેરે હોય તેવાપણું), ધન, વિદ્યા, શરીર અને
ઉન્મરઃ આ સાત ગુણો વરને વિષે જોધને કન્યા આપવી.
ત્યારપછી કન્યા પોતાના ભાગ્યને આધીન છે. (એટલે કે
સાત ગુણો જોધને આપ્યા છતાં પાછળથી કન્યા દુઃખી થાય

તેમાં કન્યાના પિતાદિકનો દોષ નથી. કન્યાના લાગ્યનો દોષ છે એમ જાણવું.) ૨.

વપુર્વશો વયો વિત્તં, વિદ્યાવિધિવિદગ્ધતા ।

વિવેકો વિનયશ્ચેતિ, વરે સપ્ત ગુણા અમી ॥ ૩ ॥

સારું શરીર, ઉત્તમ વંશ, યુવાન વય, ધન, વિદ્યાની વિધિમાં ચતુરાઈ (અથવા વિદ્યામાં અને કાર્ય કરવામાં ચતુરાઈ); વિવેક અને વિનય આ સાત ગુણો વરને વિષે જોવા જોઈએ. (અથવા વર એટલે ઉત્તમ પુરુષને વિષે આ સાત ગુણ રહેલા હોય છે એવો પણ સામાન્ય અર્થ થઈ શકે છે.) ૩.

પતિસેવા-ક્રમ:—

ન વ્રતૈર્નોપવાસૈશ્ચ, ધર્મેણ વિવિધેન ચ ।

નારી સ્વર્ગમવાપ્નોતિ; પ્રાપ્નોતિ પતિપૂજનાત્ ॥ ૪ ॥

શક્તિસ્મૃતિ, અં ૬, સ્તો ૮

સ્ત્રીઓ વ્રત કરવાથી, ઉપવાસોવડે કે વિવિધ પ્રકારની ધર્મક્રિયાવડે સ્વર્ગને પામતી નથી; માત્ર એક પતિની જ સેવા કરવાથી સ્વર્ગને પામે છે. (અહીં વ્રત એટલે યમ-નિયમ જાણવાં).-૪.

ન સા માર્યેતિ વક્તવ્યા, યસ્યા ભર્તા ન તુષ્યતિ ।

તુષ્ટે ભર્તારિ નારીણાં, સન્તુષ્ટાઃ સર્વદેવતાઃ ॥ ૫ ॥

હિતોપદેશ, મિત્રલાભ, સ્તો ૧૭.

જો સ્ત્રીનો પતિ (-તેનાથી) પ્રસન્ન ન થતો હોય તેને પત્ની ન કહેવી, કેમકે જો પતિ પ્રસન્ન થાય તો (તે સ્ત્રી ઉપર) બધા દેવતા તુષ્ટમાન થયા સમજવા. ૫.

પત્ની (૪૨)

પત્ની-મહિમા:—

નાસ્તિ માર્યાસમો બન્ધુર્નાસ્તિ માર્યાસમઃ સંઘાં ।

નાસ્તિ માર્યાસમં લોકે, નરસ્યાર્ત્તસ્ય મેષજમ્ ॥ ૧ ॥

ઇતિહાસસમુચ્ચય, અ૦૮, શ્લો૦ ૩૬.

આ જગતમાં પીડા પામતા પુરુષને ભાર્યા સમાન બીજો કોઈ બંધુ નથી, ભાર્યા સમાન બીજો કોઈ મિત્ર નથી અને ભાર્યા સમાન બીજું કોઈ ઔષધ નથી. ૧.

વિના પ્રિયાં કો ગૃહમાગતાનાં, પ્રાઘ્વર્ણકાનાં મુનિસત્તમાનામ્ ।

કરોતિ પૂજાપ્રતિપત્તિમન્યઃ, કથં ચ શોભાં લભતે મનુષ્યઃ? ॥૨॥

કલ્પસૂત્રસુવોદિકા, વ્યાખ્યાન ૭, પૃ૦ ૨૧૩. (આત્મા. સ)

પોતાને ઘેર અતિથિરૂપે આવેલા ઉત્તમ મુનિઓની પૂજાને તથા સત્કારને સ્ત્રી વિના બીજો કોણ કરે ? અને પુરુષ પણ તેના વિના શી રીતે શોભા પામે ? (માટે ગૃહસ્થીઓને આવાં ધાર્મિક કાર્યો માટે સ્ત્રીની આવશ્યકતા છે.) ૨.

પત્નીના ગુણ:—

પુત્રસૂઃ પાકકુશલા, પવિત્રા ચ પતિવ્રતા ।

પદ્માક્ષી પશ્વપૈર્નારી, મુવિ સંયાતિ ગોરવમ્ ॥ ૩ ॥

પુત્રને પ્રસવનારી, પાકમાં કુશળ-રસોઈમાં નિપુણ, પવિત્ર

આચરણવાળી, પતિવ્રતા અને પદ્માક્ષી-ક્રમળ જેવાં નેત્ર-
વાળી: આ પાંચ પકારવડે સ્ત્રી પૃથ્વી પર ગૌરવપણું પામે છે. ૩.

कार्येषु मन्त्री करणेषु दासी,

भोज्येषु माता शयनेषु रम्भा ।

धर्मानुकूला क्षमया धरित्री,

भार्या च षाड्गुण्यवतीह दुर्लभा ॥ ૪ ॥

મોટા કામકાજમાં મંત્રી જેવી, કામકાજ કરવામાં દાસી
જેવી, ભોજન કરાવવામાં માતા જેવી, શયનને વિષે રંભા
અપ્સરા જેવી, ધર્મકાર્યમાં અનુકૂળતા વાળી અને ક્ષમાને વિષે
પૃથ્વી જેવી: આ છ ગુણવાળી ભાર્યા પ્રાપ્ત થવી દુર્લભ છે. ૪.

अनुकूलं विमलाङ्गी कुलजां कुशलं सुशीलसम्पन्नाम् ।

पञ्चलकारां भार्या, पुरुषः पुण्योदयाल्लभते ॥ ૫ ॥

અનુકૂળ આચરણ કરનારી, નિર્મળ અંગવાળી, ઉત્તમ
કુળમાં જન્મેલી, કુશળતાવાળી અને ઉત્તમ શીલવાળી: આવા
પાંચ લકારવાળી ભાર્યાને પુણ્યના ઉદયથી જ પુરુષ પામે છે. ૫.

પત્ની-ધર્મ:—

अभ्युत्थानमुपागते गृहपतौ तद्भाषणे नम्रता,

तत्पादार्पितदृष्टिरासनविधौ तस्योपचर्या स्वयम् ।

भुक्ते भर्तरि भोजनं प्रकुरुते सुप्ते शयीत प्रिया,

प्राज्ञैः पुत्रि ! निवेदिताः कुलवध्वसिद्धान्तधर्मा अमी ॥ ૬ ॥

ધર્મકલ્પદ્રુમ, પૃ૦ ૭૬, શ્લોક ૪૦૦. (પ્ર. સ.)

હે પુત્રી ! જ્યારે ઘરઘણી-પતિ-ઘેર આવે ત્યારે ઉભા થવું, તે કાંઈ બોલે તે નમ્રતાથી માંભળી અંગીકાર કરવું, તેના પાદ ઉપર દષ્ટિ રાખવી, તેને બેસવા માટે પોતે જ આસન આપી સેવા કરવી, તે ભર્તાર ભોજન કરી રહે ત્યારપછી પોતે ભોજન કરવું અને તે સૂઈ જાય ત્યારપછી પોતે સૂવું; આ પ્રમાણે કુળવધૂના ધર્મી સિદ્ધાંતમાં કહેલા છે. ૬.

પત્ની : સાચો સહકારી:—

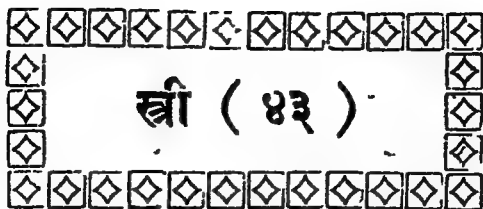
ધર્મકામાર્થકાર્યેષુ, માર્યા પુંસઃ સહાયિની ।

વિદેશગમને ચાસ્ય, સૈવ વિશ્વાસકારિણી ॥ ૭ ॥

इतिहाससमुच्चय, अ० ८, श्लो० ३३.

પુરુષને ધર્મ, અર્થ અને કામના કાર્યો સાધવામાં સ્ત્રી જ સહાયભૂત છે, અને પરદેશગમનમાં તે પુરુષને તે સ્ત્રી જ વિશ્વાસપાત્ર છે. ૭.

સ્ત્રી (૪૩)

સ્ત્રી મહિમા:—

અસ્મિન્નસારે સંસારે, સારં સારઙ્ગલોચના ।

યત્કુક્ષિપ્રભવા એત, વસ્તુપાલ ! ભવાદૃશાઃ ॥ ૧ ॥

અમરચન્દ્રસૂરિ.

આ અસાર સંસારમાં મૃગ સમાન નેત્રવાળી-સ્ત્રી સારભૂત છે, કેમકે હે વસ્તુપાળ ! જેની કુક્ષિથી આ તમારી જેવા મહાપુરુષો ઉત્પન્ન થાય છે. ૧.

અસારે खलु સંસારે, સારં સારઙ્ગલોચના ।

इति सञ्चिन्त्य वै शम्भुरर्धाङ्गे पार्वतीं दधौ ॥ ૨ ॥

યોગવાસિષ્ઠ, શ્લોક ૩૧.

આ અસાર સંસારમાં હરણના જેવા નેત્રવાળી સ્ત્રી જ સારભૂત છે, એમ વિચારીને મહાદેવે પોતાના અર્ધ અંગમ પાર્વતીને ધારણ કરી છે. ૨.

नित्यं स्नाता सुगन्धा च, नित्यं च प्रियवादिनी ।

अल्पभुङ् मितवक्त्री च, देवता सा न मानुषी ॥ ૩ ॥

હમેશાં ન્હાયેલી, સુગંધ શરીરવાળી, નિરંતર પ્રિય વચન બોલનારી, અલ્પ ભોજન કરનારી અને પરિમિત (કામ જેટલું જ) બોલનારી: આવી સ્ત્રી માનુષી નથી, પણ તે દેવીરૂપ જ છે. ૩.

સારી સ્ત્રીનાં લક્ષણુ:—

પીનોરુઃ પીનગણ્ડા લઘુસમદશના પદ્મનેત્રાન્તરક્ત્તા,

વિમ્વૌષ્ઠી તુઙ્ગનાસા ગજગતિગમના દક્ષિણાવર્તનાભિઃ ।

સ્નિગ્ધાઙ્ગી વૃત્તવક્ત્રા પૃથુમૃદુજવના સુસ્વરા ચારુકેશ,

ભર્તા તસ્યાઃ ક્ષિતીશો ભવતિ ચ સુમગા પુત્રમાતા ચ નારી ॥૪૦॥

ધર્મકલ્પદ્રુમ, પૃ૦ ૫૨, શ્લો૦ ૮૨. (પ્ર. સ)

જેના સાથળ જાડા હોય, જેના ગાંઠસ્થળ પુષ્ટ હોય,
જેને ઝીણા અને સરખા દાંત હોય, જેનાં નેત્ર કમળ જેવાં
હોય અને નેત્રના ખૂણા રાતા હોય, જેના ઓષ્ટ ખિંખ જેવા
રાતા હોય, જેનું નાક ઉંચું હોય, જેની ચાલ હાથી જેવી
હોય, જેની નાલિ દક્ષિણ આવર્તવાળી હોય, જેનું શરીર
ચીકાશવાળું હોય, જેનું મુખ ગોળ હોય, જેનું જઘન મોટું
અને કોમળ હોય, જેનો સ્વર મધુર હોય અને જેના કેશ
સુંદર હોય તેવી સ્ત્રીનો ભર્તાર રાજ થાય, અને તે સૌભાગ્ય-
વાળી થાય તથા તે પુત્રની માતા થાય. ૪.

સ્ત્રીના ગુણુ:—

શીલં માર્દવમાર્જવઃ કુશલતા નિર્લોભતા ચ ત્રપા,

વાત્સલ્યં સ્વપરાતિથિપ્રમૃતિકે પ્રેષ્યે વરાવર્જનમ્ ।

ઔચિત્યં શ્વશુરૌકસિ સ્થિરમનાસ્તદ્વૃષ્ણાચ્છાદનં,

સ્ત્રીણાં મણ્ડનમીદ્રશો ગુણગણઃ શેષં તુ ભારાત્મકમ્ ॥ ૫ ॥

ધર્મકલ્પદ્રુમ, પૃ૦ ૯૪, શ્લો૦ ૨. (પ્ર. સ.)

શીલ, મૃદુતા, સરળતા, કુશળતા, લોભરહિતપણું, લજ્જા, પોતાના, પર અને અતિથિને વિષે વત્સલતા, આકર, વર્ગને વિષે શ્રેષ્ઠ વશીકરણ, ઉચિતપણું, સસરાના ઘરને વિષે મનની સ્થિરતા અને તેમના દોષનું આચ્છાદનઃ આ સર્વ ગુણનો સમૂહ સ્ત્રીઓના અલંકારરૂપ છે; બાકીના સુવર્ણાદિ-કના અલંકારો તો ભારભૂત છે. ૫.

ગામ્भीર્ય ધૈર્યમૌદાર્ય, ચતુરત્વં વિલોમતા ।

સર્વસહત્વં માધુર્યમાર્જવં સુસ્ત્રિયાં ગુણાઃ ॥ ૬ ॥

ધર્મકલ્પદ્રુમ, પલ્લવ ૨, શ્લોક ૮૫.

ગંભીરતા, ધીરતા, ઉદારતા, ચતુરાઈ, લોભરહિતપણું, બુધ્ધિ સહનકરવાપણું, મધુરતા અને સરળતાઃ એ સારી સ્ત્રીઓના ગુણો છે. ૬.

સ્ત્રીના બત્રીશ ગુણઃ—

સુરૂપા સુમગા શાન્તા, સુવેષા હિ સુનેત્રકા ।

સુગન્ધશ્વાસમૃદ્ દક્ષા, વિશિષ્ટા ચ સુલાશ્રયા ॥ ૭ ॥

નાતિમાના નાતિનમ્રા, મધુરાક્ષરભાષિણી ।

સલજ્ઞા રસિકા ગીતનૃત્યજ્ઞા વાદ્યકોવિદા ॥ ૮ ॥

સુસ્વરાડ્ભોમિ(મિ)ની પીનસ્તની વૃત્તાનના પુનઃ ।

પ્રેમવતી સ્ફીતિમતી, પતિમક્તા વિનીતકા ॥ ૯ ॥

સત્યવાક્ સુવ્રતોદારા, સતન્તોષા ચ ધાર્મિકી ।

દોષાચ્છાદનકા ક્ષાન્તિયુક્તા સ્ત્રિયા ગુણા અમી ॥ ૧૦ ॥

ધર્મકલ્પદ્રુમ, પૃષ્ઠ ૫૨, શ્લોક ૭૭, ૭૮, ૭૯, ૮૦.

સ્ત્રીના બત્રીશ ગુણ આ પ્રમાણે છે—સારું ૩૫ ૧, સારું

લાગ્ય ૨, શાંત સ્વભાવ ૩, સારો વેષ ૪, સારાં નેત્ર ૫, સુગંધી શ્વાસ ૬, ડહાપણ ૭, વિશેષ પ્રકારના ગુણ ૮, સુખે રહેવું ૯, શરીર અતિ મોટું ન હોય ૧૦, અતિ નાનું પણ ન હોય ૧૧, મધુર શબ્દ હોય ૧૨, લજ્જા સહિત હોય ૧૩, રસિક હોય ૧૪, ગીતમાં નિપુણ હોય ૧૫, નૃત્ય જાણતી હોય ૧૬, વાજિંત્ર વગાડવામાં હુશિયાર હોય ૧૭, સારા સ્વરવાળી હોય ૧૮, લોભ રહિત હોય (અથવા શરીર ઉપર લોભ એટલે વાળ ન હોય) ૧૯, પુષ્ટ સ્તનવાળી હોય ૨૦, ગોળ મુખવાળી હોય ૨૧, પ્રેમવાળી હોય ૨૨, તીક્ષ્ણ બુદ્ધિવાળી હોય ૨૩, પતિને વિષે લક્ષિતવાળી હોય ૨૪, વિનયવાળી હોય ૨૫, સત્ય વચન બોલનારી હોય ૨૬, સારું વ્રત ધારણ કરનારી હોય ૨૭, ઉદાર દિલની હોય ૨૮, સંતોષવાળી હોય ૨૯, ધર્મિષ્ઠ હોય ૩૦, દોષને ઢાંકનારી હોય ૩૧ અને ક્ષમા ગુણ સહિત હોય ૩૨. ૭. ૮, ૯, ૧૦.

સ્ત્રીના સોળ દોષ:—

શુષ્કાઙ્ગી કૂપગણ્ડા પ્રવિરલદશના શ્યામતાલ્વોષ્ટજિહ્વા,

પિઙ્ગાક્ષી વક્રનાસા સ્વરપરુષનસા વામના ચાતિદીર્ઘા ॥

શ્યામાઙ્ગી સન્નતશ્રૂઃ કુચયુગવિષમા રોમજઙ્ગાઽતિકેશી,

સા નારી વર્જનીયા ધનસુતરહિતા ષોડશાલક્ષણાઢ્યા ॥૧૧॥

ધર્મકલ્પદ્રુમ, પૃ. ૫૨, શ્લોક ૮૧. (પ્ર. સ.)

જે સ્ત્રીનું શરીર સુકું હોય, જેના ગંડસ્થાનમાં ખાડા હોય, જેના હાંત છૂટા છૂટા હોય, જેનું તાળવું, હોઠ અને જીભ શ્યામ હોય, જેનાં નેત્ર પીળાં હોય, જેની નાસિકા વાંકી હોય, જેના નખ કઠણ અને ખરસટ હોય, જે અતિ

નીચી હોય, જે અતિ ઊંચી-લાંબી હોય, જેનું શરીર કાળું હોય, જેની બ્રહ્મટિ નમેલી હોય, જેના જે સ્તનો સરખા ન હોય, જેના સાથળમાં વાળ હોય, જેના શરીરે ઘણા કેશ હોય અથવા મસ્તક પર ઘણા મોટા કેશ હોય. આવા સોળ કુલ-ક્ષણવાળી સ્ત્રી ધન અને પુત્ર રહિત થાય છે તેથી તેવી સ્ત્રી વર્જવા લાયક છે-તેવી સ્ત્રી સાથે વિવાહ કરવો નહીં. ૧૧.

સ્ત્રીના સોળ શણગાર:—

આદૌ મજ્જનચિરહારતિલકં નેત્રાઞ્જનં કુંડલં,

નાસામૌર્તિકંપુષ્પમાલભરણં શૃંગારકૃન્નૂપુરમ્ ।

અન્ને ચન્દનકચ્ચુકીકુચમણિક્ષુદ્રાવલી ઘણ્ટિકા,

તાવૃર્મ્લં કરકઙ્કણં નિગદિતાઃ શૃંગારકાઃ ષોડશ ॥ ૧૨॥

અનન્નરક્ત, પ્રલો ૦ ૪૮.

પ્રથમ સ્નાન કરવું, પછી વસ્ત્ર પહેરવાં, હાર પહેરવો, કપાળે તિલક કરવું, નેત્રમાં અંજન આંજવું, કાને કુંડલ પહેરવાં, નાકે મોતીની વાળી પહેરવી, હૃદયમાં પુષ્પની માળા ધારણ કરવી, પગે ઝમકાર કરતાં ઝાંઝર પહેરવાં, શરીર પર ચંદન લગાડવું, કાંચળી પહેરવી, તેના પર કુચમણિ પહેરવી-રાખવી, કેડે ક્ષુદ્રાવલી-કંદોરો પહેરવો, ઘંટિકા પહેરવી, તાંબૂલ ખાવું, તથા હાથે કંકણ પહેરવાં આ પ્રમાણે સ્ત્રીઓને સોળ શણગાર હોય છે. ૧૨.

સ્ત્રી-ચરિત્રની અગમ્યતા:—

ન સા કલા ન તજ્ઞાનં, ન સા બુદ્ધિર્ન તદ્બલમ્ ।

જ્ઞાયતે યદ્વશાલ્લોકે, ચરિત્રં ચલચક્ષુષામ્ ॥ ૧૩॥

ઉપદેશપ્રાસાદ (ભાષાન્તર), ભાગ ૨, પૃ ૧૭. (પ્ર. સ.)

આ જગતમાં તેવી કોઈ કળા નથી, તેવું કોઈ જ્ઞાન નથી, તેવી કોઈ બુદ્ધિ નથી અને તેવું કોઈ બળ નથી કે જેના વશથી અપણ નેત્રવાળી સ્ત્રીઓનું ચરિત્ર બાણી શકાય. ૧૩.

વિધવા સ્ત્રીને ત્યાજ્ય:—

કુઙ્કમં કજ્જલં કામઃ, કુસુમં કઙ્કણં તથા ।

ગતે ભર્તરિ નારીણાં, કકારાઃ પશ્ચ દુર્લભાઃ ॥ ૧૪ ॥

કંકુ, કાજળ, કામ, કુસુમ અને કંકણ: આ પાંચ કકાર સ્ત્રીઓને પતિના મરણ પછી દુર્લભ છે—તજવા યોગ્ય છે. (અર્થાત્ વિધવા સ્ત્રીને કંકુનું તિલક, નેત્રમાં કાજળ, મૈથુન, પુષ્પની માળા અને હાથમાં કંકણ (ચુડી) આ પાંચ વસ્તુઓ તજવાની છે.) ૧૪.

સાસરે જતી સ્ત્રીને શીખામણ:—

નિર્વ્યાજા દયિતે નનાદૃષુ નતા શ્વશ્રૂપુ મક્તા મવેઃ,

સ્નિગ્ધા બન્ધુષુ વત્સલા પરિજને સ્મેરા સપત્નીષ્વપિ ।

પત્યુર્મિત્રજને વિનર્મવચ્ચના સ્થા ચ તદ્દ્રેષિષુ,

સ્ત્રીણાં સંવનનં તદદ્ભુતમિદં વીતૌષધં ભર્તૃષુ ॥ ૧૫ ॥

ધર્મકલ્પદ્રુમ, પૃ. ૫૪, શ્લોક ૧૭, (પ્ર. સ.)

હે પુત્રી ! તું પતિને વિષે કપટ રહિત થજે, નણુંદોની પાસે નમ્ર થજે, સાસુઓને વિષે લક્ષિતવાળી થજે, સગાસંબંધીને વિષે રનેહવાળી થજે, પરિવારને વહાલી થજે, શોકોને વિષે પ્રસન્ન રહેજે, પતિના મિત્રોની પાસે હાંસીના વચન બોલજે, અને પતિના શત્રુઓ ઉપર ક્રોધવાળી થજે: આ સર્વ પતિને વિષે સ્ત્રીઓનું ઔષધ વિનાનું અદ્ભુત વશીકરણ છે. ૧૫.

સતી (૪૪)

સતીનું લક્ષણ:—

પદન્યાસો મેહાદ્વહિરહિફણારોપણસમો

નિજાવાસાદન્યદ્ભવનમપરદ્વીપતુલિતમ્ ।

વચો લોકાલભ્યં કૃપણધનતુલ્યં મૃગદ્દશઃ,

પુમાનન્યઃ કાન્તાદ્વિધુરિવ ચતુર્થીસમુદિતઃ ॥ ૧ ॥

મૃગના સરખી દૃષ્ટિવાળી પતિવ્રતા સ્ત્રીને પોતાના ઘરની બહાર જે પગ મૂકવો તે સપંની ક્ષણ ઉપર પગ મૂકવા જેવો છે, પોતાના ઘરથી બીજે ઘેર જવું તે બીજા દ્વીપમાં જવા તુલ્ય છે, તેણીનું વચન કૃપણ (લોભી)ના ધનની જેમ બીજા લોક મેળવી શકતા નથી, અને પોતાના પતિ સિવાય અન્ય પુરુષ શુકલ પક્ષની ચોથના ઉગેલા ચંદ્ર જેવો છે. (ચોથનો ચંદ્ર જોનાર અશુભ ફળને પામે છે તેથી તે જોવા લાયક નથી.) ૧.

પદ્મગું મૂકં ચ કુબ્જં ચ, કુષ્ટાઙ્ગં વ્યાધિપીડિતમ્ ।

આપ્તસુ ચ ગતં નાર્થ, ન ત્યજેત્ સા મહાસતી ॥ ૨ ॥

સાવિત્રીનાટક, અક્ક ૪, શ્લોક ૨૭

લંગડો, મુંગો, કુબડો, કોઢીયો, રોગપીડિત કે આપત્તિને પામેલો હોય તો પણ પતિને જે ન તજે તે જ મહાસતી છે. ૨.

સતી મહિમા:—

પતિકાર્યરતા નિત્યં, મર્તુશ્ચિત્તાનુવર્તિની ।

યસ્યેદૃશી ભવેદ્ ભાર્યા, સ્વર્ગસ્તસ્ય ત્વિહૈવ હિ ॥ ૩ ॥

સાવિત્રીનાટક, શ્લોક ૨૯.

પતિના હૃદયને અનુસરનારી અને તેના જ કાર્યમાં તલ્લીન રહેનારી એવી જેને ભાર્યા હોય તેને આ લોકમાં જ સ્વર્ગ છે. ૩.

સતી : પરપુરુષત્યાગી:—

ऐश्वर्यराजराजोऽपि, रूपमीनध्वजोऽपि च ।

सीतया रावण इव, त्याज्यो नार्या नरः परः ॥ ४ ॥

સતી સીતાએ જેમ ઐશ્વર્યમાં રાજરાજેશ્વર જેવા અને રૂપમાં કામદેવ-સમાન એવા પણ રાવણનો ત્યાગ કર્યો હતો, એ જ પ્રમાણે સ્ત્રીએ પરપુરુષનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. ૪.

સતીનું કર્તવ્ય—

स्वाध्यायाध्ययनं जिनेन्द्रमहनं शुश्रूषणं सत्पतेः,

पात्रे दानविधिस्तपोऽप्यनुपमं साधर्मिके बन्धुधीः ।

संवैगाधिगमो मनः शममयं सत्त्वेषु नित्यं कृपा,

प्रायेणोत्तमधर्मकर्म तदिदं स्त्रीणां सतीनां भवेत् ॥ ૫ ॥

ધર્મકલ્પદ્રુમ, પૃ. ૫૦, શ્લોક ૨૮. (પ્ર. સ.)

સ્વાધ્યાયનું લાભવું, જિનેન્દ્રની પૂજા, સારા પતિની સેવા, સુપાત્રને વિષે દાન, ઉત્તમ તપ, સાધર્મિક જનને વિષે બંધુ-બુદ્ધિ, સંવેગની પ્રાપ્તિ, શમતામય મન અને નિરંતર પ્રાણી-ઓને વિષે દયા: આ સર્વ ઉત્તમ ધર્મકાર્ય પ્રાયે કરીને સતી સ્ત્રીઓને હોય છે. ૫.

પરસ્ત્રી નિંદા:—

સ્વપતિં યા પરિત્યજ્ય, નિસ્ત્રપોપપતિં ભજેત્ ।

તસ્યાં ક્ષણિકચિત્તાયાં, વિશ્રમ્મઃ કોડન્યયોપિતિ ॥ ૧ ॥

યોગશાસ્ત્ર, પ્રકાશ ૨, શ્લોક ૧૪.

જે નિર્લજ્જ સ્ત્રી પોતાના પતિને મૂકી અન્ય પતિ-
આશકને સેવે છે, તેવી ક્ષણિક ચિત્તવાળી પરસ્ત્રીનો વિશ્વાસ
શે ? અર્થાત્ પરસ્ત્રીનો વિશ્વાસ ન જ રાખવો. ૧.

ઇન્દ્રધનુઃ કરાડ્સ્પૃક્ ચ, ન વશઃ પવનો યથા ।

તથા દુર્ગાદ્યમેવ સ્યાત્, પરસ્ત્રીહૃદયં સદા ॥ ૨ ॥

હિંદુલપ્રકરણ, પરસ્ત્રીપ્રક્રમ, શ્લોક ૩.

જેમ ઇન્દ્રધનુષને હાથથી સ્પર્શ કરાતો નથી તથા પવ-
નને વશ કરી શકતો નથી તેમ પરસ્ત્રીનું મન પણ હુંમેશા
બાળી શકાતું નથી. ૨.

પ્રાણસન્દેહજનનં, પરમં વૈરકારણમ્ ।

લોકદ્વયવિરુદ્ધં ચ, પરસ્ત્રીગમનં ત્યજેત્ ॥ ૩ ॥

યોગશાસ્ત્ર, પ્રકાશ ૨, શ્લોક ૧૬

પ્રાણનાશના સંશયને ઉત્પન્ન કરનાર, અતિશય શત્રુતાનું
કારણ અને આ લોક તથા પરલોક એમ બન્ને લોકથી
વિરુદ્ધ એવા પરસ્ત્રી-ગમનનો ત્યાગ કરવો. ૩.

उदर्कभूतिमिच्छद्भिः, सद्भिः खलु न दृश्यते ।

चतुर्थीचन्द्रलेखेव, परस्त्रीभालपट्टिका ॥ ४ ॥

योगवासिष्ठ, અ૦ ૧૬, શ્લો૦ ૧૪.

લવિષ્યમાં આળાદીને ઇચ્છનાર સત્પુરુષો શુકલે પક્ષના ચોથાના ચંદ્રની જેમ પરસ્ત્રીના કપાળરૂપી પટ્ટિકા ને ભેટાં જ નથી. (ચોથાના ચંદ્ર ભેવાથી અશુભ પરિણામ આવે છે.) ૪.

परस्त्री : पनोती:—

लोके दुर्ग्रहता ख्याता, या सार्धसप्तवार्षिकी ।

परस्त्री सैव विज्ञेया, यतः प्राप्नोति चापदम् ॥ ५ ॥

હિંગુલપ્રકરણ, પરસ્ત્રાપ્રકરમ, શ્લો૦ ૪.

દુનિયામાં જે સાડાસાત વરસની પનોતી પ્રખ્યાત છે તે આ પરસ્ત્રીને જ બાળવી, કેમકે તેથી દુઃખ મળે છે. ૫.

परस्त्री गमनं कडुं कृणुः—

षण्ढत्वमिन्द्रियच्छेदं, वीक्ष्याब्रह्मफलं सुधीः ।

भवेत्स्वदारसन्तुष्टोज्यदारान् वा विवर्जयेत् ॥ ६ ॥

ત્રિષ્ટિ, પર્વ ૧, સર્ગ ૩, શ્લો૦ ૩૩.

અપ્રદ્ધ-મૈથુન સેવનારને નપુંસકપણું પ્રાપ્ત થાય છે તથા તેની શુભ ઇન્દ્રિયોનો છેદ થાય છે, આપું અપ્રદ્ધનું કૃણ ભેદને ધુદ્ધિમાન માણસે પોતાની સ્ત્રીથી જ સંતોષ રાખવો. અથવા તેમ ન બની શકે તો પરસ્ત્રીનો અવશ્ય ત્યાગ કરવો ભેદનો. ૬.

સર્વસ્વહરણં બન્ધં, શરીરાવયવચ્છિદામ્ ।

મૃતશ્ચ નરકં ઘોરં, લભતે પારદારિકઃ ॥ ૭ ॥

યોગશાસ્ત્ર, પ્રકાશક ૨, શ્લો ૧૭.

પરસ્ત્રીને ભોગવનાર પુરુષને આ લવમાં પોતાના સર્વ ધનનું હરણુ પ્રાપ્ત થાય છે, ગંધ પ્રાપ્ત થાય છે અને તેના શરીરના અવયવો છેદાય છે, તથા મર્યા પછી તે ઘોર નરકને પામે છે. ૭.

વિક્રમાક્રાન્તવિશ્વોઽપિ, પરસ્ત્રીસન્નિધાવપિ ।

કૃત્વા કુલક્ષયં પ્રાપ્, નરકં દશકન્ધરઃ ॥ ૮ ॥

યોગશાસ્ત્ર, પ્રકાશ ૨, શ્લો ૧૯.

રાવણે પોતાના પરાક્રમવડે આખા વિશ્વને આક્રમિત કર્યું હતું-વશ કર્યું હતું, તો પણ તેણે માત્ર પરસ્ત્રીને (સીતાને) પોતાની પાસે જ રાખી એટલે કે તેનો સ્પર્શ પણ કર્યો નહોતો, તો પણ તે રાવણ પોતાના આખા કુળનો ક્ષય કરી નરકે ગયો. ૮.

નપુંસકત્વં તિર્યક્ત્વં, દૌર્ભાગ્યં ચ ભવે ભવે ।

ભવેન્નરાણાં સ્ત્રીણાં ચાન્યકાન્તાસક્તચેતસામ્ ॥ ૯ ॥

યોગશાસ્ત્ર, પ્રકાશ ૨, શ્લો ૧૦૩.

અન્ય કાંતા(સ્ત્રી)ને વિષે આસક્ત ચિત્તવાળા પુરુષોને અને અન્ય કાંત (પુરુષ) ને વિષે આસક્ત ચિત્તવાળી સ્ત્રીઓને લવ-લવને વિષે નપુંસકપણું, તિર્યંચપણું અને દુર્ભાગ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. (માટે પરસ્ત્રી અને પરપુરુષગમનનો ત્યાગ કરવો.) ૯.

તસ્માદ્ધર્માર્થિના ત્યાજ્યં, પરદારોપસેવનમ્ ।

નયન્તિ પરદારાસ્તુ, નરકાનેકવિંશતિમ્ ॥ ૧૦ ॥

કુમારપાલપ્રબન્ધ, પત્ર ૮૪. (આત્મા. સ.)

—તેથી ધર્માર્થી માણસે પરસ્ત્રી-સેવનનો ત્યાગ કરવો જોઈએ; કારણ કે, પરસ્ત્રી-સેવન તો એકવીશ વાર નરકમાં લઈ જાય છે. ૧૦.

ત્યજેત્સુખાર્થી પરદારસંગ્ગં, નોચેત્સ પદ્મોત્તરવદ્ભવેચ્ચ ।

મતાન્તરે ગૌતમતાપસસ્ય, દારાનુરાગાદભવદ્રવેઃ કિમ્ ? ॥ ૧૨ ॥

હિઙ્ગુલપ્રકરણ, પરસ્ત્રીપ્રક્રમ, શ્લોક ૫.

સુખના અર્થી માણસે પરસ્ત્રીનો સંગ તજવો, નહિંતર પદ્મોત્તર રાજાની પેઠે (આપદા) થાય છે. વળી અન્ય દર્શનીઓમાં પણ ગૌતમ ઋષિની સ્ત્રીના અનુરાગથી સૂર્યની શી દશા થઈ છે ? ૧૧.

રણે ફલેચ્ચ વૃક્ષશ્ચેત્, સુયશઃ સ્યાત્ કુકર્મણઃ ।

કુવાક્યાચ્છંભતે યત્તદા પરસ્ત્રિયઃ સુખમ્ ॥ ૧૨ ॥

હિઙ્ગુલપ્રકરણ, પરસ્ત્રીપ્રક્રમ, શ્લોક ૨.

જો રેતીના રણમાં વૃક્ષ ફલવાળું થાય, કુકર્મથી ઉત્તમ યશ થાય, તથા કુવચનથી જો સુખ મળે તો જ પરસ્ત્રી-સેવનથી સુખ મળે. ૧૨.

પરસ્ત્રી-ત્યાગ ઉપદેશ:-

નાસક્ત્યા સેત્રનીયાં હિ, સ્વદારા અપ્યુપાસકૈઃ ।

આકરઃ સર્વપાપાનાં, કિં પુનઃ પરયોષિતઃ । ૧૩ ॥

યોગશાસ્ત્ર, પ્રકાશ ૨, શ્લોક ૧૩.

શ્રાવકોએ પોતાની સ્ત્રીને પણ આસક્તિપૂર્વક સેવવી ન જોઈએ, તો પછી સર્વ પાપોની ખાણ સમાન પરસ્ત્રી માટે તો શું કહેવું? અર્થાત્ પરસ્ત્રી ન જ સેવવી. ૧૩.

સ્વદારરક્ષણે યત્નં, વિદધાનો નિરન્તરમ્ ।

જાનન્નપિ જનો દુઃખં, પરદારાન્ કથં વ્રજેત્ ? ॥ ૧૪ ॥

યોગશાસ્ત્ર, પ્રકાશ ૨, શ્લોક ૧૮.

(પોતાની સ્ત્રી સાથે કોઈ ખરાબ આચરણ કરે તો પોતાને કેટલું દુઃખ થાય? એવી જ રીતે પોતાની માફક પારકી સ્ત્રીના પતિને પણ દુઃખ થાય જ ને? એ પ્રમાણે) જાણતો છો અને સ્વસ્ત્રીના રક્ષણ માટે નિરંતર યત્ન કરતો છો. ડાહ્યો માણસ પરસ્ત્રી-પાસે કેમ જાય? ૧૪.

મીરોરાકુલચિત્તસ્ય, દુઃસ્થિતસ્ય પરસ્ત્રિયામ્ ।

રતિર્ન યુજ્યતે કર્તુમુપશૂનં પશોરિવ ॥ ૧૫ ॥

યોગશાસ્ત્ર, પ્રકાશ ૨, શ્લોક ૧૫.

કસાઈખાના પાસે વધ કરવાને આણેલા પશુની માફક, પરસ્ત્રીમાં આસક્ત પુરુષને અન્ય તરફથી લય હોય છે, તેવું ચિત્ત આકુળ-વ્યાકુળ હોય છે અને ગમે તેવી જમીન ઉપર

પડ્યા રહેવું વગેરે સંકટો લોગવવાં પડે છે; માટે ઉત્તમ પુરુષે પરસ્ત્રીમાં રતિ કરવી યુક્ત નથી. ૧૫.

પરસ્ત્રીત્યાગ કૃપા:—

મનસાઽપિ પરેષાં યઃ, કલત્રાણિ ન સેવતે ।

સ હિ લોકદ્વયે દેવ !, તેન વૈ સા ઘરા ધૃતા ॥ ૧૬ ॥

કુમારપાલપ્રબન્ધ, પંચ-૮૪. (આત્મા. સ.)

હે મહારાજ ! જે મનુષ્ય મનથી પણ પરસ્ત્રીને સેવતો નથી તે જ ખરેખર આ લોક અને પરલોક એમ બન્ને લોકમાં ધન્ય છે; અને આવા નરવીરવડે જ પૃથ્વી ટકી રહી છે. ૧૬.

માતૃવત્ પરદારાન્ યૈ, મન્યન્તે વૈ નરોત્તમાઃ ।

ન તે યાન્તિ નરશ્રેષ્ઠ ! કદાચિદ્વમયાતનામ્ ॥ ૧૭ ॥

પદ્મપુરાણ, અધ્યાય ૩૧, શ્લોક ૮૭.

હે નરશ્રેષ્ઠ (રાજા) ! જે ઉત્તમ પુરુષો પરસ્ત્રીને માતા તુલ્ય માને છે તે પુરુષો કદાપિ યમરાજની કરેલી પીડાને પામતા નથી. ૧૭.

વેશ્યા (૪૬)

વેશ્યાનિંદા:—

॥ માંસમિશ્રં સુરામિશ્રમનેકવિટ્તુમ્બિમ્ ।

કો વેશ્યાવેદનં તુમ્બેદુચ્છિષ્ટમિવ ભોજનમ્ ॥ ૧ ॥

યોગશાસ્ત્ર, પ્રકાશ ૨, શ્લો ૮૯.

‘વેશ્યાનું’ મુખ નિરંતર માંસથી મિશ્ર, મદિરાથી મિશ્ર અને અનેક જાત પુરુષોએ ચુંબન કરેલું હોય છે. તેનું ઉચ્છિષ્ટ ભોજનની જેમ કોણે ચુંબન કરે ? ૧.

લોમાર્થિનાં નિર્લજ્જા ચ, પાપિષ્ઠા પાપકુण्डिका ।

વિટ્તુમ્બિતા ચ નિઃસ્નેહા, કથં સેવ્યા પળાङ्गનાં ? ॥ ૨ ॥

હિઙ્ગુલપ્રકરણ, વેશ્યાપ્રક્રમ, શ્લો ૨.

ફક્ત લોભના જ પ્રયોજનવાલી, લજ્જા વિનાની, પાપિષ્ઠ, પાપોના કુંડ સરખી, જાતપુરુષોથી ચુંબન કરાએલી તથા સ્નેહ વિનાની એવી વેશ્યા સ્ત્રીને શા માટે સેવવી જોઈએ ? ૨.

સા કण्ठाश्लेषमाधत्ते, परं प्रीतिविवर्जिता ।

तेनाज्ञास्तत्र बध्यन्ते, यथा सिंहाश्च पञ्जरे ॥ ૩ ॥

હિઙ્ગુલપ્રકરણ, વેશ્યાપ્રક્રમ, શ્લો ૩.

તે કંઠને આલિંગન તો કરે છે, પણ તે પ્રેમ વિનાની

હોય છે, માટે અજ્ઞાની માણસો, પાંજરામાં જેમ સિંહ પુરાય છે તેમ, તેણીની સાથે (પ્રીતિથી) બંધાય છે. ૩.

કદાપિ વેશ્યા ન ગુણાર્થિની સ્યાદ્રપાર્થિની નૈવ હિતાર્થિની ચ ।
વિદ્યાર્થિની નાપિ ન મન્યસે ચેદ્વાર્તા શૃણુ ત્વં કથવન્નકસ્ય ॥ ૪ ॥

હિજ્જુલપ્રકરણ, વેશ્યાપ્રક્રમ, શ્લોક ૫.

વેશ્યા સ્ત્રી કદાપિ પણ શુભોની, રૂપની હિતની કે વિદ્યાની અર્થિની (પ્રયોજનવાદી) હોતી નથી, તથા હે લબ્યપ્રાણી ! જે તું તે વાત ન માનતો હો તો તું કથવન્નકની કથા સાંભલ ! ૪.

ધનં હરન્તીં નિધનં કરન્તી—

મોજશ્ચ તેજશ્ચ વિનાશયન્તીમ્ ।

રોગ્યન્ધવૃદ્ધાનપિ કામયન્તીં,

કો નામ વૈશ્યામભિલાષુકઃ સ્યાત્ ? ॥ ૫ ॥

મુનિ હિમાંશુવિજય.

ધનને હરનારી, બળને તથા તેજ(ક્રાંતિ-ઉત્સાહ)ને નાશ કરનારી, રોગી, આંધળા અને જરાશૂન્ય ધરડાઓને પણ ધનના લોભથી આહનારી એવી વેશ્યાને કયો ડાહ્યો માણસ આહે-તેના ઉપર પ્રેમ કરે ? ૫.

વેશ્યા : અગ્નિ:—

વેશ્યાસૌ મદનજ્વાલા, રૂપેન્ધનસમન્વિતા ।

કામિભિર્યત્ર હૃયન્તે, યૌવનાનિ ધનાનિ ચ ॥ ૬ ॥

વેશ્યા એ સૌન્દર્યરૂપ બળતણવાળી કામદેવની જવાલા સમાન છે, જેમાં કામીપુરુષો પોતાનાં યૌવન અને ધન હોમી દે છે. ૬.

વેશ્યા : ધનલોભી:—

વિત્તેન વેત્તિ વેશ્યા સ્મરસદૃશં કુષ્ટિનં જરાજીર્ણમ્ ।

વિત્તં વિનાપિ વેત્તિ સ્મરસદૃશં કુષ્ટિનં જરાજીર્ણમ્ ॥૭॥

ક્ષમેન્દ્રકાવિ.

વેશ્યા વિત્તથી (ધનના લોભથી) કોઢીયા અને વૃદ્ધ માણસને પણ કામદેવ જેવો બાળે છે—માને છે, અને ધન વિનાના કામદેવ જેવા પુરુષને પણ કોઢીયો અને વૃદ્ધ બાળે છે—માને છે, વેશ્યાને માત્ર ધન જ પ્રિય છે, મનુષ્ય પ્રિય કે અપ્રિય નથી. ૭.

વેશ્યાથી કંટુ' રૂપ:—

ન દેવાન્ન ગુરુન્નાપિ, સુહૃદો ન ચ બાન્ધવાન્ ।

અસત્સજ્જરતિર્નિત્યં, વેશ્યાવશ્યો હિ મન્યતે ॥ ૮ ॥

યોગશાસ્ત્ર, પ્રકાશ ૨, શ્લો ૯૧.

દુષ્ટ જનોના સંગમાં પ્રીતિવાળો અને નિરંતર વેશ્યાને વશ થયેલો પુરુષ દેવને, ગુરુઓને, મિત્રોને તથા બાંધવોને માનતો નથી. ૮.

વેશ્યાસજ્ઞાચ્ચ સપૈવ, નશ્યન્ત્યજ્ઞચ્છવિર્યશેઃ ।

લજ્ઞા ચ સન્તતિઃ સિદ્ધિર્દ્રવ્યં ચ ગૃહગાઙ્ગના ॥ ૯ ॥

હિજ્જલપ્રકરણ, વેશ્યાપ્રક્રમ, શ્લો ૪.

વેશ્યાના સંગથી સાત વસ્તુઓ શરીરની કાન્તિ, યશ, લબ્ધિ, સંતતિ, સિદ્ધિ, ધન તથા ઘરની સ્ત્રીઓનો નાશ થાય છે. ૯.

વેશ્યાત્યાગ ઉપદેશ:—

કુષ્ઠિનોઽપિ સ્મરસમાન્, પશ્યન્તીં ધનકાઙ્ક્ષયા ।

તન્વન્તીં કૃત્રિમસ્નેહં, નિઃસ્નેહાં ગણિકાં ત્યજેત્ ॥૧૦॥

યોગશાસ્ત્ર, પ્રકાશ ૨, શ્લોક ૧૨.

વેશ્યા ધનની ઇચ્છાથી કોઢીયાને પણ કામદેવ સમાન બુદ્ધિ છે અને તેના પર કૃત્રિમ સ્નેહ બતાવે છે, - આવી વાસ્તવિક સ્નેહ રહિત ગણિકાનો ત્યાગ કરવો યોગ્ય છે. ૧૦.

આચાર (૪૭)

આચાર-મહિમા:—

આચાર: પરમો ધર્મ આચાર: પરમં તપ: ।

આચાર: પરમં જ્ઞાનમાચારાત્ કિં ન સાધ્યતે ? ॥ ૧ ॥

યજુર્વેદઆહ્નિક, પૃ. ૯, શ્લો० ૧૩.

આચાર ઉત્કૃષ્ટ ધર્મ છે, આચાર ઉત્તમ તપ છે, આચાર ઉત્તમ જ્ઞાન છે, આચારથી શું શું સિદ્ધ ન થાય ? ૧.

આચારાલ્લભતે ધર્મમાચારાલ્લભતે ધનમ્ ।

આચારાત્સર્વમાપ્નોતિ આચારો હંસલક્ષણમ્ ॥ ૨ ॥

યતિધર્મસૂત્રગ્રહ, શ્લો० ૧૯.

આચારથી ધર્મ પ્રાપ્ત થાય છે, આચારથી ધનની પ્રાપ્તિ થાય છે, આચારથી સર્વ પ્રાપ્ત થાય છે. આચાર જ આત્માનું લક્ષણ છે. (અહીં હંસ એટલે આત્મા અર્થ કરવાનો છે.) ૨.

કેની સાથે કેમ વર્તવું:—

દાક્ષિણ્યં સ્વજને દયા પરજને શાઠ્યં સદા દુર્જને,

પ્રીતિ: સાધુજને નયો નૃપજને વિદ્વજ્જનેષ્વર્જવમ્ ।

શૌર્યં શત્રુજને ક્ષમા ગુરુજને નારીજને ધૃતતા,

યે ચૈવં પુરુષા: કલાસુ કુશલાસ્તેષ્વેવ લોકસ્થિતિ: ॥ ૩ ॥

નીતિશતક (મતૃહરી), શ્લો० ૨૨.

સ્વજનને વિષે દાક્ષિણ્યતા, પરજનને વિષે દયા, દુર્જનને વિષે નિત્ય શઠતા, સજનના ઉપર પ્રીતિ, રાજપુરુષની પાસે નીતિ, વિદ્વાનજનોની પાસે સરળતા, શત્રુ ઉપર શૂરતા, ગુરુજનની પાસે ક્ષમા અને સ્ત્રી જનની પાસે ધૂર્તતા રાખવી. આ પ્રમાણે જે પુરુષો ઉપર કહેલી કળાઓમાં કુશળ હોય તેમને આશ્રીને જ આ લોકની સ્થિતિ પ્રવર્તે છે. ૩.

આચારનો વિચાર:—

પ્રત્યહં પ્રત્યવેક્ષેત, નરશ્ચરિતમાત્મનઃ ।

કિં નુ મે પશુમિસ્તુલ્યં, કિં વા સત્પુરુષૈરિતિ ॥ ૪ ॥

યોગસાસ્ત્ર, પૃ. ૫૫. (પ્ર. સ.)*

મનુષ્યે હમેશાં પોતાનું ચરિત્ર વિચારવું જોઈએ કે મારું કયું આચરણ પશુને તુલ્ય છે અને કયું આચરણ સત્પુરુષને તુલ્ય છે ? ૪.

આચારભિન્નતા:—

एकोदरसमुद्भूता, एकनक्षत्रजातकाः ।

न भवन्ति समाः शीलैर्यथा बदरीकण्टकाः ॥ ૫ ॥

વૃદ્ધચાળક્યનીતિ, અધ્યાય ૫, શ્લોક ૪.

એક જ ઉદરમાં ઉત્પન્ન થયા હોય અને એક જ નક્ષત્રમાં જન્મ પામ્યા હોય તો પણ તે મનુષ્યો ધોરડીના કાંટાની જેમ સમાન શીલવાળા હોતા નથી (ધોરડીના સાથે રહેલા બે કાંટામાંથી એક સીધો અને એક વાંકો હોય છે. સરખા હોતા નથી.) ૫.

કુઆચાર:—

કર્મેન્દ્રિયાણિ સંયમ્ય, ય આસ્તે મનસા સ્મરન્ ।

ઇન્દ્રિયાર્થાન્ વિમૃદાત્મા, મિથ્યાચારઃ સ ઉચ્યતે ॥ ૬ ॥

ભગવદ્ગીતા, અધ્યાય ૩, શ્લોક ૬.

જે પુરુષ કર્મેન્દ્રિયોને રુધીને (સંન્યાસ-ચારિત્ર લઈને)
યહી મનમાં ઈન્દ્રિયોના વિષયોનું સ્મરણ કરે છે તે મૂઢ
આત્માવાળો પુરુષ મિથ્યા આચારવાળો કહેવાય છે. ૬.

આચારકૃણ:—

આચારઃ પ્રથમો ધર્મો નૃણાં શ્રેયસ્કરો મહાન્ ।

ઇહલોકે પરા કીર્તિઃ, પરત્ર પરમં સુખમ્ ॥ ૭ ॥

યજુર્વેદઆહ્નિક, પૃઠ ૧૧, શ્લોક ૨૬.

આચાર એ મનુષ્યોનો પહેલો ધર્મ છે, તે મહાન છે
અને કલ્યાણને કરવાવાળો છે અને તેથી આ લોકમાં ખૂબ
કીર્તિ મળે છે અને પરલોકમાં પરમ સુખ મળે છે. ૭.

પરસ્ત્રીપરદ્રવ્યેષુ, જીવર્હિસાસુ યો મતિમ્ ।

ન કરોતિ પુમાન્ ભૂપ ! તોષ્યતે તેન કૈશવઃ ॥ ૮ ॥

વિષ્ણુપુરાણ, અધ્યાય ૧૬, શ્લોક ૧૧૩.

હે રાજા ! જે માણસ પરસ્ત્રીને વિષે, પરંધનને વિષે
અને જીવહિંસાને વિષે ખુદ્દિ કરતો ન હોય તે પુરુષવંદે
વિષ્ણુ ભગવાન ખુશી થાય છે. ૮.

સદાચારની દુર્લભતા:—

વક્તૃત્વશક્તિઃ કવિતાપદ્ધત્વં,

સહેલેલકત્વં જનરક્તકત્વમ્ ।

एतत् परं वा सुलभं समस्तं,

चरित्रशुद्धिस्तु मता दुरापा ॥ ९ ॥

મુનિ હિમાંશુવિજય.

વક્તૃત્વશક્તિ, કવિતા બનાવવાની કુશળતા, સારી લેખન-શક્તિ અને મનુષ્યોને પોતાની મક્તિ-બુદ્ધિથી મુગ્ધ કરવાની હોંશિયારીઃ આ બધું ચ સુલભ છે, અથવા તે સિવાય બીજું પણ બધી યોગ્યતા મેળવવી સહેલી છે; પરંતુ પોતાનું ચરિત્ર-જીવન દોષ વગરનું-પવિત્ર બનાવવું તે દુર્લભ છે—કઠિન છે. ૯.

[લોકાચાર]

લોકાચારના જ્ઞાન વગરનો : મૂર્ખા:—

काव्यं करोतु परिजल्पतु संस्कृतं वा,

सर्वाः कलाः समधिगच्छतु वाच्यमानाः ।

लोकस्थितिं यदि न वेत्ति यथानुरूपां,

सर्वस्य सर्वनिकरस्य स चक्रवर्ती ॥ ૧૦ ॥

નીતિશતક (મર્ત્યહરી), શ્લોક ૨૮.

પુરુષ ભલે કવિતા બનાવે, અથવા સંસ્કૃત ભાષા સારી રીતે બોલે, તથા પુસ્તકમાંથી વાંચી-વાંચીને સર્વ કળાઓને

જાણે; પરંતુ જો તે યથાર્થપણે લોકની સ્થિતિને-વ્યવહારને જાણતો ન હોય, તો તે સર્વ ભૂખે જનોનો ચક્રવર્તી જાણવો. ૧૦.

લોકાચારવિરુદ્ધનો ત્યાગ—

કાર્યેણ લોકે નિજધર્મગર્હણા,

વિચારચર્ચાઽઽચરણેસ્તુ યૈર્મુવિ ।

સ્યાત્ તન્ન કાર્યં મુહિતાવહં ભવ—

દપીહ ભવ્યં સ્વવિચારદૃષ્ટિઃ ॥ ૧૧ ॥

મુનિ હિમાંશુવિજય.

જો કાર્ય, વિચાર, ચર્ચા કે આચરણ કરવાથી લોકમાં સ્વધર્મની નિંદા કે હાંસી થતી હોય તે કાર્ય, પોતાના વિચાર પ્રમાણે ગમે તેટલું ક્રિતકર હોય તો પણ, ન કરવું જોઈએ. ૧૧.

લોકઃ સ્વવાધારઃ સર્વેષાં ધર્મચારિણાં યસ્માત્ ।

તસ્માલ્લોકવિરુદ્ધં ધર્મવિરુદ્ધં ચ સન્ત્યાજ્યમ્ ॥ ૧૨ ॥

ઉમાસ્વાતિવાચક.

કારણકે ધર્મનું આચરણ કરનાર સર્વ પુરુષોનો આધાર લોકો જ (ગૃહસ્થાશ્રમી જ) છે, તેથી કરીને લોક-વિરુદ્ધ અને ધર્મવિરુદ્ધ સવનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. ૧૨.

દિનચર્યા (૪૮)

જાગવાનો નિયમ:—

બ્રાહ્મે મુહૂર્તે બુદ્ધ્યેત, ધર્માર્થૌ ચાનુચિન્તયેત્ ।

નેક્ષેતાદિત્યમુદ્યન્તં, નાસ્તં યાન્તં કદાચન ॥ ૧ ॥

મહાભારત, વિરાટપર્વ, અ૦ ૭, શ્લો૦ ૫૨.

પ્રાદ્ય મુહૂર્તે એટલે ચાર ઘડી રાત્રિ હોય ત્યારે જાગૃત થવું, તથા ધર્મ અને અર્થનો વિચાર કરવો. તથા ઉદય પામતા અને અસ્ત પામતા સૂર્યને કદાપિ જોવો નહીં. ૧.

મળ-મૂત્ર-ત્યાગ નિયમ—

મૌની વસ્ત્રાવૃતઃ કુર્યાદિને સન્ધ્યાદ્વયેऽપિ ચ ।

ઉદડ્મુખઃ શકૃન્મૂત્રે, રાત્રૌ યામ્યાનનઃ પુનઃ ॥ ૨ ॥

વિવેકવિલાસ, ઉલ્લાસ ૧, શ્લો૦ ૪૮.

કપડું પહેરીને દિવસ અથવા પ્રાતઃકાળ કે સાયંકાળનો સમય હોય તો ઉત્તર દિશામાં મોઢું રાખીને અને જો રાત્રિનો સમય હોય તો દક્ષિણ દિશામાં મોઢું રાખીને કંઈ પણ યોલ્યા વગર પેશાબ અને ઝાડો કરવો. ૨.

ઉદડ્મુખો દિવા રાત્રાવૃત્સર્ગ દક્ષિણામુખઃ ।

આબાધાસુ યથાકામં, કુર્યાન્મૂત્રપુરીષયોઃ ॥ ૩ ॥

મહાભારત, શાન્તિપર્વ, અ૦ ૩૩, શ્લો૦ ૭૧.

મળ કે મૂત્રની યાદા થાય ત્યારે ઇચ્છા પ્રમાણે દિવસે ઉત્તર તરફ મુખ રાખીને અને રાત્રિએ દક્ષિણ તરફ મુખ રાખીને તેનો લાગ કરવો. ૩.

પ્રાતઃકર્મ:—

કેશપ્રસાધનાદર્શદર્શનં દન્તધાવનમ્ ।

પૂર્વાહ્નિ એવ કાર્યાણિ, દેવતાનાં ચ પૂજનમ્ ॥ ૪ ॥

મહાભારત, શાન્તિપર્વ, અ૦ ૩૯, શ્લો૦ ૨૯.

કેશનું પ્રસાધન-તેણ વગેરે નાખવું, અરિસામાં પોતાનું મુખ બેવું, દાંતણ કરવું, તથા દેવનું પૂજન કરવું: આ આ સર્વ કાર્યો પ્રાતઃકાળે જ કરવાનાં છે. ૪.

આચમન કયાં પછી શું કરવું:—

દેવાર્ચનાદિકાર્યાણિ, તથા ગુર્વભિવાદનમ્ ।

કુર્વીત ચ સમાચમ્ય, તદ્વદેવ મુજિક્રિયામ્ ॥ ૫ ॥

મહાભારત, આદિપર્વ, અ૦ ૧૩, શ્લો૦ ૧૭.

દેવપૂજા વગેરે કાર્યો અને ગુરુને વંદનાનું કાય આચમન કરીને કરવાનું છે અર્થાત્ હાથ-મુખ વગેરે સાફ કરી પવિત્ર થઈ કરવાનું છે, અને ભોજનક્રિયા પછી તે જ રીતે કરવાની છે. ૫.

દિવસમાં કરવાનાં છ કાર્ય:—

પૂજા પ્રશ્નનાં સુગુરોઃ સર્વા, સ્વાધ્યાયવૃત્તિર્વિશદં તપશ્ચ ।

દાનં દયાં સદ્ગૃહિણાં મંવન્તિ, કર્માણ્યમૂનિ પ્રતિવાસરં ષટ્ ॥ ૬ ॥

જિનેશ્વરની પૂજા, સદ્ગુરુની સેવા, સ્વાધ્યાય-સન્નિધિ
ધ્યાન, નિર્ભળ તપ, દાન અને દયા : આ છ કર્મો હોમેશાં
ગૃહસ્થીઓને કરવાનાં હોય છે. ૬.

દેવપૂજા ગુરુપાસ્તિઃ, સ્વાધ્યાયઃ સંયમસ્તપઃ ।

દાનં ચેતિ ગૃહસ્થાનાં, ષટ્ કર્માણિ દિને દિને ॥ ૭ ॥

પુણ્યધનકથા, પૃ૦ ૨૧, શ્લો૦ ૮૨.

દેવની પૂજા, ગુરુની સેવા, સ્વાધ્યાય, સંયમ, તપ અને
દાન : આ છ કર્મો ગૃહસ્થાશ્રમીઓને દરરોજ કરવાનાં છે. ૭.

કેવી રીતે ન બેસવું :—

નોર્ઞ્વજાનુશ્ચિરં તિષ્ઠેન્ન ભવેદુત્કટાસનઃ ।

તદ્વન્નોપવિશેત્ પ્રાજ્ઞઃ, પાદેનાકૃણ્ય ચાસનમ્ ॥ ૮ ॥

મહાભારત, વિરાટપર્વ, અ૦ ૧૧, શ્લો૦ ૨૭.

હાહ્યા પુરુષે જાનુ (ઢીંચણ) ઉપર રાખીને ચિરકાળ સુધી
રહેવું નહીં, ઘણા વખત સુધી ઉત્કટ આસને—ઉલકેક રહેવું
નહીં, તથા પગવડે આસનને ખેંચીને તેના પર બેસવું નહીં. ૮.

વસ્ત્રનો નિયમ :—

અન્યદેવ ભવેદ્રાસઃ, શયનીયે નરોત્તમ ! ।

અન્યદર્શાસુ દેવાનામન્યદ્વાર્ય સમાસુ ચ ॥ ૯ ॥

મહાભારત, શાન્તિપર્વ, અ૦ ૨૨, શ્લો૦ ૪૦.

હું નરોત્તમ ! સૂતી વખતે પહેરવાનું વસ્ત્ર જુદું હોવું

જોઈએ, દેવની પૂજા વખતે જીદું હોવું જોઈએ, અને સલાને વિષે જીદું વસ્ત્ર પહેરવું જોઈએ. ૯.

एकवस्त्रो न भुञ्जीत, न कुर्याद्देवतार्चनम् ।

ન કજ્જુકં વિના કાર્યા, દેવાર્ચા સ્ત્રીજનેન તુ ॥ ૧૦ ॥

શ્રાદ્ધવિધિ, પૃ. ૬૯, શ્લો ૧૫.

એક કપડું પહેરીને ભોજન કરવું નહીં તેમ જ દેવતાની પૂજા પણ કરવી નહીં અને સ્ત્રીઓએ કળજો પહેર્યા વગર દેવની પૂજા ન કરવી. ૧૦.

शुं धरथी द्वर करवुं:—

दूरादावसथान्मूत्रं, दूरात्पादावसेचनम् ।

ઉચ્છિષ્ટોત્સર્જનં દૂરાત્સદા કાર્યં હિતૈષિણા ॥ ૧૧ ॥

મહાભારત, શાન્તિપર્વ, અ ૭૮, શ્લો ૩૪.

પોતાના કલ્યાણને ધ્વજનાર પુરુષે હિમેશાં ધરથી દૂર મૂત્ર કરવું, ધરથી દૂર પગ ધોવા અને ધરથી દૂર એકું વગેરે ઉચ્છિષ્ટ વસ્તુનો ત્યાગ કરવો. ૧૧.

કઈ દિશામાં શું કરવું:—

स्नानं पूर्वमुखीभूय, प्रतीच्यां दन्तधावनम् ।

उदीच्यां श्वेतवासांसि, पूजा पूर्वोत्तरामुखी ॥ ૧૨ ॥

વિવેકવિલાસ, હજ્જાસં ૧, શ્લો ૧૮.

પૂર્વ દિશાએ મુખ કરીને સ્નાન કરવું, પશ્ચિમ દિશાએ મુખ કરીને કાતણ કરવું, ઉત્તર દિશાએ મુખ કરીને શુદ્ધ

વસ્ત્ર પહેરવાં અને પૂર્વ અથવા ઉત્તર દિશા તરફ મુખ કરીને દેવપૂજા કરવી. ૧૨.

સ્નાન અને ભોજન:—

સ્નાનં કૃત્વા જલૈઃ શીતૈર્ભોક્તુમુષ્ણં ન યુજ્યતે ।

જલૈરુષ્ણૈસ્તથા શીતં, તૈલામ્યઙ્ગશ્ચ સર્વદા ॥ ૧૩ ॥

વિવેકવિલાસ, ઉલ્લાસ ૨, શ્લોક ૯.

ઠંડા પાણીથી ન્હાયા પછી તરત ગરમ ભોજન ન કરવું, અને ગરમ પાણીથી ન્હાયા પછી તરત શીતલ ભોજન ન કરવું. તેમજ ગમે તેવા પાણીથી ન્હાયા પછી તૈલામ્યંગ (તેલનું મર્દન) તો કોઈ કાળે પણ ન કરવું. ૧૩.

સંધ્યાસમય:—

નક્ષત્રેષુ સમસ્તેષુ, ઋષ્ટેજસ્સુ ભાસ્વતઃ ।

યાવદર્ધોદયસ્તાવત્પ્રાતઃસન્ધ્યાઽમિધીયતે ॥ ૧૪ ॥

વિવેકવિલાસ, ઉલ્લાસ ૧, શ્લોક ૬૯.

જ્યારે સર્વ નક્ષત્રો નિસ્તેજ એટલે નજરે દેખાતાં બંધ પડી જાય છે અને સૂર્યના ઝિંબનો અર્ધો ઉદય થયેલો દેખવામાં આવે છે ત્યારે પ્રાતઃસંધ્યાનો સમય થયો એમ કહેવાય છે. ૧૪.

સંધ્યાસમયે વળર્ય:—

સન્ધ્યાયાં શ્રીદ્રુહં નિદ્રાં, મૈથુનં દુષ્ટગર્મકૃત્ ।

પાઠં વૈકલ્યદં રોગપ્રદાં મુક્તિ ન ચાચરેત્ ॥ ૧૫ ॥

વિવેકવિલાસ, ઉલ્લાસ ૪, શ્લોક ૭.

સંધ્યાકાળે નિદ્રા લેવાથી લક્ષ્મીનો નાશ થાય, મૈથુન સેવવાથી દુષ્ટ ગર્ભ થાય, પાઠ-સ્વાધ્યાય કરવાથી વિકળ-ગાંડો થાય અને ભોજન કરવાથી રોગ ઉત્પન્ન થાય; તેથી આ સર્વ બાબત સાયંકાળે વર્જવી. ૧૫.

ચત્વારિ खलु कर्माणि, सन्ध्यायां वर्जयेद् बुधः ।

આહારં મૈથુનં નિદ્રાં, સ્વાધ્યાયં ચ વિશેષતઃ ॥૧૬॥

આહારાજ્ઞાયતે વ્યાધિઃ, કરગર્ભશ્ચ મૈથુનાત્ ।

નિદ્રાતો ધનનાશશ્ચ, સ્વાધ્યાયે મરણં ભવેત્ ॥ ૧૭ ॥

સંવર્તસ્મૃતિ, શ્લો०, ૧૭, ૧૮.

હાથા પુરુષે સંધ્યા સમયે ચાર કાર્યો તજવાં યોગ્ય છે. આહાર (ભોજન) ૧, મૈથુન ૨, નિદ્રા ૩ અને વિશેષ કરીને સ્વાધ્યાય ૪ અવશ્ય ત્યાગ કરવા લાયક છે; કેમકે તે વખતે આહાર કરવાથી શરીરે વ્યાધિ થાય છે, મૈથુન સેવવાથી રહેલો ગર્ભ કૂર થાય છે, નિદ્રા કરવાથી ધનનો નાશ થાય છે અને સ્વાધ્યાય કરવાથી મરણ થાય છે. ૧૬, ૧૭.

રાત્રે શુ ન કરણુઃ—

પાનીયસ્ય ક્રિયા નક્તં, તથૈવ દધિ સક્તવઃ ।

વર્જનીયા મહારાજ ! નિશીથે ભોજનક્રિયા ॥ ૧૮ ॥

મહાભારત, શાન્તિપર્વ, અ० ૮૨, શ્લો० ૪૩.

હું મહારાજ ! રાત્રિએ પાણી ગળવા વગેરેની ક્રિયા, તથા દહીં અને સાથવાનું ભોજન વર્જવાનું છે; તથા રાત્રિએ ભોજનક્રિયા વર્જવાની છે. ૧૮.

દન્તધાવન (૪૧)

દાતાણુ કેવું બેઝએ:—

અવક્રાગ્રન્થિ સત્કૂર્ચ, સૂક્ષ્માગ્રં દ્વાદશાઙ્ગુલમ્ ।

કનિષ્ઠાગ્રસમસ્થૌલ્યં, જ્ઞાતવૃક્ષં સુમ્મિજમ્ ॥ ૧ ॥

વિવેકવિલાસ, ઉલ્લાસ ૧, શ્લોક ૬૨

દાતાણુ સીધું, ગાંઠ વિનાનું, જેનો સારો કુચો થાય એવું,
જેનો અગ્રભાગ કોમળ હોય એવું, ખાર આંગળ લાંબું,
ટચલી આંગળી જેટલું બહુ, બાણીતા વૃક્ષનું તથા સારી
ભૂમિમાં થએલાં વૃક્ષનું હોવું બેધએ. ૧.

વર્જ્ય દાતાણુ:—

દન્તાન્મૌનપરસ્તેન, ઘર્ષયેદ્વર્જયેત્પુનઃ ।

દુર્ગન્ધં શુષિરં શુષ્કં, સ્વાદ્વમ્લં લવણં ચ તત્ ॥ ૨ ॥

વિવેકવિલાસ, ઉલ્લાસ ૧, શ્લોક ૬૫.

મૌનપણે દાતાણુથી દાંત ઘસવા અને દુર્ગંધવાળું, અંદ-
રથી પોહું, સુકું, મીઠું, ખાટું, અને ખારું એવું
દાતાણુ વર્જ્યું. ૨.

દાંતધાવન-વિધિ:—

વિલિખ્ય રસનાં જિહ્વાનિર્લેખિન્યા શનૈઃ શનૈઃ ।

શુચિપ્રદેશે પ્રક્ષાલ્ય, દન્તકાષ્ટં પુનસ્ત્યજેત્ ॥ ૩ ॥

વિવેકવિલાસ, ઉલ્લાસ ૧, શ્લોક ૬૮.

જીભીવડે (દાતણની ચીરવડે) ધીરે ધીરે જીભ ઉપરનો
મળ ઉતારવો અને પછી દાતણ ઘોઘને આગળ શુદ્ધ
ભૂમિ ઉપર નાખી દેવું. ૩.

અભાવે દન્તકાષ્ટસ્ય, મુખશુદ્ધિવિધિઃ પુનઃ ।

કાર્યો દ્વાદશગણદ્વૈ-ર્જિહ્વોલ્લેખસ્તુ સર્વદા ॥ ૪ ॥

વિવેકવિલાસ, ઉલ્લાસ ૧, શ્લોક ૬૭

દાતણ મળી શકે નહિ તો બાર કોગળા કરી મુખ
શુદ્ધિ કરવી પછી જીભ ઉપરનો મેલ તો હાથે ઘસીને
ઉતારવો. ૪.

તલ્લીનમાનસઃ સ્વસ્થો દન્તમાંસમપીડયન્ ।

ઉત્તરાભિમુખઃ પ્રાચીમુખો વા નિશ્ચલાસનઃ ॥ ૫ ॥

વિવેકવિલાસ, ઉલ્લાસ ૧, શ્લોક ૬૮.

દાંત ઘસતી વખતે સ્વસ્થ થઈ ઘસવાંમાં જ બરાબર ચિત્ત
રાખવું, દાંતની આબુખાબુના માંસને (પેઢાને) પીડા ન થાય
એમ ઘસવું, ઉત્તર અથવા પૂર્વ દિશા તરફ મુખ કરી
નિશ્ચળ બેસવું. ૫.

દન્તદાઢ્યાય તર્જન્યા, ઘર્ષયેદન્તપીઠિકામ્ ।

આદાવતઃ પરં કુર્યાદન્તધાવનમાદરાત્ ॥ ૬ ॥

વિવેકવિલાસ, ઉલ્લાસ ૧, શ્લોક ૬૯.

દાંતને મજબૂત કરવા માટે પહેલાં તર્જની આંગળીવડે
દાંતના પેઢા ઘસવા અને પછી દાંત ઘસવા બોધવો. ૬.

દંતધાવન નિષેધ: —

વ્યતીપાતે રવેવારે, સંક્રાન્તૌ ગ્રહણે ન તુ ।

દન્તકાષ્ઠં નવાષ્ટૈકમૃતપક્ષાન્તષ્ટ્ઘુષુ ॥ ૭ ॥

વિવેકવિલાસ, ઉલ્લાસ ૧, શ્લોક ૬૬

વ્યતીપાતનો દિવસ, રવિવાર, સંક્રાંતિનો દિવસ,
અહુષ્ઠનો દિવસ, નવમી, અષ્ટમી, પ્રતિપદા, ચતુર્દશી,
પૂર્ણિમા, અમાવાસ્યા અને ષષ્ઠી એટલા દિવસે દંતકાષ્ઠ
(દાંતણુ) કરવું નહિ. ૭.

કાસશ્વાસજ્વરાજીર્ણશોકતૃષ્ણાસ્યપાકયુક્ ।

ન ચ કુર્યાચ્છિરોનેત્રહૃત્કર્ણમયવાનપિ ॥ ૮ ॥

વિવેકવિલાસ, ઉલ્લાસ ૧, શ્લોક ૭૧.

જે માણસને ઉધરસ આવતી હોય, દમ ચઢતો હોય,
તાવ આવતો હોય, અશુભ થયું હોય, સોજો હોય, તરસ
લાગી હોય કે મોઢું આવી ગયું હોય અને જેને માથામાં,
આંખમાં, હૈયામાં અને કાનમાં દુઃખાવો હોય તેવા માણસે
(દાંતણુ) કરવું નહિ. ૮.

પ્રતિપદ્દશમીષષ્ઠીમધ્યાહ્ને નવમીતિથૌ ।

સંક્રાન્તાવર્કવારે ચ, ન કુર્યાદન્તધાવનમ્ ॥ ૯ ॥

શઙ્ખસ્મૃતિ.

પડવો, દશમ, છઠ્ઠી ગયોરે, નોમના દિવસે, સંક્રાન્તિના
દિવસે અને રવિવારે દાંતણુ ન કરવું જોઈએ. ૯.

શ્રાદ્ધે જન્મદિને ચૈવ, વિવાહેऽજીર્ણદોષતઃ ।

વ્રતે ચૈવોપવાસે ચ, વર્જયેદન્તધાવનમ્ ॥ ૧૦ ॥

યમસ્મૃતિ, શ્લોક ૮૭.

શ્રાદ્ધને દિવસે, જન્મને દિવસે, વિવાહમાં, અર્ચુના
દોષમાં, વ્રતને દિવસે અને ઉપવાસને દિવસે દાતણ કરવું
નહીં. ૧૦.

દંતધાવન-ક્રીડા:—

યદ્યાદ્યવારિગણ્ડૂષાદ્વિન્દુરેકઃ પ્રધાવતિ ।

કળ્પે તદા નરૈર્જેયં, શીઘ્રં મોજનમુત્તમમ્ ॥ ૧૧ ॥

વિવેકવિલાસ, ઉલ્લાસ ૧, શ્લોક ૬૧.

જે દાતણ કરતાં પહેલાં કોગળાનું એક બિંદુ ગળામાં
ઉતરી જાય તો મનુષ્યોએ જાણવું કે આજે શીઘ્ર અને સારું
ભોજન મળશે. ૧૧.

સમ્મુખં પતિતં સ્વસ્ય, શાન્તાનાં કક્ષુમાં ચ,યત્ ।

ઊર્ધ્વસ્થં સુખદં તત્ સ્યાદન્યથા દુઃખહેતવે ॥ ૧૨ ॥

વિવેકવિલાસ, ઉલ્લાસ ૧, શ્લોક ૬૨.

તે દાતણ જે આપણી સામું પડે, શાંત દિશામાં પડે,
અથવા ઊંધું પડે તો તે સુખકારી સમજવું અને એથી
ઉલટી રીતે પડે તો દુઃખનું કારણ જાણવું. ૧૨.

ઊર્ધ્વં સ્થિત્વા ક્ષણં પશ્ચાત્, પતત્યેવ યદા પુનઃ ।

મિષ્ટાહારસ્તદાદિષ્ટસ્તદિને શાસ્ત્રકોવિદૈઃ ॥ ૧૩ ॥

વિવેકવિલાસ, ઉલ્લાસ ૧, શ્લોક ૭૦.

શાસ્ત્રના જાણનારાઓનું વચન છે કે જે દિવસે (દાતણ)
થોડો વખત ઉંચું રહીને પછી પડી જાય તે દિવસે જન્મવામાં
ગળપણ મળે. ૧૩.

હજામત (૫૦)

હજામતનો સમય:—

દિવાકીર્તિપ્રયોગે તુ, વારાઃ પ્રોક્તા મનીષિભિઃ ।

સૌમ્યેજ્યશુક્રસોમાનાં, ક્ષેમારોગ્યસુખપ્રદાઃ ॥ ૧ ॥

વિવેકવિલાસ, ઉલ્લાસ ૨, શ્લોક ૧૬.

હજામત કરાવવા માટે પુધવાર, ગુરુવાર, શુક્રવાર અને સોમવાર સુખ-શાંતિ અને આરોગ્યને આપનારાં છે, એમ વિદ્વાનોનું કહેવું છે. ૧.

ક્ષૌરં પ્રોક્તં વિષશ્ચિદ્ધિર્મૃગે પુણ્યે ચરેષુ ચ ।

જ્યેષ્ઠાશ્વિનીકરદ્વન્દ્વેરવતીષુ ચ શોભનમ્ ॥ ૨ ॥

વિવેકવિલાસ, ઉલ્લાસ ૨, શ્લોક ૧૭.

મૃગ નક્ષત્ર, પુણ્ય નક્ષત્ર, ચર નક્ષત્ર, જ્યેષ્ઠા નક્ષત્ર, અશ્વિની નક્ષત્ર, હસ્ત નક્ષત્ર અને ચિત્રા નક્ષત્રમાં હજામત કરાવવી સારી છે એમ વિદ્વાનોનું કહેવું છે. ૨.

ક્ષૌરે રાજાજ્ઞયા જાતે, નક્ષત્રં નાવલોક્યતે ।

કૈશ્વત્તીર્થે ચ શોકે ચ, ક્ષૌરમુક્તં શુભાર્થિભિઃ ॥ ૩ ॥

વિવેકવિલાસ, ઉલ્લાસ ૨, શ્લોક ૧૮.

રાજાની આજ્ઞાથી જો હજામત કરાવવી પડે તો નક્ષત્ર

જોવાની જરૂર નથી હોતી. વળી કેટલાક હિતકારી પુરુષોનું કહેવું છે કે તીર્થસ્થાનમાં અને શોકના પ્રસંગે (પણ) હુજમત માટે નક્ષત્ર જોવાની જરૂર નથી. ૩.

કલ્પયેદેકશઃ પક્ષે, રોમશ્મશ્રુકચાન્નિવાન ।

ન ચાત્મદશનાગ્રેણ, સ્વપાણિભ્યાં ચ નોત્તમઃ ॥ ૪ ॥

વિવેકવિલાસ, ઉલ્લાસ ૨, શ્લો ૨૦.

એક પંખવાડીયામાં એક વાર રૂંવાડા, દાઢી, મૂછ, કેશ અને નખને સમારવા જોઈએ. પોતાના દાંતના અથ્રલાગવડે નખને તથા પોતાના હાથવડે ઉત્તમ પુરુષે કેશને સમારવા-કાતરવા, કાપવા નહીં. ૪.

હુજમત-નિષેધઃ—

ચતુર્થી નવમી ષષ્ઠી, ચતુર્દશ્યષ્ટમી તથા ।

અમાવાસ્યા ચ દૈવજ્ઞૈઃ, ક્ષૌરકર્મણિ નેષ્યતે ॥ ૫ ॥

વિવેકવિલાસ, ઉલ્લાસ ૨, શ્લો ૧૫.

ચોથ, નોમ, છઠ, ચૌદશ, આઠમ અને અમાસ, આટલી તિથિઓ જ્યોતિષિઓએ ક્ષૌરકર્મ (હુજમત)ને માટે ઇચ્છેલી નથી. આટલી તિથિએ ક્ષૌર કરાવવું નહીં. ૫.

રાત્રૌ સન્ધ્યાસુ વિદ્યાદૌ, ક્ષૌરં નોક્તં તથોત્સવે ।

મૃષામ્યજ્ઞાશનસ્નાનપર્વયાત્રારણેષ્વપિ ॥ ૬ ॥

વિવેકવિલાસ, ઉલ્લાસ ૧, શ્લો ૧૯.

રાત્રિએ, સંધ્યાકાળને વિષે, વિદ્યાના આરંભમાં, ઉત્સવમાં, શયણારને વખતે, અહ્યંગ (તેલ-મર્દન) વખતે ભોજન

અને સ્નાન કરી રહ્યા પછી, કોઈ પર્વને દિવસે તથા યાત્રાએ
અથવા સંત્રામને વિષે જતાં ક્ષૌર કરાવવું નહિ. ૬.

અમ્યક્તસ્નાતાશિતમૃષિતયાત્રારણોન્મુલૈઃ ક્ષૌરમ્ ।

વિદ્યાદિનિશાસન્ધ્યાપર્વસુ નવમેઽહ્નિ ચ ન કાર્યમ્ ॥૭॥

શ્રાદ્ધવિધિ, પૃ૦ ૪૮*

અભ્યંગ કર્યા પછી, સ્નાન કર્યા પછી, જમ્યા પછી,
આભૂષિત થયા પછી, પ્રયાણને દિવસે, યુદ્ધમાં જવા તૈયાર થયા
હોય તે વખતે, વિદ્યા ભણવાના પહેલે દિવસે, રાત્રિ સમયે,
સંધ્યા સમયે અને પર્વતિથિએ તથા હુળમત કરાવ્યા
પછીના નવમે દિવસે ક્ષૌરકર્મ કરાવવું નહીં—હુળમત કરા-
વવી નહીં. ૭.

વાળ ખીજા પાસે ઓળાવવા:—

કેશપ્રસાધનં નિત્યં, કાર્યેદથ નિશ્ચલઃ ।

કરામ્યાં યુગપત્ કુર્યાત્, સ્વોત્તમાઙ્ગે સ્વયં ન તત્ ॥૮॥

વિવેકવિલાસ, હજ્જાસ ૧, શ્લો ૭૧.

મનુષ્યે નિશ્ચળ-સ્થિર થઈને દરરોજ કેશનું પ્રસાધન-
ઓળવું (ખીજા પાસે) કરાવવું. પોતે પોતાના મસ્તક ઉપર
એકી સાથે બન્ને હાથવડે તે (કેશ સમારવાનું કાર્ય)
કરવું નહીં. ૮.

સ્નાન (૫૧)

સ્નાન-મહત્વ: —

સ્નાનં નામ મનઃપ્રસાદસદનં દુઃસ્વપ્નવિધ્વંસનં,
 શૌચસ્યાયતનં પ્રલાપહરણં કામાગ્નિસન્દીપનમ્ ।
 રૂપદ્યોતિકરં વપુઃસુખકરં સંવર્ધનં તેજસઃ,
 સ્ત્રીणां મન્મથકારકં સુખકરં સ્નાને દર્શૈતે ગુણાઃ ॥૧॥

અનન્નરજ્જ, શ્લોક ૩૦.

સ્નાન એ મનની પ્રસન્નતાનું ઘર છે, અશુભ સ્વપ્નનો નાશ કરનાર છે, પવિત્રતાનું સ્થાન છે, પ્રલાપને-ઉન્માદને નાશ કરનાર છે, કામરૂપી અગ્નિને દીપ્ત કરે છે, રૂપને પ્રકાશિત કરે છે, શરીરને સુખકારક છે, તેજને વધારનાર છે, સ્ત્રીઓને કામદેવ ઉત્પન્ન કરનાર છે અને સુખને કરનાર છે. આ પ્રમાણે સ્નાનના દશ ગુણો છે. ૧.

સ્નાન-વિધિ:—

પીડચન્તે જન્તવો યત્ર, જલમધ્યે વ્યવસ્થિતાઃ ।

સ્નાને કૃતે તતઃ પાર્થ !, પુણ્યં પાપસમં ભવેત્ । ૨ ॥

ભાગવત, સ્કન્ધ ૧૧. અં ૨૬, શ્લોક ૮.

હે અર્જુન ! જે જળમાં સ્નાન કરવાથી તેમાં રહેલા જંતુઓ પીડા પામે છે, તેથી પુણ્ય અને પાપ સરખાંજ થાય છે. ૨.

ગૃહે ચૈવોત્તમં સ્નાનં, જલં ચૈવં તુ શોધિતમ્ ।

તથા ત્વં પાપહવશ્રેષ્ઠ ! ગૃહે સ્નાનં સમાચર ॥ ૩ ॥

માગવત્, સ્કન્ધ ૧૧, અ૦ ૧, શ્લો ૩૨.

હે શ્રેષ્ઠ પાંડવ ! ઘેર જ શુદ્ધ કરેલા જળવડે સ્નાન કરવું
એ જ ઉત્તમ છે, તેથી તું ઘેર જ સ્નાન કર. ૩.

સ્નાન ક્યારે કરવું:—

રતે વાન્તે ચિતાધૂમસ્પર્શે દુઃસ્વપ્નદર્શને ।

ક્ષૌરકર્મણ્યપિ સ્નાયાદ્ગલિતૈઃ શુદ્ધવારિભિઃ ॥ ૪ ॥

વિવેકવિલાસ, ઉલ્લાસ ૨, શ્લો ૧૪.

સ્ત્રી-સંગ કરે, ઊલટી થાય, (સ્મશાનમાં) ચિતાનો ધૂમાડો
લાગે, માહું સ્વપ્ન આવે અને 'ક્ષૌરકર્મ' કરાવે તો ગળેલા
શુદ્ધ જળથી ન્હાવું. ૪.

દ્રવ્યસ્નાન:—

જલેન દેહદેશસ્ય, ક્ષણં યચ્છુદ્ધિકારણમ્ ।

પ્રાયોઽન્યાનુપરોધેન, દ્રવ્યં સ્નાનં તદુચ્યતે ॥ ૫ ॥

સ્નાનાષ્ટક હરિભદ્ર), શ્લો ૧.

પ્રાયે કરીને અન્ય જે મળાદિક તેને રોકવામાં અસમર્થ
એવા પાણીવડે, શરીરના અમુક ભાગની શુદ્ધિનું જે કારણ
હોય તે દ્રવ્ય સ્નાન કહેવાય છે. ૫.

સ્નાન નિષેધ:—

દ્વિતીયા વર્જિતા સ્નાને, દશમી ચાષ્ટમી તથા ।

ત્રયોદશીચતુર્દશ્યૌ, ષષ્ઠી પચ્ચદશી કુહઃ ॥ ૬ ॥

વિવેકવિલાસ, ઉલ્લાસ ૨, શ્લો ૧.

ખીજ, છઠ, આઠમ, દશમ, તેરશ, ચૌદશ, પુનમ અને અમાવાસ્યાના દિવસે સ્નાન કરવું નહિ. ૬.

નગ્નાર્ત્તઃ પ્રોષિતાયાતઃ, સુચૈલો મુક્તમૃષિતઃ ।

નૈવ સ્નાયાદનુવ્રજ્ય, બન્ધન્ કૃત્વા ચ મજ્જલમ્ ॥૭॥

વિવેકવિલાસ, ઉલ્લાસ ૨, શ્લોક ૩.

નગ્ન દશામાં, રોગાદિકથી પીડિત હોય ત્યારે, પરદેશથી આવેલ, સારાં વસ્ત્ર સહિત, ભોજન કરીને, આભૂષણો પહેરીને, બાંધવાદિકને વળાવીને આબ્યા પછી તેમજ માંગલિક કાર્ય કર્યા પછી સ્નાન કરવું નહીં. ૭.

અજ્ઞાતે દૂઃપ્રવેશે ચ, ચળ્ડાલૈર્દૂષિતેઽથવા ।

તરુચ્છન્ને સશૈવાલે, ન સ્નાનં યુજ્યતે જલે ॥ ૮ ॥

વિવેકવિલાસ, ઉલ્લાસ ૨, શ્લોક ૮.

અજ્ઞાતો, વિષમ માર્ગવાળું, ચંડાળોએ દૂષિત કરેલું, વૃદ્ધોથી ઠંકાયેલું અને શેવાળવાળું, એવા પાણીમાં ન્હાવું એ ઠીક નથી. ૮.

કૂપે હૃદેઽધમં સ્નાનં, નદ્યામેવ ચ મધ્યમમ્ ।

વાપ્યાં ચ વર્જયેત્સ્નાનં, તટાકે નૈવ કારયેત્ ॥ ૯ ॥

માગવત ઉત્તરાર્ધ, સ્કન્ધ ૧૧, અં ૬૩, શ્લોક ૯.

કુવામાં અને ઊંદમાં સ્નાન કરવું તે અધમ છે, નદીમાં સ્નાન કરવું તે મધ્યમ છે, વાવમાં સ્નાન વર્જ્યું જોઈએ અને તળાવને વિષે સ્નાન ન જ કરવું જોઈએ. ૯.

ન પ્રશસ્તં નિશિ સ્નાનં, રાહોરન્યત્ર દર્શનાત્ ।

ન મુક્તોત્તરકાલં ચ, ન ગમ્भीરજલાશયે ॥ ૧૦ ॥

મહાભારત, વિરાટપર્વ, અ૦ ૭૭, શ્લો૦ ૨૮.

રાહુના દર્શન સિવાય અન્યત્ર એટલે થહણુના નિમિત્ત સિવાય બીજે વખતે રાત્રિએ સ્નાન કરવું સારું નથી. ભોજન કર્યા પછી સ્નાન કરવું નહીં, તથા ઊંડા જળાશયમાં પણ સ્નાન કરવું નહીં. ૧૦.

દુષ્ટનું સ્નાન નિર્થકઃ—

મૃદો ભારસહસ્રેણ, જલકુમ્ભશતેન ચ ।

ન શુધ્યન્તિ દુરાચારાઃ, સ્નાતાસ્તીર્થશતૈરપિ ॥ ૧૧ ॥

સ્કન્દપુરાણ, કાશીઋણ્ડ, અધ્યાય ૬, શ્લો૦ ૩૬.

હજાર ભાર માટીવડે અને જળભરેલા સો કુંભવડે તથા સેંકડો તીર્થોને વિષે સ્નાન કરાયા હોય તો પણ દુરાચારી પુરુષો શુદ્ધ થતા નથી. ૧૧.

દુષ્ટમન્તર્ગતં ચિત્તં, તીર્થસ્નાનાન્ન શુધ્યતિ ।

શતશોડપિ જલૈર્ધૌતં, મદ્યમાળ્ડમિવાશુચિ ॥ ૧૨ ॥

તત્ત્વામૃત, શ્લો૦ ૩૧૬.

શરીરની અંદર રહેલું દૂષિત ચિત્ત તીર્થમાં સ્નાન કરવાથી શુદ્ધ થતું નથી. જેમકે અપવિત્ર એવું મદિરાનું પાત્ર સેંકડો વખત જળથી ધોયું હોય તો પણ તે શુદ્ધ થતું નથી. ૧૨.

સ્નાન અને મહ્નઃ--

સ્નાનં શુદ્ધામ્મસા યતન્ન કદાચિન્નિવિધ્યતે ।

તિથિવારાદિકં યત્તુ, તૈલામ્બજ્ઞે તદીક્ષ્યતે ॥ ૧૩ ॥

વિવેકવિલાસ, ઉલ્લાસ ૨, શ્લો ૫.

ચોકખા પાણીથી સ્નાન કરવાનો નિષેધ કોઈ પણ વારે નથી કરવામાં આવ્યો. (માત્ર) તેલ ચોળવા માટે જ તિથિ, વાર વગેરે જોવામાં આવે છે. ૧૩.

ન પર્વસુ ન તીર્થેષુ, ન સદ્ક્રાન્તૌ ન ચ વૈદ્યૃતૌ ।

ન વિષ્ટૌ ન વ્યતીપાતે, તૈલામ્બજ્ઞઃ પ્રશસ્યતે ॥ ૧૪ ॥

વિવેકવિલાસ, ઉલ્લાસ ૨, શ્લો ૬.

પર્વના દિવસોમાં, તીર્થસ્થાનમાં, સંક્રાન્તિના દિવસે, વૈદ્યતિયોગમાં, વ્યતીપાતમાં કે વિષ્ટિયોગમાં શરીરે તેલ ચોળવાનો નિષેધ કરવામાં આવે છે. ૧૪.

સ્નાનક્રમઃ--

આદિત્યાદિષુ વારેષુ, તાપઃ કાન્તિર્મૃતિર્ધનમ્ ।

દારિદ્ર્યં દુર્મગત્વં ચ, કામાપ્તિઃ સ્નાનતઃ ક્રમાત્ ॥ ૧૫ ॥

વિવેકવિલાસ, ઉલ્લાસ ૨, શ્લો ૨.

રવિવારે સ્નાન કરવાથી તાપ થાય છે, સોમવારે સ્નાન કરવાથી તેજ મળે છે, મંગળવારે સ્નાન કરવાથી મરણ નિપજે છે, બુધવારે સ્નાન કરવાથી ધન મળે છે, ગુરુવારે સ્નાન કરવાથી દરિદ્રપણું મળે છે, શુક્રવારે સ્નાન કરવાથી દુર્ભાગ્ય મળે છે અને શનિવારે સ્નાન કરવાથી ઇચ્છિત વસ્તુની પ્રાપ્તિ થાય છે. ૧૫.

દેવપૂજા (૫૨)

સાચી દેવપૂજા:—

येन केनाप्युपायेन, यस्य कस्यापि देहिनः ।

सन्तोषं जनयेत् प्राज्ञस्तदेवेश्वरपूजनम् ॥ १ ॥

भागवत, स्कन्ध ૧૧, અ. ૧૩, શ્લોક ૩૦.

હાહ્યા માણુસે કોઈ પણ પ્રાણીને કોઈ પણ ઉપાયવડે સંતોષ પમાડવો તે જ ખરું ઈશ્વર પૂજન છે. (આવી સેવા કરવાથી જ ઈશ્વર પ્રસન્ન થાય છે, તેથી તેનું પૂજન થયું કહેવાય છે.) ૧.

દેવપૂજા-વિધિ:—

धूँ दहति पापानि, दीपो मृत्युविनाशनः ।

नैवेद्यैर्वિપुलं राज्यं, प्रदक्षिणा शिवप्रदा ॥ ૨ ॥

उपदेशतरङ्गिणी, पृ. ૧૮૮. (य. वि. ग्रं.)

જિનેશ્વરની પૂજામાં કરેલો ધૂપ પાપને બાળે છે, દીવો મૃત્યુનો વિનાશ કરે છે, નૈવેદ્ય મોટું રાજ્ય આપે છે અને પ્રદક્ષિણા મોક્ષને આપે છે. ૨.

प्रविश्य विधिना तत्र, त्रिःप्रदक्षिणयेज्जिनम् ।

पुण्यादिभिस्तमश्चर्च, स्तवनैरुत्तमैः स्तुयात् ॥ ૩ ॥

योगशास्त्र, प्रकाश ૩, શ્લોક ૧૨૩.

તે જિનચૈત્યને વિષે વિધિપૂર્વક પ્રવેશ કરીને જિનેશ્વરને ત્રણ પ્રદક્ષિણા કરવી. પછી પુષ્પાદિકવડે તેની પૂજા કરીને ઉત્તમ સ્તવનોવડે તેની સ્તુતિ કરવી. ૩.

શુચિઃ પુષ્પામિષસ્તોત્રૈર્દેવમભ્યર્ચ્ય વૈશ્મનિ ।

પ્રત્યાશ્વાનં યથાશક્તિ, કૃત્વા દેવગૃહં વ્રજેત ॥ ૪ ॥

યોગશાસ્ત્ર, પ્રકાશ ૩, શ્લોક ૧૨૨.

પવિત્ર થઈ ઘરમાં રાખેલા દેવને પુષ્પ, નવેદ્ય અને સ્તોત્રવડે પૂજી યથાશક્તિ પચખખાણ કરી દેવગૃહ પ્રત્યે-ગામના ચૈત્ય પ્રત્યે જવું. ૪.

દ્રવ્યપૂજા:—

સ્વર્ગાપવર્ગદો દ્રવ્યસ્તવોઽત્રાપિ સુખાવહઃ ।

હેતુશ્ચિત્તપ્રસત્તેસ્તત્કર્તવ્યો ગૃહિણા સદા ॥ ૫ ॥

યોગસાર, પ્રસ્તાવ ૧, શ્લોક ૩૧.

દ્રવ્યપૂજા આ જાવમાં પણ સુખ આપનાર છે, પરંતુ જાવમાં સ્વર્ગ અને મોક્ષને આપનાર છે, તથા ચિત્તની નિર્મળતાનું કારણ છે; તેથી ગૃહસ્થીઓએ આ દ્રવ્યપૂજા અવશ્ય કરવા લાયક છે. ૫.

ભાવપૂજા:—

આરાધિતોઽસ્ત્વસૌ ભાવસ્તવેન વ્રતચર્યયા ।

તસ્ય પૂજાદિનાઃ દ્રવ્યસ્તવેન તુ સરાગતા ॥ ૬ ॥

યોગસાર, પ્રસ્તાવ ૧, શ્લોક ૨૧.

આ પરમાત્મા પ્રતના આચરણરૂપ ભાવસ્તવવડે જ પૂજાયેલા હો. તે પરમાત્માની પૂજા વગેરે દ્રવ્યસ્તવવડે તે સંરાગતા થાય છે. ૬.

આઠ ભાવ પુષ્પોઃ—

અર્હિસા પરમં પુષ્પં, પુષ્પમિન્દ્રિયનિગ્રહઃ ।

સર્વભૂતદયા પુષ્પં, ક્ષમા પુષ્પં વિશેષતઃ ॥ ૭ ॥

ધ્યાનપુષ્પં તપઃ પુષ્પં, જ્ઞાનપુષ્પં ચ સપ્તમમ્ ।

સત્યં ચૈવાષ્ટમં પુષ્પં, તેન પુ(તુ)ષ્યન્તિ દેવતાઃ ॥ ૮ ॥

માર્કણ્ડેયપુરાણ, અ૦ ૧, શ્લો૦ ૮.

અર્હિસા એ ઉત્તમ પુષ્પ છે, ઇન્દ્રિયોનો નિગ્રહ એ બીજું પુષ્પ છે, સર્વ પ્રાણીઓ ઉપર દયા રાખવી એ ત્રીજું પુષ્પ છે, ક્ષમા એ વિશેષ કરીને એથું પુષ્પ છે, ધ્યાન એ પાંચમું પુષ્પ છે, તપ એ છઠું પુષ્પ છે, જ્ઞાન એ સાતમું પુષ્પ છે, અને સત્ય એ આઠમું પુષ્પ છે. આ પુષ્પોવડે પૂજવાથી દેવતાઓ તુષ્ટમાન થાય છે. ૭, ૮.

અર્હિસા પ્રથમં પુષ્પં, દ્વિતીયં કરણગ્રહઃ ।

તૃતીયકં ભૂતદયા, ચતુર્થ ક્ષાન્તિરેવ ચ ॥ ૯ ॥

શમસ્તુ પશ્ચમં પુષ્પં, ધ્યાનં દાનં ચ સપ્તમમ્ ।

સત્યં ચૈવાષ્ટમં પુષ્પમેતૈસ્તુષ્યન્તિ કેશવઃ ॥ ૧૦ ॥

પદ્મપુરાણ, સ્કંધ ૪, અ૦ ૮૪, શ્લો૦ ૬૬-૨૭.

અર્હિસા પહેલું પુષ્પ છે, ઇન્દ્રિયોનો નિગ્રહ બીજું પુષ્પ

છે, જીવદયા ત્રીભુવં પુષ્પ છે, ક્ષમા એ ચોથું પુષ્પ છે, શમતા
એ પાંચમું પુષ્પ છે, ધ્યાન એ છઠું પુષ્પ છે, દાન એ
સાતમું પુષ્પ છે અને સત્ય એ આઠમું પુષ્પ છે: આ
પુષ્પોવડે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન તુષ્ટ થાય છે. ૯, ૧૦.

દેવપૂજા ક્રમ:—

फलं पूजाविधातुः स्यात्, सौभाग्यं जनमान्यता ।

ऐश्वर्यं रूपमारोग्यं, स्वर्गमोक्षसुखान्यपि ॥ ૧૧ ॥

પાણડવચ્ચરિત્ર (ગદ્ય).

જિનેશ્વરની પૂજા કરનાર મનુષ્યને સૌભાગ્ય, લોકને વિષે
માન, ઐશ્વર્ય, રૂપ, નીરાગતા અને સ્વર્ગ તથા મોક્ષનાં સુખ;
આ સર્વ ક્રમ પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૧.

यान्ति दुष्टदुरितानि दूरतः, कुर्वते सपदि सम्पदः पदम् ।

भूषयन्ति भुवनानि कीर्तयः, पूजया विहितया जगद्गुरोः ॥ ૧૨ ॥

उपदेशतरङ्गिणी, पृ. ૨૦૦, (य. वि. ग्रं.)

જગદ્ગુરુની—જિનેશ્વરની પૂજા કરવાથી દુષ્ટ પાપો દૂર
જતાં રહે છે, તત્કાળ સંપત્તિઓ સ્થાપનને કરે છે અને
કીર્તિઓ ભુવનને શોભાવે છે એટલે જગતમાં કીર્તિ વિસ્તાર
પામે છે. ૧૨.

करोति पुष्पैर्जिननायकस्य,

पूजां त्रिकालं तनुमान् सदा यः ।

तस्यामरेशावनिनाथचक्र-

वर्च्यादिलक्ष्मीर्वशगा भवेद् द्राक् ॥ ૧૩ ॥

પુણ્યધનકથા, પૃ૦ ૧.

જે પ્રાણી હુમેશાં ત્રણે કાળ પુખ્તોવડે જિનેન્દ્રની પૂજા કરે છે તે પ્રાણીને દેવેન્દ્ર, નરેન્દ્ર અને ચક્રવર્તી વગેરેની લક્ષ્મી શીઘ્ર વશ થાય છે. ૧૩.

જિનાર્ચકારકાણાં ન, કુજન્મ કુગતિર્ન ચ ।

ન દારિદ્ર્યં ન દૌર્ભાગ્યં, ન ચાન્યદપિ કુત્સિતમ્ ॥૧૪॥

ત્રિષષ્ટિ૦, પર્વ ૧૦, સ.૧૧, શ્લોક ૩૭૮.

જિનેશ્વરની પૂજા કરનારા પ્રાણીઓને કુજન્મ, કુગતિ, દારિદ્ર્ય, દુર્ભાગ્ય અને બીજું કંઈ પણ કુત્સિત-નિંદિત હોતું નથી. ૧૪.

પાપં લુપ્પતિ દુર્ગતિં દલયતિ વ્યાપાદયત્યાપદં,

પુણ્યં સશ્ચિનુતે શ્રિયં વિતનુતે પુણ્નાતિ નીરોગતામ્ ।

સૌભાગ્યં વિદધાતિ પલ્લવયતિ પ્રીતિં પ્રસૂતે યશઃ,

સ્વર્ગં યચ્છતિ નિર્વૃત્તિં ચ રચયત્યર્ચાઽર્હતાં નિર્મિતા ॥૧૫॥

સિન્દૂરપ્રકરણ, શ્લોક ૯.

જે જિનેશ્વરની પૂજા કરી હોય તે તે પાપનો લોપ કરે છે, દુર્ગતિને દહી નાંખે છે, આપત્તિનો નાશ કરે છે, પુણ્યને એકત્ર કરે છે, લક્ષ્મીને વિસ્તારે છે, નીરોગપણાને પુષ્ટ કરે છે, સૌભાગ્યને કરે છે, પ્રીતિને પલ્લવિત કરે છે, યશને ઉત્પન્ન કરે છે, સ્વર્ગને આપે છે અને મોક્ષને રચે છે. ૧૫.

સ્વર્ગસ્તસ્ય ગૃહાઙ્ગણં સહચરી સામ્રાજ્યલક્ષ્મીઃ શુભા,

સૌભાગ્યાદિગુણાવલિર્વિલસતિ સ્વૈરં વપુર્વેશ્મનિ ।

સંસારઃ સુતરઃ શિવં કરતલક્રોડે લુઠત્યજ્ઞસા,

યઃ શ્રદ્ધાભરમાજનં જિનપતેઃ પૂજાં વિધત્તે જનઃ ॥૧૬॥

સિન્દૂરપ્રકરણ, શ્લોક ૧૦.

મોટી શ્રદ્ધાના સ્થાનરૂપ જે માણસ જિનેશ્વરની પૂજા કરે છે તેના ઘરનું આંગણું જ સ્વર્ગ સમાન છે, ચક્રવર્તીની શુભ લક્ષ્મી તેની સખી છે, સૌભાગ્ય વગેરે શુભોની શ્રેણી તેના શરીરરૂપી ઘરને વિષે ઇચ્છા પ્રમાણે વિલાસ કરે છે, તેને સંસારસમુદ્ર સુખે તરવા લાયક થાય છે અને તેના હસ્તતલના મધ્ય ભાગમાં શીઘ્રપણે મુક્તિ આપોટે છે. ૧૬.

જિનપૂજા:—

यः पुष्पैर्जिनमर्चति स्मितसुरस्त्रीलोचनैः सोऽर्च्यते,

यस्तं वन्दत एकशस्त्रिजगता सोऽहर्निशं वन्द्यते ।

यस्तं स्तौति, परत्र वृत्रदमनस्तोमेन स स्तूयते,

यस्तं ध्यायति क्लृप्तकर्मनिधनः स ध्यायते योगिभिः ॥૧૭॥

સિન્દૂરપ્રકરણ, સ્કો૦ ૧૨.

જે મનુષ્ય જિનેશ્વરને પુષ્પોવડે પૂજે છે તે પુરુષ દેવા-ગનાઓનાં વિકસ્વર લોચનોવડે પૂજાય છે, જે મનુષ્ય જિનેન્દ્રને એક વાર જ વંદન કરે છે તેને ત્રણ જગત નિરંતર વાંદે છે, જે મનુષ્ય તે લગવાનની સ્તુતિ કરે છે તેની પરલોકમાં ઇન્દ્રના સમૂહ સ્તુતિ કરે છે, તથા જે મનુષ્ય તે પ્રભુનું ધ્યાન કરે છે તે કર્મના નાશ કરનાર પુરુષનું યોગીઓ ધ્યાન કરે છે. ૧૭.

प्रसादनार्थं जगतां जनो यथा,

કરોતિ चेष्टां विविधां समादरात् ।

તથૈવ ચેદ્ વિશ્વપતેઃ પ્રસાદને,

તનોતિ સિદ્ધિઃ સુલભા ભવેત્ તદા ॥ ૧૮ ॥

મુનિ હિમાંશુવિજય

જેમ જગતને—(જગતમાં કહેવાતા રાજા, શેઠ, સ્ત્રી વગેરે મોટા આકર્ષક માણસોને) પ્રસન્ન કરવા મનુષ્ય બહુ આદરપૂર્વક અનેક પ્રકારની પ્રવૃત્તિ કરે છે તેવી જ પ્રવૃત્તિ (ચિદ્રા) જે તે પરમાત્માને પ્રસન્ન કરવા કરે તો, તેને (મનુષ્યને) બધી (ઐહિક અને પારલૌકિક) સિદ્ધિઓ સહેલી થઈ જાય—મળી આવે. ૧૮.

ગૃહાદિકર્માણિ વિહાય મન્યાઃ,

શ્રીવીતરાગં પરિપૂજયન્તિ ।

યે શુદ્ધભાવાન્નિદશાધિપત્વં,

સમ્પાદયન્ત્યાશુ શિવં ક્રમેણ ॥ ૧૯ ॥

જે જન્ય પ્રાણીઓ પોતાના ઘર વગેરેનાં કાર્યોને છોડીને શુદ્ધ ભાવથી શ્રીવીતરાગની પૂજા કરે છે તેઓ દેવોનું ઈંદ્રપાણુ ભોગવીને અનુક્રમે શીઘ્ર મોક્ષને મેળવે છે. ૧૯.

જિનેન્દ્રપૂજા મુગતિં તનોતિ,

દદાતિ રાજ્યં ચ સુરેન્દ્રલક્ષ્મીમ્ ।

છિન્તિ દુઃખાનિ ચ દેહમાજાં,

નીરોગતાં રાતિ સુરૂપતાં ચ ॥ ૨૦ ॥

જિનેશ્વરની પૂજા પ્રાણીઓને સદ્ગતિ વિસ્તારે છે, રાજ્ય આપે છે, સ્વર્ગની લક્ષ્મી આપે છે, દુઃખને છેદી નાખે છે, નીરોગીપણું આપે છે, તથા સારું રૂપ આપે છે. ૨૦.

ભોજન (૫૩)

અન્ન-મહિમા:—

લજ્જા સ્નેહઃ સ્વરમધુરતા બુદ્ધયો યૌવનશ્રીઃ,
 પ્રાણાતઙ્કઃ પવનસમતા દુઃસ્વહાનિર્વિલાસઃ ।
 ધર્મઃ શાસ્ત્રં સુરગુરુમતિઃ શૌચમાચારચિન્તા,
 પૂર્ણે સર્વે જઠરપિઠરે પ્રાણિનાં સમ્ભવન્તિ ॥ ૧ ॥

જૈનપञ्ચતન્ત્ર, પૃ ૨૪૭, શ્લો ૭૩.

લજ્જા, સ્નેહ, મધુર સ્વર, બુદ્ધિ, યુવાવસ્થાની શોભા,
 પ્રાણનો વિસ્તાર, વાયુની સમતા-તુલ્યતા, દુઃખનો વિનાશ,
 વિદ્યા, ધર્મ, શાસ્ત્ર, દેવ અને ગુરુને વિષે બુદ્ધિ, શૌચ-
 પવિત્રતા અને આચારવિચાર એ સર્વે ગુણો પ્રાણીઓનું
 પેટ પૂર્ણ લગાચેલું હોય તો જ સંભવે છે. ૧.

અન્નં વૈ પ્રાણિનાં પ્રાણા, અન્નમોજઃપ્રદૌષધી ।

તસ્માદન્નસમં રત્નં, ન મૃતં ન મવિઘ્ન્યતિ ॥ ૨ ॥

વૈધરસરાજસમુચ્ચય, અ ૮. શ્લો ૪૭.

અન્ન જ પ્રાણીઓના પ્રાણ છે અને અન્ન જ શરીરના
 બળને આપનાર ઉત્તમ ઔષધ છે, તેથી આ પૃથ્વી પર
 અન્ન જેવું બીજું કોઈ રત્ન થયું નથી અને થશે પણ નહીં. ૨.

ભોજનસમય:—

દેવસાધુપુરસ્વામિસ્ત્રજનવ્યસનાદિષુ ।

ગ્રહણે ચ ન મોક્તવ્યં, સત્યાં શક્તૌ વિવેકિના ॥ ૩ ॥

વિવેકવિલાસ, ઉલ્લાસ ૩, શ્લો ૧૯.

વિવેકી પુરુષે શક્તિ હોય તે દેવ, સાધુ, નગરનો સ્વામી અને સ્વજન, એમાંના કોઈને પણ કદ વગેરે પ્રાપ્ત થયું હોય, તથા ચંદ્ર સૂર્યનું ચંદ્ર હોય તે વખતે ભોજન કરવું નહીં. ૩.

કોને જમાડીને જમવું:—

પિતુર્માતુઃ શિશૂનાં ચ, ગર્ભિણીવૃદ્ધરોગિણામ્ ।

પ્રથમં ભોજનં દત્ત્વા, સ્વયં મોક્તવ્યમુત્તમૈઃ ॥ ૪ ॥

વિવેકવિલાસ, ઉલ્લાસ ૩, શ્લો ૨૦.

ઉત્તમ પુરુષોએ પિતાને, માતાને, બાળકોને, ગર્ભિણીને, વૃદ્ધને તથા રોગીને પ્રથમ ભોજન આપીને પછી પોતાએ ભોજન કરવું જોઈએ. ૪.

યામમધ્યે ન મોક્તવ્યં, યામયુગ્મં ન લઙ્ઘયેત્ ।

યામમધ્યે રસોત્પત્તિર્યુગ્માદૂર્ધ્વં બલક્ષયઃ ॥ ૫ ॥

આયુર્વેદ, માધ્યન્દિની શાસ્ત્રા, શ્લો ૧૮૦.

દિવસના પહેલા પહોરમાં ભોજન કરવું નહીં, તથા બે પહોરને ઉલ્લંઘન કરવા નહીં એટલે બે પહોર પૂરા થાય ત્યાં સુધી બૂખ્યા રહેવું નહીં; કેમકે પહેલા પહોરમાં ભોજન

કરવાથી રક્તની ઉત્પત્તિ થાય છે અને બે પહોર ગયા. પછી ભોજન કરવાથી બળનો ક્ષય થાય છે. ૫.

ભોજન કેવું લેવું:—

હિતં મિતં સદાઽશ્રીયાત્, યત્સુખેનૈવ જીર્યતે ।

ધાતુઃ પ્રકુપ્યતે યેન, તદન્નં વર્જયેદ્યતિઃ ॥ ૬ ॥

અત્રિસ્મૃતિ, શ્લોક ૧૦૯.

મુખે કરીને છુર્ણુ—પાચન થાય તેવું હિતકારક અને માપસર અન્ન ખાવું જોઈએ, પરંતુ જેનાથી શરીરની ધાતુ કોષ-વિકાર પામે તેવું અન્ન મુનિએ વર્જવું જોઈએ. ૬.

આહારસ્ય તુ દ્વૌ ભાગૌ, તૃતીયમુદકસ્ય તુ ।

વાયોઃ સશ્ચરણાર્થાય, ચતુર્થમવશેષયેત્ ॥ ૭ ॥

કાત્યાયન.

પોતાના ઉદરના બે ભાગ પૂરાય તેટલો આહાર કરવો, ત્રીજો ભાગ જળથી પૂર્ણ કરવો અને ચોથો ભાગ વાયુના સંચારને માટે ખુલ્લો—ખાલી રાખવો. ૭.

કેવી રીતે ભોજન ન કરવું:—

સાકાશે સાતપે સાન્ધકારે દ્રુમતલેઽપિ ચ ।

કદાચિદપિ નાશ્રીયાદૂર્ધ્વીકૃત્ય ચ તર્જનીમ્ ॥ ૮ ॥

વિવેકવિલાસ, ઉલ્લાસ ૩, શ્લોક ૩૦.

ઉઘાડી જગ્યામાં, તડકામાં, અંધારામાં, વૃક્ષ નીચે અને અંશુકા પાસેની આંગળી ઉંચી રાખીને કોઈ વખત ભોજન કરવું નહિ. ૮.

અધૌતમુલ્હસ્તાંદ્વિર્નયશ્ચ મલિનાંશુકઃ ।

સવ્યેન હસ્તેનોપાત્તસ્થાલો મુઙ્ગીત ન ક્વચિત્ ॥ ૯ ॥

વિવેકવિલાસ, ઉલ્લાસ ૩, શ્લોક ૩૧.

હાથ, મોઢું અને પગ ધોયા વગર, મેલા કપડા પહેરીને અને ડાબા હાથમાં થાળી પકડીને કદાપિ ભોજન કરવું નહિ. ૯.

एकवस्त्रान्वितश्चार्द्रवासा वेष्टितमस्तकः ।

અપવિત્રોડતિગાદ્ધર્યશ્ચ, ન મુઙ્ગીત વિચક્ષણઃ ॥ ૧૦ ॥

વિવેકવિલાસ, ઉલ્લાસ ૩, શ્લોક ૩૨.

ખુદ્ધિશાળી માણસે એક કપડું પહેરીને, લીધું કપડું પહેરીને, મસ્તક ઉપર કપડું વીંટાળીને, શરીર પવિત્ર કર્યા વગર અને બહુ જ લોહપતાપૂર્વક ભોજન કરવું નહિ. ૧૦.

उपानत्सहितो व्यग्रचित्तः केवलभूस्थितः ।

પર્યઙ્કસ્યો વિદિગ્યામ્યાનનો નાદ્યાત્ક્રશાસનઃ ॥૧૧॥

વિવેકવિલાસ, ઉલ્લાસ ૩, શ્લોક ૩૩.

જોડા પહેરીને, વ્યગ્ર ચિત્તે, કેવળ ભૂમિ ઉપર જ બેસીને, પલંગ ઉપર બેસીને, વિદિશા (ખૂણા) તરફ મોઢું રાખીને અને સાંકડા આસન ઉપર બેસીને ભોજન કરવું નહિ. ૧૧.

आसनस्थपदो नाद्याच्चण्डालैश्च निरीक्षितः ।

પતિતૈશ્ચ તથા મિત્રે, માજને મલિનેઽપિ ચ ॥૧૨॥

વિવેકવિલાસ, ઉલ્લાસ ૩, શ્લોક ૩૪.

આસન ઉપર પગ રાખીને, ચંડાલ અને ધર્મશ્રદ્ધ

માણસોની દેખતાં અને તૂટેલાં તથા ગંદા વાસણમાં ભોજન કરવું નહિ. ૧૨.

ભોજન કેવું ન ખાવું:—

અમેઘ્યસમ્મવં નાઘાદ્ દૃષ્ટં ભ્રૂણાદિઘાતકૈઃ ।

રજસ્વલાપરિસ્પૃષ્ટમાઘ્રાતં ગોશ્વપક્ષિભિઃ ॥ ૧૩ ॥

વિવેકવિલાસ, ઉલ્લાસ ૩, શ્લોક ૩૫.

અપવિત્ર વસ્તુનું ખનેલું, ખાળક વગેરેની હાથે કરનાર પુરુષે જોયેલું, અલસાયેલી સ્ત્રીનું અડેલું અને ખળદ કુતરા અને પંખીએ સુંઘેલું ભોજન ખાવું નહિ. ૧૩.

અજીર્ણમાં ભોજન ત્યાગ:—

અજીર્ણે પુનરાહારે, ગૃહ્યમાણઃ પ્રકોપયેત્ ।

વાતં પિત્તં તથા શ્લેષ્મદોષમાશુ શરીરિણામ્ ॥ ૧૪ ॥

વિવેકવિલાસ, ઉલ્લાસ ૩, શ્લોક ૨૩.

અજીર્ણમાં આહાર કરવાથી મનુષ્યોને તત્કાળ વાત, પિત્ત અને કફ દોષ પ્રકોપ પામે છે. ૧૪.

મૌન ભોજન ફળ:—

યસ્તુ સંવત્સરં પૂર્ણ, મુહૂર્ત્તે મૌનેન સર્વદા ।

યુગકોટિસહસ્રેષુ, સ્વર્ગલોકે મહીયતે ॥ ૧૫ ॥

અત્રિસ્મૃતિ, અધ્યાય ૧, શ્લોક ૩૧૪.

જો મનુષ્ય સંપૂર્ણ એક વર્ષ સુધી હંમેશાં મૌનપણે ભોજન કરે તે હજાર કરોડ યુગ સુધી સ્વર્ગલોકમાં પૂજાય છે. ૧૫.

ભૂખ્યા ભોજન કરવું:—

અગ્નાવુદીર્ણે જાતાયાં, બુધુક્ષાયાં ચ ભોજનમ્ ।

આયુર્બલં ચ વર્ણ ચ, સંવર્ધયતિ દેહિનામ્ ॥ ૧૬ ॥

વિવેકવિલાસ, ઉલ્લાસ ૩, શ્લોક ૨૨.

જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય અને ભૂખ ખરાબર લાગી હોય તે વખતે ભોજન કરવાથી મનુષ્યોનું આયુષ્ય, બળ અને વર્ણ વૃદ્ધિ પામે છે. ૧૬.

જેવું ભોજન તેવી સંતતિ:—

દીપો મક્ષયતે ધ્વાન્તં, કજ્જલં ચ પ્રસૂયતે ।

યદન્નં મક્ષયેન્નિત્યં, જાયતે તાદૃશી પ્રજા ॥ ૧૭ ॥

વૃદ્ધચાળક્યનીતિ, અધ્યાય ૮, શ્લોક ૩.

દીવો અધકારનું ભક્ષણ કરે છે તેથી તે કાજળને ઉત્પન્ન કરે છે, તે જ પ્રમાણે મનુષ્ય હમેશાં જેવું અન્ન ખાય છે તેવી જ તેની સંતતિ ઉત્પન્ન થાય છે. ૧૭.

છ ઋતુનું ભોજન:—

સૂક્ષ્મં ગોધૂમચૂર્ણ ઘૃત-ગુડસહિતં નાલિકેરોરુલ્ખણં,

પલા-પત્રાદિ-સુણ્ડી-મરિચ-તજયુતં પેશલં નાગપુષ્પમ્ ।

પક્વા તામ્રે કટાહે ટરુપટલતલે પાવકે મન્દકાન્તૌ,

ધન્યૈર્હેમન્તકાલે પ્રચુરઘૃતયુતા મુજ્યતે લાપનશ્રીઃ ॥૧૮॥

સારઙ્ગધરસંહિતા, અધ્યાય ૭, શ્લોક ૧૪

ધી ગોળ, સહિત ઘઉંનો ઝીણો આટો, નાળીયેરની સાથે ઘણી ખાંડ, એલાયચી, તમાલપત્ર, સુંઠ, મરી અને તજવડે.

યુક્ત મનોહર નાગયુગ્ધ-નાગરવેલનું પાન, તાંબાના પાત્રમાં
મંદ કાંતિવાળા અગ્નિ ઉપર પકાવેલી ઘણા ધીવડે યુક્ત લાપશીઃ
આ સર્વ પદાર્થ હેમંત ઋતુમાં ધન્ય પુરુષો ખાય છે. ૧૮.

શરદિ યજ્જલં પીતં, યદ્મુક્તં પૌષમાઘયોઃ ।

જ્યેષ્ઠાષાઢે ચ યત્સુપ્તં, તેન જીવન્તિ માનવાઃ ॥૧૯॥

ઉપદેશપ્રાસાદ, ભાગ ૨, પૃ. ૧૪. (પ્ર. સ.)*

શરદ ઋતુમાં (આસો તથા કાર્તિક માસમાં) જે જળ
પીધું હોય, પૌષ અને માઘ માસમાં જે ભોજન કર્યું હોય,
તથા જેઠ અને અષાઢ માસમાં જે નિદ્રા લીધી હોય તેનાથી
મનુષ્યો જીવે છે-એટલે તે તે માસમાં તે તે પદાર્થો જીવિ-
તને પુષ્ટિ કરનારા છે. ૧૯.

વર્ષાસુ લવણમમૃતં, શરદિ જલં ગોપયશ્ચ હેમન્તે ।

શિશિરે ચામલકરસો, ઘૃતં વસન્તે ગુહશ્ચ ગ્રીષ્માન્તે ॥૨૦॥

ઉપદેશપ્રાસાદ, ભાગ ૨, પૃ. ૧૪. (પ્ર. સ.)*

વર્ષા ઋતુમાં મીઠું-લૂણ અમૃત સમાન છે, શરદ ઋતુમાં
જળ અમૃત સમાન છે, હેમંત ઋતુમાં ગાયનું દૂધ અમૃત
સમાન છે, શિશિર ઋતુમાં આમળાનો રસ અમૃત સમાન
છે, વસંત ઋતુમાં ઘી અમૃત સમાન છે અને ગ્રીષ્મ ઋતુમાં
ગોળ અમૃત સમાન છે. ૨૦.

ભોજન પછી શું કરવું અને શું ન કરવું:—

કરેણ સલિલાર્દ્રેણ, ન ગણ્ઢૌ નાપરં કરમ્ ।

નેક્ષણે ચ સ્પૃશેત્કિન્તુ, સ્પૃષ્ટવ્યે જાનુની શ્રિયે ॥ ૨૧ ॥

વિવેકવિલાસ, ઉલ્લાસ ૩, શ્લોક ૫૪.

(ભોજન કર્યા બાદ ઘેયેલો) લીનો હાથ ગાલ ઉપર, ડાબા હાથે અને બન્ને આંખોએ અડાડવો નહીં, પરન્તુ એ હાથ બન્ને જાંઘ ઉપર લગાડવો મંગળકારી છે. ૨૧.

મા કરેણ કરં પાર્થ ! મા ગલ્લૌ મા ચ ચક્ષુષી ।

જાનુની સ્પૃશ રાજેન્દ્ર ! ભર્તવ્યાં બહવો યદિ ॥ ૨૨ ॥

ચિવેકવિલાસ, ઉલ્લાસ ૩, સ્લો ૫૫.

હે રાજાધિરાજ અર્જુન ! જો તું ઘણા માણસોનું પોષણ કરવા આહતો હોય તો (લીના) હાથે હાથને, ગાલને કે આંખને સ્પર્શ ન કરતાં જાંઘને સ્પર્શ કરજે. ૨૨.

મોજનાનન્તરં યાચ્યં, શલાકાદ્વયમાદરાત્ ।

યથેકા પતિતા ભ્રમાવાયુર્વિતં ચ હીયતે ॥ ૨૩ ॥

ચિવેકવિલાસ, ઉલ્લાસ ૩, સ્લો ૬૦

ભોજન કરી લીધા પછી વિનયપૂર્વક (હાંત ખોતરવા માટે) બે સળીઓ માગવી અને એમાંથી એક જો જમીન ઉપર પડી જાય તો ધન અને આયુષ્યનો નાશ થાય. ૨૩.

મોજનાનન્તરં વામકંટિસ્થો ઘટિકાદ્વયમ્ ।

શયીત નિદ્રયા હીનં, પૂર્વ પદશતં વ્રજેત્ ॥ ૨૪ ॥

ચિવેકવિલાસ, ઉલ્લાસ ૩, સ્લો ૬૧.

ભોજન કર્યા પછી સૌથી પહેલાં સો ડગલાં ચાલવું અને ત્યારબાદ બે ઘડી સુધી રાખે પડજે ઉંઘ લીધા વગર સૂવું. ૨૪.

ચહાનિંદા:—

પ્રજ્ઞેસ્તરુણજરટૈઃ બ્રહ્મણૈરન્ત્યજાતૈઃ,

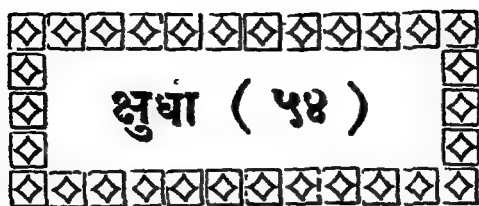
પૌરૈર્ગ્રામ્યૈર્નરપતિવરૈર્નિગૃહૈર્નિસ્વકૈશ્ચ ।

પ્રાતઃ સાયં નિયમિતતયાઽમ્યર્ચિતો ભક્તિભાવાદ્

હાહા ! ચાહા ! હત કલિયુગે કર્પતિ પ્રાણવિત્તમ્ ॥ ૨૫ ॥

બુદ્ધિશાળી અને બુદ્ધિહીન, તરુણ અને વૃદ્ધ, બ્રાહ્મણ કે શૂદ્ર, શહેરી કે ગ્રામીણ, રાજા કે ગરીબ-નિર્ધન, સવારે કે સાંજે નિયમિતપણે લક્ષિતપૂર્વક આની પૂજા કરે છે-ચહા પીવે છે, ખરેખર આ ચહા કળિયુગમાં પ્રાણ અને પૈસાનું પાણી કરે છે. ૨૫.

શુધા (૫૪)

શુધાની વેદના:—

ત્યજેત્શુધાર્તો મહિલાં સપુત્રાં,

સ્વાદેત્ શુધાર્તા શુજગી સ્વમણ્ડમ્ ।

બુદ્ધિશિતઃ કિં ન કરોતિ પાપં ?

ક્ષીણા નરા નિષ્કરુણા ભવન્તિ ॥ ૧ ॥

કાવ્યરવિમણ્ડલ, સર્ગ ૩, શ્લોક ૨૭.

ભૂખથી પીડાયેલો માણસ પુત્ર સહિત સ્ત્રીને ત્યાગ કરે છે, ભૂખથી પીડાયેલી સર્પિણી પોતાનાં ઇંડાંને ખાઈ ભાય છે, ભૂખ્યો માણસ કયું પાપ ન કરે ? (કારણ કે) ક્ષીણ થયેલા માણસો દયા રહિત (નિર્દય) થાય છે. ૧.

ભૂખ્યો શું ન કરે:—

માનં મુશ્ચતિ ગૌરવં પરિહરત્યાયાતિ દીનાત્મતાં,

લજ્જામુત્સૃજતિ શ્રયત્યદયતાં નીચત્વમાલમ્બતે ।

માર્યાબન્ધુસુતાસુતેષ્વપકૃતીર્નાનાવિધાશ્ચેષ્ટે,

કિં કિં યન્ન કરોતિ નિન્દિતમપિ પ્રાણી ક્ષુધાપીડિતઃ ? ॥૨॥

ક્ષુધાથી પીડા પામેલો પ્રાણી કયા કયા નિન્દિત કાર્યને પણ નથી કરતો ? સર્વ કાર્યને કરે છે, કેમકે તે માનને

મૂકી દે છે, ગૌરવનો ત્યાગ કરે છે, દીનતાને પામે છે,
લજ્જાનો ત્યાગ કરે છે, નિર્દયપણાનો આશ્રય કરે છે,
નીચતાનું અવલંબન કરે છે, તથા સ્ત્રી, બાંધુ, પુત્રી અને
પુત્રને વિષે પણ વિવિધ પ્રકારના અપકાર કરે છે. ૨.

ક્ષુધા : સર્વ અનર્થકારી:—

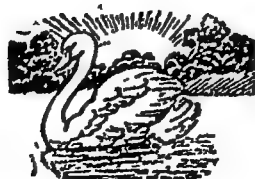
આદૌ રૂપવિનાશિની કૃશકરી કામસ્ય વિધ્વંસિની,
પુત્રપ્રાત્કલત્રછેદનકરી લજ્જાં ચ નિર્નાશિની ।

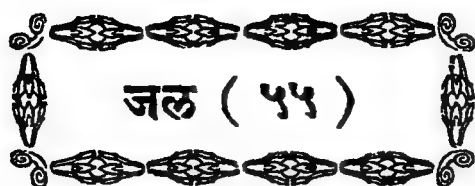
જ્ઞાનં મન્દકરી તપઃક્ષયકરી ધર્મસ્ય નિર્મૂલનીં,

સા માં પીડતિ સર્વદોષજનનીં પ્રાણપ્રહારી ક્ષુધા ॥ ૩ ॥

માર્કણ્ડપુરાણ, સ્કન્ધ ૯, અધ્યાય ૧૭, શ્લોક ૯.

જે ક્ષુધા પ્રથમ રૂપનો વિનાશ કરે છે, પછી શરીરને
કૃશ કરે છે, કામનો નાશ કરે છે, પુત્ર, ભાઈ અને સ્ત્રીનું છેદન
કરે છે, લજ્જાનો નાશ કરે છે, જ્ઞાનને મંદ કરે છે, તપનો
ક્ષય કરે છે અને ધર્મને નિર્મૂળ (નાશ) કરે છે, તે સર્વ દોષને
ઉત્પન્ન કરનારી તથા પ્રાણનું હરણ કરનારી ક્ષુધા મને અત્યંત
પીડા કરે છે. ૩.

जल (५५)

કેવું જળ ન પીવું:—

न पिबेत् पशुवत्तोयं, पीतशेषं च वर्जयेत् ।

तथा नाञ्जलिना पेयं, पयः पथ्यं मितं यतः ॥ १ ॥

વિવેકવિલાસ, ઉલ્લાસ ૩, શ્લોક ૫૩.

પશુઓની માફક પાણી પીવું નહિ તેમજ એકું પાણી પણ પીવું નહિ અને જરૂરત પ્રમાણેનું પાણી જ ગુણકારી હોવાના કારણે ખોળાવડે પાણી પીવું નહિ. ૧.

જળ કેમ પીવું:—

अत्यम्बुपानान्न विपच्यतेऽन्न-

मनम्बुपानाच्च स एव दोषः ।

तस्मान्नरो वह्निवિવर्धनार्थ,

मुहुर्मुहुर्वारि पिबेदभ्ररि ॥ ૨ ॥

ઘણું જળ પીવાથી અન્ન પચતું નથી અને જળ નહીં પીવાથી પણ તે જ દોષ થાય છે એટલે કે અન્ન પચતું નથી; તેથી મનુષ્યે જઠરાગ્નિને વધારવા માટે વારંવાર થોડું થોડું જળ પીવું જોઈએ. ૨.

જળના અનંત સ્ત્રોતો:—

કુસુમ્મકુહ્કુમામ્ભોવન્નિચિતં સૂક્ષ્મજન્તુભિઃ ।

ન દૃઢેનાપિ વસ્ત્રેણ, શક્યં શોધયિતું જલમ્ ॥ ૩ ॥

ઉત્તરમીમાંસા, શ્લો ૩૮.

કુસુંબ અને કંકુના જળમાં જેમ તે રંગ વ્યાપીને રહેલ છે તેમ જળમાં સૂક્ષ્મ જંતુઓ પણ વ્યાપીને રહેલા છે, તેથી દૃઢ-બાડા વસ્ત્રવડે પણ જળ શોધી શકાય તેમ નથી. ૩.

લૂતાસ્યતન્તુપતિતે, યે વિન્દૌ સન્તિ જન્તવઃ ।

સૂક્ષ્મા અમરમાનાસ્તે, નૈવ માન્તિ ત્રિવિષ્ટપે ॥ ૪ ॥

મહાભારત, શાન્તિપર્વ, અ ૧૯, શ્લો ૩૦.

કરોળીયાની બાળમાંથી પડેલા એક જ બિંદુમાં જેટલા સૂક્ષ્મ જંતુઓ રહેલા છે તે બધા બે લમરા જેવડા બની બચે તો ત્રણે લોકમાં ન સમાઈ શકે. ૪.

જળનો ગુણ:—

અજીર્ણે મેષજં વારિ, જીર્ણે વારિ ચલપ્રદમ્ ।

અમૃતં મોજનાર્થે તુ, શુક્તસ્પોષરિ તદ્વિષમ્ ॥ ૫ ॥

વૃદ્ધચાળક્યનીતિ, અ ૮, શ્લો ૭.

અજીર્ણ થયું હોય ત્યારે જળ પીવું એ તેનું ઔષધ છે, જીર્ણ થયા પછી જળ પીવું તે બળ આપનારું છે, અર્ધ ભોજન કરીને જળ પીવું તે અમૃત સમાન છે અને જમ્યા પછી તરત જળ પીવું તે વિષ સમાન છે. ૫.

અળગણ જળથી પાપ:—

ગ્રામાણાં સપ્તકે દગ્ધે, યત્ પાપં સમુત્પદ્યતે(જાયતે કિલ) ।

તત્ પાપં જાયતે પાર્થ ! જલસ્યાગલિતે ઘટે ॥ ૬ ॥

વિષ્ણુપુરાણ.

હે અર્જુન ! સાત ગામ આળવાથી જેટલું પાપ થાય છે, તેટલું પાપ એક ઘડો અળગણ પાણી વાપરવાથી થાય છે. ૬.

સંવત્સરણે યત્ પાપં, કૈવર્તસ્યૈવ જાયતે ।

एकाहेन तदाप्नोति, अपूतजलसङ्ग्रही ॥ ७ ॥

પદ્મપુરાણ, પ્રમાસખણ્ડ, અ० ૩૬, શ્લો० ૪૨.

મચ્છીમાર એક વર્ષમાં જેટલું પાપ કરે છે, તેટલું પાપ ગળ્યક વિનાના જળનો સંગ્રહ કરનાર એક દિવસમાં જ પામે છે. ૭.

જલગાલન વિધ:—

षट्त्रिंशदङ्गुलामं, विंशत्यङ्गुलविस्तृतं ।

द्वदं गलनकं कार्यं, भूयो जीवान् विशोधयेत् ॥ ८ ॥

લિંગપુરાણ, અ० ૧૧૭, શ્લો० ૧૦૧.

છત્રીશ આંગળ લાંબું અને વીશ આંગળ પહોળું એવું દ્વદ ગળણું કરવું, અને તે વડે ફરીથી જીવને શોધવા-પાણી ગળીને જીવોની રક્ષા કરવી. ૮.

विंशत्यङ्गुलमानं तु, त्रिंशदङ्गुलमायतम् ।

तद् वस्त्रं द्विगुणीकृत्य, गालयित्वा पिबेज्जलम् ॥ ९ ॥

तस्मिन् वस्त्रे स्थितान् जीवान्, स्थापयेत् जलमध्यतः ।

एवं कृत्वा पिबेत्-तोयं, स याति परमां गतिम् ॥ १० ॥

- મહાભારત, આદિપર્વ, અ० ૩૦, શ્લો०, ૧૩.

વીશ આંગળ પહોળું અને ત્રીશ આંગળ લાંબું એવું વસ્ત્ર ળેવડું કરીને તેનાવડે જળ ગળીને પછી પીવું અને તે વસ્ત્રમાં જે જીવો રહેલા હોય તેમને જળમાં મૂકી દેવા. આ પ્રમાણે કરીને જે માણસ જળ પીએ છે તે માણસ ચરમ ગતિને-મોક્ષને પામે છે. ૯, ૧૦.

તत्र स्थाने स्थितान् जीवान्, स्थापयेज्जलमध्यतः ।

जीवरक्षणहेतुश्च, इत्येवं मनुब्रवीत् ॥ ११ ॥

મનુસ્મૃતિ, પૂર્વભાગ, શ્લોક ૩૨.

તે જળ ગળેલા વસ્ત્રમાં રહેલા જીવોને તેમનું રક્ષણ કરવાને માટે જળને વિષે સ્થાપન કરવા, એમ મનુએ કહ્યું છે. ૧૧.

ગળેલ જળથી પુણ્ય:—

त्रैलोक्यमखिलं दत्त्वा, यत्पुण्यं वेदपारमे ।

ततः कोटिगुणं पुण्यं, वस्त्रपूतेन वारिणा ॥ १२ ॥

કર્મપુરાણ, અં ૨૬, શ્લોક ૧૦૯.

વેદના પારને પામેલા એવાં પ્રાદ્ધાણને સમગ્ર ત્રણ ભુવનનું દાન આપવાથી જે પુણ્ય થાય છે, તેથી કરોડગણું પુણ્ય વસ્ત્રવડે ગળેલું પાણી વાપરવાથી થાય છે. ૧૨.

यः कुर्यात् सर्वकार्याणि, वस्त्रपूतेन वारिणा ।

स मुनिः स महासाधुः, स योगी स महाव्रती ॥ १३ ॥

વિષ્ણુપુરાણ, અં ૧૦૭, શ્લોક ૧૮.

જે માણસ વસ્ત્રથી ગળેલા પાણીવડે જ સર્વ કાર્યો કરે છે તે જ મુનિ છે, તે મહાસાધુ છે, તે જ યોગી છે અને તે જ મહાવ્રતી છે. ૧૩.

સ્વાધ્યાય (૫૬)

સ્વાધ્યાય મહિમા:—

સ્વાધ્યાયગુણને યત્નઃ, સદા કાર્યો મનીષિભિઃ ।

કોટિદાનાદપિ શ્રેષ્ઠં, સ્વાધ્યાયસ્ય ફલં યતઃ ॥ ૧ ॥

ઉપદેશકલ્પવલ્લો, પલ્લવ ૧૫, શ્લોક ૧.

બુદ્ધિમાનોએ હમેશાં સ્વાધ્યાય ગણવામાં યત્ન કરવો જોઈએ, કારણ કે કરોડોનાં દાનથી પણ સ્વાધ્યાયનું ફળ શ્રેષ્ઠ છે. ૧.

સ્વાધ્યાયના પ્રકાર:—

સ્વાધ્યાયઃ પશ્ચથા જ્ઞેયો વાચના પ્રચ્છના તથા ।

પરાવૃત્તિરનુપ્રેક્ષા, ધર્મસમ્બન્ધિની કથા ॥ ૨ ॥

ઉપદેશકલ્પવલ્લો, પલ્લવ ૧૫, શ્લોક ૫.

વાચના, પ્રચ્છના, પરાવૃત્તિ, અનુપ્રેક્ષા અને ધર્મ સંબંધી કથા : એ પ્રમાણે પાંચ પ્રકારે સ્વાધ્યાય જાણવો. ૨.

સ્વાધ્યાય-પ્રકાર વિવરણ:—

વાચના તુ ગુરુયાન્તેઽધ્યયનં વિનયેન યત્ ।

પ્રચ્છનાઽધીતશાસ્ત્રાન્તર્ગતસંશયનિર્ણયઃ ॥ ૩ ॥

ઉપદેશકલ્પવલ્લો, પલ્લવ ૧૫, શ્લોક ૬.

શુરુભહારાજ પાસે વિનયપૂર્વક જે બાણવં વાચના

કહેવાય, અને લણેલા શાસ્ત્રોની અંદર રહી ગયેલા સંશયોને પૂછી તેનો નિર્ણય કરવો તે પ્રયત્નના કહેવાય. ૩.

પરાવૃત્તિઃ પુરાધીતાગમોચ્ચારઃ પુનઃ પુનઃ ।

તદ્વિચારસ્ત્વનુપ્રેક્ષા, વ્યાख्या ધર્મકથા ભવેત્ ॥૪॥

ઉપદેશકલ્પવल्ली, પલ્લવ ૧૫, શ્લોક ૭.

પહેલાં લણેલાં શાસ્ત્રોનો વારંવાર ઉચ્ચાર કરવો—આવૃત્તિ કરવી તે પરાવૃત્તિ કહેવાય, એ લણેલાં શાસ્ત્રોની વિચારણા કરવી તે અનુપ્રેક્ષા કહેવાય અને તેનું વ્યાખ્યાન કરવું તે ધર્મકથા કહેવાય. ૪.

સ્વાધ્યાય સંખ્યાઃ—

શ્રમણૈઃ શ્રાવકૈશ્ચાપિ, ક્રિયાકરણતત્પરૈઃ ।

ચતુર્વારં વિધાતવ્યઃ, સ્વાધ્યાયોઽયમહર્નિશમ્ ॥ ૫ ॥

ઉપદેશકલ્પવल्ली, પલ્લવ ૧૫, શ્લોક ૮.

ક્રિયા કરવામાં તત્પર એવા સાધુઓએ તથા શ્રાવકોએ પણ રાતદિવસમાં ચાર વાર સ્વાધ્યાય કરવો જોઈએ. ૫.

ચતુર્માસ (૫૭)

ચતુર્માસ કર્તવ્ય:—

ઉપવાસસ્ય નિયમં, સર્વદા મૌનમોજનમ્ ।

તસ્માત્સર્વપ્રયત્નેન, ચાતુર્માસ્યે વ્રતી ભવેત્ ॥ ૧ ॥

મદ્વિષ્ણોત્તરપુરાણ, અ૦ ૨૯, શ્લો૦ ૩૨.

—તેથી કરીને ચોમાસાના ચાર માસમાં સર્વ પ્રયત્નથી એટલે પોતાની જેટલી શક્તિ હોય તેટલી શક્તિ ફેરવીને વ્રતવાળા થવું—વ્રત ગ્રહણ કરવું; તેમજ અમુક અમુક તિથિએ ઉપવાસનો નિયમ કરવો અને સદા મૌનપણે ભોજન કરવું. ૧.

ચતુર્માસ વળ્ય:—

યોગસ્થે ચ હૃષીકેશે, યદ્વર્જ્ય તન્નિશામય ।

પ્રવાસં નૈવ કુર્વીત, મૃત્તિકાં નૈવ શ્વાનયેત્ ॥ ૨ ॥

યોગતારાવલી, શ્લો૦ ૫૩.

વિષ્ણુ ચાતુર્માસમાં યોગને વિષે રહે છે તે વખતે જે જે વર્જવાનું છે તે તું સાંભળ—ચાર માસમાં પ્રવાસ કરવો નહીં, તથા માટી ખોદવી નહિ. ૨.

પરાન્નં વર્જयेद्यस्तु, તस्य पुण्यमनन्तकम् ।

भुञ्जते केवलं पापं, यो (ये) मौनेन न भुञ्जते ॥ ૩ ॥

માર્કण્ડપુરાણ, અ૦ ૧૦, શ્લો૦ ૨૨.

ચતુર્માસમાં જે પુરુષ ળીળના અન્નનું લોજન ન કરે તેને અનંત પુણ્ય પ્રાપ્ત થાય છે, તથા જેઓ મૌનપણે લોજન કરતા નથી તેઓ કેવળ પાપનું જ લોજન કરે છે. ૩.

एकान्नेन महीपाल ! चातुर्मास्यं निषेवते ।

चतुर्भुजो नरो भूत्वा, प्रयाति परमं पदम् ॥ ४ ॥

મહાભારત, ઉત્તરપર્વ, અઠ ૮, શ્લોક ૨૪.

હે રાજા ! ચતુર્માસમાં જે એક જ અન્નનું લોજન કરે છે તે નર ચાર ભુજવાળો (વિષ્ણુરૂપ) થઈને મોક્ષપદને પામે છે. ૪.

वृन्ताकान् राजमाषांश्च, वल्लकुलत्थांश्च तूवरीम् ।

कलिङ्गानि त्यजेद्यस्तु, मूलकं तन्दुलीयकम् ॥ ५ ॥

યોગવાસિષ્ઠ, પૂર્વાર્ધ, અઠ ૧૩, શ્લોક ૪૦.

વૃન્તાક-શીંગણાં, રાજમાષ-અડદ, વાલ, કળથી. તુવેર, કાલીંગડા, મૂળા અને તાંદલીયાની ભાજી વગેરેનો ત્યાગ કરવો. ૫.

ચતુર્માસમાં લગ્નનિષેધ:—

वर्षासु शुभकार्याणि, नान्यान्यपि समाचरेत् ।

गृहिणां मुख्यकार्यस्य, विवाहस्य तु का कथा ? ॥ ६ ॥

કલ્પસૂત્રસુવોધિકા વ્યાઠ ૭, પૃ. ૨૧૩. (આત્મા. સ.)

વર્ષાઋતુમાં ળીળાં પણ શુભ કાર્યો કરવાં ન જોઈએ,

તો પછી ગૃહસ્થીઓતું મુખ્ય કાર્ય જે વિવાહ તે ન કરવો તેમાં શું કહેવું ? ૬.

ચતુર્માસ કર્તવ્યક્ર્ણઃ—

एकान्तरोपवासी च, ब्रह्मलोके प्र(म)हीयते ।

ધારણાન્નિલોમાનાં, ગજ્ઞાસ્નાનં દિને દિને ॥ ૭ ॥

મત્રિવ્યોત્તરપુરાણ, અઽ ૨૬, શ્લોઽ ૧૬.

ચતુર્માસમાં જે પુરુષ એકાંતર ઉપાવાસ કરે તે બ્રહ્મ-લોકમાં જાય છે, તથા નખ અને કેશ ધારણ કરવાથી—
વધારવાથી હુમેશાં ગંગાસ્નાન જેટલું પુણ્ય થાય છે. ૭.

વચન (૫૮)

વચન : ખરું ભૂષણુ:—

કિં હારૈઃ કિમ્ કઙ્કણૈઃ કિંમસમૈઃ કર્ણાવતંસૈરલં,
કેયૂરૈર્મણિકુણ્ડલૈરલમલં સાડમ્બરૈરમ્બરૈઃ ।

પુંસામેકમખણ્ડિતં પુનરિદં મન્યામહે મણ્ડનં,

યન્નિષ્પીડિતપાર્વણામૃતકરસ્યન્દોપમાઃ સૂક્તયઃ ॥ ૧ ॥

મનુષ્યોને હારવડે શું છે ? કંકણ પહેવારથી શું છે ?
ઉત્તમ કણના આભૂષણવડે શું છે ? બાબુબંધ પહેરવાથી
સર્થું, મણિના કુંડલ પહેરવાથી સર્થું, ઋને આડંબરવાળા
વસ્ત્રોવડે પણ સર્થું. (આ સર્વ કાંઈ પણ શોભા આપનારાં
નથી.) પરંતુ વાદળાં વગેરેના આવરણ રહિત શરદ પુનમના
ચંદ્રની ચાંદની જેવું એક સુભાષિત જ પુરુષોનું અખંડ
આભૂષણું છે એમ અમે માનીએ છીએ. ૧.

કેયૂરા ન વિભ્રષયન્તિ પુરુષં હારા ન ચન્દ્રોજ્જ્વલા

ન સ્નાનં ન વિલેપનં ન કુસુમં નાલङ્કૃતા મૃધજાઃ ।

વાણ્યેકા સમલङ્કરોતિ પુરુષં યા સંસ્કૃતા ધાર્યતે,

ક્ષીયન્તે સ્વલુ ભ્રષણાનિ સતતં વાગ્ભ્રષણં ભ્રષણમ્ ॥ ૨ ॥

નીતિશતક (ભર્તૃહરી), શ્લોક ૧૯.

પુરુષને બાબુબંધ શોભાવતા નથી, ચંદ્ર જેવા ઉજ્જ્વળ
હાર શોભાવતા નથી, સ્નાન શોભાવતું નથી, વિલેપન શોભા-

વતું નથી, પુખ્તની માળા શોભાવતી નથી, તથા સાફ કરેલા કેશો શોભાવતા નથી પરંતુ જે એક સારી વાણી ધારણ કરવી તે જ પુરુષને શોભાવે છે; કેમકે અન્ય ભૂષણોનો તો ક્ષય થાય છે, પરંતુ વાણીરૂપી ભૂષણ જ નિરંતરનું ભૂષણ છે. ૨.

વચન : જાતિલક્ષણ:—

ન જારજાતસ્ય લલાટશ્રુજ્ઞં,
કુલે પ્રસૂતસ્ય ન પાણિપદ્મम् ।

યદા યદા મુશ્વતિ વાક્યવાણં,
તદા તદા જાતિકુલપ્રમાણમ્ ॥ ૩ ॥

જરથી ઉત્પન્ન થયેલા મનુષ્યને માથે શીંગડા હોતા નથી, તેમ જ ઉચ્ચ કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા મનુષ્યના હાથમાં કમળ હોતું નથી; પરંતુ જ્યારે જ્યારે વચનરૂપી વાણીને મૂકે છે ત્યારે ત્યારે તેનાં જાતિ અને કુળ જણાઈ આવે છે. ૩.

કેવું વચન બોલવું:—

પરો રુખ્યતુ વા મા વા, વિષવત્ પ્રતિમાતુ વા ।
માર્ષિતવ્યા હિતા માષા, સ્વપક્ષગુણકારિણી ॥ ૪ ॥

ત્રિષષ્ટિ૦, પર્વ ૧૦, સર્ગ ૧૨, શ્લો ૩૩૩.

બીજો એટલે સામો માણસ રોષ કરો અથવા ન કરો, અથવા વિષ જેવું તેને લાસો તો પણ ડાહ્યા પુરુષે પોતાના પક્ષને શુભ કરનારી અને હિતકારક જ લાષા બોલવી. ૪.

વિમર્શપૂર્વકં સ્વાર્થસ્થાપકં હેતુસંયુતમ્ ।

સ્તોકં કાર્યકરં સ્વાદુ, નિર્ગર્વં નિપુણં વદેત્ ॥ ૫ ॥

વિવેકવિલાસ, હ્રસ્વાસ ૮, શ્લો ૩૧૨.

વિચાર યુક્ત, પોતાના કહેવાના આશયને બતાવનારું, સકારણ, દૂંકું, પોતાના કાર્યને પાર પાડેનારું, મીઠું, અભિમાન વગરનું અને બુદ્ધિયુક્ત (એવું વાક્ય) બોલવું જોઈએ. ૫.

ઉક્તઃ સપ્રતિમો ब्रूयात्, सभायां स्मृतं वचः ।

अनुल्लण्ठमदैर्न्यं च, सार्थकं हृदयङ्गमम् ॥ ६ ॥

વિવેકવિલાસ, ઉલ્લાસ ૮, શ્લોક ૩૧૩.

સભામાં કંઈ પૂછવામાં આવે ત્યારે સાચું, મધુર, સરળ, દીનતા વગરનું, અર્થયુક્ત અને હૃદયને અસર કરે એવું વાક્ય બોલવું જોઈએ. ૬.

उदारं विकथोन्मुक्तं, गम्भीरमुचितं स्थिरम् ।

अपशब्दोज्झितं लोकमर्मास्पर्शिं सदा वदेत् ॥ ७ ॥

વિવેકવિલાસ, ઉલ્લાસ ૮, શ્લોક ૩૧૪.

ઉદાર-સારા અર્થવાળું, વિકથા રહિત, ગંભીરતાવાળું, ઉચિત, સ્થિરતાવાળું, અપશબ્દ રહિત અને લોકના મર્મને સ્પર્શ કરનારું ન હોય, એવું વચન સદા બોલવું યોગ્ય છે. ૭.

सम्बद्धं शुद्धसंस्कारं, सत्यानृतमनाहतम् ।

स्पृष्टार्थं मार्दवोपेतमहसंश्च वदेद्वचः ॥ ८ ॥

વિવેકવિલાસ, ઉલ્લાસ ૮, શ્લોક ૩૧૫.

પૂર્વાપર સંબંધવાળું, શુદ્ધ સંસ્કારવાળું (વ્યાકરણના દોષ રહિત), સત્ય-પ્રાણીઓને હિતકારક, અનૃત-સાચું, અનાહત-કોઈથી ખંડન ન થાય તેવું, પ્રગટ અર્થવાળું અને કોમળતાયુક્ત એવું વચન હાંસી કર્યા વિના બોલવું જોઈએ. ૮

પરાર્થસ્વાર્થરાજાર્થકારકં ધર્મસાધકં ।

વાક્યં પ્રિયં હિતં વાચ્યં, દેશકાલાનુગં બુધૈઃ ॥ ૯ ॥

વિવેકવિલાસ, ઉલ્લાસ ૮, શ્લોક ૩૨૪.

પરના અર્થને, પોતાના અર્થને તથા રાજાના અર્થને કરનારું (એટલે કે આ ત્રણમાંથી કોઈને હરકત ન આવે તેવું), તથા ધર્મને સાધનારું, પ્રિય, હિતકારક અને દેશકાળને અનુસરતું વચન હાલ પુરુષે બોલવું યોગ્ય છે. ૯.

નિરવદ્યં વદેદ્વાક્યં, મધુરં હિતમર્થવત્ ।

પ્રાણિનાં ચેતઆહ્વાદિ, મિથ્યાવાદવહિષ્કૃતમ્ ॥ ૧૦ ॥

તત્ત્વામૃત, શ્લોક ૩૨૫.

(મનુષ્યોએ) પાપ રહિત, મધુર, હિતકારક, અર્થ-પ્રયોજનવાળું, પ્રાણીઓના ચિત્તને આનંદ કરનારું અને મિથ્યાવાદ રહિત-અસત્યપણાથી રહિત એવું વચન બોલવું જોઈએ. ૧૦.

તાસ્તુ વાચઃ સમાયોગ્યા યાશ્ચિત્તાર્કર્ષણક્ષમાઃ ।

સ્વેષાં પરેષાં વિદુષાં, દ્વિષામવિદુષામપિ ॥ ૧૧ ॥

જે વાણી પોતાના મનુષ્યો, ખીબાઓ, વિદ્વાનો, શત્રુઓ અને અજ્ઞાનીઓઃ આ સર્વના ચિત્તનું આકર્ષણ કરવામાં સમર્થ હોય, તે વાણી સલાને યોગ્ય-સલામાં બોલવા યોગ્ય છે. ૧૧.

દારેષુ કિશ્ચિત્ સ્વજનેષુ કિશ્ચિત્,

ગોપ્યં વયસ્યેષુ સુતેષુ કિશ્ચિત્ ।

યુક્તં ન વા યુક્તમિદં વિચિન્ત્ય,

વદેદ્વિપશ્ચિન્મહતોઽનુરોધાત્ ॥ ૧૨ ॥

સારસङ્ગ્રહ (પ્રયુક્ત), અ૦ ૩, શ્લો૦ ૬.

કોઈક વાત સ્ત્રીથી ગુપ્ત રાખવા જેવી હોય, કોઈક વાત સ્વજનોથી ગુપ્ત રાખવા જેવી હોય, કોઈક વાત મિત્રોથી ગુપ્ત રાખવા જેવી હોય અને કોઈક વાત પુત્રોથી ગુપ્ત રાખવા જેવી હોય છે; તેથી મહાપુરુષોના માર્ગને અનુસારે યોગ્ય અને અયોગ્યનો વિચાર કરીને પછી પંડિત પુરુષે બોલવું જોઈએ. ૧૨.

સત્યં મિત્રૈઃ પ્રિયં સ્ત્રીભિરલીકમધુરં દ્વિપા ।

અનુકૂલં ચ સત્યં ચ, વક્તવ્યં સ્વામિના સહ ॥ ૧૩ ॥

મિત્રોની પાસે સત્ય વચન બોલવું, સ્ત્રીની પાસે પ્રિય વચન બોલવું, શત્રુની પાસે અસત્ય અને પ્રિય વચન બોલવું તથા સ્વામીની પાસે અનુકૂળ અને સત્ય વચન બોલવું. ૧૩.
ક્યારે ન બોલવું:—

સ્વામિનાં સ્વગુરુણાં ચ, નાધિક્ષેપ્યં વચો બુધૈઃ ।

કદાચિદપિ ચૈતેપાં, જલ્પતાં નાન્તરા વદેત્ ॥ ૧૪ ॥

વિવેકવિલાસ, ઉલ્લાસ ૮, શ્લો૦ ૩૫૫.

રાહ્યા માણસોએ પોતાના શેઠ અથવા પોતાના વડિલોના વચનની સામે થવું નહિ તેમજ એઓ જ્યારે બોલતા હોય ત્યારે કદાપિ વચમાં બોલવું નહિ. ૧૪.

સદા મૂકત્વમાસેવ્યં, વાચ્યમાનેઽન્યમર્મણિ ।

શ્રુત્વા તથા સ્વમર્માણિ, વાધિર્યં કાર્યમુત્તમૈઃ ॥ ૧૫ ॥

વિવેકવિલાસ, ઉલ્લાસ ૮, શ્લો૦ ૩૨૨.

અન્ય જનનું મર્મ-શુદ્ધ કહેવામાં-પ્રગટ કરવામાં આવતું હોય ત્યારે ઉત્તમ પુરુષોએ સદા મુંગા રહેવું અને પોતાની શુદ્ધ વાત સાંભળવામાં આવે ત્યારે સદા ખડેરા થવું. (તેવી વાત સાંભળવી જ નહીં.) ૧૫.

કેવું વચન ન બોલવું:—

परस्परस्य मर्माणि, ये भाषन्ते नराधमाः ।

त एव विलयं यान्ति, बल्मीकोदरसर्पवत् ॥ ૧૬ ॥

વૃદ્ધચાળક્યનીતિ, અ૦ ૧, શ્લો૦ ૨.

જે અધમ પુરુષો પરસ્પરના મર્મને (શુભ વૃત્તાંતને) કહે છે-પ્રગટ કરે છે, તે જ પુરુષો રાફડામાં રહેલા અને ઉદરમાં રહેલા સર્પોની જેમ નાશ પામે છે. (આ રાફડામાંના સર્પોની અને ઉદરમાંના સર્પોની કથા આ પ્રમાણે છે:—રાજાના ઉદરમાં રહેલા સર્પે રાફડામાં ધનનો માલિક થઈને રહેલા સર્પનો મર્મપ્રકાશ કર્યો અને રાફડાના સર્પે રાજાના ઉદરમાં રહેલા સર્પનો મર્મપ્રકાશ કર્યો. તે બાણી રાજા ઉદરના સર્પનો નાશ કરી પોતે સાબો થયો, અને રાફડાના સર્પનો નાશ કરી સર્વ ધન લઈ લીધું. એ રીતે તે બન્ને સર્પનો નાશ થયો.) ૧૬.

अवधार्या विशेषोक्तिः, परवाक्येषु कोविदैः ।

नीचेन स्वं प्रति प्रोक्तं, यत्तन्नानुवदेत्सुधीः ॥ ૧૭ ॥

વિવેકવિલાસ, હજ્જાસ ૮, શ્લો૦ ૩૧૧.

પંડિતોએ ખીજના બોલેલા વચનને વિષે જે કાંઈ વિશેષ કહ્યું હોય-ગૂઢ અભિપ્રાય જણાવ્યો હોય તેનો વિચાર કરવો; અને નીચે માણસે પોતાને જે કાંઈ અસહ્ય વચન કહ્યું હોય

તેનો ડાહ્યા પુરુષે અનુવાદ કરવો નહીં અર્થાત્ નીચનાં વચનો ગાયા કરવા નહીં-ગણીને ગાંઠે ખાંધવાં નહીં. ૧૭.

મુખરન્ધ્રમનાહિય, મળનીયં ન કર્હિચિત્ ।

નિમિત્તં ચ વિકાલાનાં, ન વાચ્યં કસ્યચિત્ પુરઃ ॥ ૧૮ ॥

મુખના છિદ્રને ઢાંક્યા વિના (મોઢા આગળ કપડું રાખ્યા વગર) મનુષ્યે કદાપિ બોલવું ન જોઈએ, તથા કોઈની પાસે મૃત્યુનું નિમિત્ત કહેવું નહીં. (તારું અમુક દિવસે કે અમુક રીતે મરણ થશે એવું નિમિત્તશાસ્ત્ર કોઈની પાસે કહેવું નહીં. ૧૮.

કાલત્રયેऽપિ યત્કિશ્ચિદાત્મપ્રત્યયવર્જિતમ્ ।

એવમેતદિતિ સ્પષ્ટં, ન વાચ્યં ચતુરેણ તત્ ॥ ૧૯ ॥

વિવેકવિલાસ, उल्लास ૮, શ્લોક ૩૨૩.

ચતુર માણસે પોતાની ખાત્રી વિનાનું જે કાંઈ હોય તે ત્રણ કાળમાં પણ-કદાપિ ‘ આ એમ જ છે, હતું અથવા થશે’ એમ સ્પષ્ટ રીતે નિશ્ચયપૂર્વક બોલવું નહીં. ૧૯.

વગર બોલાવ્યે ક્યારે બોલવું:—

ધર્મધ્વંસે ક્રિયાલોપે, સ્વસિદ્ધાન્તાર્થવિપ્લવે ।

અપૃષ્ટેનાપિ શક્તેન, વક્તવ્યં તન્નિષેધિતુમ્ ॥ ૨૦ ॥

યોગશાસ્ત્ર, પૃ. ૧૦૬, ટીકાનો શ્લોક ૪.

ધર્મનો નાશ થતો હોય, ક્રિયાનો લોપ થતો હોય, અને પોતાના શાસ્ત્રના અર્થનું વિપરીતપણું થતું હોય, તે વખતે પૂછ્યા વિના પણ શક્તિવાળા પુરુષે તેનો નિષેધ કરવા માટે બોલવું જોઈએ. ૨૦.

પુનરુક્તિદોષ ક્યારે ન લાગે:—

અનુવાદાદરાસૂયાઽન્યોક્તિસમ્પ્રમહેતુષુ ।

વિસયસ્તુતિવીક્ષાસુ, પૌનરુક્ત્યં સ્મૃતૌ ન ચ ॥ ૨૧ ॥

વિવેકવિલાસ, હલ્લાસ ૮, શ્લોક ૩૨૦.

અનુવાદ, આદર-સત્કાર, અસૂયા, અન્યોક્તિ, સંભ્રમ-ઉતાવળ, હેતુ-કારણ, આશ્ચર્ય, સ્તુતિ, વીક્ષા અને સ્મરણ: આટલી બાબતમાં પુનરુક્તિનો દોષ નથી. (આ બાબતોમાં એક જ વચન વારંવાર બોલવામાં આવે તો પણ તે પુનરુક્તિ નામનો દોષ ગણાતો નથી.) ૨૧.

કડવું વચન:—

રોહતિ સાયકૈર્વિદ્ઘં, છિન્નં રોહતિ ચાસિના ।

વચો દુરુક્તં વીમત્સં, ન પ્રરોહતિ વાક્ષતમ્ ॥ ૨૨ ॥

પશ્ચતન્ન.

બાણોથી વીંધાયેલો અવયવ રુઝાય છે અને તરવારથી છેદાયેલો અવયવ પણ રુઝાય છે. પરંતુ દુષ્ટ અને નિંદનીય બોલેલ વચનરૂપી વાણીનો ક્ષત-ધા રુઝાતો નથી. ૨૨.

કોમળ છતાં કઠોર વચન:—

કોમલાઽપિ સુરમ્યાઽપિ, વાણી ભવતિ કર્કશા ।

અપ્રાજ્ઞલાઽસ્ફુટાઽત્યર્થ, વિદગ્ધા ચર્વિતાક્ષરા ॥ ૨૩ ॥

યોગસાર, પ્રસ્તાવ ૫, શ્લોક ૯.

જો કે દોઢની વાણી દોમળ અને રમણીય દોય તો પાણુ
જો તે અસરલ એટલે વક્રોક્તિવાળી હોય, અરુપ એટલે
ગૂઢ અર્થવાળી હોય, અત્યંત અનુરાધબરેલી હોય અને
અર્ચિતાક્ષર એટલે અક્ષરો ચાવી ચાવીને જોલેલી હોય તો
તેવી વાણી કઠોર જ કહેવાય છે. ૨૩

અમ્ભય વચન ફળ:—

અપ્રાપ્તકાલં વચનં, વૃદ્ધસ્પતિરપિત્રુવન્ ।

ન કેવલમસમ્માનં, વિપ્રિયન્વં ચ ગચ્છતિ ॥ ૨૪ ॥

જૈનપથનન્ત્ર, પૃ. ૭, શ્લો. ૨૩.*

અમ્ભયને અયોગ્ય વચન જોલનાર કદાચ ગૃહસ્થપતિ હોય
તો પાણુ તે દેવળ અન્નમાનને પામે છે એટલું જ નહીં
પરંતુ અપ્રિયપણાને પાણુ પામે છે, તેથી અમ્ભયને ઉચિત
વચન જોલવું સારું છે. ૨૪.

યોગ્ય વચન ફળ:—

હિતં મિતં પ્રિયં કાલે, વચ્ચાત્મા યો દિ માપતે ।

સ યાતિ લોકાનાહ્વાદહેતુમૃતાન્નૃપાલયાન્ ॥ ૨૫ ॥

વિષ્ણુપુરાણ, અંગ ૪, શ્લો. ૩૪.

હું રાજા ! યોતાના આત્માને વચ રાખનાર જે પુરુષ
અવગરે દિતકારક, પરિમિત (કામ જેટલું થોડું) અને
પ્રિય વચન જોલે છે તે પુરુષ આનંદ આપવાના હેતુભૂત

અને જેનો ક્ષય નથી એવા લોકમાં (સ્વર્ગમાં) જાય છે
અથવા મોક્ષમાં જાય છે ૨૫.

પ્રિયવાક્યપ્રદાનેન, સર્વે તુષ્યન્તિ જન્તવઃ ।

તસ્માત્તદેવ વક્તવ્યં, વચને કિં દરિદ્રતા ? ॥ ૨૬ ॥ .

ચાળક્યનોતિ, અ૦ ૧૫, શ્લો૦ ૧૮.

મધુર વચન બોલવાથી સર્વ પ્રાણીઓ ખુશી થાય છે,
તેથી તેવું જ વચન બોલવું યોગ્ય છે. શા માટે વચનમાં
દરિદ્રતા કરવી ? વચન તો હંમેશાં ઉદાર બોલવું જોઈએ. ૨૬.

અવસ્થા (૫૧)

કઇ અવસ્થામાં શું કરવું:—

પ્રથમે નાર્જિતા વિદ્યા, દ્વિતીયે નાર્જિતં ધનમ્ ।

તૃતીયે નાર્જિતો ધર્મશ્ચતુર્થે કિં કરિષ્યતિ ? ॥ ૧ ॥

આચારાઙ્ગસૂત્રવૃત્તિ, પૃ. ૧૦૬ *

જે પુરુષે પહેલી વયમાં વિદ્યા ઉપાર્જન કરી ન હોય, બીજી વયમાં ધન ઉપાર્જન કર્યું ન હોય અને ત્રીજી વયમાં ધર્મ ઉપાર્જન કર્યો ન હોય તે પુરુષ ચોથી વયમાં-વૃદ્ધાવસ્થામાં-શું કરી શકશે ?-અન્તકાળે આત્મસાધન શી રીતે કરી શકશે ? નહીં જ કરી શકે. ૧.

બાલ્યાવસ્થામાં શું શોભે:—

માતુઃ સ્તન્યં રજઃક્રીડા, મન્મના વાગલજ્જતા ।

શૈશવે भान्ति निर्हेतु, हास्यं भोगः पितुः श्रियः ॥ ૨ ॥

માતાનું સ્તનપાન, ધૂળમાં ક્રીડા, કાલી-બોળડી વાણી, નિર્લેજજપાણું, કારણ વિનાનું હસવું અને પિતાની લક્ષ્મીના ભોગ : આ સર્વ બાલ્યાવસ્થામાં જ શોભે છે. ૨.

બાળકને કેમ ભણાવવું:—

બાલઃ પુત્રો નીતિવાક્યોપચારૈઃ,

કાર્યે કાર્યે યન્નતઃ શિક્ષણીયઃ ।

લેલા લગ્ના યાડમપાત્રે વિચિત્રા,

નાસૌ નાશં પાકકાલેડપિ યાતિ ॥ ૩ ॥

જૈનનીતિશતક, (કાવ્યમાલા ગુચ્છ ૧૩), શ્લોક ૧૦.

પુત્રને બાળકપણમાં જ નીતિવાક્યના ઉપચારવડે દરેક કાર્યમાં ચત્રની લણાવવો જોઈએ, કારણ કે (માટીના) કાચા વાસણમાં જે ચિત્ર વિચિત્ર રેખાઓ લાગી હોય તે પાકને વખતે પણ-એટલે નિંલાડામાં નાંખીને પકાવતાં પણ-નાશ પામતી નથી. ૩.

યુવાવસ્થામાં ગર્વ ન કરવો:—

પરિમવસિ કિમિતિ લોકં, જરયા પરિર્જર્જરીકૃતશરીરમ્ ।

एवं त्वमपि भविष्यसि, यौवनगर्वं किमुद्रहसि ? ॥ ૪ ॥

ઉમાસ્વાતિવાચક

જરા-વૃદ્ધાવસ્થાવડે જેનું શરીર શુભું થયેલું હોય એવા મનુષ્યનો તું પરાલવ કેમ કરે છે ? તું પણ એવો જ થવાનો છે. હાલમાં તને યુવાવસ્થા છે તેનો ગર્વ તું કેમ કરે છે ? ૪.

કોને શાથી યૌવન મળે:—

अर्थोऽनराणां पतिरङ्गनानां,

वर्षा नदीनामृतुराट् तरूणाम् ।

स्वधर्मचारी नृपतिः प्रजानां,

गतं गतं यौवनमानयन्ति ॥ ૫ ॥

વિક્રમોર્વશીય, અક્ક ૪, શ્લોક ૧૬.

ધન મનુષ્યોનું ગયેલું યૌવન પાછું લાવે છે, પતિ સ્ત્રીઓના ગયેલા યૌવનને પાછું લાવે છે, વર્ષાઋતુ નદીઓના

ગયેલા યૌવનને પાછું લાવે છે, વસંતઋતુ વૃક્ષોનું ગયેલું યૌવન પાછું લાવે છે અને પોતાના ધર્મમાં રહેલો રાજા પ્રજાઓનું ગયેલું યૌવન પાછું લાવે છે. ૫.

યુવાવસ્થાનુ કાર્યઃ વૃદ્ધાવસ્થાનુ સુખઃ—

યૌવનં ગ્રાપ્ય સર્વાર્થસાર્થસિદ્ધિનિબન્ધનમ્ ।

તત્કુર્યાન્મતિમાન્ યેન, વાર્ધકે સુખમશ્રુતે ॥ ૬ ॥

વિવેકવિલાસ, હલાસ ૭, શ્લોક ૪.

સર્વ પ્રયોજનના સમૂહને સિદ્ધ કરવામાં કારણભૂત એવી યુવાવસ્થાને પાશીને બુદ્ધિમાન મનુષ્યે તેવું કામ કરવું જોઈએ કે જેથી વૃદ્ધાવસ્થામાં સુખ પ્રાપ્ત થાય. ૬.

વૃદ્ધાવસ્થા બાલ્યાવસ્થા સમાનઃ—

વદનં દશનવિહીનં, વાચો ન પરિસ્ફુટા શક્તિઃ ।

વિગતા ચેન્દ્રિયશક્તિઃ, પુનરપિ બાલ્યં કૃતં જરયા ॥ ૭ ॥

મવભૂતિકાવ્ય, સર્ગ ૩, શ્લોક ૩૯.

વૃદ્ધ મનુષ્યનું સુખ દાંત રહિત થયું, વાણીની શક્તિ સ્પષ્ટ ન રહી, અને ઇન્દ્રિયોની શક્તિ જતી રહી; તેથી વૃદ્ધાવસ્થાએ ફરીથી બાલ્યાવસ્થા કરી એવું દેખાય છે. ૭.

વૃદ્ધાવસ્થાની દુર્દશા—

માત્રં સઙ્કુચિતં ગતિર્વિગલિતા અથા ચ દન્તાવલિ—

દૃષ્ટિર્નશ્યતિ વર્ધતે બધિરતા વક્ત્રં ચ લાલાયતે ।

વાક્યં નાદ્રિયતે ચ બાન્ધવર્જનો માર્યા ન શુશ્રૂષતે,

હા ! કષ્ટં પુરુષસ્ય જીર્ણવયસઃ પુત્રોઽપ્યમિત્રાયતે ॥ ૮ ॥

વૈરાગ્યશતક (મર્તૃહરિ), શ્લોક ૭૩.

અહો ! મહાકષ્ટ છે કે વૃદ્ધ થયેલા પુરુષનું ગાત્ર સંકોચ પામે છે, આલવાની શક્તિ મંદ થાય છે, દાંતની શ્રેણી પડી જાય છે, નેત્રની દૃષ્ટિ નષ્ટ થાય છે, કાનની ઊંધિરતા વધતી જાય છે, મુખમાંથી લાળ પડવા માંડે છે, બાંધવ જનો તેના વાક્યનો આદર કરતા નથી, ભાર્યા સેવા કરતી નથી અને પુત્ર પણ શત્રુ જેવો થાય છે. ૮.

जनयति वचोऽव्यक्तं वक्त्रं तनोति मलाचिलं,

स्खलयति गतिं हन्ति स्थाम श्लथीकुरुते तनुम् ।

दहति शिखिर्वत्सर्वाङ्गानां च यौवनकाननं,

गमयति वपुर्मर्त्यानां वा करोति जरान किम् ? ॥ ૯ ॥

સુમાધિતરત્નસન્દોહ, શ્લોક ૨૬૯.

વૃદ્ધાવસ્થા વચનને અસ્પષ્ટ કરે છે—ખરાખર બોલી શકાતું નથી, મુખને લાળથી વ્યાપ્ત બનાવે છે, ગતિને સ્ખલના પમાડે છે, તેજને—સામર્થ્યને—હણે છે, શરીરને શિથિલ કરે છે, સર્વ અવયવોથી વિકસ્વર થયેલા યૌવનરૂપી વનને અગ્નિની જેમ બાળે છે, તથા છેવટ શરીરનો પણ નાશ કરે છે. વૃદ્ધાવસ્થા મનુષ્યોને શું શું અનિષ્ટ નથી કરતી ? ૯.

चलयति तनुं दृष्टेर्भ्रान्तिं करोति शरीरिणां,

रचयति बलादव्यक्तोक्तिं तनोति गतिक्षतिम् ।

जनयति जने नानानिन्दामनर्थपरम्परां,

हरति सुरभिं गन्धं देहाज्जरा मदिरा यथा ॥ ૧૦ ॥

સુમાધિતરત્નસન્દોહ, શ્લોક ૨૭૧.

મદિરાની જેમ વૃદ્ધાવસ્થા શરીરને ધ્રૂળવે છે, દૃષ્ટિને ભ્રમિત કરે છે, બળાત્કારે અવ્યક્ત-અસ્પષ્ટ વચન બોલાવે છે, આલવામાં સ્ખલના પમાડે છે, લોકમાં વિવિધ પ્રકારની

નિંદા અને અનર્થની પરંપરાને પમાડે છે, તથા શરીરમાંથી સુગંધનો નાશ કરે છે-દુર્ગંધ ઉત્પન્ન કરે છે. ૧૦.

ગલતિ સકલં રૂપં લાલાં વિમુઞ્ચતિ જલ્પનં,

સ્વલલતિ ગમનં દન્તા નાશં શ્રયન્તિ શરીરિણઃ ।

વિરમતિ મતિર્નો શુશ્રૂષાં કરોતિ ચ ગેહિની,

વપુષિ જરમા ઘ્રસ્તે વાક્યં તનોતિ ન દેહજઃ ॥ ૧૧ ॥

સુભાષિતરત્નસન્દોહ, શ્લોક ૨૭૬.

વૃદ્ધાવસ્થાવડે પ્રાણીઓનું શરીર વ્યાપ્ત થાય છે ત્યારે સમગ્ર રૂપ ગળી જાય છે-નાશ પામે છે, મુખમાંથી લાળ પડે છે, ચાલતાં સ્ખલના પામે છે, દાંત પડી જાય છે, બુદ્ધિ વિરામ (નાશ) પામે છે, સ્ત્રી પણ સેવા કરતી નથી અને પુત્ર પણ કદા પ્રમાણે કરતો નથી. ૧૧.

વૃદ્ધાવસ્થામાં શુ' ન કરવું —

ન ચ વિભૂષણમસ્ય યુજ્યતે,

ન ચ હાસ્યં કુત એવ વિભ્રમઃ ।

અથ તેષુ ચ વર્તતે જનો

ધ્રુવમાયાતિ પરાં વિહમ્બનામ્ ॥ ૧૨ ॥

આચારોક્તસૂત્રટીકા, પૃષ્ઠ ૧૦૭, શ્લોક ૧.*

વૃદ્ધ થયેલા આ જીવને વિભૂષણ-અલંકાર ધારણ કરવા યોગ્ય નથી, તથા હાસ્ય કરવું યોગ્ય નથી, તો પછી વિલાસ-ક્રીડા-તો ક્યાંથી જ યોગ્ય હોય ? છતાં વૃદ્ધાવસ્થાને પામેલો લોક તે વિભૂષાદિકમાં પ્રવર્તે છે, તેથી તે અવશ્ય મોટી વિડંબનાને પામે છે. ૧૨.

જીવિત (૬૦)

જીવિત સાકલ્ય ઉપાય:—

પૂજામાચરતાં જગત્રયપતે: સહ્ધાર્ચનાં કુર્વતાં,
તીર્થાનામભિવ્વન્દનં વિદધતાં જૈનં વચ: શ્રવતાં ।
સદ્ધાનં દદતાં તપશ્ચ ચરતાં સત્ત્વાનુકમ્પાકૃતામ્,
યેષાં યાન્તિ દિનાનિ જન્મ સફલં તેષાં સુપુણ્યાત્મનામ્ ॥૧॥

ધર્મકલ્પદ્રુમ, પૃ૦ ૩૯, શ્લોક ૬૬. (દે. લા.)

ત્રણ જગતના સ્વામી-તીર્થંકરની પૂજા કરતાં, સંઘનું
વાત્સલ્ય કરતાં, તીર્થોનું વંદન કરતાં, જિનાગમનું શ્રવણ
કરતાં, સુપાત્રદાન દેતાં, તપનું આચરણ કરતાં અને પ્રાણી-
ઓના ઉપર દયા કરતા જે મનુષ્યોના દિવસો બીજા છે-નિગ-
મન થાય છે, તે પુણ્યશાળીનો જન્મ સફળ છે. ૧.

જિનેન્દ્રપૂજા ગુરુપર્યુપાસ્તિ:,

સત્ત્વાનુકમ્પા શુભપાત્રદાનમ્ ।

ગુણાનુરાગ: શ્રુતિરાગમસ્ય,

નૃજન્મવૃક્ષસ્ય ફલાન્યમૃતિ ॥ ૨ ॥

સિન્દૂરપ્રકરણ, શ્લોક ૯૩.

જિનેશ્વરની પૂજા, ગુરુની સેવા, પ્રાણીઓ ઉપર દયા,
સુપાત્રદાન, ગુણને વિષે પ્રીતિ અને આગમનું શ્રવણ; આ
મનુષ્ય જન્મરૂપી વૃક્ષનાં ફળો છે. ૨.

સકળ જીવિત:—

વાળી રસવતી યસ્ય, માર્યા પુત્રવતી સતી ।

લક્ષ્મીદાનવતી યસ્ય, સફલં તસ્ય જીવિતમ્ ॥ ૩ ॥

ઉપદેશતરંગિણો, પૃ૦ ૧૨, શ્લો૦ ૪૦ (ય. વિ. ગ્રં)

જેની વાણી રસવાળી-મીઠી હોય, જેની ભાર્યા પુત્રવાળી અને સતી હોય, તથા જેની લક્ષ્મી દાનમાં અપાતી હોય તેવા પુરુષનું જીવિત સકળ છે. ૩.

સ જાતો યેન જાતેનાપક્વાનાં પાચનં કૃતમ્ ।

કર્મણાં પાકઘોરાણાં, વિબુધેન મહાત્મના ॥ ૪ ॥

તત્વામૃત, શ્લો૦ ૧૧૨.

જન્મ પામેલા અને બુદ્ધિમાન એવા જે મહાત્માએ વિપાકને વિષે ભયંકર એવા કર્મો કે જે ઉદયમાં આવ્યાં ન હોય તેમને ઉદયમાં લાવીને અપાવ્યા હોય છે તે જ ઉત્પન્ન થયેા કહેવાય-તેનો જન્મ જ સકળ છે. ૪.

સં પુમાનર્થવજ્જન્મા, યસ્ય નામ્નિ પુરઃસ્થિતે ।

નાન્યામદ્ગુલિમભ્યેતિ, સંખ્યાયામુદતાઽદ્ગુલિઃ ॥ ૫ ॥

કિંગતાર્જુનીય સર્ગ ૧૧, શ્લો૦ ૬૨.

જેનું નામ આગળ રહે છે તે ગુણવાનની સંખ્યા-ગણતરી કરવાને માટે જાગી કરેલી આંગળી બીજી આંગળીને પામતી ન હોય એટલે ગુણવાન પુરુષોની ગણતરી કરતી વખતે જેનું નામ પહેલી આંગળી ઉપર આવતું હોય તે પુરુષનો જન્મ સાર્થક-સકળ છે. ૫.

परिवर्तिनि संसारे, मृतः को वा न जायते ।

સ જાતો યેન જાતેન, યાતિ વંશ સમુન્નતિમ્ ॥ ૬ ॥

નીતિશતક (ભર્તૃહરિ), શ્લો ૨૪.

ચક્રની જેમ નિરંતર ફરતાં આ સંસારને વિશે મરેલો એવો કયો જીવ ઉત્પન્ન થતો નથી ? પરંતુ જેના ઉત્પન્ન થવાથી પોતાનો વંશ ઉન્નતિને પામે તે જ પુરુષ જન્મ પામ્યો તે કૃતાથ છે. ૬.

चित्तानुवर्तिनी भार्या, पुत्रा विनयतत्पराः ।

वैरिमुक्तं च यद्राज्यं, सफलं तस्य जीवितम् ॥ ७ ॥

જેને મનને અનુસરનારી ભાર્યા, વિનયવાંત પુત્રો અને શત્રુ રહિત રાજ્ય હોય તેનું જીવિત સફળ છે. ૭.

જીવિત અસાધ્ય કારણ—

क्रोधो न्यक्कृतिभाजनं न विहितो नीतो न मानः क्षयं,

माया नैव हता हताश्च नितरां लोभो न सङ्क्षોभितः ।

रे तीव्रोत्કटकूटचित्तवशग स्वान्त त्वया हारितं,

हस्ताप्तं फलमाशु मानवभवश्रीकल्पवृक्षोद्भवम् ॥ ८ ॥

વૈરાગ્યશતક (પદ્માનન્દ), શ્લો ૧૮

તીવ્ર અને મોટા કપટથી યુદ્ધિને વશ થયેલા હે અધમ અંતઃકરણ ! તે ક્રોધને તિરસ્કાર (પરાલવ) નું સ્થાન કર્યો નથી, માનને ક્ષય પમાડ્યો નથી, માયાને હણી નથી, લોભને અત્યંત શોભા પમાડ્યો નથી (નાશ કર્યો નથી); (અર્થાત્ ક્રોધાદિક ચારે કષાયોનો નાશ કર્યો નથી) તેથી મનુષ્ય લવ-

રૂપી કલ્પવૃક્ષથી ઉત્પન્ન થયેલું કૃળ કે જે હાથમાં પ્રાપ્ત થયું હતું તે (ચારિત્રરૂપી કૃળ) તે તત્કાળ શુભાચ્યું છે. ૮.

બાલ્યે મોહમહાન્ધકારગહને મગ્નેન મૂઢાત્મના,

તારુણ્યે તરુણીસમાહતહૃદા મોઘૈકસજ્જેચ્છુના ।

વૃદ્ધત્વેઽપિ જરાભિમૂતકરણગ્રામેણ નિઃશક્તિના,

માનુષ્યં કિલ દૈવતઃ કથમપિ પ્રાપ્તં હૃતં હા મયા ॥ ૯ ॥

વૈરાગ્યશતક (પદ્માનન્દ), શ્લોક ૪૯

મૂઢ આત્માવાળો હું બાલ્યાવસ્થામાં મોહરૂપી મોટા અન્ધ-કારવાળા વનમાં મગ્ન થયો, યુવાવસ્થામાં સ્ત્રીએ મારા હૃદયનું હરણ કર્યું તેથી તેના જ ભોગના એક સંગની ઇચ્છાવાળો થયો, અને વૃદ્ધાવસ્થામાં પણ જરાવડે ઇદ્રિયોનો સમૂહ પરાલવ પામ્યો તેથી શક્તિરહિત થયો. આ રીતે આખી જીવંતગીમાં કાંઈ પણ ધર્મ કર્યો નહીં, તેથી કોઈ પ્રકારે દૈવયોગે પ્રાપ્ત થયેલા મનુષ્યભવને મેં વૃથા શુભાચ્યો. તે ખેદની વાત છે. ૯.

અર્થ જીવિતઃ—

જીવિતેનાઽપિ કિં તેન, કૃતા યત્ર ન નિર્જરા ।

કર્મણાં સંવરો વાઽપિ, સંસારાસારકારિણામ્ ॥ ૧૦ ॥

તત્ત્વામૃત, શ્લોક ૧૯૧.

જે જીવંતગીમાં સંસારને અમાર કરનાર કર્મની નિર્જરા ન કરી હોય અથવા સંવર ન કર્યો હોય તેવા જીવિતનું શું કૃળ છે ? ૧૦.

ન દેવપૂજા ન ચ પાત્રપૂજા, ન શ્રાદ્ધધર્મશ્ચ ન સાધુધર્મઃ ।

લઙ્ઘ્વાઽપિ માનુષ્યમિદં સમસ્તં, કૃતં મયાઽરણ્યવિલાપતુલ્યમ્ ॥૧૧

રત્નાકરપદ્મીશી.

મેં મનુષ્યપણું પ્રાપ્ત થયા છતાં પણ દેવપૂજા કરી નહીં, પાત્રની-સાધુની પૂજા કરી નહીં; શ્રાવકધર્મ પાળ્યો નહીં, તથા સાધુધર્મ પણ પાળ્યો નહીં; તેથી મેં સર્વ, અરણ્યમાં વિલાપ કરવા જેવું, વૃથા ગુમાવ્યું. ૧૧.

દાને તપસિ શૌર્યે ચ, यस્ય ન પ્રથિતં મનઃ ।

વિદ્યાયામર્થલાભે ચ, માતુરુચાર એવ સઃ ॥૧૨॥

હિતોપદેશ, મિત્રલાભ.

દાન, તપ, શૂરવીરતા-પરાક્રમ, વિદ્યા અને ધનનો લાભ, આટલી બાબતમાં જેનું મન પ્રસિદ્ધિને પામ્યું ન હોય, તે પુરુષ તેની માતાને માત્ર કહેવાનો જ પુત્ર છે અર્થાત્ તેનો જન્મ વૃથા છે. ૧૨.

ધિગ્ જીવિતં શાસ્ત્રકલોઽજ્ઞિતસ્ય, ધિગ્ જીવિતં ચોદ્યમવર્જિતસ્ય ।

ધિગ્ જીવિતં વ્યર્થમનૌરથસ્ય, ધિગ્ જીવિતં જ્ઞાતિપરાજિતસ્યા ॥૧૩

નીતિચરિત્ર (વિહ્વળકવિ), શ્લોક ૮૦.

શાસ્ત્ર અને કળા રહિત પુરુષના જીવિતને ધિક્કાર છે, ઉદ્યમ રહિત પુરુષના જીવિતને ધિક્કાર છે, ખોટા મનોરથ કરનાર પુરુષના જીવિતને ધિક્કાર છે અને જ્ઞાતિથી પરાલભ પામેલા (બ્રષ્ઠ થયેલા) પુરુષના જીવિતને ધિક્કાર છે. ૧૩.

यस्मिन् रुष्टे भयं नास्ति, तुष्टे नास्ति धनागमः ।

निग्रहानुग्रहौ न स्तः, स जातः किं करिष्यति ? ॥ १४ ॥

જેના ક્રોધથી ભય નથી અને મહેરબાનીથી ધનની પ્રાપ્તિ નથી, તેમ જેનાથી નિગ્રહ-દંડ કે અનુગ્રહ-પ્રસાદ થતાં નથી તેવો પુરુષ કદાચ ઉત્પન્ન થયો-જન્મ્યો તો પણ તે શું કરી શકશે ? કાંઈ પણ જન્મની સાથેંકતા કરી શકશે નહીં. ૧૪.

पुंसो यस्य गुरुन् यावदुपालम्भः प्रवर्तते ।

तस्य श्रेयस्करो मृत्युर्जीवितं तु त्रपाकरम् ॥ १५ ॥

જે પુરુષને પોતાના ગુરુજન સુધી ઠપકો પ્રવર્તતો હોય (એટલે કે જે પુરુષ પોતાના બાપદાદાને પણ ગાળો ખવરાવતો હોય) તેવા પુરુષનું મૃત્યુ જ કલ્યાણકારક છે, અને તેનું જીવિત તો લજ્જાકારક છે. (આખા કુળને લજ્જા-વનાર તેવા પુરુષનું જીવિત બ્યર્થ છે.) ૧૫.

આયુષ્ય (૬૧)

લાંબુ' આયુષ્ય કેનુ ન હોય:—

લોષ્ટમર્દી તૃણછેદી, નલ્લલાદી ચ યો નરઃ ।

નિત્યોચ્છિષ્ટઃ શક્રન્મૂર્તૈર્નેહાયુર્વિન્દતે મહત્ ॥ ૧ ॥

મહાભારત, શાન્તિપર્વ, અ૦ ૧૧, શ્લો૦ ૧૮.

જે મનુષ્ય માટીનાં ઢેકાં વગેરેનું મર્દન કરનાર, તૃણને છેદનાર, નખને ખાનાર એટલે દાંતવડે નખને કાપનાર અને વિષ્ણુ તથા મૂત્રવડે નિરંતર ઉચ્છિષ્ટ-અપવિત્ર હોય તે પુરુષ લાંબુ' આયુષ્ય ભોગવતો નથી. ૧.

આયુષ્યનો નિત્ય ક્ષય:—

લોકઃ પૃચ્છતિ મે વાર્તાં, શરીરે કુશલં તવ ? ।

કુતઃ કુશલમસ્માકમાયુર્યાતિ દિને દિને ॥ ૨ ॥

ઉપદેશપ્રાસાદ, ભાગ ૧, પૃ. ૩૮ (પ્ર. સ.)*

લોક મારી ખબર પૂછે છે કે તારા શરીરે કુશળ છે ? તેને હું જવાબ આપું છું કે-અમારે કુશળ ક્યાંથી હોય ? કેમકે દિવસે દિવસે આયુષ્ય જતું રહે છે-ઓછું થાય છે. ૨.

ક્ષણયામદિવસમાસચ્છલેન ગચ્છન્તિ જીવિતદલાનિ ।

इति विद्वानसि कथमिह गच्छसि निद्रावशं रात्रौ ? ॥ ૩ ॥

ઉત્તરાધ્યયનસૂત્રટીકા (કમલસંયમ), પૃ૦ ૨૬૬.*

હે જીવ ! ક્ષણ, પ્રહર, દિવસ અને માસ વગેરેના મિષથી આયુષ્યના દળિયાં જતા રહે છે એમ તું જાણે છે; છતાં રાત્રિને વિષે તું નિદ્રાને વશ કેમ થાય છે ? જરા પણ પ્રમાદ કરવો યોગ્ય નથી. ૩.

આયુષ્યની અચળતા:—

વિષયામિષલોલુબ્ધા મન્યન્તે શાશ્વતં જગત્ ।

આયુર્જલધિકલ્લોલલોલમાલોકયન્તિ ન ॥ ૪ ॥

ઉપદેશપ્રાસાદ, ભાગ ૧, પૃ૦ ૯૦. (પ્ર સ.)

વિષયરૂપી માંસને વિષે અત્યંત લુબ્ધ થયેલા મનુષ્યો આ જગતને (જગતમાં રહેલા પદાર્થોને) શાશ્વત (નિત્ય રહેનારું) માને છે, પરંતુ સમુદ્રના તરંગ જેવા અપંગ આયુષ્યને જોતા નથી—જાણતા નથી. ૪.

આયુર્વર્ષશતં નૃણાં પરિમિતં રાત્રૌ તદર્ધ ગતં,

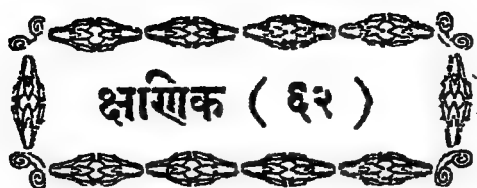
તસ્યાર્ધસ્ય પરસ્ય ચાર્ધમપરં વાલત્વવૃદ્ધત્વયોઃ ।

શેષં વ્યાધિવિયોગદુઃખસહિતં સેવાદિમિર્નીયતે,

જીવે વારિતરંગચન્નલતરે સૌખ્યં કુતઃ પ્રાણિનામ્ ॥૫॥

વૈરાગ્યશતક (મતૃહરિ), શ્લોક ૪૯.

મનુષ્યોના આયુષ્યનું પ્રમાણ સો વર્ષનું છે, તેમાંથી રાત્રિના ભાગનું અર્ધ ગયું. બાકીના અર્ધમાંથી બાળપણમાં અને વૃદ્ધપણમાં બીજું અર્ધ ગયું, બાકીનું જે અર્ધ રહ્યું તે વ્યાધિ અને વિયોગના દુઃખ સહિત પરની સેવા-નોકરી-વગેરેમાં વ્યતીત થાય છે. આ રીતે જળના તરંગ જેવું અતિ અચળ જીવિત હોવાથી પ્રાણીઓને સુખ ક્યાંથી હોય ? ૫.

ક્ષણિક વસ્તુ:—

મેઘચ્છાયા ચલપ્રીતિર્નવસસ્યાનિ યોષિતઃ ।

કિञ્ચિત્કાલોપમોગ્યાનિ, યૌવનાનિ ધનાનિ ચ ॥ ૧ ॥

જૈનપञ્ચતન્ત્ર, પૃ૦ ૧૫૫, શ્લો૦ ૧૨૫*

મેઘની છાયા, લુચ્ચા પુરુષની પ્રીતિ, નવું ધન, સ્ત્રીઓ, યુવાવસ્થા અને ધન; આટલી વસ્તુઓ અલ્પ કાળ જ લોગ-વર્ષા લાયક છે. ૧.

અમ્રચ્છાયા તૃણાદગ્નિઃ, ચલે પ્રીતિઃ સ્થલે જલમ્ ।

વેશ્યારાગઃ કુમિત્રં ચ, ષડેતે બુદ્બુદોપમાઃ ॥ ૨ ॥

પુણ્યધનકથા, પૃ૦ ૩.*

વાદળાંની છાયા, ઘાસનો અગ્નિ, ખલ માણસની પ્રીતિ, કઠણ ભૂમિમાં પડેલું જળ, વેશ્યાની પ્રીતિ અને ખરાબ મિત્ર; આ છ પાણીના પરપોટાની જેમ ક્ષણમાં નાશ પામે છે. ૨.

અધુ અસ્થિર:—

કસ્ય સ્યાન્ન સ્થલિતં, પૂર્ણાઃ સર્વે મનોરથાઃ કસ્ય ।

કસ્યેહ સુખં નિત્યં, દૈવેન ન ચ્વણિડતઃ કો વા ? ॥ ૩ ॥

કયા પુરુષની સ્થલના થઈ નથી ? કોના સર્વે મનોરથો પૂર્ણ થયા છે ? કોને નિત્ય સુખ છે ? અને દૈવે કોને અંડિત કર્યો નથી ? ૩.

શરીર (૬૩)

શરીરની સાર્થકતા : તપઃ—

બ્રહ્મચર્યેણ તપસા, નિગ્રહેણેન્દ્રિયસ્ય ચ ।

જપેન ધ્યાનમૌનાભ્યાં, પ્રાણાયામૈઃ સમાધિના ॥ ૧ ॥

एतैस्तपोभिः कुरुते, नियतं कायशोषणम् ।

स सर्वं लभते कामं, दुष्प्रापं नात्र संशयः ॥ २ ॥

માનસોદ્ધાસ-

પ્રહ્મચર્ય, તપ, ઇન્દ્રિયોનો નિગ્રહ, જપ, ધ્યાન, મૌન, પ્રાણાયામ અને સમાધિ; આ સર્વ તપવડે જે પુરુષ અવશ્ય દેહનું શોષણ કરે છે, તે પુરુષ દુઃખે કરીને પામી શકાય એવા પણ સર્વ મનોરથને-વાછિતને પામે છે, તેમાં કાંઈ પણ અશય નથી. ૧, ૨.

શરીરની અસારતા:—

यत्प्रातः संस्कृतं धान्यं, मध्याह्ने तद्विनश्यति ।

तदीयरसनिष्पन्ने, काये का नाम सारता ? ॥ ૩ ॥

જાનપણ્ણમીકથા, પૃષ્ઠ ૧૧, શ્લોક ૧૧. (ય. વિ. ગ્રં.)*

જે ધાન્ય પ્રાતઃકાળે સંસ્કાર કર્યું છે-રાંધ્યું છે, તે ધાન્ય મધ્યાહ્નકાળે વિનાશ પામે છે-જાગડી બન્ય છે. તો તેવા ધાન્યના રસથી બનેલા આ શરીરને વિષે શો સાર છે ? તે અસાર જ છે. ૩.

શરીર : ધર્મસાધન ઉપાય:—

રૂપં તુ ધર્મસ્ય ન સાધનં હિ,

મતં શરીરં મુનિભિઃ પરન્તુ ।

કુરૂપમાજો વહ્નોઽપિ લોકા

અનુત્તરં સિદ્ધિપથં પ્રજગ્મુઃ ॥ ૪ ॥

ધર્મવિયોગમાલા, શ્લોક ૩૫.

૩૫ એ ધર્મનું મુખ્ય સાધન નથી, પરંતુ મુનિઓએ શરીરને જ ધર્મનું સાધન માનેલ છે (અર્થાત્ શરીરથી તપ-અનુષ્ઠાનાદિ કરી આત્મકલ્યાણ (ધર્મ) કરી શકાય છે.), કારણ કે ખરાબ રૂપનાળા એવા ઘણા યમાણસો થયા છે કે જેઓ (શરીરદ્વારા તપ કરી) અનુત્તર એવા મોક્ષના માર્ગે ગયા છે. ૪.

શરીર : સુખદુઃખનું કારણ:—

શરીરમેવાયતનં સુખસ્ય,

દુઃખસ્ય ચાપ્યાયતનં શરીરમ્ ।

યદ્યચ્છરીરેણ કરોતિ કર્મ,

તેનૈવ દેહી સમુપાશ્રુતે તત્ ॥ ૫ ॥

મહાભારત, શાન્તિપર્વ, અં ૧૭૩, શ્લોક ૨૨.

સુખ ભોગવવાનું સ્થાન શરીર જ છે, અને દુઃખ ભોગવવાનું સ્થાન પણ શરીર જ છે. પ્રાણી (જીવ) શરીરે કરીને જે જે કર્મ કરે છે, તે કર્મનું ફળ તે જ શરીરવડે જીવ ભોગવે છે. ૫.

મૃત્યુર્જરા ચ વ્યાધિશ્ચ, દુઃખં ચાનેકકારણમ્ ।

અનુપક્તં યદા દેહે, કિં સ્વસ્થ ઇવ તિષ્ઠસિ ? ॥ ૬ ॥

મહાભારત, શાન્તિપર્વ, અ૦ ૧૭૪, શ્લો૦ ૨૩.

હે જીવ ! જ્યારે આ શરીરને વિષે મૃત્યુ, જરા, વ્યાધિ અને અનેક કારણવાળાં દુઃખો રહેલાં છે, ત્યારે તું જાણે સ્વસ્થ હોય એમ કેમ બેસી રહ્યો છે ? ૬.

શરીર માટે પાપ ન કરવું:—

પુણ્ણાસિ યં દેહમવાન્યર્ચિતયં—

સ્તવોપકારં કમયં વિધાસ્યતિ ।

કર્માણિ કુર્વન્નિતિ ચિંતયાયતિ,

જગત્યયં વંચયતે હી ધૂર્તરાટ્ ॥ ૭ ॥

અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમ, અધિકાર ૫, પૃ. ૪૯, શ્લો૦ ૧.

પાપને અણુવિચારતો તું જે શરીરને પોષે છે તે શરીર તારા ઉપર શું ઉપકાર કરશે ? (તેથી તે શરીર માટે હિંસાદિક) કર્મો કરતાં, આવતાં કામનો વિચાર કર. આ શરીરરૂપ ધૂતારો પ્રાણીને દુનિયામાં છેતરે છે. ૭.

શરીરના રક્ષણનો ઉપદેશ:—

શરીરં ધર્મસંયુક્તં. રક્ષણીયં પ્રયત્નતઃ ।

શરીરાત્ સ્રવતે ધર્મઃ, પર્વતાત્ સલિલં યથા ॥ ૮ ॥

ઉપદેશપ્રાસાદ, ભાગ ૧, પૃ૦ ૧૦૪ (પ્ર. સ.)*

ધર્મથી યુક્ત આ શરીરનું નિરંતર પ્રયત્નથી રક્ષણ કરવું જોઈએ, કેમકે જેમ પર્વતમાંથી જળ ઉત્પન્ન થાય છે તેમ શરીરમાંથી ધર્મ ઉત્પન્ન થાય છે. ૮.

આજીવિકા (૬૪)

ઉત્તમ, મધ્યમ, અધમ આજીવિકા:—

ઉત્તમા બુદ્ધિકર્માણઃ, કરકર્મા ચ મધ્યમઃ ।

અધમાઃ પાદકર્માણઃ, શિરઃકર્માધમાધમઃ ॥ ૧ ॥

શ્રાદ્ધવિધિ, પૃ૦ ૮૭, (આત્મા. સ.)*

બુદ્ધિથી કાર્ય કરનારા પુરુષો (અધિકારીઓ) ઉત્તમ છે, હાથથી કાર્ય કરનારા (લેખકો) મધ્યમ પુરુષ છે, પગથી કર્મ કરનારા (કાસદીયા) અધમ પુરુષો છે અને મસ્તકથી કર્મ કરનારા—મજૂર અધમાધમ છે. ૧.

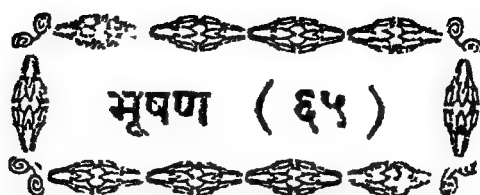
આજીવિકા માટે શું નથી કરાવું:—

अस्य दग्धोदरस्यार्थे, किं न कुर्वन्ति पण्डिताः ? ।

વાનરીમિત્ર વાગ્દેવી, નર્તયન્તિ ગૃહે ગૃહે ॥ ૨ ॥

આ બળેલા—અધમ ઉદરને માટે થઈને પંડિતો શું નથી કરતા ? કેમકે તેઓ પોતાની સરસ્વતીને વાનરીની જેમ ઘેર ઘેર નચાવે છે. ૨.

મૂષણ (૬૫)

કેણ શાથા શોભે ?

માયયા રાજતે વેશ્યા, શીલેન કુલવાલિકા ।

ન્યાયેન મેદિનીનાથઃ, સદાચારતયા યતિઃ ॥ ૧ ॥

વૈરાગ્યગતક (પદ્માનંદ), શ્લોક ૬૧.

વેશ્યા માયાવડે શોભે છે, કુલીન સ્ત્રી શીલવડે શોભે છે,
રાબા ન્યાયવડે શોભે છે અને યતિ સદાચારવડે શોભે છે. ૧.

જવો હિ સમેઃ પરમં વિમ્વપણં, નૃપાજ્ઞનાયાઃ કૃશતા તપસ્વિનઃ ।

દ્વિજસ્ય વિદ્યૈવ મુનેરપિ ક્ષમા, પરાક્રમઃ શસ્ત્રવલોપજીવિનઃ ॥૨॥

ઉપદેશપ્રાસાદ (માયાનંતર), માં ૪, પૃં ૧૭.*

અશ્વિનું ભૂષણ વેગ છે, રાબાની રાણી અને તપસ્વીનું
ભૂષણ શરીરની કૃશતા છે, બ્રાહ્મણનું ભૂષણ વિદ્યા જ છે,
મુનિનું ભૂષણ ક્ષમા છે તથા શસ્ત્રના ધાળથી જીવનારા પુરુ-
ષનું ભૂષણ પરાક્રમ છે. ૨.

કોકિલાનાં સ્વરો રૂપં, સ્ત્રીणां રૂપં પતિવ્રતમ્ ।

વિદ્યા રૂપં કુરૂપાणां, ક્ષમાં રૂપં તપસ્વિનામ્ ॥ ૩ ॥

વૃદ્ધચાળમ્યનીતિ, અધ્યાય ૩, શ્લોક ૧.

કોયલનું રૂપ મધુર સ્વર છે, સ્ત્રીઓનું રૂપ પતિવ્રત છે,
કુરૂપા માણસનું રૂપ વિદ્યા છે અને તપસ્વીઓનું રૂપ ક્ષમા છે. ૩.

ગુણો મૂષયતે રૂપં, શીલં મૂષયતે કુલમ્ ।

સિદ્ધિર્મૂષયતે વિદ્યાં, ભોગો મૂષયતે ધનમ્ ॥ ૪ ॥

વૃદ્ધચાણક્યનીતિ, અ૦ ૮. શ્લો૦ ૧૪.

ગુણો મૂષયતે શીલાવે છે, શીલ કુળને શીલાવે છે, સિદ્ધિ વિદ્યાને શીલાવે છે અને ભોગ ધનને શીલાવે છે. ૪.

નાગો ભાતિ મદેન કં જલરુહૈઃ પૂર્ણેન્દુના શર્વરી,

શીલેન પ્રમદા જવેન તુરગો નિત્યોત્સવૈર્મન્દિરમ્ ।

વાણી વ્યાકરણેન હંસમિથુનૈર્નદ્યઃ સભા પણ્ડિતૈઃ,

સત્પુત્રેણ કુલં નૃપેણ વસુધા લોકત્રયં તેજસા ॥ ૫ ॥

જ્ઞાનપ્રકાશ (કાલીદાસ), તરંગ ૫, શ્લો૦ ૧૦૯.

હાથી મદવડે શીલે છે, પાણી કમળવડે શીલે છે, પૂર્ણિ-
માના ચંદ્રવડે રાત્રી શીલે છે, શીલવડે સ્ત્રી શીલે છે, વેગવડે
અશ્વ શીલે છે, નિરંતર ઉત્સવવડે મદિર શીલે છે, વ્યા-
કરણવડે વાણી શીલે છે, હંસના બેડલાવડે નદીઓ શીલે છે,
ચંડિતોવડે સભા શીલે છે, સારા પુત્રવડે કુળ શીલે છે, રાજા-
વડે પૃથ્વી શીલે છે અને તેજ-પ્રતાપવડે ત્રણ લોક શીલે છે. ૫.

મણિના વલયં વલયેન મણિર્મણિના વલયેન વિભાતિ કરઃ ।

કવિના ચ વિશ્વવિશ્વના ચ કવિઃ, કવિના વિશ્વના ચ વિભાતિ સમા ॥ ૬ ॥

શશિના ચ નિશા નિશયાં ચ શશી, શશિના નિશયાં ચ વિભાતિ નમઃ ।

પયસા કમલં કમલેન પયઃ, પયસા કમલેન વિભાતિ સરઃ ॥ ૭ ॥

રસતરંગિણી (હરિમદ્), શ્લો૦ ૩૪, ૪૫.

મણિવડે કંકણ અને કંકણવડે મણિ શીલે છે,
તથા મણિ અને કંકણ એ બંનેવડે હાથ શીલે છે. કવિ

વડે રાજા અને રાજા વડે કવિ શોભે છે તથા રાજા અને કવિ એ બન્ને વડે સભા શોભે છે. ચંદ્રવડે રાત્રિ અને રાત્રિવડે ચંદ્ર શોભે છે, તથા ચંદ્ર અને રાત્રિ એ બન્નેવડે આકાશ શોભે છે. જળવડે કમળ અને કમળવડે જળ શોભે છે, તથા જળ અને કમળ એ બન્નેવડે સરોવર શોભે છે. ૬. ૭.

વસુધાઽઽમરણં પુરુષઃ, પુરુષામરણં પ્રધાનલક્ષ્મીઃ ।

લક્ષ્મ્યામરણં દાનં, દાનામરણં સુપાત્રં ચ ॥ ૮ ॥

ઉપદેશતરંગિણો, પૃ૦ ૨. (ય. વિ. ગ્રં.)*

પૃથ્વીનું આભૂષણ પુરુષ છે, પુરુષનું આભૂષણ લક્ષ્મી છે, લક્ષ્મીનું આભૂષણ દાન છે અને દાનનું આભૂષણ સુપાત્ર છે. ૮.

યદ્રાજ્યં ન્યાયસમ્પન્નં, યચ્છક્તિઃ શમશાલિની ।

યૌવનં શીલરમ્યં યત્,તદ્ગુરુ શર્કરાન્વિતમ્ ॥ ૯ ॥

સૂક્તરત્નાવલી, પ્ર્લો, ૪૮૧, (આત્મા. સ)

ન્યાય યુક્ત જે રાજ્ય હોય, શમતાવડે શોભતી જે શક્તિ હોય અને શીળવડે શોભતું જે યૌવન હોય, તે સર્વ દ્વંદ્વમાં સાકર નાંખ્યા જેવું ઉત્તમોત્તમ છે. ૯.

પ્રમુર્ચિવૈકી ધનવાંશ્વ દાતા,

વિદ્વાન્ વિરાગી પ્રમદા સુશીલા ।

તુરંગ્મઃ શસ્ત્રનિપાતધીરં

મૃમણ્ડલસ્યામરણાનિ પચ્ચ ॥ ૧૦ ॥

સ્વામી વિવેકવાન હોય, ધનવાન દાતા હોય, વિદ્વાન પુરુષ વૈરાગ્યવાન હોય, શ્રી સારા શીલવાળી હોય અને

અશ્વ શસ્ત્રનો ઘા સહન કરવામાં ધીર હોય, તો આ પાંચ પૃથ્વીમંડલનાં આભૂષણ રૂપ છે. ૧૦.

કેણુ ક્યાં શોભે:—

હંસો વિભાતિ નલિનીદલપુન્નમધ્યે,
સિંહો વિભાતિ ગિરિગહ્વરકન્દરાસુ ।

જાત્યો વિભાતિ તુરગો રણયુદ્ધમધ્યે,

વિદ્વાન્ વિભાતિ પુરુષેષુ ત્રિચક્ષણેષુ ॥ ૧૧ ॥

રામાયણ, યુદ્ધકાણ્ડ, શ્લોક ૧૧૨.

હંસ કમલની લતાના પાંદડાના સમૂહની મધ્યે શોભે છે, સિંહ પર્વતની વચ્ચેના ભાગમાં રહેલી ગુફાને વિષે શોભે છે, જાતિવંત અશ્વ રણભૂમિને વિષે શોભે છે તથા વિદ્વાન માણસ વિચક્ષણ પુરુષોની મધ્યે શોભે છે. ૧૧.

કેણુ ક્યાં ન શોભે:—

હંસો ન ભાતિ બલિભોજનવૃન્દમધ્યે,

ગોમાયુમણ્ડલગતો ન વિભાતિ સિંહ: ।

જાત્યો ન ભાતિ તુરગઃ સ્વરથમધ્યે,

વિદ્વાન્ ન ભાતિ પુરુષેષુ નિરક્ષરેષુ ॥ ૧૨ ॥

વીઠ્ઠલકાવ્ય, અં ૧૬, શ્લોક ૧૦.

હંસ કાગડાઓના સમૂહની મધ્યે રહ્યો હોય તો તે શોભતો નથી, સિંહ શિયાળીયાના ટોળામાં રહ્યો હોય તો તે શોભતો નથી, જાતિવંત અશ્વ ગધેડાના ટોળા મધ્યે રહ્યો હોય તો તે શોભતો નથી અને વિદ્વાન માણસ નિરક્ષર (મૂખ) પુરુષોની મધ્યે શોભતો નથી. ૧૨.

અન્ધત્વ (૬૬)

સાચું અંધત્વ : —

एकं हि चक्षुरमलं सहजो विवेक—

स्तद्वद्भिरेव सह संवसतिर्द्वितीयम् ।

एतद्द्वयं भुवि न यस्य स तत्त्वतोऽन्ध—

स्तस्यापमार्गचલने खलु कोऽपराधः ? ॥ ૧ ॥

મનુષ્યને સ્વાભાવિક વિવેક જ એક નિર્મલ નેત્ર છે, અને વિવેકવાળા પુરુષોની સાથે જે વસતું તે ણીબું નેત્ર છે. આ બે નેત્ર પૃથ્વીમાં જેને ન હોય તો તે તત્ત્વથી—વાસ્તવિકપણે અંધ જ છે. આવો અંધ માણસ કુમાર્ગે ચાલે તો તેમાં તેનો શો અપરાધ છે ? (અંધ માણસ કુમાર્ગે ચાલે તેમાં તેનો અપરાધ નથી.) ૧.

આંધળો : જીવતો છતાં મરેલો :—

जीवन्नेव मृतोऽन्धो यस्मात्सर्वक्रियासु परतन्त्रः ।

નિત્યાસ્તમિતદિવાકરસ્તમોઽન્ધકારાર્ણવનિમગ્નઃ ॥ ૨ ॥

આચારાઙ્ગસૂત્રવૃત્તિ, પૃ૦ ૧૨૦, શ્લો ૧.

અંધ પુરુષને જીવતા છતાં મરેલો જ સમજવો, કેમકે તે સર્વ કાર્યમાં પરાધીન હોય છે. તેને તો નિરંતર સૂર્ય અરત પામેલો જ છે, તેથી તે ગાઢ અંધકારરૂપી સમુદ્રમાં ડૂબેલો જ છે. ૨.

અધત્વઃ વૈરાગ્યકારણઃ—

લોકદ્વયવ્યસનવહ્નિવિદીપિતાઙ્ગ—

મન્ધં સમીક્ષ્ય કૃપણં પરચષ્ટિનેયમ્ ।

કો નોદ્વિજેત ભયકૃજ્જનનાદિવોગ્રાત્,

કૃષ્ણાહિનૈકનિચિતાદિવ ચાન્ધગર્તાત્ ? ॥ ૩ ॥

આચારાઙ્ગસૂત્રવૃત્તિ, પૃ૦ ૧૨૦, શ્લો૦ ૨ *

બંને લોકના કષ્ટરૂપી અગ્નિવડે જેનું અંગ પ્રદીપ્ત થયેલું છે, જે અત્યંત દીન છે અને જે અન્ય જનરૂપી યદિવડે દોરવા લાયક છે એવા અધને જોધને જેમ મહા ઉગ્ર અને ભયને કરનારા જન્મથી તથા જેમ કૃષ્ણ સર્પવડે વ્યાપ્ત એવા અધ-ભિંડા ખાડાથી લોક ઉદ્દેગ પામે છે તેમ કોણ ઉદ્દેગ ન પામે ? ૩.

કાણુત્વનિંદાઃ—

કાણો નિમગ્નવિષમોચ્ચતદૃષ્ટિરેકઃ,

શક્તો વિરાગજનનૈ જનનાતુરાણામ્ ।

યો નૈવ કસ્યચિદુપૈતિ મનઃપ્રિયત્વ-

માલેચ્યકર્મલિખિતોઽપિ કિમુ સ્વરૂપઃ ? ॥ ૪ ॥

આચારાઙ્ગસૂત્રવૃત્તિ, પૃ ૧૨૦, શ્લો૦ ૧*

જેની દૃષ્ટિ-કીકી વિષમ કે ઉન્નત સ્થાનમા ડૂબી ગઈ હોય એટલે આંખનો કોળો પોતાના સ્થાનથી આઘો પાછો હોય એવો એક કાણુ માણસ જ જન્માદિકથી આતુર-પીડિત થયેલા મનુષ્યોને વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન કરવામાં શક્તિમાન છે, કેમકે તે કાણુ ચિત્રને વિષે આળેખાયેલો હોય તો પણ તે કોઈના મનને પ્રિય લાગતો નથી, તો પછી સાક્ષાત્ કાણુ માણસ અપ્રિય લાગે તેમા શું કહેવું ? ૪.

વધિરત્વ (૬૭)

અધિરત્વ નિંદા:—

સ્વકલત્રયાલપુત્રકમધુરવચઃશ્રવણવાહ્યકરણસ્ય ।

વધિરસ્ય જીવીતં કિં જીવન્મૃતકાકૃતિધરસ્ય ॥ ૧ ॥

આચારાઙ્ગસૂત્રવૃત્તિ, પૃ. ૧૨૦, શ્લોક ૦૨. x

બધિર માણસ પોતાની સ્ત્રી અને બાલ્યાવસ્થાવાળા પુત્રના મધુર વચનના શ્રવણથી રહિત હોય છે, તેથી જીવતા છતાં મરેલાની આકૃતિને ધારણ કરનાર એવા તે બધિરનું જીવિત-શું કામનું છે ? નિષ્ફળ છે. ૧.

બધિરત્વ : મરણ સમાન:—

ધર્મશ્રુતિશ્રવણમઙ્ગલવર્જિતો હિ,

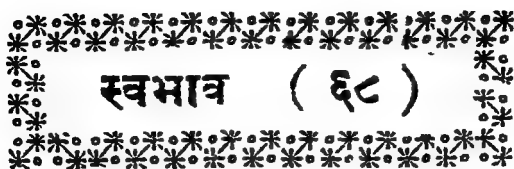
લોકશ્રુતિશ્રવણસંવ્યવહારવાહ્યઃ ।

કિં જીવતીહ વધિરો મુવિ યસ્ય શબ્દાઃ,

સ્વપ્નોપલબ્ધધનનિષ્ફલતાં પ્રયાન્તિ ॥ ૨ ॥

આચારાઙ્ગસૂત્રવૃત્તિ, પૃ. ૧૨૦, શ્લોક ૦ ૧. x

ધર્મશાસ્ત્રના શ્રવણરૂપી મંગળથી રહિત અને લોકશ્રુતિના શ્રવણથી પ્રાપ્ત થયેલા વ્યવહારથી રહિત એવો બધિર મનુષ્ય, જે જેના શબ્દો સ્વપ્નમાં પ્રાપ્ત થયેલા ધનની જેમ નિષ્ફળતાને પામે છે, તે શું આ જગતમાં (સાથે જ) જીવતો છે? ૨.

સ્વભાવ (૬૮)

સ્વભાવ : અપરિવર્તનીય:—

ન કાકા: શુક્લતાં યાન્તિ, મરાલા ન ચ કૃષ્ણતામ્ ।

શુન: પુષ્છં ન સારલ્યં, સ્વભાવો દુસ્ત્યજો મત: ॥ ૧ ॥

મુનિ હિમાંશુવિજય.

કાગડાઓ સફેદપણાને પામી શકતા નથી અને હંસો કાળાપણાને પામી શકતા નથી. વળી કુતરાની પુંછડી સીધી થઈ શકતી નથી, (કેમકે) સ્વભાવ કોઈ પણ રીતે છોડી શકાતો નથી. ૧.

મધ્યમ સ્વભાવ રાખવો:—

મૃદો: પરિભવં (વો) નિત્યં, વૈરં તીક્ષ્ણસ્ય નિત્યશ: ।

ઉત્સૃજ્યૈતદ્વ્યં તસ્માન્મધ્યાં વૃત્તિ સમાશ્રયેત્ ॥ ૨ ॥

માગવત, સ્કન્ધ ૩, અધ્યાય ૧૧, શ્લોક ૧૦.

અત્યંત ક્રોધાળુ સ્વભાવ રાખવાથી નિરંતર બીજાથી પરા-લભ થાય છે, અને અત્યંત તીક્ષ્ણ-ઉદ્ધ રહેવાથી નિરંતર લોકો સાથે વેર થાય છે; તેથી તે બન્નેનો ત્યાગ કરી મધ્યમ વૃત્તિનો-સ્વભાવનો આશ્રય કરવો. ૨.

જાતિસ્વભાવની વિશેષતા:—

સૈવ મૃમિસ્તદેવામ્મઃ, પશ્ય પાત્રવિશેષતઃ ।

આમ્રો મધુરતામેતિ, તિક્તતાં નિમ્બપાદપઃ ॥ ૩ ॥

યાજ્ઞવલ્ક્યસ્મૃતિ, પૂર્વમાગ, શ્લોક ૬૫.

આંખા અને લીંબડાને ઊગવાની ભૂમિ એક જ છે, તેમને એક જ પાણીનું સિંચન પણ થાય છે; તો પણ જુઓ કે પાત્રના વિશેષપણાને લીધે એટલે ભેદને લીધે આંખો મધુરતાને પામે છે અને લીંબડો કડવાપણાને પામે છે. ૩.

સ્ત્રીજાતૌ દામ્ભિકતા મીરુકતા મૂયસી વણિગ્જાતૌ ।

રોષઃ ક્ષત્રિયજાતૌ દ્વિજાતૌ પુનર્લોભઃ ॥ ૪ ॥

શ્રાદ્ધપ્રતિક્રમણસૂત્રવૃત્તિ, પૃ૦ ૪૩, (દે. લા૦)*

સ્ત્રીજાતિમાં માયા-કપટ રહેલું છે, વણિક જાતિને વિષે ભીરુતા (ખીક) રહેલી છે, ક્ષત્રિય જાતિમાં ક્રોધ રહેલો છે અને બ્રાહ્મણ જાતિમાં લોભ રહેલો છે: આ સર્વનો એવો જ સ્વભાવ છે. ૪.

જાતિસ્વભાવ કદી ન બદલાય:—

વ્યાઘ્રસ્તુષ્યતિ કાનને સુગહનાં સિંહો ગુહાં સેવતે,

હંસોડ્દહાય ચ પત્રિનીં કુસુમિતાં ગૃધ્રઃ સ્મશાનસ્થલીમ્ ।

સાધુઃ સત્કૃતિસાધુમેવ ભજતે નીચોડપિ નીચં જનં,

યા यस્ય પ્રકૃતિઃ સ્વભાવજનિતા કેનાપિ ન ત્યજ્યતે ॥૫॥

વાઘ વનમાં સંતોષ પામે છે, સિંહ અત્યંત ગહન શુક્રને સેવે છે, હંસ તત્કાળ ફૂલેલી કમલિનીને સેવે છે, ગીધ પક્ષી સ્મશાનની ભૂમિને સેવે છે, સજ્જન સારા પુણ્યશાળી સાધુ-જનને જ લાગે છે અને નીચ માણસ નીચ માણસને જ

લજે છે. જેની જેવી સ્વભાવથી ઉત્પન્ન થયેલી પ્રકૃતિ હોય તેવી જ તે રહે છે, તેને કોઈ પણ તથ્ય શકતું નથી. ૫.

कर्पूरध्वलीरचितालवालः, कस्तूरिकाचर्चितदोहदश्रीः ।

कश्मीरनीरैरभिषिच्यमानः, प्राच्यं गुणं मुञ्चति किं पलाण्डुः? ॥ ६ ॥

અન્યોક્તિમુક્તાવલી.

ડુંગળીનો ક્યારે કપૂરની ધૂળનો કર્યો હોય, કસ્તૂરીથી તેના દોહલા પૂર્ણ કર્યા હોય અને તેને કેસરનું પાણી પાવામાં આવ્યું હોય તો પણ તે ડુંગળી પોતાના પ્રથમના ગુણ-દુર્ગંધને શું મૂકી દે છે?—અતિસ્વભાવ જતો જ નથી. ૬.

લોકસ્વભાવ : નવનવગુણરાગી:—

प्रथमदिवसचन्द्रः सर्वलोकैकवन्द्यः,

स च सकलकलाभिः पूर्णचन्द्रो न वन्द्यः ।

अतिपरिचयदोषात् कस्य नो मानहानि—

नवनवगुणरागी प्रायशः सर्वलोकः ॥ ७ ॥

પ્રથમ દિવસ(બીજ)ના ચંદ્રને બધા લોકો પ્રણામ કરે છે જ્યારે તે જ ચંદ્ર બધી કળાઓવડે સુક્ત હોય તો પણ (પુનમના દિવસે) લોકો તેને પ્રણામ કરતા નથી. અતિપરિચયના દોષથી કોના માનની હાનિ નથી થતી ? કારણ કે ઘણું કરીને બધા લોકો (નો સ્વભાવ) જ એવા હોય છે કે તે નવા નવા ગુણ પ્રત્યે પ્રેમ દર્શાવે છે. ૭.

મધુકરગણશ્ચૂતં ત્યક્ત્વા ગતો નવમલ્લિકાં,

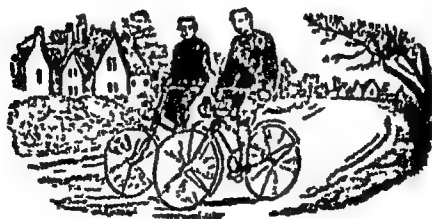
પુનરપિ ગતો રક્તાશોકં કદમ્બવનં તતઃ ।

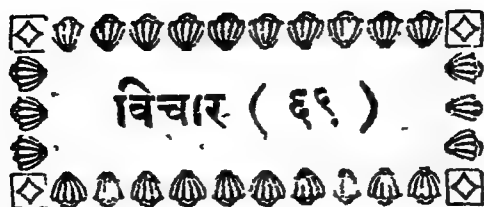
તદપિ સુચિરં સ્થિત્વા તેભ્યઃ પ્રયાતિ મરોરુહં,

પરિચિતજનદ્વેષી લોકો નવં નવમીહતે ॥ ૮ ॥

માઘકાવ્ય, સર્ગ ૭, શ્લોક ૮૬.

ભમરાનો સમૂહ આંખાનો ત્યાગ કરીને નવી મલ્લિકા પાસે ગયો. ત્યાંથી રાતા અશોક વૃક્ષની પાસે ગયો. ત્યાંથી કદંબ વૃક્ષના વનમાં ગયો. ત્યાં પણ ઘણાં કાળ રહીને ત્યાંથી કમળ પાસે ગયો. (એક ઠેકાણે સ્થિર રહ્યો નહીં.) તે જ પ્રમાણે જણાય છે કે લોકો પરિચયવાળા જન ઉપર દ્વેષી અરુચિવાલા જ હોય છે તેથી તે નવા નવાને ઇચ્છે છે. ૮.

રોજ શું વિચારવું:—

ઉત્થાયોત્થાય બોદ્ધવ્યં, મહદ્ભયમુપસ્થિતમ્ ।

મરણવ્યાધિશોકાનાં, કિમદ્ય નિપતિષ્યતિ ? ॥ ૧ ॥

હિતોપદેશ, મિત્રલાભ, શ્લો ૭ ૪.

હમેશાં પ્રાતઃકાળે ઊઠી ઊઠીને કાંઈ પણ મોટો ભય પ્રાપ્ત થયો હોય તેમ બાળપુત્ર-વિચારવું કે આજે મરણ, વ્યાધિ કે શોકમાંથી શું આવી પડશે ? ૧.

કઃ કાલઃ કાનિ મિત્રાણિ, કો દેશઃ કૌ વ્યયાગમૌ ? ।

કસ્યાહં કા ચ મે શક્તિરિતિ ચિન્ત્યં મુહુર્મુહુઃ ॥ ૨ ॥

વૃદ્ધચાણક્યનીતિ, અધ્યાય ૪, શ્લો ૧૮.

અત્યારે મારો કયો કાળ છે ? મારા કયા મિત્રો છે (મારે સહાય કેવો છે) ? મારો કયો દેશ છે ? મારા આવક-ખર્ચ કેવાં છે ? હું કેનો છું ? અને મારી શક્તિ કેવી છે ? આ પ્રમાણે મનુષ્યે વારંવાર વિચાર કરવો. ૨.

વિચારપૂર્વક ક્રિયા કરવી:—

અવિમૃદ્યં કૃતં કાર્યં, પશ્ચાત્તાપાયં જાયતે ।

ન પતત્યાપદમ્મોઘૌ, વિમૃદ્યં કાર્યકારકઃ ॥ ૩ ॥

જે વિચાર કર્યા વિના કાર્ય કર્યું હોય તો તે પાછળથી સંતાપને માટે થાય છે, અને વિચાર કરીને કાર્ય કરનાર પુરુષ આપત્તિરૂપી સમુદ્રમાં પડતો નથી. ૩.

सहसा विदधीत न क्रियामविवेकः परमापदां पदम् ।

वृणते हि विमृश्य कारिणं, गुणलुब्धाः स्वयमेव सम्पदः ॥४॥

કિરાતાર્જુનીય, સર્ગ ૨, શ્લોક ૩૦.

સહસા એટલે વિચાર કર્યા વિના કાર્ય કરવું થોડું નથી, કેમકે અવિવેક એ મોટી આપત્તિનું સ્થાન છે. જે વિચારીને કાર્ય કરે છે તેને ગુણને વિષે લુબ્ધ થયેલી સંપદાઓ પોતે જાવરે છે-પ્રાપ્ત થાય છે. ૪.

અવિચારી કાર્યરૂપ:—

सगुणमपगुणं वा कुर्वता कार्यजातं,

परिणतिरवधार्या यत्नतः पण्डितेन ।

अतिरभसकृतानां कर्मणामविपत्ते-

र्भवति हृदयदाही शल्यतुल्यो विपाकः ॥ ५. ॥

પંડિત પુરુષે ગુણવાળું અથવા ગુણ વિનાનું કાર્ય કરતી વખતે પ્રયત્નથી તે કાર્યનું પરિણામ શું આવશે તેનો પ્રથમ વિચાર કરવો, કેમકે અતિવેગથી-વિચાર કર્યા વિના-કરેલા કાર્યનો મરણ પ્રયત્ન હૃદયને દાહ કરનાર શલ્યના જેવો વિપાક-પરિણામ થાય છે. ૫.

કાર્ય-કર્તવ્ય . (૭૦)

કેવું કાર્ય કરવું :—

સુહૃદ્ધિરામૈરસકૃદ્ધિચારિતં,

સ્વયં ચ બુદ્ધ્યા પ્રવિચિન્તિતાક્ષર(શ્રય)મ્ ।

કરોતિ કાર્યં खलु यः स बुद्धिमान्,

स एव लक्ष्म्या यशसां च भाजनम् ॥ ૧ ॥

જૈનપશ્ચતન્ત્ર, પૃ૦ ૧૨૫, શ્લો૦ ૪૪+

હિતકારક મિત્રોએ વારંવાર વિચારેલું અને પોતે પણ બુદ્ધિથી અત્યંત વિચાર્યું હોય એવું કાર્ય જે કરે છે તે બુદ્ધિમાન છે અને તે જ પુરુષ લેક્ષ્મી અને યશનું સ્થાન છે. ૧.

અકૃત્વા પરમન્તાપમગત્વાં खलु नम्रताम् ।

अनुत्सृज्य सतां मार्गं, यत्स्वल्पमपि तद्वहु ॥ ૨ ॥

વ્યાસદેવ.

જે અન્ય પ્રાણીને પીડા હિતમ્મ ન કરે, ખીજા પાસે હીનતાથી નમ્રતા ન કરે, અને સત્પુરુષના માર્ગનો ત્યાગ ન કરે, તે પુરુષ થોડું પણ સુકૃત કરે તે ઘણું જ છે. ૨.

જાનેન જીવલોકે, દ્વે ચૈવ નરેણ શિક્ષિતવ્યે ।

कर्मणा येन जीवति, येन मृतः सुगतिं याति ॥ ૩ ॥

સૂક્તમુક્તાવાલિ, પૃ૦૧, શ્લો૦ ૪૭. (દ્વિ. હં.)*

મનુષ્યે આ શ્રવણોકમાં ઉત્પન્ન થયો પછી જે જ બાબત શીખવાની છે: એક તો જે કર્મ કરવાવડે શ્રવિકા થાય, અને બીજું એ કે જે કર્મવડે મર્યા પછી સુગંતિમાં જવાય. ૩.

यदाचरन्ति विद्वांसः, सदा धर्मपरायणाः ।

તદેવ વિદુષા કાર્યમાત્મનો હિતમિચ્છતા ॥ ૪ ॥

इतिहाससमुच्चय, अ० १० श्लो० ४९

ધર્મમાં તત્પર એવા વિદ્વાનો નિરંતર જે આચરણ કરે છે તે જ પોતાના આત્માનું હિત ઈચ્છનાર વિદ્વાને કરવું જોઈએ. ૪.

કોનું શું કર્તવ્ય:—

राज्ञां प्रतापश्च सुनीतिमत्ता,

शिष्यस्य भक्तिश्च विनीतिमत्ता ।

ગુરોર્હિતૈષિત્વમદોષવત્તા,

मौनं मुनीनां प्रशमश्च धर्मः ॥ ५ ॥

મુનિ. હિમાંશુવિજય.

પોતાનો પ્રભાવ જમાવવો (ધાક બેસાડવી) અને સામદામાદિ નીતિ-અથવા ન્યાયયુક્ત થવું તે રાજાઓનો ધર્મ છે. ગુરુની ભક્તિ કરવી, તેમનો વિનય કરવો એ શિષ્યનું કર્તવ્ય છે. શિષ્યનું હિત ચિંતવવું-કરવું તથા પોતે આચારવિચારમાં પવિત્ર રહેવું, આદર્શ રહેવું એ ગુરુનું કર્તવ્ય છે અને બોલવાના કારણ વગર મૌન ધારણ કરવું (તથ્ય અને પથ્ય બોલવું) તથા શાંતિ ધારણ કરવી તે મુનિ-સાધુઓનો ધર્મ છે. ૫.

યઃ ક્ષોણીં નિજકાં ન રક્ષતિ મુદા વાચ્યઃ સ્ત્રુપો મૃષા,

યઃ શિષ્યાય હિતાનિ નોપદિશતિ પ્રાયો ગુરુર્નેદૃશઃ ।

નાપત્યાનિ નિજાનિ પાલયતિ યા માતાઽપિ સા કીદૃશી,

કો નામૈષ પિતા ન શિક્ષયતિ યઃ પુત્રં હિતાર્થીભવન્ ? ॥૬॥

ધર્મકલ્પદ્રુમ, પૃષ્ઠ ૧૫૬, શ્લોક ૪, (દે. લા.)*

જે હર્ષથી પોતાની પૃથ્વીનું રક્ષણ ન કરે તે રાજાને
વૃથા કહેવો જોઈએ, જે શિષ્યને હિતનો ઉપદેશ ન આપે તે
ગુરુ જ ન કહેવાય, જે પોતાની સંતતિનું પાલન ન કરે તે
માતા પણ કેવી ? તેને માતા જ ન કહીએ, તથા હિતકારક
છતાં જે પુત્રને શિક્ષા ન આપે તે પિતા પણ શાનો ? તે
પિતા જ ન કહેવાય. ૬.

જૈનોનું કર્તવ્ય:—

વિચાર્ય સમ્યક્ સમયસ્ય પદ્ધતિ, યુક્ત્યાઽનુમૃત્યા ચ સમન્તતાદ્ ભુવિ
સુશ્રાવકૈઃ સાધુગણૈઃ સુસાધનૈઃ, પ્રચારણીયા જિનધર્મભાવના ॥૭॥

મુનિ હિમાંશુવિજય.

યુક્તિ તથા અનુભવથી જમાનાને અને આગમને વિચારી
(ઓળખી) સાચા શ્રાવક તથા સાધુઓએ સારા ઉપાયો વડે
જગતમાં ઓમેર જૈનધર્મની ભાવના ફેલાવવી જોઈએ—શાસ-
નની વૃદ્ધિ કરવી જોઈએ. ૭.

કર્તવ્ય શા માટે કરવું:—

અર્જનીયં કલાવદ્ધિસ્તત્કિંચિજ્જન્મનાઽમુના ।

ધ્રુવમાસાદ્યતે યેન, શુદ્ધં જન્મન્તરં પુનઃ ॥ ૮ ॥

ધર્મકલ્પદ્રુમ, પૃષ્ઠ ૫, શ્લોક ૭૪. (દે. લા.)

કળાવાન-પંડિત પુરુષોએ આ આખા જન્મવડે કરીને એવું કાંઈક-પુણ્ય ઉપાર્જન કરવું કે જેથી બીજા જીવમાં શુદ્ધ જન્મ પ્રાપ્ત થાય. ૮.

માસૈરષ્ટમિરહ્વા ચ, પૂર્વેણ વયસાઽઽયુષા ।

તત્કર્તવ્યં મનુષ્યેણ, યેનાન્તે સુખમેધ્યતે ॥ ૯ ॥

આચારાઙ્ગસૂત્ર, પૃ. ૧૦૧, શ્લોક ૧ *

મનુષ્યે આઠ માસવડે, દિવસવડે, પહેલી-વયવડે અને સમગ્ર આયુષ્યવડે એવું કાર્ય કરવું જોઈએ કે જેથી તેને અંતે સુખ પામે. (એટલે મનુષ્યે આઠ માસ એવું કાર્ય કરવું કે પ્રાછળના ચોમાસાના ચાર માસ સુખે જાય, દિવસે એવું કામ કરવું કે રાત્રિ સુખમાં જાય, પહેલી વયમાં એવું કરવું કે વૃદ્ધાવસ્થા સુખે જાય અને આખી જિંદગી એવું કામ કરવું કે મર્યા પછી પરજીવમાં સુખ થાય.) ૯.

દિવા યામચતુષ્કેણ, કાર્યં કિમપિ તત્તરૈઃ ।

નિશ્ચિન્તહૃદયૈર્યેન, યામિન્યાં સુપ્યતે સુખમ્ ॥ ૧૦ ॥

વિવેકવિલાસ, ઉલ્લાસ ૭, શ્લોક ૨.

મનુષ્યોએ દિવસના ચાર પહોરમાં એવું કાંઈક કાર્ય

કરવું જોઈએ કે જેથી રાત્રિએ સુષે કરીને નિશ્ચિંત હૃદય-
વાળા થઈને સૂઈ રહેવાય. ૧૦.

પરમ કર્તવ્ય:—

ધર્મ સત્યં શ્રુતં ન્યાય્યં, મહત્તીં પ્રાણિનાં દયામ્ ।

અજિહ્વત્વમશાઙ્ગ્યં ચ, યત્નતઃ પરિમાર્ગત ॥ ૧૧ ॥

મહાભારત, શાન્તિપર્વ, સર્ગ ૧૫૨, શ્લોક ૮૧.

ધર્મ, સત્ય, શ્રુત (શાસ્ત્ર), ન્યાય, પ્રાણી પરની મોટી
દયા, અવકતા અને શઠતારકિતપણું : આટલી બાબતને
યત્નથી શોધવી (મેળવવી). ૧૧.

મયિ મક્તો જનઃ સર્વં ઇતિ હૃષ્યેન્ન સાંધકઃ ।

મય્યમક્તો જનઃ સર્વં ઇતિ કુપ્યેન્ન વા પુનઃ ॥ ૧૨ ॥

વિવેકવિલાસ, હજ્જાસ ૧૧, શ્લોક ૨૦.

(આત્માની) સાધના કરનાર માણસ “ બધા માણસો
મારા લક્ષ્ય છે ” એ ભાવનાથી કૂલાઈ જતો નથી તેમજ
“ બધા માણસો મારા દુશ્મન છે ” એ વિચારથી ક્રોધ નથી
કરતો. ૧૨.

અકર્તવ્ય ન કરવું:—

અકર્તવ્યં ન કર્તવ્યં, પ્રાણૈઃ કણ્ઠગતૈરપિ ।

કર્તવ્યમેવ કર્તવ્યં, પ્રાણૈઃ કણ્ઠગતૈરપિ ॥ ૧૩ ॥

શ્રાદ્ધગુણાદિવરણ, પૃષ્ઠ ૩૨. (આત્મા. સ.)*

જે કાર્ય કરવા લાયક ન હોય તે કાર્ય કંઠે પ્રાણ
આવે તો પણ મનુષ્યોએ કરવું નહીં અને કંઠે પ્રાણ આવે

તો પણ જે કાર્ય કરવા લાયક હોય તે કાર્ય મનુષ્યોએ કરવું જ જોઈએ. ૧૩.

શુભ કાર્યમાં વિધન:—

શ્રેયાંસિ बहुविघ्नानि, भवन्ति महतामपि ।

अश्रेयसि प्रवृत्तानां, क्वापि यान्ति विनायकाः ॥ ૧૪ ॥

મોટા પુરુષોને પણ કલ્યાણનાં કાર્ય કરતાં ઘણાં વિઘ્નો આવે છે, પણ પાપના કાર્યમાં પ્રવર્તેલા પુરુષોને તો વિઘ્નો કોઈ પણ ઠેકાણે આલ્યા જાય છે અર્થાત્ તેમને વિધન થતાં નથી. ૧૪.

ધીમે કરવાનું કાર્ય: —

शनैः पन्थाः शनैः कन्था, शनैः पर्वतमस्तके ।

शनैर्विद्या शनैर्वित्तं, पञ्चैतानि शनैः शनैः ॥ ૧૫ ॥

ચોખ્ખમાલા, (ચલ્લટકવિ) અં ૭, શ્લોક ૨૩.

માર્ગમાં ધીમે ધીમે ચાલવું જોઈએ, કંથા એટલે ઘણાં કંકડાને સાંધીને કંથા—આદર જનાવવી હોય તો તે ધીમે ધીમે જનાવવી જોઈએ, પર્વતના શિખર પર ચઢવું હોય તો ધીમે ધીમે ચઢવું જોઈએ, વિદ્યા ધીમે ધીમે લણવી જોઈએ તથા ધીમે ધીમે ધન ઉપાર્જન કરવું જોઈએ: આ પાંચ જાણત ધીમે ધીમે કરવાની કહી છે. ૧૫.

શીઘ્ર કરવાનું કાર્ય:—

आदानस्य प्रदानस्य, कर्तव्यस्य च कर्मणः ।

क्षिप्रमक्रियमाणस्य, कालः पिवति तद्रसम् ॥ ૧૬ ॥

મહાભારત, જ્ઞાન્તિપર્વ, અં ૪૪, શ્લોક ૨૮.

કેઈ પણ વસ્તુ ગ્રહણ કરવી હોય અથવા આપવાની હોય, તથા કેઈ પણ કાર્ય કરવા લાયક હોય, તે જો શીઘ્ર કરવામાં ન આવે તો તેનો રસ કાળ પી જાય છે ૧૬.

શ્વઃકાર્યમથ કુર્વીત, પૂર્વાહ્નિ ચાપરાહ્નિકમ્ ।

ન હિ મૃત્યુઃ પ્રતીક્ષેત, કૃતં ચાસ્ય ન વા કૃતમ્ ॥ ૧૭ ॥

શ્રાદ્ધવિધિ, પૃ ૯૨.*

આવતી કાલે જે કાર્ય કરવાનું હોય તે આજે જ કરી લેવું, અને બપોર પછી કરવાનું કાર્ય સવારમાં જ કરી લેવું, કારણ કે ‘આનું કાર્ય સમાપ્ત થયું છે કે નહીં?’ તે બાબત મૃત્યુ રાહ જોતું નથી.—વિચાર કરતું નથી. ૧૭.

કર્તવ્યભ્રષ્ટતા ૬/૧:—

અપાર્થલાભા કલકણ્ઠતા તવ,

શિશૂન્ન યતો વિભ્રતિ કાંકપક્ષિણઃ ।

મન્યેઽન્યપુટાઽસિ તતઃ છવિસ્તવ,

કૃષ્ણા કલઙ્કાન્ન, વિધેર્હિ દોષતઃ ॥ ૧૮ ॥

મુનિ હિમાંશુવિજય.

હે કોયલ ! તારો મધુર સ્વર નકામો છે કેમકે તારાં બચ્ચાં-આનું પાલન પણ કાગડા જેવા પક્ષિઓ કરે છે (તું નથી કરી શકતો). પોતાનાં સંતાન તરફ આટલી બેપરવાઈ રાખવાના કલંક (પાપ)થી તારી કાંતિ-શ્યામ થઈ છે. વિદ્યાતાના દોષથી તારી કાંતિ કાળી નથી થઈ. ૧૮.

કાર્યસિદ્ધિ-ઉપાય:—

इन्द्रियाणि च संयम्य, ब्रह्मन् पण्डितो नरः ।

देशकालबलं ज्ञात्वा, सर्वकार्याणि साधयेत् ॥ ૧૯ ॥

ચાળક્યનોતિ, અ૦ ૬, શ્લો૦ ૧૭.

ઇન્દ્રિયોને નિયમમાં રાખી પંડિત માણસે બગલાની જેમ દેશ, કાળ અને બળને જાણીને સર્વ કાર્યો સાધવાં. (કેઈ પણ કાર્ય કરવું હોય ત્યારે આ સર્વનો વિચાર કરી કાર્ય કરે તો તે સિદ્ધ થાય છે.) ૧૯.

तत्किञ्चिदष्टभिर्मासैः, कार्यं कर्म विवेकिना ।

एकत्र स्थायते येन, वर्षाकाले यथासुखम् ॥ ૨૦ ॥

વિવેકવિલાસ, હલાસ ૭, શ્લો૦ ૩૯.

વિવેકી પુરુષે આઠ માસમાં એવું કંઈક કર્મ કરવું કે જે કર્મ કરવાથી વર્ષાકાળના ચાર માસ સુધી એક ઠેકાણે સુખપૂર્વક રહી શકાય. (મતલબ કે આખા વર્ષમાં એકાદ પણ સત્કાર્ય થઈ જાય તો આખું ચતુર્માસ આનંદપૂર્વક પસાર કરી શકાય છે.) ૨૦.

દુષ્કાર્ય ફળ:—

अकृताखण्डधर्माणां, पूर्वजन्मनि जन्मिनाम् ।

सापदः परिपश्यन्ते, गरीयस्योऽपि सम्पदः ॥ ૨૧ ॥

નલવિલાસ નાટક

જેઓએ પૂર્વ જન્મમાં અપંડિત એટલે નિરંતર ધર્મ ન કર્યો હોય તે મનુષ્યોની મોટી સંખ્યાઓ પણ આપત્તિ સહિત જ પરિપાક પામે છે એટલે કે મોટી સંખ્યાઓ પ્રાપ્ત થઈ હોય તો પણ તેમને વચ્ચે વચ્ચે કષ્ટો આન્યાં જ કરે છે. ૨૧.

ગુણ (૭૧)

ગુણનો મહિમા:—

વિમલે સતિ સન્તોષઃ, સંયમઃ સતિ યૌવને ।

પાષિડત્યે સતિ નમ્રત્વં, હીરોડ્યં કનકોપરિ ॥ ૧ ॥

સૂક્તરત્નાર્વાલ, શ્લોક ૪૮૮. (આત્મા. સ)

વૈભવ છતાં સંતોષ હોય, યૌવન છતાં સંયમ હોય
અને વિદ્વત્તા છતાં નમ્રતા હોય, તો તે સુવર્ણ ઉપર જડેલા
હીરા સમાન છે. ૧.

ગુણૈરેવ મહત્ત્વં સ્યાન્નાદ્જ્ઞેન વયસાડપિ વા ।

દલેષુ કેતકીલાં હિ, લઘીયસ્સુ સુગન્ધતા ॥ ૨ ॥

શ્રાદ્ધપ્રતિક્રમણવૃત્તિ, પૃષ્ઠ ૯૦, (વે. લા.)*

ગુણોથી જ મોટાઈ પ્રાપ્ત થાય છે, પરંતુ મોટા શરીરવડે
કે મોટી વયવડે મોટાઈ પ્રાપ્ત થતી નથી; કેમકે કેતકીના
પાંદડાં અત્યંત નાનાં છે તો પણ તેમાં સુગંધતા રહેલી છે. ૨

કૌશેયં કૃમિજં સુવર્ણમુપલાદ્દર્વાડપિ ગોલોમ્તઃ,

પક્ષ્માત્તામરસં શશાઙ્ક ઉદધેરિન્દીવરં ગોમયાત્ ।

કાષ્ઠાદગ્નિરહેઃ ફળાદપિ મણિર્ગોપિત્તતો રોચના,

પ્રાકાશ્યં સ્વગુણોદયેન ગુણિનો ગચ્છન્તિ કિં જન્મના ? ॥૩॥

જનપશ્ચતન્ત્ર, પૃષ્ઠ ૧૧, શ્લોક ૭૦*

કૃમિમાંથી રેશમ ઉત્પન્ન થાય છે, પત્થરમાંથી સુવર્ણ ઉત્પન્ન થાય છે, ગાયના ડુંવાડામાંથી ધરો થાય છે, કાદવ-માંથી કમળ થાય છે, સમુદ્રમાંથી ચંદ્ર ઉત્પન્ન થાય છે, છાણમાંથી ઇંદીવર-કમળ ઉત્પન્ન થાય છે, લાકડામાંથી અગ્નિ ઉત્પન્ન થાય છે, સપેના ફણામાંથી મણિ ઉત્પન્ન થાય છે, ગાયના પિત્તમાંથી ગોરોચન (ગોરોચંદન) ઉત્પન્ન થાય છે-આ સર્વનું ઉત્પત્તિ સ્થાન સારું નથી તો પણ તે સર્વ ઉત્તમ વસ્તુઓ છે. તેથી સિદ્ધ થાય છે કે-શુભી જનો પોતાના શુભના ઉદયથી જ પ્રસિદ્ધ થાય છે, જન્મથી શું ફળ છે ? ૩.

गुणेषु क्रियतां यत्नः, किमाटोपैः प्रयोजनम् ।

विक्रीयन्ते न घण्टाभिर्गावः क्षीरविवर्जिताः ॥ ४ ॥

व्यासदेव.

શુભોને વિષે જ યતન કરવો યોગ્ય છે, આડંબરનું શું પ્રયોજન છે ? કેમકે દૂધ વિનાની ગાય કાંઈ ગળે ઘંટા બાંધવાથી વેચાતી નથી-તેનું મૂલ્ય મળતું નથી. ૪.

गुणः : मायी मोटाधः—

गुणैरुत्तुङ्गतां याति, नोच्चैरासनसंस्थितः ।

प्रासादशिखरस्थोऽपि, काकः किं गरुडायते ? ॥ ५ ॥

મનુષ્ય શુભોવડે જ મોટાધને પામે છે, પણ ઊંચા આસન પર બેઠેલો હોય તેથી કાંઈ મોટાધને પામતો નથી; કેમકે પ્રાસાદના શિખર ઉપર રહેલો પણ કાગડો શું ગરુડ જેવો થાય છે ? નહીં જ. ૫.

ગુણીનો મહિમા:—

ન હિ ભવતિ વિયોગઃ સ્નેહવિચ્છેદદેતુ—

ર્જગતિ ગુણનિધીનાં સજ્જનાનાં કદાચિત્ ।

ઘનતિમિરનિવદ્ધો દૂરસંસ્થોઽપિ ચંદ્રઃ,

કિમુ કુમુદવનાનાં પ્રેમમંઙ્ગં કરોતિ ? ॥ ૬ ॥

આ જગતમાં ગુણના નિધિરૂપ, સજ્જનોનો વિયોગ કદાપિ સ્નેહના વિનાશનો હેતુ થતો નથી. જેમકે મેઘરૂપી અંધકારવડે ઢંકાયેલો અને દૂર રહેલો એવો પણ ચંદ્ર શું પોયણાના વનનો પ્રેમભંગ કરે છે ? નથી કરતો, તેમને વિકસ્વર કરે જ છે. ૬.

ગુણી ગુણં વેત્તિ ન વેત્તિ નિર્ગુણો

બલી બલં વેત્તિ ન વેત્તિ નિર્બલઃ ।

પિકો વસન્તસ્ય ગુણં ન વાયસઃ,

કરી ચ સિંહસ્ય બલં ન મૃષકઃ ॥ ૭ ॥

ગુણી માણસ ગુણને જાણે છે, નિર્ગુણ માણસ જાણતો નથી, અને બળવાન માણસ બળને જાણે છે, પણ નિર્બળ માણસ જાણતો નથી; જેમકે કોયલ વસંતના ગુણને જાણે છે, પણ કાગડો જાણતો નથી, અને હાથી સિંહના બળને જાણે છે, પણ ઉંદર જાણી શકતો નથી. ૭.

ગુણુજ્ઞતા : સાચી મહત્તા:—

વિરોધકાલેઽપિ વિપક્ષવર્ગે;

સન્તં ગુણાંશં પ્રવિદન્તિ ચાહુઃ ।

નિષ્પક્ષતો યે મનુજાસ્ત એવ,

ધન્યાઃ પ્રમાન્યા ઇતિ મે મતં મોઃ ॥ ૮ ॥

ધર્મધિયોગમાલા, શ્લોક ૪૫.

જે વખતે વિરોધ ચાલી રહ્યો હોય તે વખતે પણ દુશ્મનોના નાના સરખા ગુણને પણ પક્ષપાત વગર જે મનુષ્યો સમજે છે અને લોકો આગળ કહે છે તે જ મનુષ્યો ખરેખર ધન્યવાદને યોગ્ય છે તથા લોકોમાં પૂજ્ય છે, એમ સ્હારું માનવું છે. ૮.

કોનો કયો ગુણ:—

ગૂઢં ચ મૈથુનં ધાટ્ય, કાલે ચાલયસંગ્રહમ્ ।

અપ્રમત્તમવિશ્વાસં, પશ્ચ શિક્ષેત વાયસાત્ ॥ ૯ ॥

મહાભારત, જ્ઞાનપર્વ, અન્યાય ૫૬, શ્લોક ૪૨.

કોઈ ન દેખે તેવું શુભ મૈથુન, ધૃષ્ટતા-નિહરતા, અવસરે નિવાસસ્થાન કરવું, પ્રમાદરહિતપણું અને અવિશ્વાસ-કોઈનો પણ વિશ્વાસ ન કરવો તે: આ પાંચ ગુણો કાગડા પાસેથી શીખવાના છે. ૯.

ગુણવાન થવું:—

સર્વત્ર નિન્દાસન્ત્યાગો વર્ણવાદસ્તુ સાધુષુ ।

આપદ્યદૈન્યમત્યન્તં, તદ્વત્ સમ્પદિ નમ્રતા ॥ ૧૦ ॥

સર્વ કોઈની નિંદાનો ત્યાગ કરવો, સજ્જનોની પ્રશંસા કરવી, આપત્તિને વિષે અત્યંત અહીનતા રાખવી અને સંપત્તિને વિષે નમ્રતા રાખવી. ૧૦.

સ્વગુણ નિર્ણય:—

ન ગર્વઃ સર્વથા કાર્યો, મટ્ટાદીનાં-પ્રશંસયા ।

વ્યુત્પન્નશ્લાઘયા કાર્યઃ, સ્વગુણાનાં તુ નિશ્ચયઃ ॥ ૧૧ ॥

વિવેકવિલાસ, હલાસ ૮, શ્લો ૩૧૭.

આરણ્ય, ભાટ વગેરેની પ્રશંસાથી ડાહ્યા માણસે બીલકુલ ગર્વ કરવો નહીં, પરંતુ પંડિતોએ કરેલી શ્લાઘાથી પોતાના ગુણનો નિશ્ચય કરવો. ૧૧.

ગુણી પ્રત્યેનું ખરાબ વર્તન:—

નિર્માયો યઃ કૃપાલુર્યઃ, સત્યો યઃ સનયશ્ચ યઃ ।

પ્રાયેણ તત્ર લોકસ્ય, ક્લીબબુદ્ધિર્વિજૃમ્ભતે ॥ ૧૨ ॥

નલવિલાસ, અક્ષ ૨, શ્લો ૧૩.

જે પુરુષ માયા રહિત હોય, દયાળુ હોય, સત્ય વચન બોલનાર હોય અને નીતિવડે યુક્ત હોય, તેના ઉપર પ્રાયે કરીને સામાન્ય લોકો ક્લીબબુદ્ધિની બુદ્ધિ ધારણ કરે છે—આવા ગુણીને નપુંસક જેવા ગણે છે. ૧૨.

ગુણ રૂપ:—

ઉદ્યમં સાહસં ધૈર્યં, બલં બુદ્ધિઃ પરાક્રમઃ ।

ષહેતે યસ્ય વિદ્યન્તે, તસ્ય દેવોઽપિ શઙ્કતે ॥ ૧૩ ॥

હિતધર્મપ્રકાશ, (માઘકાવિ), શ્લો ૨૦૫.

ઉદ્યમ, સાહસ, ધૈર્ય, બળ, બુદ્ધિ અને પરાક્રમ; આ છ જેને હોય છે તેનાથી દેવ પણ શંકા રાખે છે. ૧૩.

ગુણાતીતનું સ્વરૂપ:—

સમદુઃખસુખઃ સ્વસ્થઃ, સમલોષ્ટાઞ્મકાશ્વનઃ ।

તુલ્યપ્રિયાપ્રિયો ધીરસ્તુલ્યનિન્દાત્મમંસ્તુતિઃ ॥ ૧૪ ॥

માનાપમાનયોસ્તુલ્યસ્તુલ્યો મિત્રારિપક્ષયોઃ ।

સર્વારમ્ભપરિત્યાગી, ગુણાતીતઃ સ ઉચ્યતે ॥ ૧૫ ॥

ભગવદ્ગીતા, અધ્યાય ૧૪, શ્લોક ૨૩, ૨૫.

જે મુખદુઃખમાં સમાન હોય, સ્વસ્થ ચિત્તવાળો હોય, પત્યર અને સુવર્ણને વિષે સમાન હોય, પ્રિય અને અપ્રિય-ને વિષે સમાન હોય, ધીરતાવાળો હોય, પોતાની નિંદા અને સ્તુતિને વિષે સમાન હોય, માન અને અપમાનને વિષે સમાન હોય, મિત્રપક્ષ અને શત્રુપક્ષને વિષે સમાન હોય તથા સર્વ આરંભનો ત્યાગી હોય તે ગુણાતીત-સંત, રજસુ અને તમસુ એ ત્રણે ગુણોથી રહિત કહેવાય છે. ૧૪, ૧૫.

સ્વ-પર ગુણદોષ:—

કસ્યાપિ ચાગ્રતો નૈવ, પ્રકાઞ્ચઃ સ્વગુણઃ સ્વયમ્ ।

અતુચ્છત્વેન તુચ્છોઽપિ, વાચ્યઃ પરગુણઃ પુનઃ ॥ ૧૬ ॥

, ચિવેકચિલાસ, હજાસ ૮, શ્લોક ૩૨૮.

કોઈની પાસે પોતાનો ગુણ પોતે પ્રકાશ-પ્રકટ કરવો નહીં, પરંતુ બીજાનો અર્થ ગુણ હોય તો પણ તેને બોલો કરીને કહેવો. ૧૬.

દોષ (૭૨)

કેનો કયો દોષ:—

દેહસ્ય દૂષણં તન્દ્રા, કુમન્ત્રી રાજ્યદૂષણમ્ ।

રૂપસ્ય દૂષણં જાલ્યમધાર્મ્યં નરદૂષણમ્ ॥ ૧ ॥

હિડ્ગુલપ્રકરણ, પૃ૦ ૧, શ્લોક ૮.

આળસ તે શરીરનું દૂષણ છે, ખરાબ મંત્રી રાજ્યનું દૂષણ છે, મૂખતા રૂપનું દૂષણ છે તથા અધાર્મિકપણું પુરુષનું દૂષણ છે. ૧.

સ્વ અને પરનો દોષ:—

દ્રષ્ટું સ્વદોષાન્ લોકાનાં, નૈકમપ્યસ્તિ લોચનમ્ ।

સન્તિ લોચનલક્ષાણિ, પરદોષવિલોકને ॥ ૨ ॥

મહાભારત, વિરાટપર્વ, અ૦ ૩૨, શ્લોક ૯૯.

માણસોને પોતાના દોષ જોવા માટે એક પણ નેત્ર નથી અને પરના દોષ જોવા માટે તે લાખો નેત્રો હોય છે, અર્થાત્ પોતાના દોષ પોતે જાણતા નથી અને પરના દોષને જ જુએ છે. ૨.

દૃષ્ટં કિમપિ લોકેઽસ્મિન્, ન નિર્દોષં ન નિર્ગુણમ્ ।

આવૃણુધ્વમતો દોષાન્, વિવૃણુધ્વં ગુણાન્ બુધાઃ ॥ ૩ ॥

આ સંસારમાં કોઈ પણ વસ્તુ કે પ્રાણી દોષ રહિત દેખાતા નથી, તેમ જ ગુણ રહિત પણ દેખાતા નથી; તે પછી હે ડાહ્યા પુરુષો ! તમે દોષોને ઢાંકો અને ગુણોને પ્રકટ કરો. ૩.

દરેકમાં દોષ હોય જ:—

શશિનિ ચ્ચલુ કલ્લઙ્કં કણ્ઠકં પચ્ચનાલે,

જલધિજલમપેયં પણ્ડિતે નિર્ધનત્વમ્ ।

દયિતંજનવિયોગો દુર્ભગત્વં સુરુપે,

ધનપતિકુંપણત્વં રત્નદોષી કૃતાન્તઃ ॥ ૪ ॥

ધર્મકલ્પદ્રુમ, પૃ, ૨૭, શ્લોક ૨૭.

ચંદ્ર સૌમ્યાદિક ગુણ સહિત છે છતાં તેમાં કલંકરૂપ દોષ છે, કમળનું નાળ સુગંધાદિક ગુણવાળું છે છતાં તેમાં કાંટારૂપ દોષ છે, સમુદ્રમાં ઘણું જળ છે પરંતુ તે પીવા લાયક નથી, પંડિતને વિષે વિદ્યુત્તાદિક ગુણો છે પરંતુ તે નિર્ધન હોય છે, પ્રિયજન હિતકર વગેરે ગુણવાળા હોય છે પરંતુ તેનો વિયોગ થાય છે, માણસ સુંદર રૂપવાળો હોય છે પરંતુ તે દુર્ભાગી હોય છે, ઘણા ધનને ધરાવતા હોય છે પરંતુ તે લોભી હોય છે. તે ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે— દેવ રત્નને વિષે કાંઈક પણ દોષ મૂકે જ છે. ૪.

सुख (७३)

ॐ प्रकारनां सुખः—

अर्थागमो नित्यमरोगिता च,

प्रिया च भार्या प्रियवादिनी च ।

वश्यश्च पुत्रोऽर्थकरी च विद्या,

षड् जीवलोकस्य सुखानि राजन् ! ॥ १ ॥

हितोपदेश, प्रस्ताविका, श्लो० १६.

धननी प्राप्ति, नित्य नीरोगीपण्यं, वहादी અને પ્રિય
 વચન બોલનારી ભાર્યા, વશમાં વર્તનારો પુત્ર અને ધનાદિક
 પ્રયોજનને સિદ્ધ કરનારી વિદ્યા : આ છ પદાર્થ હે રાજા !
 જીવલોકને સુખકારક છે. ૧.

આરોગ્યમાનુષ્યમવિપ્રવાસઃ,

સપ્રત્યયા વૃત્તિરમીતિવાસઃ ।

સદ્ભિર્મનુષ્યૈઃ સહ સમ્પ્રયોગઃ,

ષડ્ જીવલોકસ્ય સુખાનિ રાજન્ ! ॥ ૨ ॥

આરોગ્ય-નીરોગતા, દેવારહિતપણું-કરજરહિતપણું, પ્રવાસ-
 રહિતપણું, નીરાંતવાણી આજીવિકા-ધંધો, લય, રહિત સ્થાનમાં
 વસવું : અને સત્પુરુષોની સાથે સંગતિ, હે રાજા ! આ છ
 જીવલોકનાં સુખ-છે. ૨.

સાચો સુખી:—

સ્વશરીરેऽપિ ન રજ્યતિ શત્રાવપિ ન પ્રદોષમુપયાંતિ ।

રોગજરામરણભયૈરવ્યથિતો યઃ સ નિત્યસુખી ॥ ૩ ॥

પ્રશમરતિ, શ્લોક ૨૬૦.

જે પોતાના શરીર ઉપર પણ રાગ કરતો નથી, શત્રુ ઉપર પણ દ્વેષ કરતો નથી અને રોગ, જરા તથા મરણના લયથી ખેંચીતો નથી—અખાધિત રહે છે તે નિત્ય સુખી છે. ૩.

એકાન્ત સુખઃ અલભ્ય:—

ચન્દનતરુષુ ભુજંગા જલેષુ કમલાંનિ તત્ર ચ ગ્રાહાઃ ।

ગુણઘાતિનઃ સ્વલા ઇતિ ભવન્તિ ન સુખાન્યવિદ્વાનિ ॥ ૪ ॥

પચ્ચતન્ત્ર, પૃ૦ ૭૧, શ્લોક ૨૭૭.

ચંદનનાં વૃક્ષો સારાં છે પણ તેમાં સર્પ રહેલા છે, જળમે વિષે કમળો છે તે સારાં છે પણ તેમાં મગર વગેરે જીવો છે તથા ગુણી પુરુષો સારા છે પણ તેમના ગુણનો ઘાત કરનારા ખળ પુરુષો તેમની સાથે જ છે, આથી જણાય છે કે કોઈ પણ ઠેકાણે વિદ્વન વિનાનાં એકલાં સુખ હોતાં નથી. ૪.

સુખાભાસઃ વૈભવઃ—

તૃષા શુષ્પત્યાસ્યે પિવતિ સલિલં સ્વાદુ સુરમિ,

શ્લુધાર્ત્તઃ સન્ શાલીન્ કવલયતિ શાકાદિકલિતાન્ ।

પ્રદીપ્તે કામાગ્નૌ સુદૃઢતરમાશ્લિષ્યતિ વધ્નં,

પ્રતીકારં વ્યાધેઃ સુખમિતિ વિપર્યસ્યતિ જનઃ ॥ ૫ ॥

વૈરાગ્યશતક (મર્તુહરિ), શ્લોક ૧૬.

મનુષ્ય પોતાનું સુખ તરશવડે-સૂકાય છે ત્યારે સ્વાદિષ્ટ અને સુગંધી જળ પીએ છે, ભૂખથી પીડા પામે છે ત્યારે શાક વગેરે સહિત ભાત વગેરેને ખાય છે તથા કામરૂપ અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે ત્યારે આંત્રને ગાઢ આલિંગન કરે છે. આ સર્વ વાસ્તવિક રીતે જોતાં વ્યાધિનો પ્રતીકાર (ઉપાય) જ છે, તેને મૂઢ માણસ સુખરૂપે માને છે તે તેની બુદ્ધિનો વિપર્યાસ છે-વિપરીત બુદ્ધિ છે. ૫.

સુખદુઃખ અસ્થાયી:—

ये वर्धिताः करिकपोलमदेषु भृङ्गाः,

प्रोत्फुल्लपङ्कजरजःसुरभीकृताङ्गाः ।

ते साम्प्रतं विधिवशाद् गमयन्ति कालं,

निम्बेषु चार्ककुसुमेषु च दैवयोगात् ॥ ૬ ॥

વૈરાગ્યશતક (મર્તૃહારે), શ્લોક ૩૬.

વિકસ્વર કમળની રજવડે જેના શરીર સુગંધી કરાયાં છે એવા જે ભમરાઓ હાથીના ગંડસ્થળના મદજળને વિષે વૃદ્ધિ પામ્યા છે તે ભમરાઓ હાલમાં વિધિના વશથી લીંબડા અને આકડાનાં પુષ્પોને વિષે રહીને કાળને નિર્ગમન કરે છે (કારણ કે સુખ કે દુઃખ સ્થિર હોતું નથી.). ૬.

करमदयिते ! यत्तत्पीतं सुदुर्लभमेकदा,

मधु वनगतं तस्यालाभे विरौषि किमुत्सुका ? ।

કુરુ પરિચિતૈઃ પિલોઃ પત્રૈર્ધૃતિં મરુગોચરૈ-

ર્જગતિ સકલે કસ્યાવાપ્તિઃ સુખસ્ય નિરંતરા ? ॥ ૭ ॥

અન્યોક્તિમુક્તાવલી.

હે હંટડી ! તે કોઈ એક વખત વનમાં રહેલું અત્યંત દુર્લભ જે મધ પીધું છે તે મધ ફરી ન મળવાથી તેમાં ઉત્સુક થઈને કેમ રૂએ છે ? મરુદેશ(મારવાડ)માં રહેલા તારા અતિ પરિચયવાળા પીલુનાં પાંદડાંવડે તું સંતોષ પામ, કેમકે આ સમગ્ર જગતમાં નિરંતર સુખની પ્રાપ્તિ કોને છે ? ૭

સુખના ઉપાયઃ—

કૃત્વાર્હતપદપૂજનં યતિજનં નત્વા વિદિત્વાઽઽગમં,

હિત્વા સજ્જમધર્મકર્મઠધિયાં પાત્રેષુ દત્ત્વા ધનમ્ ।

ગત્વા પદ્વતિમુત્તમક્રમજુષાં જિત્વાઽન્તરાશ્રિજં,

સ્મૃત્વા પશ્ચનમસ્ક્રિયાં કુરુ કરક્રોડસ્થમિટં સુખમ્ ॥ ૮ ॥

સિન્દુરપ્રકરણ, શ્લોક ૯૫.

હે લબ્ય પ્રાણી ! જિનેન્દ્રના ચરણની પૂજા કરીને, સાધુ જનને વાંદીને, આગમનું જ્ઞાન મેળવીને, અધર્મના કાર્યમાં નિપુણ બુદ્ધિવાળા પુરુષોના સંગનો ત્યાગ કરીને, સુપ્રાત્રને વિષે ધનનું દાન આપીને, ઉત્તમ પુરુષોના માર્ગમાં ચાલીને, અભયંતર શત્રુઓને છૂટીને તથા પંચ નમસ્કારનું ક્રમરણુ કરીને તું ઇચ્છિત સુખને હાથના મધ્યે રહેલું કર (અર્થાત્ સુખની ઇચ્છા હોય તો આ સર્વ તું કર.). ૮.

સર્વમજ્જલનિર્ધૌ હૃદિ યસ્મિન્, સજ્જતે નિરુપમં સુખમંતિ ।

મુક્તિર્શર્મ ચ વશીભવતી દ્રાક્, તં બુધા મંજત શાન્તરસેન્દ્રમ્ ॥૯॥

અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમ, શ્લોક-૨૬.

સર્વ માંગલિકનેા નિધાન એવો શાંતરસ જેના હૃદયમાં પ્રાપ્ત થાય તે અનુપમ સુખ પામે છે અને મોક્ષમું સુખ એકદમ તેના કબજામાં આવી જાય છે માટે હે પંડિતો ! એવા શાંતરસને તમે લજો-સેવો-ભાવો. ૯.

કામઃ ક્રોધસ્તથા લોભો હર્ષો માનો મદસ્તથા ।

ષડ્વર્ગમુત્સૃજેદતં, યઃ સદા સ સુખી ભવેત્ ॥ ૧૦ ॥

ઉત્તરાધ્યયનસૂત્રટીકા (કમલસંયમ), પૃ૦ ૨૦૫ (વિઃધ.લ)*

જે માણસ કામ, ક્રોધ, લોભ, હર્ષ, માન અને મદ-ગર્વઃ આ છ વર્ગનેા ત્યાગ કરે તે સદા સુખી થાય છે. ૧૦.

અર્હન્નતિર્ગુરુપ્રીતિર્વિરતિર્નિજયોષિતિ ।

ધર્મશ્રુતિર્ગુણાસક્તિઃ, સદ્યો યચ્છતિ નિર્વૃત્તિમ્ ॥ ૧૧ ॥

સૂક્તરત્નાવલી (વિજયસેનસૂરિ) પૃ૦ ૪૬, શ્લોક ૪૮૯. (આત્મા.સ.)

અરિહંતને નમસ્કાર કરવા, ગુરુ ઉપર પ્રીતિ રાખવી, પોતાની સ્ત્રીને વિષે સંતોષ રાખવો, ધર્મના ઉપદેશનું શ્રદ્ધાળુ કરવું અને ગુણ ગ્રહણ કરવામાં આસક્તિ રાખવી-આ પ્રમાણે કરવાથી પ્રાણી શીઘ્રપણે સુખને-મોક્ષને પામે છે. ૧૧.

સૂક્તયો રામચન્દ્રસ્ય, વસન્તઃ કલગીતયઃ ।

સ્વાતન્ત્ર્યમિષ્ટયોગશ્ચ, પશ્ચૈતે હર્ષવૃ(સ)ષ્ટયઃ ॥ ૧૨ ॥

સામ્યહરિશ્ચન્દ્રનામકઃ

રામચંદ્રની મધુર વાણી, વસંત ઋતુ, મનોહર ગીત,
સ્વતંત્રપણું અને પ્રિયનો સંયોગઃ આ પાંચ હર્ષની વૃદ્ધિ
સમાન છે અથવા હર્ષને સરજનાર-ઉત્પન્ન કરનાર છે. ૧૨.

અહિંસા સત્યવચનં, સર્વભૂતેષુ ચાર્જવંમ્ ।

ક્ષમા ચૈવાપ્રમાદશ્ચ, યસ્યૈતે સ સુખી ભવેત્ ॥ ૧૩ ॥

મહાભારત, શાન્તિપર્વ, અધ્યાય ૨૧૭, શ્લોક ૮.

અહિંસા, સત્ય વચન, સર્વ પ્રાણીને વિષે સરલતા,
ક્ષમા અને પ્રમાદરહિતપણુંઃ આટલી બાબત જેને હોય તે
માણસ સુખી છે. ૧૩:

વિશ્વજન્તુષુ યદિ ક્ષણમેકં, સામ્યતો ભજસિ માનસ મૈત્રીમ્ ।

તત્સુખં પરમમત્ર પરત્રાપ્યશ્નુષે ન યદ્ભૂત્તવ જાતુ ॥ ૧૪ ॥

અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમ, શ્લોક ૮.

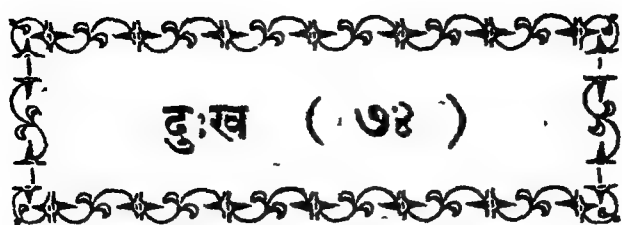
હે મન ! તું સર્વ પ્રાણી ઉપર સમતાપૂર્વક એક
ક્ષણવાર પણ પરહિત ચિંતારૂપ મૈત્રીલાવ લાવીશ
તો તને આ લવ અને પરલવમાં એવું સુખ મળશે કે જેવું
તે કદી પણ અનુભવ્યું હશે નહિ. ૧૪.

નિઃસદ્ગતામેહિ સદા તદાત્મન્નર્થેષ્વશેષશ્ચપિ સામ્યમાવાત્ ।

અવેહિ વિદ્વન્ ! મમતૈવ મૂલં, શુચાં સુખાનાં સમતૈવ ચેતિ ॥ ૧૫ ॥

અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમ, આધિકાર ૧૬, શ્લોક ૩.

હે આત્મન ! સર્વ પદાર્થો ઉપર સદા સમતા લાવ
લાવીને નિઃસંગપણું પ્રાપ્ત કર ! હે વિદ્વન્ ! તું બાહ્ય લેજે કે
હૃદયનું મૂળ સમતા જ છે અને સુખનું મૂળ સમતા જ છે. ૧૫.

દુઃખ (૭૪)

છ પ્રકારનાં દુઃખાઃ—

કુગ્રામવાસઃ કુજનસ્ય સેવા, કુમોજનં ક્રોધમુખી ચ માર્યા ।
મૂર્ખસ્થ પુત્રો વિધવા ચ કન્યા, વિનાઽગ્નિના સન્દહતે શરીરમ્ ॥૧॥

બોધમાલા (પાશ્વજન્ય), સં ૧૨, શ્લો ૩૭.

ખરાખ ગામમાં રહેવું, નઠારા માણસની સેવા, કુત્સિત લોજન, ક્રોધી સ્ત્રી, મૂર્ખ પુત્ર અને અને વિધવા-દીકરીઃ એ બધાં આગ વિના શરીરને બાળી નાંખે છે. ૧.

કુગ્રામવાસઃ કુનરેન્દ્રસેવા,

કુમોજનં ક્રોધમુખી ચ માર્યા ।

કન્યાબહુત્વં ચ દરિદ્રતા ચ,

ષડ્ જીવલોકે નરકા ભવન્તિ ॥ ૨ ॥

શ્રાદ્ધગુણવિવરણ, પૃ ૧૪, (આત્મા. સ.)*

કુગ્રામમાં 'વસવું', દુષ્ટ રાંભાની સેવા કરવી, ખરાખ લોજન કરવું, ભાર્યાનું મુખ નિરંતર ક્રોધયુક્ત હોય, ઘણી કન્યાઓ હોય અને દરિદ્રતા હોયઃ આ છ બાબતો આ જીવલોકમાં જ નરકરૂપ છે-નરકના જેવી દુઃખદાયી છે. ૨.

કેને શું દુઃખરૂપઃ—

મૂર્ખોઽશાન્તસ્તપસ્વી ક્ષિતિપ્રતિરલસો મત્સરી ધર્મશીલો
 દુઃસ્થો માની ગૃહસ્થઃ પ્રચુરત્રિકૃપણઃ શાસ્ત્રમૃદ્ધર્મહીનઃ ।
 આજ્ઞાહીનો નરેન્દ્રઃ શુચિરપિ સતતં યઃ પરાન્નોપભોજી,
 વૃદ્ધો રોગી દરિદ્રઃ સ ચ યુવતિપતિર્ધિગ્ વિહમ્બપ્રકારાન્ ॥૩॥

નોતિશતક (મર્તૃહરી), શ્લોક ૩૮.

તપસ્વી હોય છતાં મૂર્ખ અને ક્રોધી હોય, રાજા
 છતાં આગસુ હોય, ધર્મનું આચરણ કરતો હોય છતાં
 ખીજા ઉપર મત્સર રાખતો હોય, ગૃહસ્થ હોય છતાં દુઃખી
 અને ગર્વિષ્ટ હોય, સ્વામી છતાં કૃપણ હોય, શાસ્ત્ર લાભેલો
 છતાં ધર્મની શ્રદ્ધા કે આચરણ રહિત હોય, રાજા છતાં
 આજ્ઞા રહિત હોય—તેની આજ્ઞા કેઈ માનતું ન હોય, નિરં-
 તર પવિત્ર છતાં પરનું અન્ન ખાતો હોય, જુવાન સ્ત્રીનો
 પતિ છતાં વૃદ્ધ, રોગી કે દરિદ્રી હોયઃ આ સર્વ વિહંગનાના
 પ્રકારોને ધિક્કાર છે. ૩.

મૂર્ખો દ્વિજાતિઃ સ્થવિરો ગૃહસ્થઃ,

કામીં દરિદ્રો ધનવાંસ્તપસ્વી ।

વેશ્યાં કુરૂપાં નૃપતિઃ કદર્યો

લોકે ષડેતાનિ વિહમ્બનાનિ ॥-૪ ॥

પ્રાદ્યણ છતાં મૂર્ખ હોય, વૃદ્ધ છતાં ગૃહસ્થાશ્રમી હોય,
 દરિદ્ર છતાં કામી હોય, તપસ્વી છતાં ધનવાન હોય, વેશ્યા
 છતાં કુરૂપવાળી હોય અને રાજા છતાં કંબુસ હોય, તો આ

છ જાતના મનુષ્યોની આ છ જાતની અવસ્થાઓ જગતમાં વિડંબનાનાં સ્થાનરૂપ છે. ૪.

સાચો દુઃખી:—

ईर्ष्यां घृणी त्वसन्तुष्टः, क्रोधनो नित्यशङ्कितः ।

परमाग्योपजीवी च, षडेते दुःखभागिनः ॥ ५ ॥

હિતોપદેશ, મિત્રલાભ, શ્લોક ૨૫.

ઇર્ષ્યાવાન, નિર્દય, અસંતોષી, ક્રોધી, નિત્ય શંકાવાળો અને પરના ભાગ્યથી જીવવાવાળો: આ છ મનુષ્યો દુઃખી છે. ૫.

સુખ દુઃખની વિપરીત બુદ્ધિ:—

दुःखात्मकेषु विषयेषु सुखाभिमानः,

सौख्यात्मकेषु नियमादिषु दुःखबुद्धिः ।

उत्कीर्णवर्णपदपङ्क्तिरिवान्यरूपा,

सारूप्यमेति विपरीतगतिप्रयोगात् ॥ ६ ॥

આચારાદ્ગસૂત્ર, પૃ૦ ૯૮, શ્લોક ૧*

દુઃખના જ સ્વરૂપવાળા શબ્દાદિક વિષયોને વિષે (મૂઢ પ્રાણીને) સુખનું અભિમાન થાય છે—વિષયોને સુખરૂપ માને છે, અને વ્રત-નિયમ વગેરે જે સુખરૂપ છે તેને વિષે દુઃખની બુદ્ધિ થાય છે—દુઃખરૂપ માને છે. જેમકે વિપરીત રીતે લખેલી વર્ણ અને શબ્દોની શ્રેણિ વિપરીત ગતિના પ્રયોગથી સમાનપણાને પામે છે. (એટલે કે જેમ છાપખાનાના ટાઇપ બાંધા છે તેને કાગળ પર છાપવાથી સવળા પડે છે અને સવળા ટાઇપ હોય તો બાંધા પડે છે, અથવા

આરિસામાં પ્રતિબિંબિત થયેલા અક્ષરો સવળા હોય તોઃ
 ઊંધા દેખાય છે અને ઊંધા હોય તો સવળા દેખાય છે,
 તેમ મૂઠ માણસ દુઃખકર વિષયોને સુખકર અને સુખકર
 વ્રતાદિકને દુઃખકર માને છે.) ૬.

દુઃખમાં સારું પણ ખોટું થાયઃ—

આપદામાપતન્તીનાં, હિતોડપ્યાયાતિ હેતુતામ્ ।

માતૃજઙ્ગા હિ વત્સસ્ય, સ્તમ્ભો ભવતિ વન્ધને ॥ ૭ ॥

હિતોપદેશ, મિત્રલાભ, શ્લો ૩૦.

આપત્તિ આવવાની હોય ત્યારે હિતકારક પુરુષ પણ
 તેનું કારણ થાય છે, કારણ કે વાંછરડાને ખાંધતી વખતે
 તેની માતાનો (ગાયનો) પગ જ ખીલાડ્ય થાય છે. (દોતી
 વખતે ગાયને પગે વાંછરડાને ખાંધવામાં આવે છે.) ૭.

દુઃખ કેને કહેવુંઃ—

સુહૃદિ નિરન્તરચિત્તે, ગુણવતિ મૃત્યેડ્નુવર્તિનિ કલત્રે ।

સ્વામિનિ શક્તિમમેતે, નિવેદ્ય દુઃખં મુક્તી ભવતિ ॥ ૮ ॥

જૈનપશ્ચતન્ત્ર, પૃ ૧૨, શ્લો ૭૨ *

અંતર રહિત-લેદલાવ રહિત ચિત્તવાળા મિત્રની પાસે,
 શુભવાન આકરની પાસે, અનુકૂળતાવાળી સ્ત્રીની પાસે અને
 શક્તિવાળા સ્વામીની પાસે મનુષ્ય પોતાનું દુઃખ નિવેદન
 કરી સુખી થાય છે. ૮.

દુઃખ : મિત્રોની કસોટી:—

મિત્રસ્વજનવન્ધુનાં, બુદ્ધેર્ધૈર્યસ્ય ચાત્મનઃ ।

વિપન્નિકષપાપાણે, નરો જાનાતિ સારતામ્ ॥ ૯ ॥

વ્યાસદેવ.

મનુષ્ય વિપત્તિરૂપી કસોટીના પથર ઉપર પોતાના મિત્રના, સ્વજનનાં, બંધુનાં, બુદ્ધિના અને ધૈર્યના સારને બાણી શકે છે, અર્થાત્ જ્યારે વિપત્તિ આવે ત્યારે મિત્ર વગેરે સર્વની પરીક્ષા થાય છે. ૯.

દુઃખનાં કારણો:—

સર્વે જાનન્તિ જીવાં હિ, પાપં દુઃખસ્ય કારણમ્ ।

તથાપિ તન્ન મુञ્ચન્તિ, પાપં સૌખ્યવિનાશકમ્ ॥ ૧૦ ॥

મુનિ હિમાંશુવિજય.

પાપથી દુઃખ જન્મે છે એમ બધા લોકે બાણે છે, તે પણુ તે પાપને છોડતા નથી કે જે સુખનો નાશ કરનાર છે, એ કેવી દુઃખની વાત છે ? ૧૦

જિનેશ્વમક્તિર્યમિનામવજ્ઞા, કર્મસ્વનૌચિત્યમધર્મસજ્ઞઃ ।

પિત્રાદ્યુપેક્ષા પરવશ્ચનં ચ, સૃજન્તિ પુંસાં વિપદઃ સમન્તાત્ ॥ ૧૧ ॥

અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમ, અધિકાર ૧૨, શ્લોક ૧૨.

જિનેશ્વર ભગવંત તરફ અભક્તિ (તેમની અશાતના), સાધુઓની અવગણના, વ્યાપારાદિમાં અનુચિત પ્રવૃત્તિ, અધર્મીનો સંગ, માળાપ વગેરેની સેવા કરવામાં ઉપેક્ષા (બેદરકારી)

અને પરવંચન (ખીજને ઠગવું તે) : આ સર્વ પ્રાણીને માટે ચોતરફથી આપદાઓ ઉત્પન્ન કરે છે. ૧૧.

સર્વતોડ્યન્તક્લેશાગ્નૌ, દીપ્તેઽન્યાયમયઙ્કરે ।

માધ્યસ્થં દુષ્કરં શાન્તિર્દુર્લભા ચ સહિષ્ણુતા ॥ ૧૨ ॥

મુનિ હિમાંશુવિજય.

ભયંકર અન્યાય અને કલેશાગ્નિ ચારે તરફ સળગી રહ્યો હોય તે વખતે તટસ્થવૃત્તિ, શાન્તિ અને સહન કરવાની શક્તિ બહુ દુર્લભ થઈ જાય છે. ૧૨.

ક્લેશલેશોઽપિ યત્ર સ્યાદસૂયાવ્યભિચારિતે ।

તત્ર સિદ્ધિર્ન કાર્યાણી, ન ધર્મો ન સુખં પુનઃ ॥ ૧૩ ॥

ધર્મવિયોગમાલા, શ્લો ૪૨.

જ્યાં થોડો પણ કલેશ-કંકાસ હોય, અસૂયા-અદેખાઈ અને વ્યભિચાર હોય છે ત્યાં કોઈ પણ કાર્યની સિદ્ધિ થતી નથી, કોઈ જાતનો શુદ્ધ ધર્મ કરાતો નથી તેમ કોઈ જાતનું લવિષ્યમાં સુખ પણ મળતું નથી. (અર્થાત્ કલહ-ઇર્ષ્યા અને પરસ્ત્રી પરપુરુષગમન કરનાર મનુષ્યને કોઈ પણ કાર્યમાં સફળતા, ધર્મ અને સુખ મળતાં નથી.) ૧૩.

સત્સંગ (૭૫)

સત્સંગ મહિમા:—

વરં નરકવાસોઽપિ, વિદ્વદ્भिः सहितो मम ।

न नीचजनसम्पर्कः, सुरेन्द्रभुवनेष्वपि ॥ ૧ ॥

જૈનપંચતન્ત્ર, પૃ. ૧૬૫, શ્લોક ૧૬૮.

વિદ્વાનોની સાથે મારો નરકમાં વાસ થાય તે સારો છે, પરંતુ દેવેન્દ્રના લવનને વિષે પણ નીચ પુરુષનો સંબંધ થાય તે સારો નથી. ૧.

स्तोकोऽपि गुणिसंसर्गः, श्रेयसे भूयसे भवेत् ।

लवणेन किमल्पेन, स्वादु नान्नमनायत ॥ ૨ ॥

સૂક્તસ્માવલી, શ્લોક ૩૪.

ગુણીજનનો થોડો પણ સંબંધો મોટા કલ્યાણને મારે થાય છે. શુ થોડા લવણ (મીઠા) વડે બનતો સ્વાદિષ્ટ થતો નથી ? થાય જ છે. ૨.

काचः काञ्चनसंसर्गाद्विलेप्यारकर्ता घातिम् ।

तथा सत्सन्निधानेन, सुखो याति प्रवीणताम् ॥ ૩ ॥

હિતોપદેશ, પ્રસ્તાવના, શ્લોક ૪૧.

સુવર્ણના સંબંધથી—સુવર્ણના ભૂષણમાં જોડાવાથી કાચ પણ અરુકત મણિની જેવી કાંતિને મારણ કરી છે, તે જ

પ્રમાણે સત્પુરુષના સંગવડે મૂખજન પણ નિપુણતાને પામે છે. ૩.

કલ્પદ્રુમઃ કલ્પિતમેવ સૂતે,

સા કામધુક્ કામિતમેવ દોગ્ધિ ।

ચિન્તામણિશ્ચિન્તિતમેવ દત્તે,

સતાં હિ સજ્જઃ સકલં પ્રસૂતે ॥ ૪ ॥

કલ્પવૃક્ષ કલ્પેલી (મુકરર કરેલી) વસ્તુને જ ઉત્પન્ન કરે છે. (આપે છે), કામધેનુ ગાય ઇન્દ્રિય વસ્તુને જ આપે છે અને ચિન્તામણિ રત્ન ચિન્તેલી વસ્તુને જ આપે છે, પરંતુ સત્પુરુષનો સંગ તો ઉપરની સર્વ વસ્તુને આપે છે. ૪.

સત્સંગ : ઉન્નતિનું કારણ:—

મહાનુભાવસંસર્ગઃ, કસ્ય નોન્નતિકારકઃ ।

ગજ્ઞાપ્રવિષ્ટં રથ્યામ્બુ, ત્રિદશૈરપિ વન્ધતે ॥ ૫ ॥

ઉપદેશપ્રાસાદમૂલ, ભાગ. ૧, પૃ. ૧૭૮, (પ્ર. સ.)*

મોટા પ્રભાવવાળા મહાત્માનો સંગ કોને ઉન્નતિ કરનાર ન થાય ? (સર્વને ઉન્નતિ કરે છે) જેમકે શેરીઓ વગેરેનું મલ્લિન જળ ગંગા નદીમાં મળે છે ત્યારે તે જળ દેવોને પણ વંદન કરવા યોગ્ય થાય છે. ૫.

મહાનુભાવસંસર્ગઃ, કસ્ય નોન્નતિકારણમ્ ? ।

પદ્મપંત્રસ્થિતં કારિ, ઘત્તે મુક્તાફલશ્રિયમ્ ॥ ૬ ॥

મહાપુરુષોનો સંગ કેને ઉન્નતિનું કારણ નથી ?
(સર્વને ઉન્નતિ કરનાર છે) જેમકે કમળના પાંદડા પર રહેલું
જળ પણ મુક્તાફળની લક્ષ્મી (શોભા) ને ધારણ કરે છે. ૬.

સત્સંગ : ગુણ કારણ :—

સન્તપ્તાયસિ સંસ્થિતસ્ય પયસો નામાપિ ન જ્ઞાયતે,
મુક્તાઽઽકારતયા તદેવ નલિનીપત્રસ્થિતં રાજતે ।
સ્વાત્યાં સાગરશુક્તિમધ્યપતિતં સન્મૌક્તિકં જાયતે,
પ્રાયેણાધમમધ્યમોત્તમગુણઃ સંવાસતો જાયતે ॥ ૭ ॥

અગ્નિમાં તપાવેલા લોહા ઉપર પાણીનું બિંદુ પડ્યું
હોય તો તેનું નામ પણ રહેતું નથી, તે જ જળબિંદુ
કમલિનીના પાંદડા ઉપર રહ્યું હોય તો તે ભોતીની જેમ
શોભે છે, અને તે જ બિંદુ સ્વાતિ નક્ષત્રમાં સમુદ્રની છીપની
મધ્યે પડ્યું હોય તો તે ઉત્તમ ભોતીરૂપ જ બને છે.
ઘણું કરીને અધમ, મધ્યમ અને ઉત્તમના ગુણ સંવાસથી જ
પ્રાપ્ત થાય છે. ૭.

સત્સંગ : સર્વ હાયક :—

હરતિ કુમર્તિ મિન્તે મોહં કરોતિ વિવેકિતાં,
વિતરતિ રતિં સ્વતે નીતિં તનોતિ ગુણાવલિમ્ ।
પ્રથયતિ યશો ધત્તે ધર્મ વ્યપોહતિ દુર્ગતિ,
જનયંતિ નૃણાંર્કિ નાભીઘં ગુણોત્તમસદ્ગમઃ ॥ ૮ ॥

‘સિન્દુરપ્રકરણ, શ્લોક ૬૬.

ઉત્તમ ગુણીજનનો સંગ કર્યો હોય તો તે દુર્બુદ્ધિને હરે છે, મોહને ભેદી નાંખે છે, વિવેકીયણને કરે છે, પ્રીતિને આપે છે, નીતિને ઉત્પન્ન કરે છે, ગુણના સમૂહને આપે છે, યશને વિસ્તારે છે, ધર્મને ધારણ-સ્થાપન કરે છે અને દુર્ગતિનો નાશ કરે છે. મનુષ્યોના કયા કયા ઇચ્છિત પદાર્થને તે ઉત્પન્ન નથી કરતો ? સર્વ ઇષ્ટ વસ્તુને ઉત્પન્ન કરે છે. ૮.

તૃષ્ણાં છિન્તે શમયતિ મદં જ્ઞાનમાવિષ્કરોતિ,
નીતિં સૂતે હરતિ વિપદં સમ્પદં સશ્ચિનોતિ ।
પુંસાં લોકદ્વિતયશુભદા સજ્જતિઃ સજ્જનાનાં,
કિંવા કુર્યાન્ન ફલમમલં દુઃખનિર્નાશદક્ષા ॥ ૯ ॥

સુભાષિતરત્નસન્દોહ, શ્લોક ૪૬૦.

આ ભવ અને પરભવમાં શુભને આપનારી સજ્જનોની સંગતિ તૃષ્ણાને છેદે છે, મદને-ગર્વને શમાવે છે, જ્ઞાનને પ્રગટ કરે છે, નીતિને ઉત્પન્ન કરે છે, વિપત્તિને હરે છે તથા સંપત્તિને એકઠી કરે છે. અથવા તો દુઃખનો નાશ કરવામાં નિપુણ એવી સત્સંગતિ કયું નિર્મળ ફળ ન આપે ? સર્વ શુભ ફળ આપે છે. ૯.

કેનો સંગ કરવો :—

શુભોપદેશદાતારો વયોવૃદ્ધા વહુશ્રુતાઃ ।

કુશલા ધર્મશાસ્ત્રેષુ, પર્યુપાસ્યા મુહુર્મુહુઃ ॥ ૧૦ ॥

ત્રિવેકવિલાસ, હ્રદાય ૮, શ્લોક ૩૯૮.

શુભ ઉપદેશ આપનારા, વૃદ્ધાવસ્થાવાળા, બહુશ્રુત-ધણી

શાસ્ત્રને જાણનારા અને ધર્મશાસ્ત્રને વિષે નિપુણ એવા પુરુષો વારંવાર સેવવા લાયક છે. - ૧૦.

કેનો સંગ ન કરવો:—

यस्य न ज्ञायते शीलं, न कुलं न पराक्रमः ।

न तेन सङ्गतिं कुर्यादित्युवाच बृहस्पतिः ॥ ૧૧ ॥

જેનપશ્ચતન્ત્ર, પૃ. ૨૩૨, શ્લોક ૧૭.

જેનાં શીલ (આચાર), કુળ કે પરાક્રમ જણાતાં—
જેખાતાં ન હોય તેની સાથે સંગતિ કરવી નહીં, એમ
બૃહસ્પતિએ કહ્યું છે. ૧૧.

સત્સંગનો ઉપદેશ:—

दृष्ट्वा चन्दनतां यातान्, शाखोटादीनपि द्रुमान् ।

मलयाद्रौ ततः कार्या, महद्भिः सह सङ्गतिः ॥ ૧૨ ॥

વિવેકવિલાસ, ઉલ્લાસ ૮, શ્લોક ૩૯૭.

મલયગિરિ પર્વત ઉપર (ચંદનની સોખતથી) ખીજાં
સાગ વગેરે ઝાડો પણ ચંદન જેવાં બની જાય છે, એ
જોઈને (માણસે) મોટાની સોખત કરવી. ૧૨.

સત્સંગનું ફળ:—

भवन्ति सङ्गताः सद्भिः, कर्कशा अप्यकर्कशाः ।

किं चन्द्रकान्तश्चन्द्रांशुसंश्लिष्टो न जलं जहौ ? ॥ ૧૩ ॥

સુક્તરત્નાવલી, શ્લોક ૨૧.

કઠોર મનુષ્યો પણ સત્પુરુષોના સંગથી કેમજળ થઈ

‘જાય છે. કઠોર એવો પણ ચંદ્રકાંત મણિ શું ચંદ્રનાં કિરણોના સંગથી જળને નથી મૂકતો ? (અર્થાત્ ચંદ્રના કિરણોથી ચંદ્રકાંતમણિમાંથી પાણી ઝરે છે-એટલે તે કોમળ થાય છે.) ૧૩.

લબ્ધું બુદ્ધિકલાપમાપદમથાકર્તુ વિહર્તુ પથિ,

પ્રાપ્તું કીર્તિમસાધુતાં વિધુવિતું ધર્મ સમાસેવિતુમ્ ।

રોદ્ધું પાપવિપાકમાકલયિતું સ્વર્ગાપવર્ગશ્રિયં,

ચેત્ત્વં ચિત્ત ! સમીહસે ગુણવતાં સક્તં તદઙ્ગીકુરુ ॥ ૧૪ ॥

સિન્દુરપ્રકરણ, શ્લોક ૬૭.

હે ચિત્ત ! જો તારે બુદ્ધિના સમૂહને પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા હોય, આપત્તિને દૂર કરવાની ઇચ્છા હોય, સજ્જનને માર્ગે ચાલવાની ઇચ્છા હોય, કીર્તિ મેળવવાની ઇચ્છા હોય, દુષ્ટપણોનો ત્યાગ કરવાની ઇચ્છા હોય, ધર્મ સેવવાની ઇચ્છા હોય, પાપનો ઉદય રોકવાની ઇચ્છા હોય અને સ્વર્ગ-મોક્ષની લક્ષ્મી પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા હોય, તો તું શુભવાનના સંગને અંગીકાર કર. ૧૪.

યદિ સત્સંગનિરતો ભવિષ્યસિ ભવિષ્યસિ ।

અથાસજ્જનગોષ્ઠીષુ, પતિષ્યસિ પતિષ્યસિ ॥ ૧૫ ॥

ધર્મવિન્દુ, પૃષ્ઠ ૩૧.

જો તું સત્સંગમાં તત્પર થઈશ તો તું સારો થઈશ-સદ્ગતિ પામીશ, અને જો અસત્પુરુષની ગોષ્ઠીમાં પડીશ તો નીચે પડીશ એટલે નરકે જઈશ. ૧૫.

અશ્વઃ શસ્ત્રં શાસ્ત્રં, વીણા વાણી નરશ્ચ નારી ચ ।

પુરુષવિશેષં પ્રાપ્તા ભવન્તિ યોગ્યા અયોગ્યાશ્ચ ॥ ૧૬ ॥

જૈનપંચતન્ત્ર, પૃ૦ ૧૪, શ્લોક ૮૪.*

અશ્વ, શસ્ત્ર, શાસ્ત્ર, વીણા, વાણી, પુરુષ અને સ્ત્રીઃ
આ સર્વે વિશેષ પ્રકારના પુરુષને પામીને યોગ્ય તથા
અયોગ્ય થાય છે, એટલે કે સારા પુરુષને પામીને યોગ્ય થાય
છે અને નહારા પુરુષને પામીને અયોગ્ય થાય છે. ૧૬.

કીટોઽપિ સુમનઃસજ્જાદારોહતિ સતાં શિરઃ ।

અરમાઽપિ યાતિ દેવત્વં. મહદ્ભિઃ સુપ્રતિષ્ઠિતઃ ॥ ૧૭ ॥

હિતોપદેશ, મિત્રલાભ, શ્લોક ૪૫.

કીટા પણ પુષ્પના સંગથી સત્પુરુષોના મસ્તક પર
ચડે છે અને મહાપુરુષે પ્રતિષ્ઠા કરેલો પથર પણ
દેવપણાને પામે છે. ૧૭.

ઉત્તમાનાં પ્રસજ્જેન, લવવો યાન્તિ ગૌરવમ્ ।

પુષ્પમાલાપ્રસજ્જેન, સૂત્રં શિરસિ ધાર્યતે ॥ ૧૮ ॥

વલ્લભદેવઃ

ઉત્તમ પુરુષોના સંગથી નીચ પુરુષો પણ ગૌરવને-
આદરસત્કારને પામે છે. જેમકે પુષ્પની માળાના સંગથી
સૂતરનો દોરો પણ મસ્તક પર ધારણ કરાય છે. ૧૮.

મલયાચલગન્ધેન, ત્વિન્ધનં ચન્દનાયતે ।

તથા સજ્જનસજ્જેન, દુર્જનઃ સજ્જનાયતે ॥ ૧૯ ॥

માત્ર મલયાચળ પર્વતના ગંધવડે જ ઇન્ધન એટલે
કાષ ચંદનરૂપ થઈ જાય છે. તે જ પ્રમાણે સજ્જન
પુરુષના સંગથી જ દુર્જન માણસ સજ્જન થઈ જાય છે. ૧૯.

તત્ત્વં ચિન્તય સતતં ચિત્તે, પરિહર ચિન્તાં નશ્વરવિત્તે ।

ક્ષણમિહ સજ્જનસજ્જતિરેકા, ભવતિ ભવાર્ણવતરણે નૌકા ॥૨૦॥

હે શુભ ! તું તારા ચિન્તને વિષે નિરંતર તત્ત્વનો વિચાર કર, નાશવંત એવા ધનની ચિંતાનો ત્યાગ કર, આ જગતમાં ક્ષણવાર પણ સત્પુરુષની સંગતિ થઈ હોય તો તે એક જ, સંસારરૂપી સમુદ્રને તરવામાં, નૌકા (વહાણ) સમાન થાય છે. ૨૦.

પણ્ડિતૈઃ સહ સાઙ્ગત્યં, પણ્ડિતૈઃ સહ સદ્ગુણાઃ ।

પણ્ડિતૈઃ સહ મિત્રત્વં, કુર્વાણો નાવસીદતિ ॥ ૨૧ ॥

પંડિતોની સાથે સંગ કરનાર, પંડિતોની સાથે સારી કથા-વાતચીત કરનાર અને પંડિતોની સાથે મિત્રાઈ કરનાર મનુષ્ય કોઈ વખતે નાશ પામતો નથી. ૨૧.

યામસ્તે શિવમસ્તુ રોહણગિરે ! મત્તઃ સ્થિતિપ્રચ્યુતા

વર્તિષ્યન્ત્ત ઇમે કથં કથમિતિ સ્વપ્નેઽપિ મૈત્રં કૃથાઃ ।

બ્રાતસ્તે મણયો વયં યદિ ભવન્નામપ્રસિદ્ધાસ્તતઃ,

કે શ્રદ્ધારપરાયણાઃ ક્ષિતિમુજો નાઙ્ગીકરિષ્યન્તિ નઃ ? ॥૨૨॥

હે રોહણાચળ પર્વત ! અમે જઈએ છીએ, તારું કલ્યાણ થાઓ. અને “ મારાથી-મારી પાસેથી દૂર થયેલાં આ રત્નો હવે શી રીતે વર્તશે ? તેમનું શું થશે ? ” એમ સ્વપ્નને વિષે પણ ન ધારીશ, કેમકે હે ભાઈ ! જો અમે મહિષો તારા નામથી પ્રસિદ્ધ થયેલા છીએ તો શૃંગાર કરવામાં તત્પર એવા કયા કયા રાજાઓ અમને અંગીકાર નહીં કરે ? (સર્વ રાજાઓ અંગીકાર કરશે; માટે તારે અમારી ચિંતા કરવા જેવું નથી.) ૨૨.

કુસંગનિંદા:—

નૈતાસ્તા મલયાદ્રિકાનનમુલ: સ્વચ્છસ્રવન્નિર્જરા-

સ્તૃષ્ણા યાસુ નિવર્તેતે તનુમૃતામાલોકમાત્રાદપિ ।

રુક્ષધ્વાદ્ધપરિગ્રહો મરુરયં સ્ફારીભવન્નાતપ-

સ્તા એતા મૃગતૃષ્ણિકા હરિણ ! હે નેદં પયો ગમ્યતામ્ ॥૧॥

અન્યોક્તિમુક્તાવલી.

હે હરણ ! જેમાંથી નિર્મળ પાણીનાં ઝરણાં ઝરતાં હોય
એવી આ મલયાચળ પર્વતની ભૂમિ નથી, કે જે ભૂમિમાં
માત્ર જેવાથી પણ પ્રાણીઓની તરશ દૂર થાય; પરંતુ આ
તો કઠોર કાગડાઓએ અંગીકાર કરેલો મરુદેશ (મારવાડ)
છે, કે જેમાં સૂર્યનો ઉગ્ર તાપ પડે છે. તેથી કરીને આ જે
(જળ જેવું) દેખાય છે તે તો અંજવાના જળ છે -તેને તું
પાણી ન બાણ. ૧.

કુસંગ ન કરવો:—

મોશ્વેત સુસ્વેપ્સા જગતીહ વિદ્યતે,

ગૌસ્તે તદા ત્વં શૃણુ વાચિકં મમ ।

શૂનાં કદાચારવતાં કુચાગ્વતાં,

કદાપિ કાલે ભજ મા સમીપતામ્ ॥ ૨ ॥

હે ગાયો ! જો તમને સુખની ઇચ્છા હોય તો મારી એક વાત સાંભળો—“ ખરાબ આચારવાળા તથા ખરાબ વાણીવાળા કૂતરાઓની પાસે કદી પણ જશો કે રહેશો નહિ.” ૨.

હંસ ! त्वं सत्यहंसोऽसि, क्षीरनीरविवेकमाक् ।

तदा न काकनीडेषु, वस विद्धि गुणागुणान् ॥ ૩ ॥

મુનિ હિમાંશુવિજય.

હે હંસ ! તું સાચો હંસ છે અને દૂધ-પાણીનો વિવેક કરી શકે છે, તો પછી તું કાગડાના માળામાં ન રહે (તેનો સંગ ન કર અને ગુણ-અવગુણનું પારખું કર.) ૩.

पतितैश्च कथां नेच्छेदासनं च विवर्जयेत् ।

पतितान्नं न रोचेत्, पतितैर्न सहाचरेत् ॥ ૪ ॥

મહાભારત, શાન્તિપર્વ, અ૦ ૭૧, શ્લો૦૮.

બ્રહ્મ મનુષ્યો સાથે વાત કરવી નહીં, તેની સાથે બેસવું નહીં, બ્રહ્મ મનુષ્યનું અન્ન લેવું નહીં અને બ્રહ્મ મનુષ્યોની સાથે ચાલવું નહીં. ૪.

કુસંગનું કડવું ફળ:—

काकैः सार्द्धं वसन् हंसः, क्षोभते चावसीदति ।

यतः कोमल एवाऽसौ, जिम्हो दुष्टो न काकवत् ॥ ૫ ॥

મુનિ હિમાંશુવિજય.

કાગડા સાથે રહેનારો હંસ ગભરાય છે ને દુઃખી થાય છે, કારણકે તે બહુ કોમળ હોય છે. કાગડા જેવો ધીઠો ને દુષ્ટ નથી હોતો. ૫

સસ્યમન્ત્રાઽમૃતસ્યાપિ, દાયિકા આર્યસંસ્તુતાઃ ।

ગાવો જગત્પુનાતા હા, પીડચન્તે દુર્વદૈઃ શ્વભિઃ ॥૬॥

મુનિ હિમાંશુવિજય.

ઘાસ ખાધને પણ દૂધ દેનારી, આર્ય લોકોથી સ્તવાયેલી.
અને જગતને પવિત્ર કરતી એવી ગાયોને પણ ખરાબ
વાણીવાળા કુતરાઓ હેરાન કરે છે. (એ જ પ્રમાણે ખરાબના
કારણે સારાને સહન કરવું પડે છે) ૬

સતી વિદ્યૈર્વાઙ્મનૈર્મૃગી ચ, કલા હિમાંશોશ્વવિધુન્તુદેન ।

મતૈશ્ચ વિદ્યા કવિતા ચ મૂર્ખૈર્વૃતા હૃદા દુઃખ્યતિ રોરુદીતિ ॥૭॥

મુનિ હિમાંશુવિજય.

હુઆ-લકંગાઓથી ઘેરાયેલી સતી સ્ત્રી, શિકારીઓથી
વિંટાયેલી હરિણી, રાહુથી અસિત થયેલી ચંદ્રની કળા
(ચંદ્રિકા), ઉન્મત્ત મનુષ્યોના હાથમાં ફસાયેલી વિદ્યા અને
મૂર્ખ મનુષ્યોથી વેદિત થયેલી (મૂર્ખાઓને સંભળાવાતી)
કવિતા હૃદયથી દુઃખી થાય છે અને રડે છે-આંસુ સારે છે. ૭.

દુર્જનેન સમં સર્ખ્યં, પ્રીતિં ચાપિ ન કારયેત્ ।

ઉષ્ણો દહતિ ચાઙ્ગારઃ, શીતઃ કૃષ્ણાયતે કરમ્ ॥ ૮ ॥

હિતોપદેશ, મિત્રલાભ, શ્લોક ૮૦.

દુર્જનની સાથે મિત્રાઈ કે પ્રીતિ કરવી યોગ્ય નથી, કેમકે
અંગારો ભેનો હોય તો તે બાળે છે અને ઠંડો હોય તો તે
હાથને કાળા કરે છે. (અર્થાત્ અંગારા જેવો દુર્જન માણસ
રીઝે અથવા ખીજે તો તે બન્ને પ્રકારે દુઃખદાયી છે.) ૮.

અહો દુર્જનસંસર્ગાન્માનહાનિઃ પદે પદે ।

પાવકો લોહસન્નેન, મુદ્ગરૈરભિહન્યતે ॥ ૯ ॥

અહો ! દુર્જનના સંગથી પગલે પગલે-ઠેકાણે ઠેકાણે-
માનની હાનિ થાય છે; જેમકે લોહનો સંગ થવાથી અગ્નિ
યથુ હથોડાનો માર ખાય છે. ૯.

શમયતિ યશઃ કલેશં સૂતે દિશત્યશિવાં ગતિં,

જનયતિ જનોદ્વેગાયાસં નયત્યુપહાસ્યતામ્ ।

અમયતિ મર્તિ માનં હન્તિ ક્ષિણોતિ ચ જીવિતં,

ક્ષિપતિ સકલં કલ્યાણાનાં કુલં ચલસદ્ગમઃ ॥ ૧૦ ॥

ક્ષેમેન્દ્ર કવિ.

ખળ પુરુષનો સંગ યશનો નાશ કરે છે, કલેશને ઉત્પન્ન
કરે છે, અશુભ ગતિને ખતાવે છે-પમાડે છે, મનુષ્યોના ઉદ્વે-
ગને તથા પ્રયાસને ઉત્પન્ન કરે છે, હાંસીપણને પમાડે છે,
બુદ્ધિને ભ્રમિત કરે છે, માનની હાનિ કરે છે, જીવિતનો નાશ
કરે છે તથા કલ્યાણના સર્વ સમૂહનો નાશ કરે છે. ૧૦.

સંપ (૭૭)

સંપ : પ્રશંસા:—

મિદ્યન્તે મૂધરા યેન, ધરા યેન વિદાર્યતે ।

સંહતેઃ પશ્યત પ્રૌદિ તૃણૈસ્તદ્ વારિવારણમ્ ॥ ૧ ॥

મહાભારત, શાન્તિપર્વ, અ૦ ૧૧, શ્લો૦ ૧૭.

જે પાણીવડે પર્વતો લેદાય છે અને જે પાણીવડે પૃથ્વી તોડી નખાય છે, તે જ પાણીનું રોકાણ તૃણના સમૂહે કર્યું તો આ ઐક્યની મોટાઈ તો જુઓ. ૧.

સંપ : ઉન્નતિકારક:—

વિસ્મૃત્ય મેદમાવાન્ સ્વાન્, ત્યક્ત્વા ગર્વાન્ દુરાગ્રહાન્ ।

સમ્ભ્રૂય માનવાઃ ! સર્વે, તનુધ્વં શાસનોન્નતિમ્ ॥ ૨ ॥

મુનિ હિમાંશુવિજયં.

હે મનુષ્યો ! પોતપોતાના તુચ્છ લેદલાવોને ભૂલી જઈ, ખોટા અભિમાન તથા દુરાગ્રહોને છોડી દઈ, બધા ય પ્રેમથી લેણા થઈ-મળીને શાસનની-ધર્મની ઉન્નતિ કરો. ૨.

સંપનો ઉપદેશ:—

સમ્મોજનં સદ્ગુણનં, સમ્પ્રશ્નોડ્ય સમાગમઃ ।

જ્ઞાતિભિઃ સહ કાર્યાણિ, ન વિરોધઃ કદાચન ॥ ૩ ॥

જ્ઞાતિ (સગા-સંબંધી) સાથે લોજન કરવું, વાતચીત

કરવી, કુશળ પ્રશ્ન કરવો અને સમાગમ-સલાહસંપ કરવો;
પણ કદાપિ વિરોધ કરવો નહીં. ૩.

સંપત્તિ જરૂર:—

કુટારમાલિકાં દૃષ્ટ્વા, દ્રુમાઃ સર્વે પ્રકમ્પિતાઃ ।

વૃદ્ધેન કથિતં તત્ર, અત્ર જાતિર્ન વિદ્યતે ॥ ૪ ॥

(કોઈ માણસ પાસે) કુહાડાના સમૂહને જોઈને સવ
વૃક્ષો (આ કુહાડાઓ અમને કાપી નાંખશે એવા લયથી)
કંપવા લાગ્યાં. તે વખતે એક વૃદ્ધ વૃક્ષે (તેમને ધીરજ
આપતાં) કહ્યું કે—આ કુહાડાને વિષે હજી આપણી જાતિ
લખી નથી—એટલે કે લાકડાના હાથા રહિત એકલા જ કુહાડા
છે ત્યાંસુધી આપણને લય નથી. (આ અન્યોક્તિ છે. જ્યાં
સુધી પોતાની જાતિનો માણસ શત્રુ સાથે મળ્યો ન હોય
ત્યાં સુધી શત્રુ કાંઈ કરી શકતો નથી.) ૪.

સંપત્તિ રૂણ:—

બહુનામપ્યસારાણાં, સમુદાયો જયાવ્રહઃ ।

તૃણૈરાવેષ્ટયતે રજ્જુઃ, તથા નાગોઽપિ બધ્યતે ॥ ૫ ॥

જૈનપંચતન્ત્ર, પૃ. ૮૮, શ્લોક ૩૩૪.

લલે અસાર વસ્તુ હોય તોપણ તેમના ઘણાનો જો સમુ-
દાય થયો હોય તો તે જયને આપનારો છે. જેમકે (તૃણ
અસાર વસ્તુ છે તથા પશુનો ખોરાક છે તોપણ) તૃણ-તણ-
ખલાં-થી દોરડું ગુંથાય છે, અને તે દોરડાવડે મોટો મદોન્મત્ત
હાથી બંધાય છે. ૫.

અલ્પાનામપિ વસ્તૂનાં, સંહતિઃ કાર્યસાધિકા ।

તૃણૈર્ગુણત્વમાપન્નૈર્બદ્ધ્યન્તે મત્તદન્તિનઃ ॥ ૬ ॥

નાની વસ્તુનો પણ સમૂહ એકત્ર થવાથી તે કાર્યને સાધનાર થાય છે, જેમકે ઘણાં ઘાસનાં તરણાં બેગાં થઈ દોરડા-પણાને પામે તો તેનાવડે મદોન્મત્ત હાથીઓ પણ બંધાય છે. ૬.

માતૃપિત્રાતુરાચાર્યાતિથિર્મર્તૃતપોદનૈઃ ।

વૃદ્ધબાલાબલાવૈદ્યાપત્યદાયાદકિઙ્કરૈઃ ॥ ૭ ॥

શ્વશુરાશ્રિતસમ્બન્ધિવયસ્યૈઃ સાર્ધમન્વંહમ્ ।

વાગ્વિગ્રહમકુર્વાણો વિજયતે જંગત્રયમ્ ॥ ૮ ॥

વિવેકવિલાસ, उल्लास ૮, સ્તો ૩૩૧, ૩૩૨.

માતા, પિતા, માદો માણસ, આચાર્ય-ગુરુ, પરાણો, શેઠ, તપસ્યા કરનાર વ્યક્તિ, ઘરડો થયેલ માણસ, બાળક, સ્ત્રી, વૈદ્ય, છોકરાં, પિત્રાઈ, નોકરચાકર, સસરા, પોતાના આશ્રયે રહેનાર, પોતાના સંબંધી અને મિત્રો : આટલાં માણસો સાથે જે કદી પણ વાણીવડે કલહ કરતો નથી (તેમની સાથે સંબંધીને રહે છે) તે પુરુષ ત્રણે જગત્ને જીતી લે છે. (એટલે કે આ પ્રમાણે સંબંધી રહેનારને ત્રણે જગત્માં કોઈ પણ સત્તાવી શકતું નથી) ૭-૮.

કુસંપ નિંદા:—

સહ્કલેશો ન હિ કર્તવ્યઃ, સહ્કલેશો બન્ધકારણમ્ ।

સહ્કલેશપરિણામેન, જીવો દુઃખસ્ય ભાજનમ્ ॥ ૧ ॥

તત્વામૃત, શ્લોક ૧૬૮.

આપત્તિ સમયે પણ સંકલેશ કરવો નહીં, કેમકે સંકલેશ કર્મબંધનું કારણ છે, સંકલેશના અધ્યવસાયવડે જ જીવ દુઃખનું પાત્ર થાય છે. ૧.

કોની સાથે વિરોધ ન કરવો:—

સ્વજનોડય મુહુર્દ્ગુરુર્નૃપો વા, પુરુષેણોત્પથગો નિવારણીયઃ ।

વિનિવર્તયિતું સ ચેન્ન શક્યઃ, પરતસ્તસ્ય મનોડ્નુગં વિધેયમ્ ॥ ૨ ॥

પશ્ચતન્ન, પૃષ્ઠ ૬૫, શ્લોક ૨૪૯.

પુરુષે ઉન્માર્ગમાં જનારા સ્વજનને, મિત્રને, ગુરુને કે રાજાને નિવારવા યોગ્ય છે. જો કદાચ તે નિવારી ન શકાય તો પછી તેના મનને ગમતું જ કરવું યોગ્ય છે.

ધાર્મિક કુસુપ:—

નાસ્તિક્યં વેદધર્મે જિનવરસુમતે સર્વમિથ્યાત્વભાવઃ,

કૌસહ્ગ્યં ચોદ્ધવીયે ભુવનસુવિદિતે વૈષ્ણવેડન્યાશ્રયત્વમ્ ।

સામાજ્યેડનાર્યતા યત્ પ્રચરતિ પરમે મ્લેચ્છકે કાફરત્વં,

સર્વાધ:પાતકારી પ્રસરતિ મયદો ભારતે ભેદભાવઃ ॥ ૩ ॥

વેદ ધર્મમાં (વેદાન્તી સિવાંચ જીજ્ઞાસુ માટે) નાસ્તિક-

પણું માનેલું છે; શ્રેષ્ઠ જૈન મતમાં (જીજ્ઞાસે માટે) સર્વથા મિથ્યાત્વપણું માનેલું છે, સત્સંગી પંથમાં કુસંગતા માનેલી છે, જગતમાં પ્રસિદ્ધ એવા વૈષ્ણવ મતમાં અન્યાશ્રયપણું માનેલું છે, આર્યસમાજ મતમાં (જીજ્ઞાસે માટે) અનાર્યપણું પ્રચાર પામેલું છે અને ચુસ્ત મુસલમાનોમાં કાફરપણાનો પ્રચાર થયેલો છે : આ પ્રમાણે સર્વનો અધઃપાત-પતન-કરનારો ભયંકર એવો કુસંપ ભારતવર્ષમાં ફેલાયો છે. ૩.
કલિયુગમાં કુસંપ—

ધૂમાયન્તે વ્યપેતાનિ, સંહતાનિ જ્વલન્તિ ચ ।

ઉલ્મુકાનીવ વિમાન્તિ, જ્ઞાતયો મરતર્ષભ ! ॥ ૪ ॥

હે અર્જુન ! (કલિયુગમાં) સર્વ જ્ઞાતિઓ (સગા-સંબંધીઓ) ઉંખાડીયાની જેવી દેખાય છે, એટલે કે તેઓ છૂટા છૂટા હોય તો ધુંધવાય છે અને એકઠા થાય તો સળગી ઉઠે છે. ૪.

કલૌ કરાલે ન સુખં લભેત, પક્ષદ્વયાદેવ વિરોધકાલે ।

મધ્યસ્થતા પ્રત્યુત નિન્દ્યતેऽપિ, સમન્તતો હા ! સ કલેઃ પ્રભાવઃ ॥ ૫ ॥

મુનિ હિમાંશુવિજય.

બે પક્ષોના કલેશમાં કોઈ તટસ્થ પુરુષ હોય તો તેને એકે પક્ષ તરફથી સુખ નથી મળતું. બીલટું ચારે તરફથી નિંદા થાય છે. એ બધો કલિયુગનો પ્રભાવ છે. ૫.

કુસંપનું પરિણામઃ—

સર્વે યત્ર વિનેતારઃ, સર્વે પણ્ડિતમાનિનઃ ।

સર્વે મહત્ત્વમિચ્છન્તિ, તદ્વૃન્દમવસીદતિ ॥ ૬ ॥

શ્રાદ્ધગુણવિવરણ, પૃ. ૫૦, (આ. સ.) *

જ્યાં બધા ય આગેવાન હોય, બધાય પંડિતમાની હોય અને બધાય મોટાઈને ઇચ્છતા-હોય તે સમૂહ વિનાશ પામે છે. ૬.

પરોપકાર (૭૧)

પરોપકાર મહિમા:—

શીલં શીલયતાં કુલં કલયતાં સદ્ભાવમભ્યસ્યતાં,
 વ્યાજં વર્જયતાં ગુણં ગણયતાં ધર્મે ધિયં વ્રધ્નતામ્ ।
 શાન્તિં ચિન્તયતાં તમઃ શમયતાં તત્ત્વશ્રુતિં શૃણ્વતામ્,
 સંસારે ન પરોપકારસદૃશં પશ્યામિ પુણ્યં સતામ્ ॥ ૧ ॥

શ્વેમેન્દ્ર કવિ.

આ સંસારમાં સત્પુરુષો ભલે શીલને પાળે, ઊંચ કુળને
 ધારણ કરે, સારા ભાવનો અભ્યાસ કરે. મિષ(કપટ)નો
 ત્યાગ કરે, ગુણોને ગણે-ધારણ કરે, ધર્મને વિષે બુદ્ધિ
 ધારણ કરે, ક્ષમાને ચિંતવે-ધારણ કરે, અજ્ઞાનનો નાશ કરે
 અને તત્ત્વશાસ્ત્રનું શ્રવણ કરે; પરંતુ હું તો પરોપકાર જેવું
 કંઈ પણ પુણ્ય જોતો નથી. ૧.

પ્રત્યુપકુરુતે વહ્નપિ ન ભવતિ પૂર્વોપકારિણસ્તુલ્યઃ ।

एकोऽनुकरोति कृतं, निष्कारणमेव कुरुतेऽन्यः ॥ २ ॥

શ્રાદ્ધવિધિ, પૃ. ૧૬૭, શ્લોક ૧૩૧*

જેના ઉપર ઉપકાર કરાયો હોય તે માણસ ઉપકાર
 કરનારનો ઘણો પ્રત્યુપકાર કરે તોપણ તે પ્રથમ ઉપકાર
 કરનારની તુલ્ય થતો નથી, કારણ કે પહેલો માણસ તો ઉપકાર
 કર્યા પછી કરે છે અને બીજાએ પ્રથમ જે ઉપકાર કર્યો હતો
 તે કારણ વિના જ કર્યો હતો. ૨.

પરોપકાર : સાચું ભૂપણુ:—

શ્રોત્રં શ્રતૈનૈવ ન કુણ્ડલેન,

દાનેન પાણિર્ન તુ કઙ્કણેન ।

વિમાતિ કાયઃ કરુણાપરાણાં,

પરોપકારેણ ન ચન્દનેન ॥ ૩ ॥

નીતિશતક (મર્ત્યહરિ), સ્તો ૦ ૬૨.

શાસ્ત્રશ્રવણુવડે કાન શોભે છે પણ કુંડલવડે શોભતા નથી,

દાને દેવાવડે હાથ શોભે છે પણ કંકણુ પહેરવાથી શોભતા નથી,

અને હયાણુ પુરુષોનું શરીર પરોપકાર કરવાથી શોભે છે પણ,

ચન્દનનું વિક્ષેપન કરવાથી શોભતું નથી. ૩.

પરોપકાર : સાચું જીવન:—

નિર્ગુણસ્ય શરીરસ્ય, પ્રતિક્ષણવિનાશિનઃ ।

ગુણોઽસ્તિ સુમહાનેકઃ, પરોપકરણામિધઃ ॥ ૪ ॥

પાર્શ્વનાથચરિત્ર (પદ્ય), સર્ગ ૧, સ્તો ૦ ૧૮૧.

પ્રતિક્ષણ નાશ પામનારા અને કાંઈ પણ ગુણુ વગરના

શરીરનો પરોપકાર નામનો એક જ મહાન ગુણુ છે. ૪.

પુષ્પાણાં નિશ્ચિતે નાશે, યથા દેવાર્ચનં ફલમ્ ।

તથા જ્ઞાનઘનાદીનાં, પરોપકૃતિરેવ હિ ॥ ૫ ॥

પાર્શ્વનાથચરિત્ર (પદ્ય), સર્ગ ૨, સ્તો ૦ ૧૫૨.

જેમ ફૂલોનો નાશ અવશ્ય થવાનો હોઈને દેવપૂજા (માં ફૂલોનો

ઉપયોગ) એ (ફૂલોનું) ફળ છે તેમ જ્ઞાન અને ઘન વગેરેનો

નાશ અવશ્ય થવાનો હોઈ પરોપકાર જ તેનું ફળ છે. ૫.

પરોપકાર : સાચું જીવન:—

યાતે મય્યચિરાન્નિદાઘમિહિરજ્વાલાશતૈઃ શુષ્કતાં,
 ગન્તા ક પ્રતિ પાન્થસન્તતિરસૌ સન્તાપમાલાકુલા ।
 એવં યસ્ય નિરન્તરાધિપટલૈર્નિત્યં વપુઃ ક્ષીયતે,
 ધન્યં જીવનમસ્ય માર્ગસરસો ધિગ્વારિધીનાં જનુઃ ॥ ૬ ॥

ભામિનીવિલાસ.

હું ઉનાળામાં સૂર્યનાં કિરણોરૂપી સેંકડો જ્વાળાવડે તત્કાળ શુષ્કતાને પામીશ ત્યારે તાપના સમૂહથી વ્યાકુળ થયેલી આ મુસાફરોની શ્રેણી કોની પાસે જશે (ક્યાં જઈને શાંતિ મેળવશે) ? આ પ્રમાણે નિરંતર મનની પીડા-ચિંતાના સમૂહવડે હમેશાં જેનું શરીર ક્ષીણ થાય છે તેવા આ માર્ગમાં રહેલા સરોવરનું અવિત ધન્ય છે, અને સમુદ્રના અવિતને તો ધિક્કાર છે; (કેમકે તેનું જળ કાંઈ પણ ઉપયોગમાં આવતું નથી.) ૬.

આત્માર્થ જીવલોકેઽસ્મિન્, કો ન જીવતિ માનવઃ ।

પરં પરોપકારાર્થ, યો જીવતિ સ જીવતિ ॥ ૭ ॥

આ અવલોક-દુનિયાને વિષે કયો માણસ પોતાના આત્માને માટે નથી જીવતો ? પરંતુ જે પુરુષ પરોપકારને માટે જીવે છે તે જ વાસ્તવિક જીવે છે, એમ જાણવું. ૭.

પરોપકારઃ પ્રેમનું કારણઃ—

નોપકારં વિના પ્રીતિઃ, કથન્નિત્ત કસ્યચિદ્ભવેત્ ।

ઉપયાચિત્તદાનેન, યતો દેવા અમીષ્ટદાઃ ॥ ૮ ॥

પ્રશ્નતત્ત્વ.

ઉપકાર કર્યા વિના કોઈ પણ પ્રકારે કોઈની પ્રીતિ થતી

નથી, કેમકે ઉપયાયિત-માનતા દેવાથી દેવતાઓ ઈષ્ટ વસ્તુને આપનારા થાય છે. ૮.

પરોપકાર : સજ્જનોનો સ્વભાવ:—

ઘવલયતિ સમગ્રં ચન્દ્રમા જીવલોકં,
કિમિતિ નિજકલહ્નં નાત્મસંસ્થં પ્રમાદિં ? ।

ભુવનવિદિતમેતત્ પ્રાયશઃ સજ્જનાનાં,
પરહિતનિરતાનામાદરો નાત્મકાર્યે ॥ ૯ ॥

સૂક્તમુક્તાવલો, પૃ૦ ૮૩, શ્લો ૦૧૯ (હિ. હં.).*

ચંદ્રમા સમગ્ર જીવલોકને-દુનિયાને ઉજ્જવળ કરે છે, તો પોતામાં જ રહેલા પોતાના કલંકને કેમ ધોઈ નાખતો નથી-ફર કરતો નથી ? આ વાત જગતમાં પ્રસિદ્ધ જ છે કે-પ્રાયે કરીને પરહિતમાં જ તત્પર થયેલા સજ્જનો પોતાના કાર્યમાં આદર કરતા નથી. ૯.

પરોપકાર અને કુદરત:—

કસ્યાદેશાત્ ક્ષપયતિ તમઃ સપ્તસપ્તિઃ પ્રજાનાં,
છાયાહેતોઃ પથિ વિટપિનામઙ્ગલિઃ કેન બદ્ધઃ ? ।

અભ્યર્થ્યન્તે નવજલમુચઃ કેન વા વૃષ્ટિહેતો—

જાત્યૈવૈતે પરહિતવિધૌ સાધવો બદ્ધકક્ષાઃ ॥ ૧૦ ॥

પાર્શ્વનાથચરિત્ર (ગદ્ય), પૃ૦ ૩, (પ્ર. સ.)

આ સૂર્ય કોના હુકમથી હમેશાં પ્રજાઓનો અધકારનો નાશ કરે છે ? માર્ગમાં છાયા કરવા માટે વૃક્ષોની પાસે કોણે હાથ જોડ્યા છે ? અને વૃષ્ટિ કરવા માટે નૃપા, મેઘની કોણે

પ્રાર્થના કરી છે ? કોઈએ કરી નથી; પરંતુ જન્મથી જ-સ્વભાવથી જ આ સત્પુરુષો અન્યનું હિત કરવામાં કટિબદ્ધ-તૈયાર હોય છે. ૧૦:-

પિबन्ति नद्यः स्वयमेव नाम्भः,

स्वयं न खादन्ति फलानि वृक्षाः ।

नादन्ति सस्यं खलु वारिवाहाः,

। परोपकाराय सतां विभूतयः ॥ ૧૧ ॥

ઉદ્ભવસાગર, પ્રવાહ ૨, શ્લોક ૨૦૩*

નદીઓ પોતે જળનું પાન કરતી નથી, વૃક્ષો પોતે ફળો ખાતાં નથી, મેઘ પોતે ધાન્ય ખાતા નથી, તે જ પ્રમાણે સત્પુરુષની સંપત્તિઓ પરોપકારને માટે જ હોય છે. ૧૧.

सर्वः परार्थमारम्भः, संरम्भः शुभकर्मणाम् ।

उदेति प्रत्यहं पश्य, स्वकार्याय किमर्थमा ? ॥ ૧૨ ॥

કરુણાવજ્રાયુધનાટક, શ્લોક ૧૫.

સવ પ્રકારનો આરંભ જે પરને અર્થે-પરોપકારને માટે કરવો તે શુભ કર્મનો સંરંભ (ઉત્સાહ-ફળ) છે. જુઓ કે શુ સૂર્ય હમેશાં પોતાના કાર્યને માટે ઉદ્ય પામે છે ? ના, પરોપકારને માટે જ. ૧૨.

परोपकाराय फलन्ति वृक्षाः, परोपकाराय वहन्ति नद्यः ।

परोपकाराय दुहन्ति गावः, परोपकारार्थमिदं शरीरम् ॥ ૧૩ ॥

પરોપકારને માટે જ વૃક્ષો ફળે છે, પરોપકારને માટે જ

નહીઓ જાળને વહિ છે, પરોપકારને માટે જ ગાયો દૂધ આપે છે અને પરોપકારને માટે જ આ શરીર છે. ૧૩.

પરોપકાર અને સ્વાર્થ:—

પરાર્થનિષ્ઠચિત્તસ્ય, કિમદેયં મહાત્મનઃ ? ।

સ્વાર્થસંલગ્નચિત્તસ્ય, કિમકાર્યં દુરાત્મનઃ ? ॥ ૧૪ ॥

મુનિં હિમાંશુવિજયં.

જેઓ પરોપકાર કરવામાં તલલીન છે એવા મહાપુરુષો જાળને માટે જે જોઈએ તે બધું આપવા તૈયાર હોય છે. જેઓ સ્વાર્થી-દુર્જન છે તે પાપી મનુષ્યો દરેક જાતના અધમ કાર્ય કરવામાં હિચકાતા નથી. તેમને માટે કોઈ અકૃત્ય જેવું હોતું નથી. ૧૪.

પરોપકાર વગર બધું નકામું:—

પરોપકારશૂન્યસ્ય, ધિહ્ મનુષ્યસ્ય જીવિતમ્ ।

યાવન્તઃ પશવસ્તેષાં, ચર્માપ્યુપકરિષ્યતિ ॥ ૧૫ ॥

માંગવતઃ, સ્કન્ધ ૬, અ૦ ૧૬, શ્લોક ૧૫.

પરોપકારથી રહિત એવા મનુષ્યના જીવિતને ધિક્કાર છે, કેમકે જેઓ પશુઓ છે તેમનાં ચામડાં વગેરે પણ ઉપકારક થાય છે. ૧૫.

પરોપકાર શા માટે કરવો:—

યથૈવાત્મા પરસ્તદ્દ્રઢ્ દ્રષ્ટવ્યઃ સુખમિચ્છતા ।

સુખદુઃખાનિ તુલ્યાનિ યથાઽઽત્મનિ તથા પરે ॥ ૧૬ ॥

સુખં વાં યદિ વા દુઃખં, યત્કિન્નિત્ ક્રિયતે પરે ।

યત્કૃતં ચ પુનઃ પશ્યાત, સર્વમાત્મનિ તદ્ભવેત્ ॥૧૭॥

દક્ષસ્મૃતિ, અધ્યાય ૩, શ્લો ૨૧, ૨૨.

સુખને ધનિઈનાર પુરુષે પોતાના આત્માની જેમ બીજાના આત્માને પણ જોવો જોઈએ, કેમકે પોતાને વિષે અને પરને વિષે પણ સુખ દુઃખ તુલ્ય જ છે. ૧૬.

સુખ કે દુઃખ જે કાંઈ પરને વિષે કરવામાં આવે છે અને જે ફરીથી પણ કયું હોય છે તે સર્વ સુખ દુઃખ પાછળથી-પરિણામે પોતાના આત્માને વિષે જ પ્રાપ્ત થાય છે. (તેથી માણસે પરોપકાર કરવો જોઈએ.) ૧૭.

પરોપકારનો ઉપદેશ:—

પરોપકારઃ કર્તવ્યઃ, પ્રાણૈરપિ ધનૈરપિ ।

પરોપકારજં પુણ્યં, ન સ્યાત્ ક્રતુશતૈરપિ ॥ ૧૮ ॥

ભાગવત, સ્કન્ધ ૫, અધ્યાય ૧૬, શ્લો ૧૪.

મનુષ્યે પોતાના પ્રાણોવડે અને ધનવડે પણ પરોપકાર કરવો યોગ્ય છે, કેમકે પરોપકારથી જે પુણ્ય ઉત્પન્ન થાય છે તે પુણ્ય સેકંડો યજ્ઞ કરવાથી પણ થતું નથી. ૧૮.

પરપ્રાણૈર્નિજપ્રાણાન્, સર્વે રક્ષન્તિ જન્તવઃ ।

નિજપ્રાણૈઃ પરપ્રાણાનેકો જીમૂતવાહનઃ ॥ ૧૯ ॥

જ્ઞાનશતક, શ્લો ૫૭.

સર્વે જંતુઓ અન્યના પ્રાણોવડે પોતાના પ્રાણોનું રક્ષણ કરે છે. માત્ર એક મેઘ જ પોતાના પ્રાણોવડે અન્યના

(સર્વના) પ્રાણોનું રક્ષણ કરે છે. (મેઘની પેઠે સર્વ જીવોએ પરોપકારી થવું જોઈએ) ૧૯.

પરોપકાર માટે બધું તજવું:—

પરાત્મનો રક્ષણહેતવે મો !

વિનૈવ મૂચ્છીં પરમાર્થદૃષ્ટ્યા ।

નિજસ્ય સર્વસ્ત્રવિમોચનં યત્,

સોડ્યં શુભો વીરજિનોપદેશઃ ॥ ૨૦ ॥

ધર્મવિયોગમાલા, શ્લોક ૩૬.

હે ભંયો ! બીજાની રક્ષા(ઉપકાર)ને માટે પરોપકાર દૃષ્ટિથી કોઈ જાતના મોહ વગર પોતાનું સર્વસ્વ છોડી દેવું એવો ભગવાન મહાવીરસ્વામીનો કલ્યાણકારી ઉપદેશ છે, (અર્થાત્ પરોપકાર માટે બધી વસ્તુઓનો ભોગ આપવો.) ૨૦.

પરોપકાર ફળ:—

જનસ્ય સર્વસ્ય સમીહિતાનિ, કાર્યાણિ કુર્વન્નુપકારકારી ।

સ્વાર્થે પ્રમાદી પ્રગુણઃ પારર્થે, ન કસ્ય કસ્યેહ સ વહ્નમોડ્મત ॥ ૨૧ ॥

ધર્મકલ્પદ્રુમ, પૃ ૬, શ્લોક ૧૪. (દે. લા.)

સર્વ લોકોનાં ઇચ્છિત કાર્યોને કરનાર પરોપકારી પુરુષ સ્વાર્થ-પોતાનું કાર્ય સાધવામાં પ્રમાદી હોય છે, અને અન્યના કાર્ય કરવામાં તત્પર હોય છે. તે આ જગતમાં કેને કેને પ્રિય નથી થતો ? સર્વને પ્રિય થાય છે. ૨૧.

પરાર્થસાધને यस્ય, વ્યાપારો ધન્ય એવં સઃ ।

જગદ્વિતાય ચન્દ્રાકૌં, આમ્યતઃ સ્વે સંદા મુદા ॥ ૨૨ ॥

મુનિ હિમાંશુવિજય.

ખીજના હિતને માટે-પરોપકાર માટે જે પ્રવૃત્તિ કરે છે તે જ ખરેખર ધન્યવાદને પાત્ર છે. ચંદ્ર અને સૂર્ય જગતના હિતને-પરોપકારને માટે આકાશમાં હમેશાં પરિભ્રમણ કરવામાં આનંદ માણે છે. ૨૨.

અન્યોપકારકરણં, ધર્માય મહીયસે ભવતીતિ ।

અધિગતપરમાર્થાનામવિવાદો વાદિનામત્ર ॥ ૨૩ ॥

કોઈ પણ પ્રાણીનો ઉપકાર કરવો તે મોટા ધર્મને માટે થાય છે, એ પ્રમાણે આ જાગતમાં પરમાર્થને જાણનારા સર્વ વાદીઓનો એક જ મત છે, તેમાં કોઈ પણ વિવાદ નથી. ૨૩

પરોપકરણં યેષાં, જાગર્તિ હૃદયે સતામ્ ।

નશ્યન્તિ વિપદસ્તેષાં, સમ્પદઃ સ્યુઃ પદે પદે ॥ ૨૪ ॥

જે સજ્જનોના હૃદયમાં પરોપકાર જાગતો હોય છે તેમની આપત્તિઓ નાશ પામે છે અને તેમને પગલે પગલે સંપત્તિ મળે છે. ૨૪.

સ્વાર્થ (૮૦)

અધા સ્વાર્થભય:—

વૃક્ષં ક્ષીણફલં ત્યજન્તિ વિહગાઃ શુષ્કં સરઃ સારસા
 નિર્દ્રવ્યં પુરુષં ત્યજન્તિ ગણિકા અટં નૃપં મન્ત્રિણઃ ।
 પુષ્પં પર્યુષિતં ત્યજન્તિ મધુષા દર્ધં વનન્તં મૃગાઃ,
 સર્વઃ કાર્ય(સ્વાર્થ)વશાઙ્ગનોઽભિરમતે તત્ કસ્ય કો વલ્લભઃ૥૧૥૧॥

નીતિસમુચ્ચય (માઘ), શ્લોક ૮૮.

કાળ વિનાના વૃક્ષને પક્ષીઓ તણ દે છે, હંસો સૂકા
 સરોવરને છોડી દે છે, ગણિકા દ્રવ્ય રહિત પુરુષને તજે છે,
 મંત્રીઓ ભ્રષ્ટ થયેલા રાજાને તજે છે, લમરાઓ વાસી પુષ્પને
 તજે છે, મૃગો ખળેલા વનને તજે છે. આ વાત ચોખ્ખી જ છે
 કે સર્વ લોક પોતાના સ્વાર્થના વશથી જ આનંદ પામે છે,
 તેથી કોણ કોને વલ્લભ-વહાલો છે ? ૧.

આત્માર્થ સીદમાન્તં સ્વજનપરિજનો રૌતિ હાહારવાર્જો,
 માર્યાં ચાત્મીયમોગં ગૃહવિભવસુખં સ્વં વ્રયસ્યાશ્ચ કાર્યમ્ ।
 ક્રન્દત્યન્યોન્યમન્યસ્તિવહ હિ બહુજનો લોકયાત્રાનિમિત્તં,
 યો વા યસ્માન્ન કિંચિન્મૃગયતિ હિ ગુણં રોદિતીષ્ઠઃ સ તસ્મૈ૥૨॥
 —ઉત્તરાધ્યયનસૂત્રટીકા (ભાવવિજય), પૃ૦ ૨૨૧, (અગ.સ.)
 હા ! હા ! શબ્દબંધે પીડા પામતા સ્વજનને અને પરિવારના

જનો સીદ્ધાતા એવા પોતાના સ્વાર્થને માટે રુએ છે, ભાર્યા પોતાના લોગને માટે તથા ધરના વંશવના સુખને માટે રુદન કરે છે, મિત્રો પોતાના કાર્યને માટે રુદન કરે છે, બીજા ઘણા લોકો લોકયાત્રાને નિમિત્તે પરસ્પર આક્રંદ કરે છે, અથવા તો ટૂંકમાં કહીએ તો જે માણસ જેની પાસેથી કાંઈ પણ આશા રાખતો હોય તે ઈષ્ટ માણસ તેને માટે તે શુભને ઉદ્દેશીને રુદન કરે છે અર્થાત્ સર્વ જનો સ્વાર્થને માટે જ રુદન કરે છે. ૨.

સ્વાર્થનાશ : મૂર્ખતા:—

અપમાનં પુરસ્કૃત્ય, માનં કૃત્વા ચ પૃષ્ઠતઃ ।

સ્વાર્થમભ્યુદ્ધરેત્ પ્રાજ્ઞઃ, સ્વાર્થઞ્ચંશો હિ મૂર્ધતા ॥ ૩ ॥

મહાભારત, ધાન્યપર્વ, અ. ૧૯. શ્લો. ૩૯.

અપમાનને આગળ કરીને—અંગીકાર કરીને તથા માનને પાછળ કરીને—અવગણના કરીને ડાહ્યા પુરુષે પોતાનો સ્વાર્થ સાધવો જોઈએ, અર્થાત્ સ્વાર્થ સાધવામાં માન કે અપમાનની દરકાર કરવી નહીં; કેમકે સ્વાર્થનો નાશ થાય તો તે મૂર્ખતા છે. ૩.

સ્વાર્થ : રાગદ્વેષ કારણ:—

કારણાત્ પ્રિયતામેતિ, દ્વેષ્યો ભવતિ કારણાત્ ।

સ્વાર્થાર્થી જીવલોકોઽયં, ન કશ્ચિત્ કસ્યચિત્ પ્રિયઃ ॥૪॥

સૂક્તમુક્તાવલી, પૃ. ૨૦૧, શ્લો. ૧. (હી. હં.)

કારણને લઈને જ પ્રાણી પ્રિય લાગે છે અને કારણને લઈને જ દ્વેષ કરવા લાયક—અપ્રિય થાય છે. આ સર્વ જીવલોક સ્વાર્થનો જ અર્થી છે, વાસ્તવિક રીતે કોઈ કોઈનો પ્રિય નથી. ૪.

વિશ્વાસ (૮૧)

વિશ્વાસ મહિમા:—

ન વધ્યન્તે હ્યવિશ્વસ્તા બલિષ્ઠૈરપિ દુર્બલાઃ ।

વિશ્વસ્તાસ્તુ પ્રવધ્યન્તે, દુર્બલૈર્બલિનોઽપિ હિ ॥૧॥

જૈનપદ્ધતન્ત્ર, પૃ૦ ૧૪, શ્લો૦ ૮૮*

કોઈને પણ વિશ્વાસ નહીં કરનારા પ્રાણીઓ દુર્બળ હોય. તો પણ તેમને બળવાન પ્રાણીઓ બાંધી શકતા નથી. અને વિશ્વાસુ પ્રાણીઓ બળવાન હોય તો પણ તેમને દુર્બળ પ્રાણીઓ પણ બાંધી શકે છે. (એટલે કે પરસ્પર વિશ્વાસ પેદા થયા પછી પ્રાણીને કોઈને પણ આધીન થવામાં જરા પણ સંકેચ થતો નથી. વિશ્વાસની દુનિયામાં પ્રાણી બળવાન અને નિર્બળનો ભેદ ભૂલીને એક બીજા સાથે મળી જાય છે, કારણ કે પોતાનું ભદ્ર થવાની તેને પૂરેપૂરી ખાત્રી હોય છે. એટલે કોઈને પણ વશ કરવામાં વિશ્વાસ સર્વોત્તમ ઉપાય છે) ૧.

કોનો વિશ્વાસ ન કરવો:—

નલિનાં ચ નદીનાં ચ, શૃંગિણાં શસ્ત્રપાણીનામ્ ।

વિશ્વાસો નૈવ કર્તવ્યઃ, સ્ત્રીષુ રાજકુલેષુ ચ ॥ ૨ ॥

વૃદ્ધચાળક્યનીતિ, અ૦ ૧, શ્લો૦ ૧૫.

નખવાળા (સિંહાદિક) પ્રાણીઓનો, નદીનો, શીંગડાવાળા પ્રાણીઓનો, શસ્ત્રધારી મનુષ્યોનો, સ્ત્રીઓનો અને રાજકુટુંબનો વિશ્વાસ ન જ કરવો જોઈએ. (કારણ કે તે કયે વખતે શું કરી એસે તેનો ભરોસો નથી હોતો). ૨.

અવિશ્વાસ (૮૨)

અવિશ્વાસ : માયાજન્ય:—

માયાશીલઃ પુરુષો યદ્યપિ ન કરોતિ કિંચિદપરાધમ્ ।

સર્પ ઇવાવિશ્વાસ્યો ભવતિ તથાઽપ્યાત્મદોષહતઃ ॥ ૧ ॥

પ્રશમરતિપ્રકરણ, શ્લોક ૨૮.

જે કે માયાવી-કપટલયુક્ત આચરણ કરનાર પુરુષ જરા પણ અપરાધ ન કરે તોપણ પોતાના (કપટયુક્ત આચરના) જ દોષથી હુણાએડો એવો તે સર્પની માફક વિશ્વાસપાત્ર થતો નથી. (જેમ સર્પ પોતાની લયંકરતાના જ દોષથી વિશ્વાસ યોગ્ય નથી થતો તેમ કપટી પણ પોતાના દોષના કારણે જ વિશ્વાસ યોગ્ય થઈ શકતો નથી. ૧.

અવિશ્વાસયુક્ત વચન ન આપવું:—

યસ્ય કાર્યમશ્કયં સ્યાત્તસ્યં પ્રાગેવ કથ્યતે ।

નૈહિરેયાહિરાં કાર્યો, વચોભિર્વિતથૈઃ પરઃ ॥ ૨ ॥

વિવ્રેકવિલાસ, ઉલ્લાસ, ૮ શ્લોક ૩૨૮.

જેનું કાર્ય પોતાથી જની શકે તેવું ન હોય તેને પ્રથમથી જ ના કહી દેવી જોઈએ, પરંતુ અસત્ય વિશ્વાસ રહિત વચનો બોલી બીજા માણસને નકામા ધક્કા ખવરાવવા નહીં. (કારણ કે નકામા ધક્કા ખવરાવવા એ એક પ્રકારનો વિશ્વાસઘાત જ કહેવાય છે) ૨.

ઉદ્યમ-પુરુષાર્થ (૮૩)

ચાર પુરુષાર્થ:—

સ ધર્મો યો નિરુપધઃ, સોડ્યો યો ન વિરુદ્ધ્યતે ।

સ કામઃ સજ્જહીનો યઃ, સ મોક્ષો યોડ્પુનર્મવઃ ॥ ૧ ॥

માગવત-સ્કંધ ૮, અધ્યાય ૧૭, શ્લોક ૭૯

તે જ ધર્મ કહેવાય કે જે ઉપાધિ-કપટ રહિત હોય, તે જ અર્થ કહેવાય કે જેમાં કાંઈ પણ વિરોધ-ગેરલાલ ન હોય, તે જ કામ કહેવાય કે જે સંગ રહિત હોય (અથવા નિઃસંગપણે એટલે આસક્તિરહિતપણે જે સેવાય), અને તે જ મોક્ષ કહેવાય કે જેમાં ફરીથી સંસારમાં ઉત્પન્ન થવાનું ન હોય. ૧.

ઉપકારઃ પરો ધર્મઃ, પરોડ્યઃ કર્મનૈપુણમ્ ।

પાત્રે દાનં પરઃ કામઃ, પરો મોક્ષો વિતૃષ્ણતા ॥ ૨ ॥

મહાભારત, શાન્તિપર્વ, અધ્યાય ૩૮, શ્લોક ૧૧

ઉપકાર જ શ્રેષ્ઠ ધર્મ છે, શિલ્પાદિક કર્મને વિષે જે નિપુણતા તે જ શ્રેષ્ઠ અર્થ છે, પાત્રને વિષે કામ-ઈચ્છા તે જ ઉત્કૃષ્ટ કામ છે, અને તૃષ્ણારહિતપણું એ જ ઉત્કૃષ્ટ મોક્ષ છે. ૨.

ધર્મ્મર્થકામમોક્ષાણાં, યસ્યૈકોઽપિ ન વિદ્યતે ।

અજાગલસ્તનસ્યૈવ, તસ્ય જન્મ નિરર્થકમ્ ॥ ૩ ॥

વૃદ્ધચાણક્યનીતિ, અવ્યાય ૧૩, શ્લો ૧૦.

જે મનુષ્યને ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ ચાર પુરુષાર્થોમાંથી એક પણ પુરુષાર્થ હોતો નથી, તે પુરુષનો જન્મ બકરીના ગળાના આંચળની જેમ નિષ્ફળ છે. ૩.

ઉદ્યમની જરૂર:—

પશ્ય કર્મવશાત્ પ્રાપ્તં, મોજ્યકાલે ચ મોજનમ્ ।

હસ્તોદ્યમં વિના વક્ત્રે, પ્રવિશેન્ન કથञ્ચન ॥ ૪ ॥

જૈનપञ્ચતન્ત્ર, પૃ. ૧૫૭, શ્લો ૧૩૮.

હે શ્રવ ! તું જો, કે કર્મના વશથી લોજનને સમયે પ્રાપ્ત થયેલું લોજન, હાથનો ઉદ્યમ કર્યા વિના, પોતાની મેળે, મુખમાં કોઈ પણ રીતે પેસતું નથી. ૪.

ઉદ્યમ વગર નકામું:—

યસ્ય ત્રિવર્ગશૂન્યાનિ, દિનાન્યાયાન્તિ યાન્તિ ચ ।

સ લોહકારમસ્યૈવ, શ્વસન્નપિ ન જીવતિ ॥ ૫ ॥

યોગશાસ્ત્ર, પૃ. ૫૪. (પ્ર. સ.)

જે મનુષ્યના દિવસો ધર્મ, અર્થ અને કામ એ ત્રણ પુરુષાર્થ રહિત આવે છે અને જાય છે, તે મનુષ્ય હુકારની ધમણની જેમ શ્વાસ લેતાં છતાં પણ શ્રવતો નથી એમ જાણવું. ૫.

યથૈવૈકેન હસ્તેન, સંપ્પદ્યતે ન તાલિકા ।

તથોદમપરિત્યક્તં, ન ફલં કર્મણઃ સ્મૃતમ્ ॥ ૬ ॥

જૈનપञ्ચતન્ત્ર, પૃ. ૧૫૭, શ્લો. ૧૩૭.

જેમ એક હાથવડે તાળી પડતી નથી, તેમ ઉધમ વિના કમતું ફળ કહેલું નથી-મળતું નથી. ૬.

ઉધમવાનમાં શ્રેષ્ઠ:—

વૃષ્ટિશીતાતપક્ષોભકામમોહક્ષુધાદયઃ ।

ન ઘનન્તિ યસ્ય કાર્યાણિ, સોઽગ્રણીર્વ્યવસાયિનામ્ ॥ ૭ ॥

વિવેકવિલાસ, ઉલ્લાસ ૨, શ્લો. ૭૦.

વરસાદ, ટાઢ, તડકો, દોષ, કામ, મોહ, ભુખ વિગેરે આપત્તિઓ પણ જે માણસના કાર્યોને રોકી શકતાં નથી તે માણસને ઉધમવાન માણસોમાં શ્રેષ્ઠ સમજવો જોઈએ. ૭.

ઉધમનો ઉપદેશ:—

અસમ્પત્યા સ્વમાત્માનં, નૈવાગ્રગણયેદ્બુધઃ ।

કિન્તુ કુર્યાદયાશક્તિ, વ્યવસાયમુપાયવિત્ ॥ ૮ ॥

વિવેકવિલાસ, ઉલ્લાસ ૨, શ્લો. ૬૯.

હાદ્યા માણસે નિર્ધનપણાને લીધે પોતાના આત્માની નિંદા ન કરતાં કોઈ ઉપાય ગોતી કાઢીને પોતાની શક્તિ પ્રમાણે ઉધમ કરવો જોઈએ. ૮.

નિત્યોદયતસ્ય પુરુષસ્ય મરેદ્ધિ લક્ષ્મી-

દૈવં હિ દૈવમિતિ કાપુરુષા વદન્તિ ।

દૈવં નિહત્ય કુરુપૌરુષમાત્મશક્ત્યા,

યત્ને કૃતે યદિ ન સિધ્યતિ કોઽન્ન દોષઃ ? ॥ ૯ ॥

પञ्ચતન્ત્ર, પૃ ૪૬, શ્લો ૧૯૫.

નિરંતર ઉદ્યમ કરનાર પુરુષને લક્ષ્મી પ્રાપ્ત થાય છે, દૈવ દૈવ (નશીબમાં હશે તેમ થશે) એમ કાયર-આળસુ પુરુષો બોલે છે, માટે દૈવને હણીને-તેનો અનાદર કરીને-હે પ્રાણી, તું પોતાની શક્તિ પ્રમાણે-જેટલી આત્મશક્તિ હોય તેટલી વાપરીને-પુરુષાર્થ-ઉદ્યમ-કર. જો કદાચ ઉદ્યમ કર્યા છતાં પણ કાર્ય સિદ્ધ ન થાય, તો તેમાં શો દોષ ? અર્થાત્ તારો દોષ નથી-દૈવનો જ દોષ છે. તાત્પર્ય એ છે કે યત્ન કરવામાં પુરુષ સ્વતંત્ર છે અને કૃણ આપવામાં દૈવ સ્વતંત્ર છે. ૯.

કેવો ઉદ્યમ ન કરવો:—

યદન્યેષાં હિતં ન સ્યાત્, આત્મનઃ કર્મપૌરુષમ્ ।

અપત્રપેત વા યેન, ન તત્કુર્યાત્ કથञ્ચન ॥ ૧૦ ॥

મહાભારત, વિરાટપર્વ, અ. ૭૦ શ્લો ૧૬.

જો પોતાનું કર્મ અને પુરુષાર્થ બીજાને હિતકારક ન હોય, અથવા જો કાર્ય કરવાથી લાભના પ્રમાણી હોય, તે કાર્ય કોઈપણ પ્રકારે કરવું નહીં, ૧૦.

ઉદ્યમેનું કૃણ:—

દૈવોઽપિ શક્કતે તેમ્યો વિઘ્નાન્ કૃત્વાઽપિ સિધ્યતે ।

વિઘ્નૈરસ્ખલિતોત્સાહોઃ, પ્રોરબ્ધં ન ત્યજન્તિ યે ॥ ૧૧ ॥

ત્રિષ્ટિ, પર્વ ૯, સર્ગ ૪, શ્લો ૨૨.

જે પુરુષો વિદ્ને આઠ્યા : છતાં ઉત્સાહનો લગ કર્યા વિના જ પ્રારંભેલા કાર્યનો ત્યાગ કરતા નથી, તેમનાથી દૈવ પણ શંકા પામે છે, અને તેમને વિદન કરીને પણ પાછળથી ખેદ પામે છે. ૧૧.

यो यमर्थं प्रार्थयते. यमर्थं घटते च यः ।

सोऽवश्यं तमवाप्नोति, न चेच्छ्रान्तो निवर्तते ॥ १२ ॥

व्यासदेव.

જે મનુષ્ય જે અર્થને-ધનાદિક પદાર્થને-છે છે તથા જે માણસ જે અર્થને મેળવવા માટે ચેષ્ટા-ઉદ્ધમ-કરે છે, તે પુરુષ જો થાકીને પાછો ન ફરે તો અવશ્ય તે અર્થને પામે છે-મેળવે છે. ૧૨.

उद्योगिनं पुरुषसिंहमुपैति लक्ष्मी-

दैवेन देयमिति कापुरुषा वदन्ति ।

दैवं निहत्य कुरु पौरुषमात्मशक्त्या,

यत्ने कृते यदि न सिध्यति कोऽत्र दोषः ? ॥ १३ ॥

हितोपदेश, मित्रलोभ, શ્રેણી ૩૧.

ઉદ્યોગવાળા શ્રેષ્ઠ પુરુષની પાસે લક્ષ્મી આવે છે, દૈવ આપે છે એવું વચન તો કાયર પુરુષો જ બોલે છે. માટે દૈવને હુણીને પોતાની શક્તિ પ્રમાણે તું પુરુષાર્થ-ઉદ્ધમ કર. જે કદાચ યત્ન કર્યા છતાં કાર્ય સિદ્ધ ન થાય તો તેમાં શો દોષ? ૧૩.

પ્રમાદ (૮૪)

પ્રમાદનિંદા:—

પ્રમાદઃ પરમદ્વેષી, પ્રમાદઃ પરમો રિપુઃ ।

પ્રમાદો મુક્તિદસ્યુથ્વ, પ્રમાદો નરકાયનમ્ ॥ ૧ ॥

વિક્રમચંરિત્ર, ભાગ ૨, સર્ગ ૧૧, શ્લોક ૮૦૯.*

પ્રમાદ જ મોટો દ્વેષી છે, પ્રમાદ જ મોટો શત્રુ છે, પ્રમાદ જ મુક્તિનો ચોર છે અને પ્રમાદ જ નરકનું સ્થાન છે. ૧.

પ્રમાદત્યાગનો ઉપદેશ:—

ભવકોટિભિરસુલમં, માનુષ્યં પ્રાપ્ય કઃ પ્રમાદો મે ? ।

ન ચ ગતમાયુર્ભયઃ, પ્રત્યેત્યપિ દેવરાજસ્ય ॥ ૨ ॥

ઉમાસ્વાતિવાચક.

કોટિ લવવડે પણ ફરીથી પ્રાપ્ત થઈ ન શકે એવા મનુષ્ય લવને પામીને પણ મારો આ શો પ્રમાદ છે ? કારણ કે ગયેલું આયુષ્ય દેવેન્દ્રને પણ ફરીથી પાછું આવતું નથી. ૨.

ન યુજ્યતે તદ્વિદુષઃ, પ્રમાદોઽત્ર મનાગપિ ।

કઃ પ્રમાદ્યતિ વાલોઽપિ, નિશોલ્લઙ્ઘ્યે મરુસ્થલે ॥ ૩ ॥

ત્રિપટિ, પર્વ ૧, સર્ગ ૩, શ્લોક ૫૫૭.

—તેથી કરીને આ જગતમાં વિદ્વાનોને જરા પણ પ્રમાદ કરવો યોગ્ય નથી, કેમકે મારવાડની ભૂમિ કે જે રાત્રિએ જ

ઉદ્ભાવન કરવા લાયક છે તેમાં બાળક પણ કેમ પ્રમાદ કરે ?
(આ સંસાર મરુભૂમિના જેવો વિકટ હોઈ એમાં પ્રમાદ
કરવો કેમ પાલવે ?) ૩.

પ્રમાદ : શત્રુઃ ઉદ્યમઃ બંધુઃ—

આલસ્યં હિ મનુષ્યાણાં, શરીરસ્થો મહારિપુઃ ।

નાસ્ત્યુદ્યમસમો બન્ધુઃ, કૃત્વા યં નાવસીદતિ ॥ ૪ ॥

ખરેખર, માણસોના શરીરમાં રહેલો પ્રમાદ જ મોટો દુશ્મન
છે (કે જેના લીધે માણસ પોતાનું સર્વસ્વ ખોઈ બેસે છે),
અને ઉદ્યમ સમાન માણસોનો બીજો કોઈ ભાઈ નથી કે જે ઉદ્યમ
કરવાથી માણસ વિનાશ(ના પંથ)ને પામતો નથી. (પોતાની
ઉત્તતિ સાધી શકે છે) ૪.

પ્રમાદથી નુકસાનઃ—

एकोदराः पृथग्ग्रीवा अन्यान्यफलकाङ्क्षिणः ।

प्रमत्ता हि विनश्यन्ति, भारुण्डा इव पक्षिणः ॥ ૫ ॥

એક ઉદરવાળા અને જુદી જુદી ગ્રીવાવાળા ભારુડ નામના
પક્ષીઓ જેમ અન્ય અન્ય ફળની ઇચ્છા કરવાથી વિનાશ
પામે છે તેમ જીવો પ્રમાદી થવાથી વિનાશ પામે છે. ૫.

હિત (૮૫)

સાચું સ્વહિત:—

શ્રેયોઽર્થિનો હિ મૂયાંસો લોકે લોકોત્તરે ચ ન ।

સ્તોકા હિ રત્નવણિજઃ, સ્તોકાશ્ચ સ્વાત્મસાધકાઃ ॥૧॥

આ લોક સંબંધી કલ્યાણના અર્થીઓ ઘણા હોય છે, પણ લોકોત્તર સંબંધી-પરલવ સંબંધી કલ્યાણના અર્થી ઘણા હોતા નથી; કેમકે રત્નના વેપારી ઘણા થોડા હોય છે, તેમ આત્મસાધન કરનારા પણ ઘણા થોડા હોય છે. ૧.

હિતનો માર્ગ:—

આકિશ્ચન્યં સુસન્તોષો, નિરાશીસ્ત્વમચાપલમ્ ।

एतदाहुः परं श्रेय आत्मज्ञस्य जितात्मनः ॥ २ ॥

મહાભારત, શાન્તિપર્વ, અધ્યાય ૩૩૭, શ્લો ૧૯.

પરિગ્રહનો ત્યાગ, સારો સંતોષ, આશારહિતપણું અને અપેક્ષારહિતપણું: આ સર્વ આત્માને વશ કરનાર આત્મ-જ્ઞાનીને અત્યંત શ્રેયસ્કર-કલ્યાણકારક છે. ૨.

षड् दोषाः पुरुषेणैह, हातव्या भूतिमिच्छता ।

निद्रा तन्द्रा भयं क्रोध आलस्यं दीर्घसूत्रता ॥ ૩ ॥

હિતોપદેશ, મિત્રલાભ, શ્લો ૩૯.

સમૃદ્ધિને ઈચ્છતા પુરુષે આ છ દોષો ત્યાગ કરવા લાયક છે: ૧ નિદ્રા, ૨ તંદ્રા, ૩ ભય, ૪ ક્રોધ, ૫ આળસ અને ૬ દીર્ઘસૂત્રતા-એટલે કાર્ય કરવામાં અતિ લાંબો વિચાર. ૩.

પ્રાણાવાતાન્નિવૃત્તિઃ પરધનહરણે સંયમઃ સત્યવાક્યં,
 કાલે શક્ત્યા પ્રદાનં યુવતિજનકયામૃકભાવઃ પરેષામ્ ।
 તૃણાસ્રોતોવિમજ્જો ગુરુષુ ચ વિનયઃ સર્વભૂતાનુકમ્પા,
 સામાન્યઃ સર્વશાસ્ત્રેષ્વનુપદ્તિવિધિઃ શ્રેયસામેષ પન્થાઃ ॥૪॥

ફાલગુણિકા (વાસુદેવ) ચારિત્રપ્રકરણ, શ્લોક ૧૦૯.

પ્રાણીઓની હિંસાથી નિવૃત્ત થવું (હિંસા ન કરવી),
 ધીજના ધનનું હરણ કરવામાં સંયમ (તે નહીં લેવાનો નિયમ),
 સત્ય વચન બોલવું, અવસરે શક્તિ પ્રમાણે દાન આપવું, પર-
 સ્ત્રીઓની સાથે વાત કરવામાં મુંગા રહેવું, લોભરૂપી પ્રવાહનો
 ભંગ કરવો (સંતોષ રાખવો), ગુરુજનને વિશે વિનય
 કરવો અને સર્વ પ્રાણીઓ ઉપર દયા રાખવી. આ કલ્યાણનો
 સામાન્ય માગ સર્વ શાસ્ત્રોમાં કહેલો છે, તેમાં કોઈ શાસ્ત્રમાં
 પણ વિસંવાદ નથી. ૪.

કર્તવ્યો ગુણસદ્ગ્રહઃ પરિહિતે દેયં નિજં માનસં,
 શ્રોતવ્યં વચનામૃતં જિનવચઃ કાર્યં યથાસ્થાનવત્ ।

દાતવ્યં યતિપુઙ્ગવેષુ નિજકં ન્યાયપ્રકલ્પ્યં ધનં,
 શ્રદ્ધેયં સતતં સતાં સુચરિતં શ્રેયસ્કરોઽયં વિધિઃ ॥ ૫ ॥

નિરંતર મનુષ્યે ગુણનો સંગ્રહ કરવો, પરના હિતને વિશે
 પોતાનું મન આપવું, સર્વ વચનોમાં અમૃત સમાન
 જિનેશ્વરનું વચન સાંભળવું અને તે પ્રમાણે યથાયોગ્ય કાર્ય
 કરવું, ન્યાયથી ઉપાર્જન કરેલું પોતાનું ધન ઉત્તમ મુનિજનોને
 આપવું અને સત્પુરુષોના ઉત્તમ ચરિત્ર ઉપર નિરંતર શ્રદ્ધા
 રાખવી. આ સર્વ વિધિ મનુષ્યોને કલ્યાણકારક છે. ૫.

હિતનું આચરણ:—

સર્વથા સ્વહિતમાચરણીયં, કિં કરિષ્યતિ જનો વહુજલ્પઃ ? ।
વિદ્યતે ન હિ સ કશ્ચિદુપાયઃ, સર્વલોકપરિતોષકરો યઃ ॥ ૬ ॥

મનુષ્યે સર્વથા પોતાના આત્માનું હિત કરવું જોઈએ. બહુ બહુ બોલનાર માણસ શું કરવાનો છે ? અર્થાત્ માણસોના બોલ્યા સામું જોવું નહીં, કારણ કે એવો કોઈ પણ ઉપાય નથી કે જે સર્વ લોકોને સંતોષ કરનારો હોય. ૬.

હિતનું અજ્ઞાન:—

પુનઃ પ્રમાતં પુનરેવ શર્વરી,
પુનઃ શશાઙ્કઃ પુનરુદ્ગતો રવિઃ ।
કાલસ્ય કિં ગચ્છતિ યાતિ જીવિતં ,
તથાપિ લોકઃ સ્વહિતં ન બુદ્ધ્યતે ॥ ૭ ॥

માર્કण्डપુરાણ, स्कन्ध ५, अध्याय ११, श्लोक २४.

ફરી ફરીને પ્રાતઃકાળ થાય છે, ફરી ફરીને રાત્રિ પણ આવે છે, ફરી ફરીને ચંદ્ર ઊગે છે, ફરી ફરીને સૂર્ય પણ ઊગે છે, તેમાં કાળનું શું બદલ છે—શું ઓછું થાય છે ? કાળનું કાંઈ પણ બદલ નથી; પરંતુ અવિત બદલ રહે છે; તેપણ લોકો પોતાના હિતને બુદ્ધિતા નથી. ૭.

હિતનો ઉપદેશ:—

યાવન્ન ગૃહ્યસે રોગૈર્યાવન્નામ્યેતિ તે જરા ।
યાવન્ન ક્ષીયતે ત્વાયુસ્તાવચ્છેયઃ સમાચર ॥ ૮ ॥

इतिहाससमुच्चय, अ० १७, श्लोक ५६.

જ્યાંસુધી તને રોગોએ ગ્રહણ કર્યો નથી, જ્યાંસુધી તને વૃદ્ધાવસ્થા પ્રાપ્ત થઈ નથી અને જ્યાંસુધી તારું આયુષ્ય ક્ષીણ થયું નથી ત્યાંસુધી તું કલ્યાણમાર્ગનું આચરણ કર. ૮.

હિતકારી વક્તા : દુર્લભ :—

સુલભા : પુરુષા રાજન્ ! સતતં પ્રિયવાદિન : ।

અપ્રિયસ્ય ચ પથ્યસ્ય, વક્તા શ્રોતા ચ દુર્લભ : ॥ ૯ ॥

કવિતાર્કોમુદી, માગ ૩, પૃ૦ ૫૦૧.

હે રાજા ! નિરંતર પ્રિય વચનને બોલનારા પુરુષો તો સુલભ છે—ધણા છે, પરંતુ અપ્રિય છતાં પણ હિતકારક વચનને બોલનારા તથા તેવા વચનને સાંભળનાર પુરુષ તો દુર્લભ જ છે. ૯.

હિત-વચન રૂણ :—

દ્વેષેડપિ બોધકત્ત્વઃશ્રવણં વિધાય,

સ્યાદ્ રૌહિણેય ઇવ જન્તુરુદારલાભ : ।

કાથોડપ્રિયોડપિ સરુજાં સુખદો રવિર્વા,

સન્તાપકોડપિ જગદ્ગ્ભૃતાં હિતાય ॥ ૧૦ ॥

કર્પૂરપ્રકરણ (સટીક), પૃ૦ ૩૨, શ્લોક ૧૪

દ્વેષ છતાં પણ ઉપદેશનું વચન શ્રવણ કરવાથી રૌહિણેય ચારની જેમ પ્રાણીને મોટો લાભ થાય છે. જેમકે ક્વાથ (ઔષધનો ઉકાળો) અપ્રિય છે તો પણ તે રોગી માણસને સુખકારક છે, અથવા તો સૂર્ય સંતાપ કરનાર છે તો પણ તે જગતના પ્રાણીઓને હિતકારક છે. ૧૦.

અહિત (૮૬)

અહિતનાં કારણ:—

આત્મકાર્ય પરિત્યજ્ય. પરકાર્યેષુ ચો રતઃ ।

મમત્વરતચેતાઃ સ, સ્વહિતાદ્ભ્રંશમેણ્યતિ ॥ ૧ ॥

તત્ત્વામૃત, શ્લો० ૧૫૮.

જે પ્રાણી પોતાનાં (આત્માના) કાર્યને ત્યાગ કરી (શરીરાદિક) પરકાર્યને વિષે રક્ત થાય છે તે મમતાને વિષે આસક્ત ચિત્તવાળો પ્રાણી આત્મહિતથી ભ્રષ્ટ થાય છે—નાશ પામે છે. ૧.

ધ્યાયતો વિપયાન્ પુન્સઃ, સજ્ઞસ્તેષ્વપજાયતે ।

સજ્ઞાત્સજ્ઞાયતે કામઃ, કામાત્ક્રોધોઽભિજાયતે ॥ ૨ ॥

ક્રોધાદ્ભવતિ સમ્મોહઃ, સમ્મોહાત્સ્મૃતિવિભ્રમઃ ।

સ્મૃતિભ્રંશાદ્બુદ્ધિનાશો બુદ્ધિનાશાત્પ્રણશ્યતિ ॥ ૩ ॥

મંગલદ્વીતા, અ० ૨, શ્લો० ૬૨, ૬૩.

‘વિષયોનુ’ ધ્યાન કરતા પુરુષને તે તે વિષયોને વિષે સંગ પ્રાપ્ત થાય છે, સંગથી કામ ઉત્પન્ન થાય છે, કામથી ક્રોધ ઉત્પન્ન થાય છે, ક્રોધથી સંમોહ ઉત્પન્ન થાય છે, સંમોહથી સ્મૃતિનો વિભ્રમ ઉત્પન્ન થાય છે, સ્મૃતિના નાશથી બુદ્ધિનો નાશ થાય છે અને બુદ્ધિના નાશથી વિનાશ પામે છે. ૨, ૩.

સત્કાર (૮૭)

ગુરુનો સત્કાર:—

નમસ્કુર્યાત્તતો ભક્ત્યા, પયુપાસીત ચાદરાત્ ।

તદ્યાને ત્વનુયાયાચ્ચ, ક્રમોઽયં ગુરુસેવને ॥ ૧ ॥

ચિત્રેકવિલાસ, ઉલ્લાસ ૧, શ્લો ૧૯૨.

ત્યારપછી (ગુરુમહારાજને આસન આપ્યા પછી) તેમને લક્ષિતપૂર્વક વંદન કરવું બોધ્યે અને વિનયપૂર્વક એમની સેવાલક્ષિત કરવી. (પછી) જ્યારે તેઓ જતા હોય ત્યારે એમને વળાવા જવું. ગુરુમહારાજની સેવાનો આ ક્રમ છે. ૧.

અતિથિનો સત્કાર:—

તૃણાનિ ભૂમિરુદકં, વાક્ ચતુર્થી ચ સ્મૃતા ।

સતામેતાનિ હર્મ્યેષુ, નોચ્છિદ્યન્તે કદાચન ॥ ૨ ॥

જૈનપશ્ચતન્ત્ર, પૃ ૨૪, શ્લો ૧૩૧*

એસવાને માટે તૃણ (સાદી), વિશ્રાંત લેવા માટે પૃથ્વી (મકાન); પીવા માટે પાણી અને સારી વાણી: આ ચાર વસ્તુઓ સત્પુરુષોના ઘરમાં કદાપિ વિનાશ પામતી નથી. ૨.

કોણ કોને સત્કાર થોડ્ય:—

પ્રજાનાં દૈવતં રાજા, પિતરૌ દેવતા સતામ્ ।

સુશિષ્યાણાં ગુરુર્દેવો નારીણાં દૈવતં પતિ: ॥ ૩ ॥

ધર્મકલ્પસૂત્ર, પૃ ૨૧, શ્લો ૧૦૪. (પ્ર. સ)*

પ્રબળોને રાજા દેવતારૂપ છે, સત્પુરુષોને માતાપિતા દેવતારૂપ છે, ઉત્તમ શિષ્યોને સદ્ગુરુ દેવતારૂપ છે અને સ્ત્રીઓને પોતાનો પતિ દેવતારૂપ છે. ૩.

તિરસ્કાર (૮૮)

વડિલના તિરસ્કારનું કૃણ:—

યો આતરં પિતૃસમં, જ્યેષ્ઠં મૃદોઽવમન્યતે ।

તેન દોષેણ સમ્પ્રેત્ય, નિરયં ઘોરમૃચ્છતિ ॥ ૧ ॥

પદ્મપુરાણ, અધ્યાય ૫૧, શ્લોક ૪૪.

જે મૂઢ માણસ પિતા સમાન મોટા લાઈની અવગણના કરે છે તે માણસ તે અવગણનાના પાપથી મરીને ઘોર નરકમાં જાય છે. ૧.

તિરસ્કાર : દ્વેષકૃણ:—

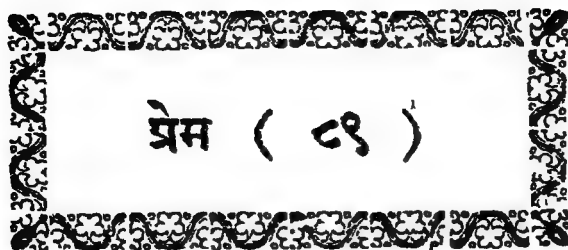
સ્વામિભક્ત્યપ્રમત્તત્વાદિગુણૈર્મૃષિતોઽપિ સન્ ।

શ્વન્ ! ત્વં તથાઽપિ સર્વત્ર, જાતિદ્વેષાત્પ્રમત્સ્યસે ॥ ૨ ॥

મુનિ હિમાંશુવિજય.

પોતાના માલિકની લક્ષિત (નિમકહલાલપાણું) અને સદા જાગ્રત અવસ્થા વગેરે ગુણોથી તું ભૂષિત હોવા છતાં હે કુતરા ! તારામાં તારી પોતાની જાતિ તરફ દ્વેષ કરવાનો સ્વભાવ હોવાથી તું બધે સ્થળે તિરસ્કાર પામે છે. ૨.

પ્રેમ (૮૯)

પ્રેમનાં લક્ષણ:—

દદાતિ પ્રતિગૃહ્ણાતિ, ગુહ્યમાख्याતિ પૃચ્છતિ ।

મુહૂર્તે ભોજયતે નિત્યં, પઙ્ચવિધં પ્રીતિલક્ષણમ્ ॥ ૧ ॥

પચ્ચતન્વ.

પ્રસંગે દ્રવ્યાદિક આપે અને ગ્રહણ કરે, ગુપ્ત વાત કહે અને પૂછે તથા નિત્ય જમે અને જમાડે: આ છ પ્રીતિનાં લક્ષણ છે. ૧.

સાથે પ્રેમ:—

પ્રેમ સત્યં તયોરેક, યયોર્યોગવિયોગયો: ।

વત્સરા વાસરીયન્તિ, વત્સરીયન્તિ વાસરા: ॥ ૨ ॥

જેમના વરસો સંયોગ વખતે દિવસ જેવા જતા હોય—દિવસની જેમ શીઘ્ર પસાર થતા હોય અને વિયોગને વખતે દિવસ પણ વરસ જેવા જતા હોય તેમનો જ પ્રેમ સત્ય છે. ૨.

મનુષ્યેભ્યો વરો મત્સ્ય:, સત્યસ્નેહપ્રપાલક: ।

યદ્યમ્બો: ક્રિયતે મિન્નસ્તદાત્માનં વિમુચ્ચતિ ॥ ૩ ॥

સત્ય સ્નેહને પાલન કરનાર મત્સ્ય પણ મનુષ્ય કરતાં સારો છે, કેમકે જ્યારે તે જળથી જૂદો કરાય છે ત્યારે તે પોતાના આત્માને છોડી દે છે—મરણ પામે છે. ૩.

પ્રેમ : સ્વયંભૂ:—

ન ભવતિ મિથુનાનાં પ્રેમ લાવણ્યયોગા-

જ્ઞનયતિ સુખમન્તઃ કસ્યચિત્ કોઽપિ દૃષ્ટઃ ।

પતતિ ણટિતિ દૃષ્ટિર્મુગ્ધદાસેરકાણાં,

જરઠશુરઠવહ્નીપિઞ્જરાસુ સ્થલીષુ ॥ ૪ ॥

અન્યોક્તિમુક્તાવલો

શ્રી પુરુષના જોડલાંઓને જે પરસ્પર પ્રેમ થાય છે તે કાંઈ લાવણ્ય(સુંદરતા)ના યોગથી થતો નથી, પરંતુ કોઈ પ્રાણી, માત્ર જોવાથી જ કોઈના અંતઃકરણમાં સુખ ઉત્પન્ન કરે છે. જેમકે મુગ્ધ ઊંટની દષ્ટિ જીર્ણ પાકેલી ચેલડીઓવડે પીંજર વર્ણવાળી પૃથ્વી ઉપર જલદી પડે છે. ૪.

પ્રેમવગરનાનો ત્યાગ કરવો:—

સૌહૃદેન પરિત્યક્તં, નિસ્નેહં સ્વલવત્યજેત્ ।

સોદરં આતરમપિ, કિમુતાન્યં પૃથગ્જનમ્ ॥ ૫ ॥

સારા હૃદયથી રહિત અને સ્નેહ રહિત એવો કદાચ સગો ભાઈ હોય તોપણ તેનો, ખજ પુરુષની જેમ, ત્યાગ કરવો યોગ્ય છે, તો પછી સામાન્ય જનનો ત્યાગ કરવો તેમાં શું કહેવું? ૫.

પ્રેમીનો મેળાપ:—

ચન્દનં શીતલં લોકે, ચન્દનાદપિ ચન્દ્રમાઃ ।

ચન્દ્રચન્દનયોર્મધ્યે, શીતલઃ પ્રિયસમાગમઃ ॥ ૬ ॥

રામાયણ (વાલ્મીકિ), ઉત્તરકાण्ड, અ० ૧૭, શ્લો० ૯.

દુનિયામાં ચંદન ઘણું શીતળ છે અને ચંદનથી પણ ચંદ્ર વધારે શીતળ છે; પરંતુ ચંદ્ર અને ચંદનની મધ્યે પણ પ્રિયજનનો સમાગમ સૌથી વધારે શીતળ છે. ૬.

પ્રેમીનું સ્વાગત:—

उत्तिष्ठन्ति निजासनान्नतशिरः पृच्छन्ति च स्वागतं,
सन्तुष्यन्ति हसन्ति यान्ति च चिरं प्रेमाश्रितं सङ्गमम् ।
सिञ्चन्तो वचनामृतेन हृदयं सन्तः समीपागताः,
किं किं न प्रियमाचरन्ति हि जने स्वीये च सम्मीलिते ॥७॥

રામાયણ, ઉત્તરકાંઠડ, અધ્યાય ૧૮, શ્લોક ૩૩.

સત્પુરુષો પોતાનો સ્વજન (પ્રિય જન) પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે પોતાના આસન ઉપરથી ઊભા થાય છે, મસ્તક નમાવીને સ્વાગત-ખુશી ખબર-પૂછે છે, સંતોષ પામે છે, હસે છે, પ્રેમ સહિત મળે છે તથા પાસે આવીને વચનરૂપી અમૃત-વડે તેના હૃદયને સીંચે છે. ઘણું શું કહેવું ? તે પ્રિય જનનું શું શું પ્રિય નથી આચરતા ? ૭.

પ્રેમને નભાવવો:—

आदौ न वा प्रणयिनां प्रणयो विधेयो

दत्तौऽथवा प्रतिदिनं परियोषणीयः ।

उत्क्षिप्य यत् क्षिपति तत् प्रकरोति लज्जां,

भूमौ स्थितस्य पतनाद्भयमेव नास्ति ॥ ૮ ॥

પ્રથમ તો પ્રેમી માણસોની સાથે પ્રેમજ કરવો નહીં તે સારું છે, છતાં કદાચ પ્રેમ બાંધ્યો તો પછી તેને નિરંતર

પોષણ કરવો—નભાવવો યોગ્ય છે; કેમકે જે વસ્તુ ઉપાડીને પછી ફેંકી દેવી તે લજ્જા કરનાર થાય છે, અને ભૂમિ પર રહેલાને પડવાનો ભય જ રહેતો નથી. ૮.

પ્રેમ નભાવવાનો ઉપાય:—

इच्छेच्चद्विपुलां प्रीतिं, त्रीणि तत्र न कारयेत् ।

वाग्वादमर्थसम्बन्धं, तत्पत्नीपरिमाणम् ॥ ૯ ॥

જે મનુષ્ય જેની સાથે અત્યંત પ્રીતિને ઇચ્છતો હોય તે મનુષ્યે તેની સાથે વચનવડે વાદવિવાદ, ધનનો સંબંધ (લેવડદેવડ) અને તેની સ્ત્રી સાથે વાતચીત: આ ત્રણ બાબત કરવી નહીં. ૯.

પ્રેમનું કૃપા:—

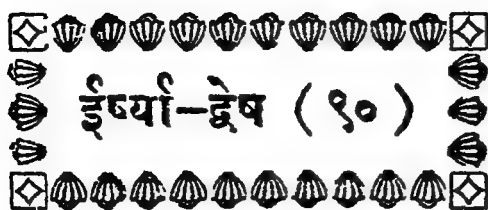
क्वेन्दोर्मण्डलमम्बुधिः क्व च रविः पद्माकरः क्व स्थितः,

क्वाभ्राः सन्ति मयूरपङ्क्तिरमला क्वालिः क्व वा मालती ? ।

हंसानां च कुलं क्व दूरविषये क्वास्ते सरो मानसं,

यो यस्याभिमतः स तस्य निकटे दूरेऽपि सन् बल्लभः ॥૧૦॥

અંદ્રમંડળ ક્યાં રહેલું છે અને સમુદ્ર ક્યાં રહેલો છે ? સૂર્ય ક્યાં રહેલો છે અને કમળાકર (કમળનું વન) ક્યાં રહેલું છે ? વાદળાં ક્યાં છે અને નિર્મલ મોરની શ્રિ ક્યાં છે ? ભમરો ક્યાં છે અને માલતી ક્યાં છે ? હંસોનો સમૂહ ક્યાં અને દૂર દેશમાં રહેલું માનસ સરોવર ક્યાં ? આ સર્વ ઘણે દૂર રહેલાં છે તો પણ તેમને પ્રીતિ છે. માટે જે જેને પ્રિય હોય તે તેની પાસે હોય કે દૂર હોય તો પણ વલ્લભ જ હોય છે. ૧૦.

દ્વેષ હોય ત્યાં 'અધુ' નકામું:—

किं गुणैस्तस्य कर्तव्यं, चेतसो योऽभिरोचते ।

किं गुणैस्तस्य कर्तव्यं, चेतसो यो न रोचते ॥ १ ॥

સૂક્તમુક્તાવલિ, પૃ. ૮૫, શ્લોક ૪=

જે માણસ (મિત્ર) મનને પસંદ પડતો હોય તે માણસના ગુણોનું શું કામ છે ? ગુણો ન હોય તો પણ તે પ્રિય લાગે છે, તથા જે માણસ મનને પસંદ પડતો ન હોય (જેની સાથે દ્વેષ હોય) તે માણસના ગુણોનું શું કામ છે ?— ઘણા ગુણો હોય તો પણ તે પ્રિય લાગતો નથી. ૧.

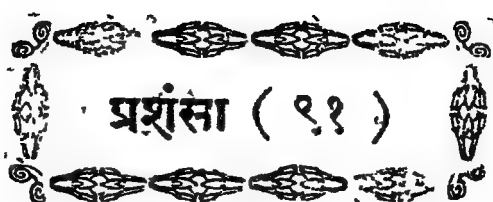
ઈર્ષ્યાનું કડવું ફળ:—

न चेर्ष्या स्त्रीषु कर्तव्या, दारा रक्ष्याः प्रयत्नतः ।

अनायुष्या भवेदीर्ष्या, तस्मात्तां परिवर्जयेत् ॥ ૨ ॥

મહામારત, આદિપર્વ, અં ૮, શ્લોક ૪૩.

સ્ત્રીઓને વિષે ઈર્ષ્યા કરવી નહીં અને પોતાની સ્ત્રીનું પ્રયત્નથી રક્ષણ કરવું. ઈર્ષ્યા કરવાથી આયુષ્ય ઓછું થાય છે, તેથી તે ઈર્ષ્યાનો અવશ્ય ત્યાગ કરવો. ૨.

૨૫-૫૨-પ્રશંસા:—

દૃશ્યન્તે બહવો લોકાઃ, કુર્વન્તઃ સ્વપ્રશંસનમ્ ।

તાદૃશો વિરલાઃ સ્યુર્યે, કુર્વન્તેઽન્યપ્રશંસનમ્ ॥ ૧ ॥

મુનિ હિમાંશુવિજય.
પોતાની પ્રશંસા કરનારા લોકો ઘણા દેખાય છે, જ્યારે તેવા
માણસો થોડા જ છે કે જેઓ બીજાની પ્રશંસા કરતા હોય. ૧.

ધર્માર્થોઽયમારમ્ભઃ, કિં તત્રાત્મવિકત્થનૈઃ ।

પરાત્મનિન્દાસ્તોત્રે હિ, નાદ્રિયન્તે મનીષિણઃ ॥ ૨ ॥

આ આરંભ-ઉત્સવ-ધર્મને માટે કરેલો છે, તેમાં પોતાના
વખાણ કરવાથી શું ફળ છે ? કારણ કે હાદ્યા પુરુષો બીજાની
નિંદા અને પોતાની શ્લાઘા કરવામાં આદર કરતા નથી. ૨.

સ્વપ્રશંસાઃ નિરર્થકઃ—

પરપ્રણીતા હિ ગુણા યશસ્કરાઃ,

સ્વયં પ્રણીતા ન ભવન્તિ કીર્તયે ।

ન સૌખ્યસૌભાગ્યકરા ભવન્તિ તે,

સ્વયં ગૃહીતૌ યુવતીકુંચાવિવ ॥ ૩ ॥

બીજાઓએ વર્ણન કરેલા ગુણો યશને કરનાર થાય છે, (પણ)
તે જો પોતે જ વર્ણન કરે તો તે કીર્તિને માટે થતા નથી,
તેમજ તે સુખ અને સૌભાગ્યને કરનારા થતા નથી. જેમકે
કાંઈ સ્ત્રી પોતે પોતાના કુચને અહણ કરે-દેખાવે—તો તેથી
તેને કાંઈ પણ સુખ થતું નથી. ૩.

ગુણૈર્યદિ ન પૂર્ણોઽસિ, કૃતમાત્મપ્રશંસયા ।

ગુણૈરેવાસિ પૂર્ણથ્વેત્, કૃતમાત્મપ્રશંસયા ॥ ૪ ॥

જ્ઞાનસાર, આત્મપ્રશંસાષ્ટક, શ્લોક ૧.

હે આત્મા ! જો તું ગુણોવડે પૂર્ણ ન હોય તો તારે આ આત્મપ્રશંસા કરવાથી કંઈ પણ ફળ નથી. અને જો તું ગુણોવડે પૂર્ણ હોય તો પણ તારે આત્મપ્રશંસા કરવાથી શું કામ છે ? (બન્ને રીતે આત્મપ્રશંસા નકામી છે). ૪. કોની દ્વારે પ્રશંસા કરવી:--

પ્રત્યક્ષે ગુરવઃ સ્તુત્યાઃ, પરોક્ષે મિત્રવાન્ધવાઃ ।

કર્માન્તે દાસભૃત્યાશ્ચ, પુત્રા નૈવ તથા સ્ત્રિયઃ ॥ ૫ ॥

શુરુજનની પ્રત્યક્ષ પ્રશંસા કરવી, મિત્ર અને જાંધવોની પરોક્ષમાં સ્તુતિ કરવી, દાસ અને ભૂત્યોની કાર્યને આંતે સ્તુતિ કરવી તથા પુત્ર અને સ્ત્રીની કદાપિ સ્તુતિ કરવી નહીં. ૫.

શત્રુની પણ પ્રશંસા:—

પ્રમોદસે સ્વસ્ય યથાઽન્યનિર્મિતૈઃ,

સ્તવૈસ્તથા ચેત્પ્રતિપન્થિનામપિ ।

વિગર્હણૈઃ સ્વસ્ય યથોપતપ્યસે,

તથા રિપૂણામપિ ચેત્તતોઽસિ ચિત્ ॥ ૬ ॥

અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમ, અધિકાર ૧૧, શ્લોક ૫.

ખીજા માણસોએ કરેલી તારી પ્રશંસા સાંભળીને જેમ તું ખુશી થાય છે તેવી જ રીતે શત્રુની પ્રશંસા સાંભળીને તને પ્રમોદ થાય, અને જેવી રીતે તારી પોતાની નિંદા સાંભળીને તું ખેદ પામે છે તેવી જ રીતે શત્રુની નિંદા સાંભળીને ખેદ પામે ત્યારે તું ખરેખરે જાણકાર છે એમ સમજવું. ૬.

નિન્દા (૧૨)

કોણ કોની નિંદા કરે:—

ઇન્દું નિન્દતિ તસ્કરો ગૃહપતિં જારઃ સુશીલં સ્વલઃ,
સાધ્વીમપ્યસતી કુલીનમકુલો જહ્યાજ્જરન્તં યુવા ।

વિદ્યાવન્તમનક્ષરો ધનપતિં નીચશ્ચ રૂપોઽજ્જ્વલં,

વૈરૂપ્યેણ હતઃ પ્રવુદ્ધમવુધાઃ કટં નિકૃષ્ટો જનઃ ॥૧॥

જ્ઞાનશતક (રાઘવકાવ્ય), સ્લોક ૬૩

ચોર લોકો ચંદ્રને નિંદે છે, બાર પુરુષ ધરના ધણીને નિંદે છે, ખળ પુરુષ ઉત્તમ શીલવાળાને નિંદે છે, અસતી સ્ત્રી સતી સ્ત્રીને નિંદે છે, અકુલીન માણસ કુલીનને નિંદે છે, જુવાન પુરુષ વૃદ્ધને તજે છે—નિંદે છે, મૂર્ખ માણસ વિદ્વાનને નિંદે છે, નીચ—દરિદ્રી માણસ ધનવાનને નિંદે છે, વિરૂપવડ હણાયેલો—ખરાબ રૂપવાળો માણસ ઉજ્જવળ રૂપવાળાને નિંદે છે, બુદ્ધિ રહિત મનુષ્યો બુદ્ધિમાનને નિંદે છે. અહો ! મહાકષ્ટ છે કે આ જગતના લોકો નિકૃષ્ટ—હલકા મનના (ઇર્ષ્યાવાળા) જ છે. ૧.

નિંદક : ચાંડાળ:—

કાકઃ પક્ષિષુ ચાણ્ડાલઃ, સ્મૃતઃ પશુષુ ગર્દભઃ ।

નરાણાં કોઽપિ ચાણ્ડાલઃ, સ્મૃતઃ સર્વેષુ નિન્દકઃ ॥૨॥

પક્ષીઓમાં કાગડો ચાંડાળ છે, પશુઓમાં ગર્ધેડો ચાંડાળ કહ્યો છે, મનુષ્યોમાં પણ કોઈક ચાંડાળ કહ્યો છે; પરંતુ જે નિંદા કરનાર છે તે તો સર્વમાં ચાંડાળ છે. ૨.

નિંદકનો સ્વભાવ:—

કેનાડપિ સાર્થ વસતાં સતામહો !

કર્ણેજપાનાં પ્રકૃતિર્ન હીયતે ।

સાર્કં વસદ્ભિઃ સિતપક્ષિમિર્દિકૈઃ,

સ્વીયઃ સ્વભાવઃ પરિમુચ્યતે કિમુ ? ॥ ૩ ॥

મુનિ હિમાંશુવિજય.

જમે તેવા સારા માણસ પાસે રહેવા છતાં નિંદક—આડીયા માણસની નિંદા કરવાની પ્રકૃતિ (સ્વભાવ) મટતી નથી. હંસની સાથે કાગડા રહે તો પણ શું તે કાગડા પોતાનો સ્વભાવ મૂકી દે છે ? અર્થાત્ નથી મૂકતા. મતલબ કે જે જેનો સ્વભાવ છે તે કોઈના સંગથી પણ કદી મટતો નથી. ૩.

કોઈની નિંદા ન કરવી:—

ગુરોઃ પતિવ્રતાનાં ચ, તથા ધર્મતપસ્વિનામ્ ।

પરિવાદં ન કુર્વીત. પરિહાસેડપિ ભારત ! ॥ ૪ ॥

મહાભારત, આદિપર્વ, અ. ૧૪, શ્લો ૧૮.

હે ભારત ! મશ્કરીમાં પણ ગુરુના, પતિવ્રતા સ્ત્રીના, ધર્મના અને તપસ્વિના અવર્ણવાદ બોલવા નહીં—નિંદા કરવી નહીં. ૪.

વૈમાણ્યં નૈવ કસ્યાપિ, વક્તવ્યં દ્વિષતાં તુ ચેત્ ।

ઉચ્યતે તદપિપ્રાજ્ઞૈરન્યોક્તિચ્છલમદ્ભિભિઃ ॥ ૫ ॥

વિવેકવિલાસ, ઉલ્લાસ ૮, શ્લો ૩૨૯.

હાહા પુરુષોએ કોઈનું વાંકું બોલવું નહીં, છતાં કદાચ શત્રુનું વાંકું બોલવું હોય તો તે પણ અન્યોક્તિથી, કાંઈ મિથથી કે વ્યંગ્ય વચનથી કહેવું. ૫.

આજ્ઞા (૧૩)

આજ્ઞા મહત્વ:—

સર્વજન્તુહિતાઽઽજ્ઞૈવાજ્ઞૈવ મોક્ષૈકપદ્ધતિઃ ।

ચરિતાઽઽજ્ઞૈવ ચારિત્રમાજ્ઞૈવ ભવમજ્જની ॥ ૧ ॥

યોગસાર, પ્રસ્તાવ:૧, શ્લોક ૨૭.

આજ્ઞા જ સર્વ જન્તુઓને હિતકારક છે, આજ્ઞા જ મોક્ષનો અદ્વિતીય માર્ગ છે, આચરણ કરેલી (અંગીકાર કરેલી) આજ્ઞા જ ચારિત્ર છે અને આજ્ઞા જ સંસારનો નાશ કરનારી છે. ૧.

કેની આજ્ઞામાં શંકા ન કરવી:—

સતી પત્યુઃ પ્રભોઃ પતિર્ગુરોઃ શિષ્યઃ પિતુઃ સુતઃ ।

આદેશે સંશયં કુર્વન્, खण्डयत्यात्मनो व्रतम् ॥૨॥

उपदेशप्रासाद, भाग १, पृ. १८३. (प्र स.)*

સતી સ્ત્રી જો પોતાના પતિની આજ્ઞામાં સંશય કરે, સેવક પ્રભુની (ત્વામીની) આજ્ઞામાં સંશય કરે શિષ્ય ગુરુની આજ્ઞામાં અને પુત્ર પિતાની આજ્ઞામાં સંશય કરે તો તેઓએ પોતાના વ્રતનું ખંડન કર્યું છે એમ જાણવું. ૨.

विवेक (९४)

विवेकः परमो धर्मो विवेकः परमं तपः ।

વિવેક જ શ્રેષ્ઠ ધર્મ છે, વિવેક જ ઉત્તમ તપ છે, વિવેક જ
જ્ઞાન છે અને વિવેક જ મોક્ષનું સાધન છે. ૧.

न ग्राह्यानि त देयानि, वस्तूनि षड् विवेकिना ।

દેવતા, મધ, ઝેર, શસ્ત્ર, દારુ, અને માંસ; એ છ વસ્તુ વિવેકી પુરુષે આપવી નહિ અને લેવી પણ નહિ. (કારણકે આ વસ્તુઓથી પાપનું પોષણ થાય છે.) ૨.

शास्त्रं बोधाय दानाय, धनं धर्माय जीवितम् ।

धर्मकल्पद्रुम, पृ० ९४, श्लो० ९. (प्र. स.) *

વિવેકી માણસો શાસ્ત્રને યોગ્ય (જ્ઞાન) માટે ધારણ કરે છે, ધનને દાન દેવા માટે ધારણ કરે છે, જીવિતને ધર્મ કરવા માટે ધારણ કરે છે અને શરીરને પરોપકાર કરવા માટે ધારણ કરે છે. ૩.

વિવેક વગર નકામું:—

વિશ્વાઃ કલાઃ પરિચિતા યદિ તાસ્તતઃ કિં,

તપ્તં તપો યદિ તદુગ્રતરં તતઃ કિમ્ ? ।

કીર્તિઃ કલઙ્કવિકલા યદિ સા તતઃ કિં,

અન્તર્વિવેકકલિકા યદિ નોલ્લાસ ? ॥ ૪ ॥

વૈરાગ્યશતક (પદ્માનન્દ), શ્લોક ૮૯.

જો હૃદયમાં વિવેકની કલિકા વિકાસ પામી ન હોય તો કદાચ સમગ્ર કળાઓ પરિચિત કરી-અસણુ કરી તેથી શું ફળ ? કદાચ અતિ ઉચ્ચ તપસ્યા કરી તેથી શું ફળ ? અને કલંક રહિત-નિર્ભળ કીર્તિ, જગતમાં ફેલાવી તેથી શું ફળ ? (વિવેક વિના આ સર્વ નિષ્ફળ છે.) ૪.

વિવેક વિનાના પશુ:—

નિદ્રાઽઽહારો રતં મીતિઃ, પશૂનાં ચ નૃણાં સમમ્ ।

વિવેકાન્તરમત્રાસ્તિ, તં વિના પશવઃ સ્મૃતાઃ ॥ ૫ ॥

નિદ્રા, આહાર, મૈથુન અને ભય; આ ચાર બાળતં પશુઓને અને મનુષ્યોને સમાન જ છે. તેમાં માત્ર એક વિવેકનું જ અંતર છે એટલે કે મનુષ્યમાં એક વિવેક જ અધિક છે, તેથી તે વિવેક વિનાના મનુષ્યોને પશુ જ કહ્યા છે. ૫.

વિવેકનું ફળ:—

નન્દન્તિ મન્દાઃ શ્રિયમાપ્ય નિત્યં,

પરં વિષીદન્તિ વિપદ્ગૃહીતાઃ ।

વિવેકદષ્ટ્યા ચરતાં જનાનાં,

શ્રિયો ન કિશ્ચિદ્વિપદો ન કિશ્ચિત્ ॥ ૬ ॥

મૂઢ માણસો લક્ષ્મીને પામીને નિરંતર આનંદ પામે છે અને તેઓ વિપત્તિમાં આવી પડે ત્યારે અત્યંત ખેદ પામે છે. પરંતુ વિવેકદષ્ટિએ વિચરનારા પુરુષોને તો લક્ષ્મી પણ કાંઈ હિસાબમાં નથી અને વિપત્તિ પણ કાંઈ હિસાબમાં નથી. (એટલે કે લક્ષ્મી આનંદ આપતી નથી અને વિપત્તિ ખેદ કરાવતી નથી.) ૬.

ચરન્તો ન સ્વલન્ત્યેવ, કલિધ્વાન્તેऽપિ કોન્નિદાઃ ।

વિવેકો ગુરુવત્સર્વ, કૃત્યાકૃત્યં પ્રકાશયેત્ ॥ ૭ ॥

પંડિતો કલિકાળરૂપી અંધકારમાં ચાલતા છતાં પણ ઠોકર ખાતા નથી. કેમકે તેમની પાસે રહેલો વિવેક (વિવેક-રૂપી દીવો) શુરુની જેમ કાર્ય અને અકાર્યને પ્રકાશિત કરે છે. ૭.

પૂજ્ય અપૂજ્ય અવિવેક રૂપઃ—

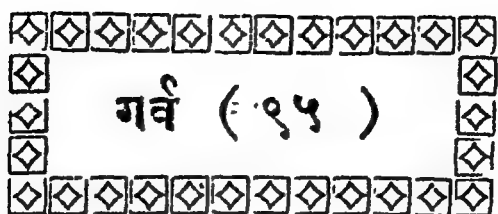
અપૂજ્યા યત્ર પૂજ્યન્તે, પૂજ્યાનાં તુ વિમાનના ।

ત્રીણિ તત્ર પ્રવર્તન્તે, દુર્મિશ્નં મરણં મયમ્ ॥ ૮ ॥

જૈનપંચતન્ત્ર, પૃ. ૨૦૧. શ્લોક ૧૭૩.

જ્યાં અપૂજ્યની પૂજ થતી હોય અને પૂજ્યોનું અપમાન થતું હોય, ત્યાં દુકાળ, અકાળ મરણ અને ઉપદ્રવાદિકના ભય; આ ત્રણ બાબત પ્રાપ્ત થાય છે. ૮.

ગર્વ (૧૫)

ખોટો ગર્વ:—

અહં કર્તા ચ હર્તાડં, સગુણોઽહમહં ધર્મી ।

કોઽહમિત્યેવ તાવત્ ત્વં, જીવ ! નો વેત્સિ તત્ત્વતઃ ॥૧॥

પાર્શ્વનાથચરિત્ર (પદ્ય), સર્ગ. ૨, શ્લોક ૬૬૪.

હું કર્તા છું, હર્તા છું, ગુણસંપન્ન છું, ધનવાન છું (એવું અભિમાન રહે છે), પણ હે જીવ ! હું કોણ છું એ ખરી રીતે તે જાણ્યું નથી. ૧.

સાચો ગર્વ:—

આપદ્વચાપાદિતા નૈવ, જરા નો જર્જરીકૃતા ।

ન મૃત્યુર્નિહતો જીવ ! ગર્વં કુર્વન્ ન લજ્જસે ? ॥ ૨ ॥

પાર્શ્વનાથચરિત્ર (પદ્ય), સર્ગ ૨, શ્લોક ૬૧૩.

આપત્તિનો નાશ કર્યો નથી, વૃદ્ધાવસ્થા મટાડી નથી, મૃત્યુનો અંત આંચો નથી; છતાં હે જીવ ! તું ગર્વ કરતાં શરમાતો નથી ? (ખરો ગર્વ તો આ બધાના નાશમાં જ છે.) ૨.

મનસ્વીની ભાવના:—

ન વૈ તાહનાત્ તાપનાદ્ વહ્નિમધ્યે,

ન વૈ વિક્રયાત્ ક્લિશ્યમાનોઽહમસ્મિ ।

સુવર્ણસ્ય મે મુખ્યદુઃખં તદેકં,

યતો માં જના ગુહ્યા તોલયન્તિ ॥ ૩ ॥

માગવત, સ્કન્ધ ૬, શ્લોક ૫૮.

સુવર્ણ કહે છે કે—હથોડાના તાડનથી હું કલેશ પામતો નથી, અગ્નિમાં તપાવવાથી હું કલેશ પામતો નથી અને વેચાવાથી પણ હું કલેશ પામતો નથી; પરંતુ સુવર્ણરૂપ એવા મને તે એક જ મોટું દુઃખ છે કે જે લોકો મને શુંજ (ચણાઈ)ની સાથે તોળે છે. ૩.

મનસ્વી પ્રિયતે કામં, કાર્પણ્યં ન તુ ગચ્છતિ ।

અપિ નિર્વાણમાયાતિ, નાનલો યાતિ શીતતામ્ ॥ ૪ ॥

સત્વાભિમાની પુરુષ ભલે મરી જાય પણ તે દીનપણને કદી પણ પામતો નથી. જેવી રીતે કે અગ્નિ શાંત થઈ જાય એ બહેતર છે પણ તે કદી પણ ઠંડાપણને પ્રાપ્ત નથી જ થતો. ૪.

મનસ્વીને મુખ-દુઃખ સરખાં:—

ક્વચિત્ પૃથ્વીશય્યઃ ક્વચિદપિ ચ પર્યક્લશયનઃ,

ક્વચિચ્છાકાહારઃ ક્વચિદપિ ચ શાલ્યોદનરુચિઃ ।

ક્વચિત્ કન્થાધારી ક્વચિદપિ ચ દિવ્યામ્બરધરો

મનસ્વી કાર્યાર્થી ન ગણયતિ દુઃખં ન ચ સુખમ્ ॥૫॥

નીતિગતક(મર્તૃહરિ), શ્લોક૦૭૩.

કાર્ય કરવાના જ પ્રયોજનવાળો મનસ્વી પુરુષ કોઈ વખત પૃથ્વી પર શયન કરે છે તો કોઈ વખત પલંગ ઉપર સૂવે છે, કોઈ વખત કેવળ શાકનો જ આહાર કરે છે તો કોઈ વખત દાળભાત વગેરે ખાય છે, કોઈ વખત કંથા-ફાટેલું વસ્ત્ર ધારણ કરે છે તો કોઈ વખત દિવ્ય-સુંદર વસ્ત્રને ધારણ કરે છે; અર્થાત્ તે સુખ કે દુઃખને ગણતો નથી. ૫.

પવિત્રતા (૧૬)

પવિત્રતાનું સ્વરૂપ:—

અમલ્લક્ષ્યપરિહારશ્ચ, સંસર્ગશ્ચાપ્યનિન્દિતઃ ।

સ્વધર્મે ચ વ્યવસ્થાનં, શૌચમિત્યભિધીયતે ॥ ૧ ॥

અલક્ષ્ય પદાર્થોનો ત્યાગ, અનિન્દિત અર્થાત્ ઉત્તમ પુરુષોનો સંસર્ગ—સમાગમ તેમજ પોતાના ધર્મમાં સ્થિર રહેવું તે શૌચ-પવિત્રતા કહેવાય છે. ૧.

કોણ ક્યારે પવિત્ર:—

શુદ્ધં શ્રમિગતં તોયં, શુદ્ધા નારી પતિવ્રતા ।

શુચિઃ ક્ષેમ કરો રાજા, સન્તુષ્ટો બ્રાહ્મણઃ શુચિ ॥ ૨ ॥

વૃદ્ધચાળક્યનોતિ, અધ્યાય ૮, શ્લોક ૧૬.

પૃથ્વી પર રહેલું પાણી પવિત્ર છે, પતિવ્રતા સ્ત્રી પવિત્ર છે, પ્રભુનું પાલન કરનાર રાજા પવિત્ર છે અને સંતોષી બ્રાહ્મણ પવિત્ર છે. ૨.

શુચિ શ્રમિગતં તોયં, શુચિનારી પતિવ્રતા ।

શુચિર્ધર્મપરો રાજા, બ્રહ્મચારી સદા શુચિઃ ॥ ૩ ॥

શ્રાદ્ધપતિક્રમણવૃત્તિ, પૃ. ૩૦. (દે. લા.)*

પૃથ્વી પર રહેલું જળ પવિત્ર છે, પતિવ્રતા સ્ત્રી પવિત્ર છે, ધર્મિષ્ઠ રાજા પવિત્ર છે અને બ્રહ્મચારી સદા પવિત્ર છે. ૩.

શુ' શાથી પવિત્ર થાય:—

વપુ: પવિત્રીકુરુ તીર્થયાત્રયા,
ચિત્તં પવિત્રીકુરુ ધર્મવાઙ્મયા ।

વિત્તં પવિત્રીકુરુ પાત્રદાનતઃ,
કુલં પવિત્રીકુરુ સચ્ચરિત્રતઃ ॥ ૪ ॥

ઉપદેશગ્રન્થમાલા, પૃ૦ ૨૪૧.

હે શુભ ! તું તીર્થયાત્રાવડે શરીરને પવિત્ર કર, ધર્મની
વાંછાવડે ચિત્તને પવિત્ર કર, પાત્રને વિષે દાન દઈને ધનને પવિત્ર
કર તથા સહાચારનું આચરણ કરવાથી કુળને પવિત્ર કર. ૪.

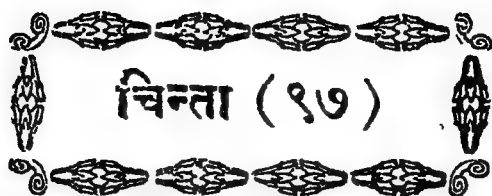
સત્યપૂતં વદેદ્વાક્યં, વસ્ત્રપૂતં પિવેજ્જલમ્ ।

દ્વિષ્ટપૂતં ન્યસેત્પાદં, મનઃપૂતં સમાચરેત્ ॥ ૫ ॥

મનુસ્મૃતિ, ઉત્તરભાગ, શ્લોક ૮૭.

સત્યથી પવિત્ર થયેલું વચન બોલવું, વસ્ત્રથી પવિત્ર
કરેલું (ગળેલું) પાણી પીવું, દ્વિષ્ટથી પવિત્ર કરેલી એટલે કે
બરાબર તપાસેલી ભૂમિ પર પગ મૂકવો અને મનથી પવિત્ર
કરેલું-વિચારપૂર્વક કાર્ય કરવું. ૫.

ચિંતાના પ્રકાર:—

ઉત્તમા હ્યાત્મચિંતા ચ, મોહચિંતા ચ મધ્યમા ।

અધમા કામચિંતા ચ, પરચિંતાઽવમાધમા ॥ ૧ ॥

ઉપદેશપ્રાસાદ, ભાગ ૧, પૃ. ૧૧૩ *

પોતાના આત્માની ચિંતા કરવી (વિચાર કરવો) તે ઉત્તમ છે, મોહની (સાંસારિક સ્ત્રી, ધન વગેરેની) ચિંતા કરવી તે મધ્યમ છે, કામવિષયની ચિંતા કરવી તે અધમ છે અને પરની ચિંતા કરવી તે અધમમાં પણ અધમ છે. ૧.

પારકી ચિંતા તજવી:—

કાર્ય ચર્કિં તે પરદોષદૃષ્ટ્યા, કાર્ય ચર્કિં તે પરચિંતયા ચ ? ।

વૃથા કર્યં લિઘસિન્નલવુદ્ધે !, કુરુ સ્વકાર્યં ત્યજ સર્વમન્યત્ ॥૨॥

હૃદયપ્રદીપ, શ્લો ૧૨.

બીજાના દોષ જોવાથી તારે શું કામ છે ? અને બીજાની ચિંતા કરવાથી તારે શું કાર્ય છે ? માટે હે બાળબુદ્ધિવાળા ! ફોગટ શા માટે તું ખેદ કરે છે ? તું તારું પોતાનું જ કાર્ય કર અને બીજું સવ તજ દે ! ૨.

શોચન્તિ સ્વજનનન્તં, નીયમાનાન્ સ્વકર્મભિઃ ।

નેષ્યમાણં તુ શોચન્તિ, નાત્માનં મૃદવુદ્ધયઃ ॥ ૩ ॥

યોગશાસ્ત્ર, પ્રકાશ ૪, શ્લો ૬૩.

મૃદ બુદ્ધિવાળા લોકો પોતપોતાનાં કર્મોવડે મરણ પામતા સ્વજનનો શોક કરે છે, પરંતુ પોતાને પણ (એ કર્મો લઈ જશે તેને માટે જરા પણ શોક કરતા નથી ! ૩.

૬૩ (૧૮)

કોણ શું ઇચ્છે:—

મશ્વિકા વ્રણમિચ્છન્તિ, ધનમિચ્છન્તિ પાર્થિવા: ।

નીચા: કલહમિચ્છન્તિ, શાન્તિમિચ્છન્તિ સાધવ: ॥ ૧ ॥

લઘુચાળવ્યનીતિ, અ० ૬, સ્લો० ૧૧.

માખીઓ વ્રણ-ઘાવને ચાહે છે, રાજાઓ ધનને ઇચ્છે છે,
નીચ પુરુષો કલહ-કલ્હો માગે છે અને સાધુઓ
શાંતિની વાછા રાખે છે. ૧.

દુર્મિશ્વોદયમન્નસદ્ગ્રહપર: પત્યુર્વધં વન્ધકી,

ધ્યાયત્યર્થપતેર્મિષ્ણ્ ગદગણોત્પાતં કર્લિ નારદ: ।

દોષગ્રાહિજનશ્ચ પશ્યતિ પરચ્છિદ્રં છલં શાકિની,

નિષ્પુત્રં મ્રિયમાણમાદ્યમવનીપાલો હ્રહા ! વાઙ્મતિ ॥૨॥

કુમારપાલવ્રબન્ધ, પત્ર ૮૧.

અનાજ સંઘરનાર હુકાળ ઇચ્છે છે, છીનાળ સ્ત્રી પોતાના
ભત્રિશોનો વધ ઇચ્છે છે, વૈદ્ય-ડૉક્ટર પૈસાદારને વ્યાધિ-સમૂ-
હનો ઉપદ્રવ ઇચ્છે છે, નારદ કલેશ-કંકાસ ઇચ્છે છે, દોષને
અહણ કરનારો માણસ પારકાનાં છિદ્ર-દેખે છે, શાકિની છળ
શોધ્યા કરે છે અને અરેરે ! રાજા પણ લક્ષ્મીવંતને પુત્ર
વગરનો-વાંઝીયો મરે તેમ ઇચ્છે છે. ૨.

ઇચ્છા-સહન ક્ષણ:—

દુઃખં યથા વહુવિધં સહસેઽપ્યકામઃ,

કામં તથા સહસિ ચેત્કરુણાઽઽદિભાવૈઃ ।

અલ્પીયસાપિ તવ તેન ભવાન્તરે સ્યા—

દાત્યન્તિકી સકલદુઃખનિવૃત્તિરેવ ॥૩॥

અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમ, અધિકાર ૧૦, પૃ. ૧૨૬, શ્લોક ૧૮.

વગર ઇચ્છાએ જેમ તું બહુ પ્રકારનાં દુઃખો સહન કરે છે તેમજ ને તું કરુણાદિક લાવનાથી ઇચ્છાપૂર્વક થોડાં પણ દુઃખો સહન કરીશ તો જીવંતરે હુમેયને માટે સર્વ દુઃખોની નિવૃત્તિ થશે જ. ૩.

લાલચ : દુઃખકારણ:—

કિમિહ પામસૌખ્યં નિઃસ્પૃહત્વં યદેત-

ત્કિમથ પરમદુઃખં સસ્પૃહત્વં યદેતત ।

इति मनसि विधाय त्यक्तसङ्गाः सदा ये,

विदधति जिनधर्म ते नराः पुण्यभाजः ॥ ४ ॥

સુભાષિતરત્નસન્દોહ, શ્લોક ૧૪.

આ જગતમાં ને આ નિઃસ્પૃહપણું હોય તો તેનાથી ખીજું મોટું સુખ શું છે ? અને ને આ સ્પૃહાસહિત-પણું હોય તો તેનાથી ખીજું મોટું દુઃખ શું છે ? (નિઃસ્પૃહતા એટલે સંતોષ જ મોટામાં મોટું સુખ છે અને સ્પૃહાસહિત-પણું એટલે અસંતોષ (લોભ) જ મોટામાં મોટું દુઃખ છે.) આ પ્રમાણે મનમાં વિચારીને સદા સંગનો ત્યાગ કરી, જેઓ જિનધર્મને ધારણ કરે છે—આદરે છે તે પુરુષો પુણ્યશાળી—પુણ્યવાંત છે. ૪.

ભય (૧૧)

કયાં સુધી ભય રાખવો.—

તાવદ્ભયાત્ તુ મેતવ્યં, યાવદ્ભયમનાગતમ્ ।
 આગતં તુ ભયં દૃષ્ટ્વા, પ્રહર્તવ્યમશક્ષિતૈઃ ॥ ૧ ॥

કર્મપુરાણ, સ્કન્ધ ૬, અધ્યાય ૧૬, શ્લોક ૨૩.

જ્યાંસુધી ભય આવ્યો ન હોય ત્યાંસુધી તે ભયની બીક રાખવી-તેનાથી ચેતીને ચાલવું; પરંતુ પ્રાપ્ત થયેલા ભયને જોઈને શંકા રહિત પ્રહાર કરવો-ભયની સામા થવું. ૧.

નિર્ભય હોણું:—

યો ધર્મશીલો જિતમાનરોષી(ષો),
 વિદ્યાવિનીતો ન પરોપતાપી ।

સ્વદારતુષ્ઠઃ પરદારવર્જી,

ન તસ્ય લોકે ભયમસ્તિ કિંચિત્ ॥ ૨ ॥

જે ધર્મનું આચરણ કરતો હોય, જેણે માન તથા ક્રોધ છુટ્યા હોય, જે વિદ્યાવડે વિનયને પામેલો હોય, જે અન્ય પ્રાણીને સંતાપ કરતો ન હોય, જે પોતાની સ્ત્રીથી જ સંતોષી હોય અને જેણે પરસ્ત્રીનો ત્યાગ કર્યો છે તેવા પુરુષને આ જગતમાં કાંઈ પણ ભય નથી. ૨.

प्रतिज्ञानुं महत्त्वः—

सद्भिस्तु लीलया प्रोक्तं, शिलालिखितमक्षरम् ।

असद्भिः शपथेनापि, जले लिखितमक्षरम् ॥ १ ॥

સજ્જનોએ રમતમાત્રમાં પણ જે વચન કહ્યું હોય તે શિલા ઉપર કોતરેલા અક્ષર જેવું નિશ્ચય હોય છે, અને દુર્જનોએ સોગન-પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક જે વચન કહ્યું હોય તે પાણીમાં લખેલા અક્ષર જેવું અસ્થિર-અચળ-અર્થ છે. ૧.

“ઉરામં પ્રતિજ્ઞા ન છોડે:—

लज्जां गुणोघजननीं जननीमिवार्था-

मत्यन्तशुद्धहृदयामनुवर्तमानाः ।

तेजस्विनः सुखमसूयन्ति सन्त्यजन्ति,

सत्यस्थितिव्यसनिलो न पुनः प्रतिज्ञाम् ॥ २ ॥

સૂત્રકૃતાન્નસૂત્ર, પૃ૦ ૬૨, ગાથા = નો દીકામાંના
માતાની જેમ શુણોના સમૂહને ઉત્પન્ન કરનારી, ઉત્તમ
અને અત્યંત શુદ્ધ હૃદયવાળી લક્ષ્મણે અનુસરનારા તેજસ્વી
પુરુષો શુણે કરીને પ્રાણોનો ત્યાગ કરે છે, પરંતુ સત્ય સ્થિતિ-
ના વ્યસનવાળા તેઓ પ્રતિજ્ઞાનો ત્યાગ કરતા નથી. ૨.

प्रतिज्ञा पाठनद्वयः—

धेनूनां तु शतं दत्त्वा, यत्फलं लभते नरः ।

तस्मात्पुण्यं कोटिगुणं, प्रतिज्ञापालने द्विज ! ॥ ३ ॥

પદ્મપુરાણ, સ્કંધ ૩; અધ્યાય ૨૬, શ્લોક ૪
 હે બ્રાહ્મણ ! મનુષ્ય સૌ ગાયો આપીને જે પુણ્ય મેળવે તેના
 કરતાં પ્રતિજ્ઞા પાળવાથી કૌટિલાણું પુણ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. ૩.

[समाप्तोऽयं श्रीसुभाषित-पद्य-रत्नाकरस्य तृतीयां भागः]

સુભાષિત-પદ્ય-રત્નાકરના ભાગ ૧-૨ માટે મળેલા કેટલાક અભિપ્રાયો.

વિદ્વાનોના અભિપ્રાયો.

ઇતિહાસતત્ત્વવેત્તા મુનિમહારાજ શ્રીકલ્યાણવિજયજી મહારાજ.

“ સુભાષિત-પદ્ય-રત્નાકર ” નો પ્રથમ ભાગ ઉપલબ્ધ દૃષ્ટિએ જોઈ ગયો છું. તમારો આ ગ્રંથ ખરે જ વ્યાખ્યાતા અને વક્તા-ઓને માટે ઉપયોગી નિવડશે. શ્લોકોનાં સ્થળ અને અંકો આપીને તો તમોએ આને ઘણો જ ઉપયોગી બનાવી દીધો છે, કારણ કે કોઈ પણ પ્રમાણ તરીકે ઉચ્ચારેલ પદ્ય કયા ગ્રંથનું છે ?-તે જાણવાની પ્રાય. દરેક ઓતાની જિજ્ઞાસા હોય છે, જે આ પદ્ધતિના ગ્રંથોથી જ પૂરી કરી શકાય. તમારી આ પ્રવૃત્તિ અવશ્ય અનુમોદનીય છે.”

ન્યાયવિશારદ, ન્યાયતીર્થ મુનિમહારાજ શ્રી ન્યાયવિજયજીમહારાજ,

“ તમારું પુસ્તક, તમારા ગુરુજી મહારાજના નામથી મોકલેલું, મળ્યું છે. લાંબે કાળે પણ તમારી તપસ્યા અવશ્ય ફળી છે પુસ્તક એની દિશામાં ઉપયોગી બનેલ છે. શ્લોકોની અકારાદિ અનુક્રમણિકા આપી હતી તો ઠીક થાત. સાધુવર્ગમાં પુસ્તકનો લાભો સારો થવા સંભવ છે.”

મહાગુજરાતના સુપ્રસિદ્ધ સાક્ષરવર્ચ, મુંગડના માણ ચીફ જસ્ટીસ
દી. બા. શ્રીમાન કૃષ્ણજ્ઞાલ મોહનલાલ ઝવેરી.

“...પુસ્તક જોઈ જતાં મુનિ શ્રી વિશાલવિજયજીના વિશાલ
જ્ઞાનનો સહજ ખ્યાલ આવે છે. સંસ્કૃત સાહિત્યનું ઘણું બેંકું
જ્ઞાન હોય તો જ આવા બંધબેસતા શ્લોકો તેમાંથી તારવી કઢાય.
જોડે ગુજરાતી ભાષાન્તર સરળ ભાષામાં આપવાથી પુસ્તક અવશ્ય
ઉપયોગી ને લોકપ્રિય થઈ પડવા સંભવ છે.”

ભાવનગર રાજ્યના લોકપ્રિય ન્યાયાધીશ,

શ્રીમાન એ. જે. સુનાવાલા સાહેબ, બી એ., એલએલ. બી.

“.....આપની કલમથી લખાયેલો સુભાષિત-પદ્ય-રતનાકરનો
પહેલો ભાગ સેવકને મળી ગયો છે. સેવક ઘણો જ આભારી થયો
છે સદ્ગત આચાર્ય મહારાજ શ્રી વિજયધર્મસૂરિજીને પગલે ચાલી,
તેમનો વિદ્વાન શિષ્ય-સમુદાય, સાહિત્ય-સેવામાં જે કીમતી દાણો
આપી રહ્યો છે, તે જોઈ આનંદ થાય છે. વિદ્વાનેને, ઉપદેશકને,
ધર્મઅભ્યાસીઓને અને સામાન્ય ગૃહસ્થોને પણ આ પુસ્તક ઉપ-
યોગી છે, એટલું જ નહીં પરંતુ આત્માની શાંતિ માટે એક અપૂર્વ
સાધન છે. જુદા જુદા અનેક વિષયો સબંધે, જુદા જુદા શ્લોક
કથા ગ્રંથમાંથી લેવામાં આવ્યા છે, તે વિશેની માહિતી, તે તે ગ્રંથના
પૃષ્ઠ, અધ્યાય વગેરે સાથે આપવામાં આવેલ હોઈને, પુસ્તકની
ઉપયોગિતામાં કીમતી વધારો થયો છે. વિષયોની ચુંટણી કર-
વામાં ભારે શ્રમ લીધેલો જોઈ શકાય છે. અનુવાદ સુંદર સરળ
ભાષામાં, સામાન્ય વર્ગને પણ સમજ પડે તેવો છે. પુસ્તકના બીજા
ભાગો જલદીથી બહાર પડે એવી પ્રાર્થના છે.”

जैन धर्तिहासना ७३३ अभ्यासी,

आधू पूरखुयं६७ ना७२ ओम. ओ, पी. ओ३ ३६३३३३.

“...प्रस्तुत (सुभाषित-पद्य-रत्नाकर) ग्रंथ की उपयोगिता और महत्त्व के विषय में अधिक लिखने की आवश्यकता नहीं । अनुक्रमिका से हो ज्ञात होगा कि नाना विषयों पर जैन अजैन नाना ग्रंथों से ये श्लोक संग्रह किये गये हैं जिन में तत्त्वज्ञान विषय का ही बाहुल्य है । साहित्य में ऐसे ग्रंथ का अभाव था । इस संग्रह से उस अभाव की बहुत-सी पूर्ति होना संभव है और हमें केवल आशा ही नहीं परन्तु विश्वास है कि ग्रंथ का प्रचार होने से जैनेतर विद्वान् भी इसे काम में लावेंगे... ।

“ संग्रह ” ग्रन्थकर्त्ता का विशाल ज्ञान और साहित्य-प्रेम का द्योतक है । ”

अजमेरनी गवर्नमे६ ३०३७३३ प्रो३सर, श्रीमान्

पंडित रामेश्वर गौरीशंकर ओ३३, ओम. ओ.

“...नूनिराज ओ विगालविजयजी के प्रस्तुत (सुभाषित पद्य-रत्नाकर भाग १ के) संकलन में कतिपय उल्लेखनीय विशेषताएँ हैं । इस पुस्तक में धार्मिक तथा व्यावहारिक जीवन के भिन्न भिन्न उपयोगी विषयों के उत्कृष्ट श्लोकों का उत्तम रीति से सानुवाद संकलन किया गया है । यह पुस्तक वक्ता और वाचक दोनों के लिए पूर्ण उपयोगी है । x x x अब तक प्रकाशित अन्य सुभाषित संग्रहों में एक एक विषय के श्लोकों का संग्रहमात्र किया गया है, किन्तु इस में प्रत्येक मुख्य विषय के अवान्तर विषयों के उत्तमोत्तम श्लोकों का सशीर्षक संकलन हुआ है । पहले के संकलन कर्त्ताओं ने

વૈદિક ધર્માવલંબિયોં કે ગ્રંથોં કો હી પ્રધાનતા દી હૈ, પરન્તુ ઇસ કે વિદ્વાન્ સંકલન કર્તા ને જૈન અથવા જૈનેતર કે ભાવ કો છોડ કર સમર્શિતા કા પરિચય દિયા હૈ । ઇસકે સિવાં સંગૃહીત પદ્યોં કા ઉત્તમ ગુજરાતી અનુવાદ ઓર ઉનકે મૂલ સ્થાન કે નિર્દેશ સે ઇસ પુસ્તક કા મહત્વ કંઈ ગુના વઢ ગયા હૈ । એસે ઉત્તમ પદ્ય-સંગ્રહ કો પ્રસ્તુત કરને કે લિયે વિશાલવિજયજી મહારાજ સમસ્ત વિદ્વદ્વર્ગ કે સાધુવાદ કે પાત્ર હૈં । કહના ન હોગા કિ જબ પદ્યરત્નાકર કે ચારોં ભાગ પ્રકાશિત હો જાયેંગે તવ ભારતીય સાહિત્ય કે વિચાર-દોહન કે રૂપમેં ઇનકા અપૂર્વ સ્થાન હોગા x x x । ”

જૈન ઇતિહાસના પ્રસિદ્ધ અભ્યાસી, પંડિત લાલચંદ લગવાનદાસ
ગાંધી, વડોદરા.

“...આપની લાંબા વખતની ઇચ્છા અને પ્રયત્નના ફળરૂપે ‘સુભાષિત-પદ્ય-રત્નાકર’ ભા. ૧ ની ૧ બુક મને ભેટ મોકલાવી તે સાભાર સ્વીકારું છું. આપના પ્રગતિમાન પ્રથમ પ્રકાશ સામે આપની પ્રતિકૃતિનાં પણ દર્શન થયાં એથી વિશેષ લાલ અને આનન્દ...”

જૈન શિલ્પ અને સ્થાપત્યના બાણુકાર પંડિત લગવાનદાસ જૈન
જયપુર.

“...આપનો સંગૃહીત સુભાષિત-પદ્ય-રત્નાકર આદ્યંત જોષ ગયો છું. પ્રત્યેક વિષયના ક્રમવાર અનેક શ્લોકો, ગ્રંથોના પુરાવા પૂર્વક ભાષાન્તર સાથે હોવાથી જનતાને ઘણો જ ઉપયોગી છે. તેમાં ઉપદેશકોને તો ખાસ સંગ્રહ કરવા લાયક છે. આવા અપૂર્વ ગ્રંથરત્નનું સંપાદન કરી જનતાને આપે અપૂર્વ લાલ આપ્યો છે, તે માટે આપ ખરેખર ધન્યવાદને પાત્ર છો...”

न्यायतीर्थ, विद्याभूषण, पंडित

धर्मरत्नाकर जैन, विशारद, हिन्दीरत्न, शुभशानवाला.

पहेला लागनेो अलिप्राय.

“ सुभाषित-पद्य-रत्नाकर ” को आद्योपान्त पढ़ा, इस सर्वाङ्गसुन्दर पुस्तक के सम्बन्ध में क्या लिखूं ? यह पुस्तक उपदेशक, प्रचारक, व्याख्यानदाता एवं साधारण व्यक्तियों के लिये बड़ा उपयोगी है। इस अमूल्य संग्रह को प्रकाशित करा के मुनिराजश्री ने मानवसमाज का विशेष उपकार किया है। यद्यपि सुभाषितसंग्रह की और बहुत-सी पुस्तकें विद्यमान हैं, पर मैं इस की विशेषताओं पर मुग्ध हूं। संस्कृत न जाननेवाले भी इससे पूरापूरा लाभ उठा सकते हैं। जैन विद्वानों एवं उपदेशकों के लिये यह विशेष उपयोगी है, क्योंकि इस में जैनधर्म सम्बन्धी (जिन बातों का हम अजैनों में प्रचार करते हैं) सभी विषय विद्यमान है। श्लोकों का विषयविभाग बड़े परिश्रम से किया गया है। प्रत्येक श्लोक के ग्रन्थ एवं अध्याय और पृष्ठ आदि का सङ्केत आधुनिक नवीन पद्धति के अनुसार उपयोगी एवं बहुत अधिक लाभप्रद सिद्ध होगा। मेरा विश्वास है कि इस ग्रन्थ से विद्वानों का मनोरञ्जन तो होगा ही, साथ ही उन्हें पूर्ण सन्तोष भी होगा। संग्राहक मुनिराज इस साहित्यसेवा के लिये धन्यवाद के पात्र हैं। इस पुस्तक का जैनसमाज में ही नहीं, प्रत्युत जैनेतर समाज में भी पूरापूरा आदर होगा। कृपाई, सफाई, कागज और बाइंडिंग आदि सभी उत्तम हैं। चार सौ पृष्ठों के दलदार ग्रन्थ का मूल्य १-४-० भी अधिक नहीं। मेरे हिन्दीभाषी भाई भी इस पुस्तक का रसास्वादन करें, इस अभिलाषा से इसका हिन्दी संस्करण भी प्रकाशित करने के लिये प्रार्थना करूंगा। मुझे इस संग्रह के अध्ययन से पूर्ण विश्वास हुआ है कि इस के आगामी भाग इससे भी अधिक उपयोगी होंगे। इतिशम् ।”

બીજા ભાગનો અભિપ્રાય.

‘સુભાષિત-પદ્ય-રત્નાકર’ કા દ્વિતીય ભાગ દેખકર અત્યન્ત હર્ષ હુઆ । ઇસમેં સન્દેહ નહીં કિ દ્વિતીય ભાગ મી પહેલે ભાગ કી તરફ પૂરે પરિશ્રમ ઓર વિશાલ અધ્યયન કા પરિણામ હૈ । એક દષ્ટિ સે દ્વિતીય ભાગ કા મહત્ત્વ અધિક હૈ, ક્યોંકિ ઇસ મેં જૈનધર્મ સે સમ્બન્ધ રાખેવાલે સમી મહત્ત્વપૂર્ણ વિષય આ ગયે હૈં । મેરી તીવ્ર અભિલાષા હૈ કિ એસે ઉપયોગી ગ્રંથ કા હિન્દી સંસ્કરણ મી કોઈ સંસ્થા પ્રકાશિત કરે, જિસસે અન્ય પ્રાન્તોં કે ભાગ મી ઇસસે પૂરા લાભ લે સકેં । ઇસ પુસ્તક કી છપાઈ, કાગજ ઓર વાઈડિંગ સમી સુંદર હૈં । સંગ્રાહક ઓર અનુવાદક સ્વનામધન્ય મુનિરાજ શ્રીવિશાલ-વિજયજી મહારાજ તથા ઇસ ગ્રંથ કી પ્રકાશન સંસ્થાને જૈન ઇવં જૈનેતર સમાજ કે લિયે એસા સાહિત્ય કા પ્રકાશન કર વડા ઉપકાર કિયા હૈ । ઓરે ઉનકોં હમેં અવશ્ય ધન્યવાદ દેના ચાહીય । ”

સેક્રેટરી “ શ્રી જૈન જ્ઞાન મંદિર ” વિજાપુર, (ગુજરાત)

“સુભાષિત ગ્રંથોનાં ભાષાન્તરોમાં આપનો પ્રયાસ સ્તુત્ય છે. આવી જ રીતે બીજા ગ્રંથો આપના તરફથી પ્રકટ થશે એમ અપેક્ષા છે. ”

શ્રીચુત કનૈયાલાલ ભાઈશંકર દવે, પાટણ (ગુજરાત).

“...આપશ્રીએ અનેક ધર્મગ્રંથોમાંથી વીણી વીણીને આવેલો એટલો સંગ્રહ પ્રગટ કરાવીને લોક-કલ્યાણના સાધનનું સેવાન બનાવ્યું છે, તે બધું જ સ્તુત્ય કયું છે. આપશ્રીનાં બીજા ભાગો પણ આટલા જ પૂર્ણાકરને પામે, એવી સદા અભિલાષા છે...”

પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોના અભિપ્રાયો.

પહેલા ભાગનો અભિપ્રાય.

“It seems to be a most admirable collection of precepts.”

—Dr. H. M. Johnson.

[આ એક બહુ જ વખણવા યોગ્ય ઉપદેશોનો સંગ્રહ હોય એમ લાગે છે. ડૉ. એચ. એમ. જોહન્સન]

બીજા ભાગનો અભિપ્રાય.

It seems to me to contain a very excellent and useful selection.

—Dr. H. M. Johnson.

[મને લાગે છે કે આમાં બહુ જ સુંદર અને ઉપયોગી સંચય કરવામાં આવ્યો છે. —ડૉ. એચ. એમ. જોહન્સન]

“The book which I regard as a very fine and useful collection of સુમાર્ષિત's testifying to the wide reading, sound literary taste and great erudition of its author. It thus forms an admirable and complete illustration of the principal tenets of Jain religion.” —Dr L. Alsdorf.

[આ પુસ્તક, કે જેને હું સુભાષિતના એક અતિ સુંદર અને ઉપયોગી સંગ્રહ તરીકે માનું છું, તે તેના કર્તાનાં વિશાળ વાચન, જાડી સાહિત્યરસિકતા અને મોટી વિદ્વત્તાની ખાત્રી આપે છે. આ પ્રમાણે એ (સંગ્રહ) જૈનધર્મના મુખ્ય સિદ્ધાંતોના, પ્રશંસાને યોગ્ય અને સંપૂર્ણ ઉદાહરણરૂપ બનેલ છે.

—ડૉ. એલ. અલ્સડોર્ફ.]

“ I find the book interesting ”

—Dr. F. W. Thomas.

[મને આ પુસ્તક સરસ લાગે છે. ડૉ. એફ. ડબ્લ્યુ. થોમસ.]

વર્તમાનપત્રો અને સામયિકોના અભિપ્રાયો.

“ મુખ્ય સમાચાર ” [મુખ્યત્વે પ્રસિદ્ધ દૈનિક પત્ર]

પહેલા ભાગનો અભિપ્રાય

શ્રી વિશાળવિનયજીને પોતાના અભ્યાસ અને વાંચન દરમ્યાન જે સુંદર લાગ્યું તેનો તેમણે સંગ્રહ કર્યો છે. એ સંગ્રહમાં લગભગ ૪૦૦૦ જેટલા સુભાષ્યો હોવાનું જણાવવામાં આવે છે. તેમાંથી થોડાક ચુટી દહાડી, તેનો સંગ્રહ કરી મૂળ તેમજ ગુજરાતી ભાષાંતર આ પુસ્તકમાં આપવામાં આવ્યાં છે. એ સુભાષિતને અહિંસા, દયા, અભયદાન, સત્ય, શીલ, બ્રહ્મચર્ય એમ લગભગ ૫૪ ભાગમાં વહેંચી નાખવામાં આવ્યાં છે. દરેક શ્લોક ક્યાંથી લેવામાં આવ્યો છે તે પણ જણાવવામાં આવ્યું છે.

તા. ૫-૧૦-૩૫

બીજા ભાગનો અભિપ્રાય.

પોતાના જ્ઞાન, વિદ્વત્તા અને વાંચનનો લાભ બીજાઓને આપનાર ઘણા ઓછા છે અને એવા બ્રાહ્મણો વિષે કહેવાય છે કે તેઓ બીજે અવતાર બ્રહ્મરાક્ષસ તરીકે જન્મે છે. મુનિમહારાજ શ્રીવિશાલવિનયજી એ ઠપકામાંથી મુક્ત રહી શકે તેમ છે. તેઓ સ્વર્ગસ્થ જૈનાચાર્ય શ્રી વિનયધર્મસૂરિજીના પ્રશિષ્ય છે અને એ સમુદાયના મુનિમહારાજોની માફક જનસેવામાં માને છે. તેઓ બીજાઓની માફક કુથલા કે નિંદામાં પડતા નથી. શ્રી વિશાલવિનયજી મહારાજે પોતાના વિશાળ વાંચનને પરિણામે કેટલાક

શ્લોકોનો સંગ્રહ કરી રાખ્યો હતો તેનો એક ભાગ અત્યાર અગાઉ પ્રગટ થઈ ગયો છે. તેનો બીજો ભાગ હમણું બહાર પડ્યો છે. તેમણે પોતે સંગ્રહેલા શ્લોકો સુભાષિત તરીકે જાળવી રાખવા જેવા છે. વળી તેમણે દરેક શ્લોકની નીચે તેના અર્થ આપ્યા છે તેથી તેની ઉપયોગિતા વધે છે. ઉપદેશકો માટે આવો સંગ્રહ અગત્યનો છે. શ્લોકોને તેમણે જેમ ને તેમ ન આપતાં જુદા જુદા ભાગમાં વિષયવાર વહેંચી નાખ્યા છે. શ્રી વિશાળ-વિજયજી મહારાજે જણાવ્યું છે તેમ એ ગ્રંથને સુંદર પદ્ધતિસરનો અને શુદ્ધ બનાવવાનો યશ તેમના ગુરુ શ્રી જયંતવિજયજીને ફાળે જાય તે જોતાં તેમને સમર્પણ કરવામાં તેઓ વાનખી જ છે. આ પુસ્તક બાહર પાઠવામાં રાધનપુરવાસી અને મુંબઈના સોના-ચાંદીના જાણીતા વ્યાપારી શેઠ જીવણલાલ કેશરીચંદે સહાય કરી છે. શેઠ જીવણલાલને સહાય કરવા માટે અને પ્રકાશકોને તે મેળવવા માટે અભિનંદન ઘટે છે.

તા. ૩૧-૧૦-૩૬

“ જૈન ” [જૈન સમાજનું જાણીતું સાપ્તાહિક પત્ર]

આપણા નિત્ય વાંચન અને મનનમાં ફેટલીક વખત મળી આવતા શ્લોકો ઘણા અર્થગંભીર અને મનનીય હોય છે આવા શ્લોકોની જો તારવણી કરવામાં આવે તો સમય જતાં એ સંગ્રહ, માત્ર અભ્યાસીઓ, ઉપદેશકોને માટે જ નહિ પરંતુ આમ જનતા-ને માટે પણ બહુ જ ઉપયોગી નીવડે છે.

મુનિ શ્રી વિશાળવિજયજી મહારાજે પોતાના વાંચન અને અભ્યાસના પરિણામે આવો એક સંગ્રહ તૈયાર કર્યો હતો. રસિકોએ તે જોયો, તેની ઉપયોગિતા આંકી અને જનતાના હિતાર્થે પ્રકાશન માટે પ્રેરણા દર્શાવી. મુનિશ્રીને એ વસ્તુ રુચી અને પરિણામે આ બે ભાગો પ્રકાશમાં આવ્યા છે.

વાચકોની સરળતા માટે શ્લોકોને વિભાગવાર વહેંચી તેના ચર મથાળા કરવામાં આવ્યા છે, તેમજ તે શ્લોક કયા ગ્રંથમાંથી

તારવવામાં આવ્યો છે તેની વિગત પણ આપવામાં આવી છે, એટલે કાઈ પણ વિષયનો અભ્યાસ કરવામાં આ સંગ્રહ વિપુલ વાચન ને મહેનત બચાવે છે. અને દરેક શ્લોકોનું ભાષાન્તર સાથે જ આપવામાં આવેલ હોવાથી ઓછા અભ્યાસવાળાઓને પણ એ એટલો જ ઉપયોગી સંગ્રહ છે.

એક એક ભાગમાં એક એક હજાર લગભગ શ્લોકો રજૂ કરવામાં આવ્યા છે અને અકારાદિ અનુક્રમ આપી સંગ્રહને બંને તેટલો સરળ અને સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યો છે, એ પણ આ સંગ્રહની વિશિષ્ટતા છે.

આવું ઉપયોગી સાહિત્ય રજૂ કરવા બદલ તેના સંગ્રાહક મુનિ શ્રી વિશાળવિજયજી, પ્રેરક તથા સહાયક શાન્તમૂર્તિ શ્રી જયન્તવિજયજી મહારાજ તથા આર્થિક સહાયકોને અભિનંદન આપતા બાકીના ભાગો તરત પ્રગટ કરે એમ ઇચ્છીએ છીએ.

૧૯૯૩, માગશર શુદ્ધિ ૭.

“ જૈન જ્યોતિ ” [પ્રસિદ્ધ જૈન સાપ્તાહિક પત્ર]

જૈન સંસ્કૃત સાહિત્ય ધણું જ વિશાળ છે. તેમાં નીતિ, ધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન, વ્યવહાર આદિ વિષયો પર લાખો શ્લોકોની રચના થયેલી છે, જેનું વાંચન અને મનન મનુષ્યને ઉચ્ચ જીવન પ્રતિદોરવામાં નિમિત્તભૂત થાય તેમ છે. મુનિરાજ શ્રી વિશાળવિજયજીએ પોતાના અભ્યાસકાળ દરમિયાન એકત્ર કરેલા ૪૦૦૦ જેટલા વિશાળ શ્લોકસંગ્રહને પુસ્તકાકારે સરસ અનુવાદ સહિત રજૂ કરવાનો નિર્ણય કર્યો છે જેમાંનો આ પ્રથમ ભાગ છે. આ ભાગમાં અહિંસા, હિંસા, સત્ય, અસત્ય, શીલ, મૈથુન ઇત્યાદિ ૫૪ વિષયો પરનો સંગ્રહ પદ્ધતિસર રજૂ કર્યો છે જે નવીન સાધુઓને તથા તે વિષયના અભ્યાસી ગૃહસ્થોને ઉપયોગી થઈ પડશે એમ અમે માનીએ છીએ.

તા. ૩૦-૧૧-૩૫

“ ખેડા વર્તમાન ” [સાર્તાહિક પત્ર]

અત્યાર સુધીમાં ઉક્ત પુસ્તકના બે ભાગ બહાર પડી ચૂક્યા છે. આ બન્ને ભાગોમાં સંસારના દરેક ધર્મ અને જ્ઞાતિના મનુષ્યોને આચરવા યોગ્ય, સર્વ ધર્મોના મહાન ગ્રંથોમાંથી તેનો નિતાર આ ગ્રંથમાં મૂળના શ્લોક સાથે ગૂજરાતી ભાષાંતર કરી આપવામાં આવ્યો છે અને જેના અધ્યયન અને મનનથી દરેક આત્મા આ સંસારમાંના ઇચ્છિત સુખને પામી આત્માને ઉચ્ચ ગતિએ લઈ જઈ શકે તેમ છે. સાથે સાથે અમારે કહેવું જોઈએ કે, આ પુસ્તક દોષ રહિત હોઈ તે દરેક ધર્મ યાને દરેક જ્ઞાતિના ભાષાઓએ વાંચી મનન કરવા યોગ્ય છે. મુનિરાજ શ્રી વિશાલવિજયજીએ આ પુસ્તકને લખવા માટે અથાક પરિશ્રમ ઉઠાવ્યો છે, એમ પુસ્તક વાચનાર રહેજે સમજી શકે તેમ છે. અમે દરેકને આ પુસ્તક વાંચવા ભલામણ કરીએ છીએ તા. ૨૪-૬-૩૬

“ સમયધર્મ ” [પાક્ષિક પત્ર]

આ પુસ્તકમાં ધણા ઉપયોગી જુદા જુદા વિષયના સુભાષિત શ્લોકોનો સંગ્રહ કરવામાં આવેલ છે. સાથે ગુજરાતીમાં ભાષાંતર કરી પુસ્તકને સરળ બનાવવામાં આવેલ છે. સગ્રાહકે પરિશ્રમ સારો સેવ્યો છે. શુદ્ધિ તરફ પણ સારું લક્ષ આપવામાં આવેલ છે. ભાષણ કરનારાઓને અને વ્યાખ્યાતાઓને આ પુસ્તક ધણું ઉપયોગી છે. તા. ૬-૧૦-૩૫

“ પુસ્તકાલય ” [પુસ્તકાલય વિષયક પ્રસિદ્ધ માસિક પત્ર]

પહેલા લાગનો અભિપ્રાય.

શ્રી વિનયધર્મસૂરિ જૈન ગ્રંથમાલાના ૨૭ મા પુષ્પ તરીકે પ્રસિદ્ધ થયેલા પ્રથમ લાગમાં કર્તાએ જુદા જુદા પ્રમાણભૂત પુરાણો, સ્મૃતિઓ, ઇતિહાસો વગેરેમાંથી મૂળ સંસ્કૃત શ્લોકો આપી તેનો ગુજરાતી અનુવાદ બહુ સુંદર રીતે કર્યો છે. ચુંટણી પણ ઉત્તમ છે. કોઈ પણ ધર્મના અનુયાયીને અનુકૂળ થઈ પડે એવું આ પુસ્તક છે. કુલ ૫૫ વિષયો સંબંધી સુભાષિતોનો આમાં સમાવેશ છે આવાં પુસ્તકોનો પ્રચાર પુસ્તકાલયો દ્વારા સહેલાઈથી થઈ શકે. આશા છે કે આ પુસ્તકને યોગ્ય ઉત્તેજન મળશે જ.

નવેમ્બર, ૧૯૩૫.

બીજા લાગનો અભિપ્રાય.

શ્રીવિનયધર્મસૂરિ જૈન ગ્રંથમાલાના ૩૧ મા પુસ્તકરૂપે પ્રગટ થતો આ બીજો લાગ મુનિરાજ શ્રી વિશાળવિનયજીએ જુદા જુદા ગ્રંથોના વાંચન તથા અવલોકન સમયે તેમાંથી શ્લોકો એકઠા કરી, ગોઠવી તેના અનુવાદ સહિત સંસ્કૃત ભાષા નહીં જાણનાર માટે મૂળ શ્લોકના ભાષાન્તર સહિત પ્રસિદ્ધ કર્યો છે. જૈનેતર ધર્મમાંથી પણ પુષ્કળ રત્નો સંગૃહીત કર્યાં છે. શ્લોકને અંતે તે ક્યાંથી લીધો છે તે મૂળ ગ્રંથનું નામ દર્શાવ્યું છે. હજી બીજા બે લાગો પ્રસિદ્ધ થવાના બાકી છે. મુનિરાજે બહુશ્રમે લોકકલ્યાણાર્થે આ રત્નો પ્રસિદ્ધ કરાવ્યાં છે. બધા ધર્મના અનુયાયીઓને એમાંથી ઉપયોગી તત્ત્વ મળી રહેશે.

વિષય પરત્વે વહેંચણી કરી છે અને દરેક વિષયમાં કેટલા શ્લોકો લીધા છે તે પણ અનુક્રમણિકામાં જણાવ્યું છે.

મૂલ્ય માફકસર છે. છપાઇ, લાપાશૈલી, વગેરે શુદ્ધ છે. કાગલ પણ જિંઘી કોટીના છે. ધર્મપ્રેમી વાચકોવાળાં પુરતકાલયે જરૂર ખરીદે. સભ્ય લોકોને પણ આમાથી જોવા જાણવાનું મળશે અને કાયદો પણ જરૂર થશે

ઑક્ટોબર, ૧૯૩૬

“ સ્ત્રીબોધ ” [માસિક પત્ર]

સંસ્કૃત સુભાષિતોના સંગ્રહરૂપે અનેક ગ્રંથો પ્રગટ થયા છે. મુખ્યત્વે કરીને તેમાં હિંદુશાસ્ત્રોમાંથી જ સુભાષિતો એકઠાં થયાં છે જૈનશાસ્ત્રોમાં પણ સંસ્કૃત સુભાષિતોના ભંડાર છે તે એકત્ર કરી, સામાન્ય જનસમુદાય પાસે તેના સરળ અનુવાદ સાથે મુનિશ્રીએ રજૂ કર્યો છે. સંગ્રહ ઘણો જ સરસ અને જૈન અને જૈનેતરને એક સરખી રીતે ઉપયોગી થાય તેવો છે. મુનિરાજ આના પછીના ભાગો વહેલાસર પ્રગટ કરે એવું ઇચ્છીએ. ઑક્ટોબર, ૧૯૩૫.

“ જૈન ધર્મ પ્રકાશ ” [માસિક પત્ર]

પહેલા ભાગનો અભિગ્રાહ.

જુદા જુદા ૫૪ વિષયના મળીને એક હજાર લગભગ શ્લોક અર્થ સાથે આપવામાં આવ્યા છે. વિષયોની ચુંટણી બહુ સારી કરી છે. જે જે વિષયના પદ્ધતી જરૂર પડે તે તરત જ લખ્ય થઈ શકે તેમ છે; શ્લોકોનાં સ્થાન પણ યતાવવામાં આવ્યાં છે. અર્થની ભાષા સારી વાપરી છે. એકંદર ચારશે પૃષ્ઠની પાકાપુંઠાથી બાંધેલી આ બુકની કિંમત રૂ. ૧-૪-૦ રાખી છે તે વધારે નથી, વાચવા યોગ્ય છે, આવા ચાર ભાગ થવાના છે. એક ભાગ તો ખાસ માગધી ગાથાઓનો થવાનો છે. મુનિમહારાજનો આવો પ્રયાસ ધન્યવાદને પાત્ર છે.

. ૧૯૯૧, આસો.

બીજા ભાગનો અભિપ્રાય.

આ બીજા ભાગમાં (વિષયક પૃષ્ઠ ૫૫ થી ૧૦૧ (૪૭) જુદા જુદા આધ્યા છે. શ્લોકસંખ્યા ૧૦૦ ઉપરાંત છે. ૫૪ પ્રકરણો ભાગના ૩૮૪ હતા. બીજા ભાગના ૩૮૫ થી ૮૧૬ (૪૩૨) છે. સંગ્રહ બહુ સારો કરવામાં આવ્યો છે. પ્રયોગો સ્તુત્ય છે. મુનિજનોને વ્યાખ્યાનાદિમાં બહુ ઉપયોગી છે. ૧૯૯૨, અપાડ

ઉદ્યાનપત્રિકા [સંસ્કૃત માસિક]

પહેલા ભાગનો અભિપ્રાય.

અત્ર અર્હિસા, દયા, અભયદાનં इत्यादिविषयजातमधिकृत्य इतिहासपुराणेभ्यः बहुभ्य. स्वसम्प्रदायग्रन्थेभ्यश्च श्लोकाः संगृहीताः । आत्मगुणद्रोहिणि अस्थानसंभ्रमाभिवर्धके चास्मिन् काले इत्थं शान्तिगुणसमृद्धिपरग्रन्थप्रकाशनं तत्रापि देशभाषया तद्विवरणं च अतीव श्लाघ्यम् ।

બીજા ભાગનો અભિપ્રાય.

अस्य प्रथमभागः प्रागेवास्यां पत्रिकायां परामृष्टः । तत्र जनानां आत्मगुणदुर्विषयवैराग्यपरमपुरुषार्थाभिलाषाभिवर्धनक्ष-
माणि ५४ प्रकरणानि सन्ति । अस्मिन् पुनर्द्वितीयभागे तदुपरि ४७ प्रकरणानि, एकैकस्मिन् प्रकरणे नानाग्रन्थेभ्यः समुद्धृतानि रमणीयानि बहूनि पद्यानि सन्ति । जैनदर्शनसर्वस्वभूतां साम्यदृष्टिमतीव परिपालयन् पण्डितवरः संग्राहकः रघुवंश-
आपस्तम्बस्मृत इत्येवमादीनपि सूक्तिरत्नानामाकरभूतान् उत्तमग्रन्थानुपजीव्य इमं संग्रहं समग्रहीदिति पश्यन्तः सन्तु-
ष्यामः । जैनभिक्षुचरोऽयं रूप्याणां हस्तेनापि स्वर्णनस्य वर्जनरूपं तीव्रं व्रतं धारयन् केवलं लोकस्य धर्ममार्गे व्युत्पत्तिमभिरुचि च

સમ્પાદયિતું કૃતસંકલ્પો ભાષાનુવાદસહિતમેતં ગ્રન્થં ગ્રન્થાંતરાણિ
ચ વહ્નિ માલારૂપેણ પ્રકાશયતીતિ જ્ઞાનન્ કઃ પ્રાજ્ઞો નાહલાદેત ?

—પુસ્તક ૧૦, અંક ૫.

“બુદ્ધિપ્રકાશ” [ગુજરાતનું માનીતું ત્રૈમાસિક પત્ર]

અવકાશે પ્રતિદિન નિયમિત રીતે એક એક શ્લોકનું વાચન
અને મનન ન્હાનાં મોટાં, સ્ત્રી પુરુષ સૌને શ્રેયસ્કર થઇ પડશે;
આવું ઉપયોગી અને બોધપ્રદ વાચન સાહિત્ય પૂરું પાડવા બદલ
મુનિશ્રીનો આભાર માનવો ઘટે છે. એપ્રિલ-જુન, ૧૯૩૬.

“ ત્રૈમાસિક. ” [ગુજરાત દર્શન સભાનું, સાહિત્ય વિષયક
પ્રસિદ્ધ ત્રૈમાસિક પત્ર]

સુંદર અને સુઘડ છપાઇ. અવશ્ય સંગ્રહવા યોગ્ય. જૈનોએ જ
નહી પણ જૈનેતરોએ પણ. આ ત્રયોમાં ઉપનિષદો, સ્મૃતિઓ,
મહાભારત, રામાયણ આદિ ત્રયોમાંથી પણ સંગ્રહણીય શ્લોકો
સંગ્રહાયા છે. ઑક્ટોબર-ડીસેમ્બર. ૧૯૩૬

આખૂ

જગદ્વિખ્યાત આખૂ પહાડની નાનામાં નાની અને મોટામાં મોટી દર્શનીય વસ્તુઓ, રસ્તાઓ અને એક દર્શકને ઉપયોગી થઇ પડે એવી તમામ વસ્તુની માહિતી આપનારું; તેમજ આખૂનાં મંદિરોની ઝીણામાં ઝીણી કોરણીઓ અને સુંદર સુંદર લાવોના લગલગ ૭૫ ફોટાઓથી અલંકૃત આ પુસ્તક; જેમ આખૂના યાત્રિઓને ઉપયોગી છે, તેમ ભારતવર્ષની પ્રાચીન શિલ્પકળા અને ઐતિહાસિક શોધખોળના અભ્યાસીઓ માટે પણ ઘણું જ મહત્વનું છે. એના લેખક છે:- ઇતિહાસતત્ત્વવેત્તા, શાન્તમૂર્તિ, સુનિરાજશ્રી જયન્તવિજયજી. મહોટો ગ્રંથ, સુંદર એન્ટિક કાગળો, ૭૫ ફોટાઓ, પાકું બાઇન્ડીંગ અને ઉત્તમ જેકેટ હોવા છતાં,

કિંમત માત્ર અઢી રૂપિયા

આની હિંદી આવૃત્તિ પણ બહાર પડી ચૂકેલ છે. ફોટા વગેરે બધું ઉપર પ્રમાણે જ. કિં. ૨-૮-૦

લખો:—

શ્રી વિજયધર્મસૂરિ જૈન ગ્રંથમાળા,

છોટા સરાફ, ઉજ્જૈન. (માલવા)

અને જાણીતા બુકસેલરોને ત્યાંથી પણ મળશે.

